

ૐ.

શ્રીસદ્જાનન્દસ્વામી જયતિ ।

નિવેદનમ્ ।

સંસ્કારસાગરગતાન્ સ્વયમુદ્ધિપીપુંઃ શ્રેયસદેકમલિલેપ્વભિકાહ્નમાણઃ ।

આદેશમાલિલિખિતુમાદતપત્રલેલો નારાયણઃ સ્ફુરતુ મે હૃદિ વર્ણિવેપઃ ॥૧॥

આ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયમાં સર્વને સર્વથા સુવિદિત છે કે- આ શિક્ષાપત્રી મંબરજી સર્વાર્થપરિપૂર્ણ સર્વાધિકારી સર્વલવહિતાવદ્ સર્વદુષ્ટપ્રદ સર્વસરજાત્રસાર સર્વોત્તમ સર્વમાન્ય હોઈને પ્રભાણમાં પ્રથમ પદે પ્રકારો છે. જ્યારે વિશ્વમાં વિજ્ઞાનનો વિશ્વય થયો, અંતરના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો પ્રસાર થયો, ભવમાર્ગમાં ભ્રમતા પ્રાણિઓ કર્તવ્યઅકર્તવ્યમાં વિજ્ઞાત થયા અને વૈદિક કર્મેમાત્રતું સર્વથા પ્રાણિપીડનમાંજ પર્યવસાન થયું ત્યારે સાક્ષાત્ અક્ષરપ્રામાદિપતિ પરંબ્રહ્મ ભગવાન પુરૂષોત્તમ નારાયણે કેવળ કૃપાપીજ પૃષ્ણીઉપર નરતનુથી પ્રકટ થઈને જે આ અંતરના અનાદિ અજ્ઞાન તિમિરને હરીને પ્રજ્ઞાદષ્ટિને પ્રકાશનારી કોઈ પણ અંજનશક્તિકારૂપ શિક્ષાપત્રી નાનાદેશનિવાસી શિષ્યસમાજને ઉદ્દેશીને આવિષ્કાર કરી છે. જે આ શિક્ષાપત્રીરૂપ અમૃત અમૃતમૃતિ ભગવાન શ્રીસદ્જાનન્દસ્વામીએ સમસ્ત સરજાત્રરૂપ દુઃખાભિષના અધ્યાત્મમાંથી અમૃતવત્ સારસ્વરૂપે સમુદ્ભૂત કરી, અનાયાસથી આસુરી સંપત્તિના સમુદ્ભેદન માટે પાત્રભૂત સુકુંદાનંદાદિ આશ્રિતોને આનંદથી પાન કરાવ્યું છે. આ શિક્ષાપત્રી ભગવાન સ્વામિનારાયણના મંગળકારી બીજા સ્વરૂપે પૃષ્ણીઉપર વિરાજે છે. જેની આ પ્રબન્ધમાંજ પ્રતિદિન પઠન પૂજન અવળાની કર્તવ્યતા કહેવા- પૂર્વક સ્વયંજે પરમાદરથી સ્વમૂર્તિરૂપે ભાવના કરવાની કહી છે. વળી અવળ પઠન પૂજનની અવશ્ય કર્તવ્યતા શ્રીમુખે વચનામૃતમાં વર્ણવી છે. 'હવે પછી મંદિરો કરતાં તેમાં મદૂપ શિક્ષાપત્રીનુંજ પ્રતિષ્ઠાપન કરવું' આયો વિધિ કરીને જેનો ઉત્કર્ષ સ્વયં દર્શાવ્યાની પણ વાત પ્રસિદ્ધ છે. જે આ ભગવત્પ્રોક્તા શિક્ષાપત્રી શ્રીશતાનંદ મહામુનિએ સત્સંગિ-લવન મહામંથમાં યથા કરી છે. જેના રીર રલોકો છે. જેનો આનિ-

બાંધ સંવત્ ૧૮૮૨ માં શુક્ર પંચમી તિથિએ થયો છે. આવા પ્રબન્ધ પ્રવરના અર્થસ્ફોટ માટે નિકળદર્શી યોગિરાજ સત્તાનંદમુનિએજ સરસ્વ સંદર્ભવાળી, સુખાવગોષા, ત્યાં ત્યાં અર્પેશ્વર મુતિસ્મૃત્યાદિકના પ્રમાણના ઉદાહરણવાળી અર્ચદીપિકા નામની મોટી દીકા શ્રીહરિની આશાથી કરેલી છે, જેને જોઇને સદીક તેમની મહાસભામાં બહુ પ્રશંસા કરીએજ કરી છે. વળી બીજી ૧૯ સરસ્વ સંક્ષિપ્ત અન્વયદીપિકા નામની દીકા તેમજેજ વરસી છે. વળી જેની ઉપર મૂળાશયના નિઃસંશય આધિષ્ઠાર માટે શબ્દાર્યગંભીર બાપ્ય ભગવત્પુત્ર શ્રીરુણીરાચાર્યે રચ્યું છે. વળી તે ગંભીર બાપ્યના નિચૂદાર્યના વૈજ્ઞાન માટે તેની ઉપર તત્પુત્ર શ્રીભગવત્પ્રસાદાચાર્યે દીકા રચી છે. આ રીતે શાસ્ત્રાર્પણીના ચૂક મૂળાશયને વૈરુપદ કરવા આ ત્રણ નિચૂદ નિબન્ધોનો બહુધા ઉપયોગ થવા માટે ૫૦ પુઠ આચાર્ય શ્રીશીપતિપ્રસાદજી મહારાજે પંચિતપ્રવચ્છ શ્રીકૃષ્ણચાર્યાર્દ્રાશ સંસોધાવીને ભૂમિકા (વપયાતુકમણિકા) વિગેરે બહુ વસોષ અર્થો સાથે સારી રીતે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા, પરંતુ આ મહાશ્રેયો ગીર્વાણવાળીમાં ગૂંધાએલા હોવાથી તેના અનુયાયીઓના ઉપયોગમાં આવે નહિ. તેનું બાપાંતર હોય તો વસોષ ઉપયોગી થાય. પરંતુ કંઈને બહુ વૈરુતાર હોવાથી તુરંતમાં તેમ કરવાનો અવકાશ નહિ મળવાથી હાલમાં સ્ક્રિપ્ત સારાંશથી તેનું બાપાંતર કરવાનો વૈચાર કરી તે બધામાંથી અપહિત યોગ્ય સારાંશથી તેનું આ બાપાંતર કર્યું. તેનું ચોરવ તો વાંચવા વિચારવાથી વિદિત થશે જેથી જણાવાની જરૂર નથી. આર્જુ આ સર્વોપયોગી બાપાંતર તૈયાર થતાં ૫૦ પુઠ આચાર્યશ્રી આનંદપ્રસાદજી મહારાજશ્રીએ ફોર્સાદ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. આમાં શિક્ષાપત્રીનું હાઈ તથા શ્રીહરિ હર્વનચરિત્ર તથા તેમની ચિત્રપ્રતિમા વિગેરે રચ્ય વપયો ૧૯ છપાવતી જખને દાખલ કર્યા છે. વળી પુસ્તકની રમણીયતા માટે પણ નિર્ભય-સાગર જેવા સર્વોત્તમ સુપ્રસિદ્ધ પ્રેસમાં નવાજ દાષપોથી ઉત્તમ કાગળો ઉપર છપાવી, ઉત્તમ બોંધટીંગ કામ પણ કરાવી તૈયાર કરાવ્યું છે. આ બધો વસોષ તો જોવાથીજ જણાશે જેથી જણાવાની જરૂર રહેતી નથી. આમાં જમવશાત્ કે પ્રેસદોષવશાત્ કોઈ અન્યથા અર્થ થયો હોય તો સાફર શુભ્રાહી જનોએ સુધારી લેવા કરવી. ઐજ.

લિ. હરિજનદાસ શાસ્ત્રી, વડતાલ.

શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ।

શ્રીહરિજીવનચરિત્રમ્ ।

આત્મીયાનશિલ્પાન્ વિદેશનિલયાન્ શ્રેય પથે વર્તેયન્
શિક્ષાપત્રિકયા સ્વય રચિતયા ધર્મ ચ સંસ્થાપયન્ ।

સદ્ધર્મકપરા સતા હિતકર્તા સચ્ચાંચસારાશ્રયા
ય પત્રીં વ્યલિપ્સસ્ત પુષ્પ જયતુ શ્રીસ્વામિનારાયણ ॥૧॥

જે આ નિબંધ મહામુનિ શતાનંદજીએ પોતાની કૃતિ સંસગિજીવનમા સચુથેનો, શિક્ષાપત્રીનામથી પ્રખ્યાત, ભગવાન્ પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રીસ્વામિનારાયણે સકળ લોકોનું હિત કરવા લેખમુખથી પ્રકાશિત, શિષ્ય જનેના શિક્ષણમિપથી પ્રવર્તાવેનો, શ્રેય જામ સર્વેએ સદા સેવનીય, પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રીહરિની અપર ન્યૂતરેષે વિરાગે તે આ પ્રબંધના મુખસાગમા તે ભગવાન્ શ્રીસહજનંદ સ્વામિનું દિ ય ચરિત્ર સંક્ષેપમા સમજીનેના આહ્વાદમટિ નિરૂપણ કરેલું—

પૂર્વે ઉત્તર ડોસળ દેશમા આવેના છપૈના નામના પવિત્ર પુરમા સરવગીયા નામના વિપ્રવસાના મુક્તામણિ, સામવેદની મૈથુમી શાખાના અધ્યાપી, પારમે કાતિ ઈપરાયોના અમણી, હરિપ્રસાદ નામે એક હતા આ પોતે ધર્મક નિષ્ઠાને લીધે લોકમા ધર્મદેવ એવા સાર્થ નામાતરથી વિખ્યાત થયા હતા એમની પ્રેમવતી નામની પત્ની શુભનિધિ હતી તે પોતે કૃષ્ણભક્તિમાજ એક નિષ્ઠાને લીધે ભક્તિ એવા અન્યર્થ નામથી પ્રખ્યાત, પતિપરાયણ પત્નીયોના દૃષ્ટા તપદ હતા આ દપતી ધર્મભક્તિની પોતાવિધે પરા ભક્તિ આપત્તિમા પણ અખડ અનુવર્તની અસાધારણ અવરોડોને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સુપ્રસન્ન થઈ, દ્વાપર યુગ ૧ અંતે વામુદેવરે પોતે કરેના ‘અન્ધોઽપિ ધર્મરક્ષાયૈ દેહ સમિશ્રયતે મયા’ એવા પુન પૃથ્વી ઉપર પ્રાકટચરક પને અને પોતાના એકાતિ ભક્ત હૃદયજમા લોકાનુમદમટિ સ્થાપેતુ સ્વસ્વરૂપવિદ્યાન અને કળિબળથી ધમ્મેનો તેનો પ્રરોપ અનુસ્મરણ કરીને, ‘દુઃ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પૃથ્વીતળમા પ્રાદુર્ભરીને મારાજ ઔહવ મતને પ્રતિષ્ઠાપીને કળિબળથી પરાભવ પામતા ધર્મમાર્ગનો અધર્મના વિનાશથી સમુદ્ધાર કરે’ એવા વિનિશ્ચય કરીને તે દપતીના પુરમાવે પોતે પ્રકટ થવાનો સકળ લોકહિતકારી શુભ સંકલ્પ કર્યો

અનંતર કેટલાંએક માસો વ્યતીત થતા સ્વવિભૂતિભૂત વસન્તઋતુમાં, પરમ રોહન ચૈત્રમાસમા, પરમપાવન રામનવમી નિધિએ, સોમવારે, (અર્થાત્ ૧૮૩૨)

દશ ધર્ટિકા રાત્રિ વ્યતીત થતા, યથાસકલ્પ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરાતપર અક્ષર ધામનિવાસી પુરુષોત્તમ પોતાના પરમાદ્ભુત દિવ્ય રૂપથી તે ધર્મભક્તિના પુત્ર ભાવે પ્રાદુર્ભવ્યા માતાપિતા આ સૌશવ વયને સમવક્રત કરી રહેવા, પરમાદ્ભુત દિવ્યાકાર બાળકૃષ્ણના સમસ્ત જનોના મનનચનને આનુલાદ આપનારા દિવ્ય રૂપને નિહાળીને મનવાણીઅગ્રચર પરિભાણુતીત અભૂતપૂર્વ પરમાનંદને પામ્યા અને સમપ્રતાપપુત્રથી પુત્રવાળા છે તથાપિ આ બાળ હરિથીજ પુત્રવાળાઓને મનાતો પ્રકર્ય પોતાવિષે માનવા લાગ્યા લોકાનુમંદાયે બાળભાવને સ્વીકારી રહેવા આ પરમપુરુષે પ્રાદુર્ભવસમયે પોતાનું પારમેશ્વર રૂપ જનમ્જનનીને પ્રકાશ કરીને ફાણુમા આત્મમાયાથી 'આ મારા પુત્ર છે' એવો વ્યામોહજ પોતાવિષે કરાવી દીધો પુત્રજન્મોત્સવના આનંદસાગરમા સમમ થયેલા આ ધર્મદેવે પોતાના તનયને ભતકર્મ સરકાર થયાવિધિ કર્યો આ બાળ ભગવાનના મહિમાને નહિ નહુતા ટેટલાક કોટરાદિ બાળમંદો એમનેવિષે પ્રકૃતિથી વૈર બાધી બેઠેલા આત્મ રાની પ્રેરણાથી જન્મમયકો છડે દિવસે એમનો દ્રોહ કરવા પ્રવર્તતા એમના દિવ્ય તેજથી પતંગીયાઓ પાવકમા પડીનેજ જેમ એમ પ્રણુારા પામી ગયા અનંતર પિતાએ સમય આવતા બાળભાવને બજવી રહેલા ભગવાનનું હરિકૃષ્ણ એક શુણુાનુશુણુ નામ નામકરણસરકારપૂર્વક કર્યું અને વળી તે પછી તે તે સમયે કર્તવ્યપણે કહેવા ભૂમિકવેરાન અન્નપ્રારાન કર્ણવેધ યોજકર્માદિ સરન્દેશ થયા વિધિ કર્યા પ્રતિદિન પ્રજ્ઞિ પામતુ છે લાવણ્ય જેમા, સમસ્ત જનોના મનનેત્રને આનંદ આપનારા, અમૃતમય અવયવોવડે માતપિતા, બહુજનો અને જોનારા સર્વ જનોને આનંદ ઉપજવતા આ બાળકૃષ્ણ બાલચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ પામના લાગ્યા અને મર્યેમર્યે અચાનક આવી પડતા આસુરોપદ્રવને ઉદય પામેના સદસકિરણ (સૂર્ય) જ જેમ એમ પોતાના દિવ્ય તેજથી ટાળી નાખીને જનક જનનીને પોતાવિષે આવતી અનિષ્ઠસાકને લીધે આવતા બધને તટક્ષણ ટાળી નાખવા લાગ્યા

એજ યોગ સરકારને દિવસે માનુષ્યીતાનું નાટ્ય બજવતા બાળહરિ કેટલાક સમાન વયના સખાઓ સાથે વિહાર કરતા આમની નજીકમા વર્તતા બગીચામા ગયા તે બાળકે લલિત બાળવીતાનું અનુકરણ કરતા હરિકૃષ્ણ સાથે ક્રીડા કરતા બહુ કાળ વીતિ ગયો તેપણુ નાણુવામા રહ્યો નહિ એટલાકમા નિચતનતિરીન સૂર્ય અસ્તને પામ્યા આ અવસરમા ભગવાનવિષે જનુ કાળથી વૈર બાધી બેઠેલા કાળીદત્ત નામના અસુરાધિપના માયાપ્રયોગથી પ્રાચકાલીન પવન જેવો ઉગ્ર વેગવાળો સમસ્ત વનવિભાગને કપાવતો કોઈ પણ અમૃતપૂર્વ પવન વાવા લાગ્યો

२७थी गगनतल पुराई गयु दिशाविभागे देखाता जरी पड़ी गथा पवन पाजग धनगर्जना पखु अतिभयकर यवा लागी जेनारा जनोनी दृष्टिने अपहरी लेती होय जेवी विजणीयो जेमेर जणम्वा लागी कथानक शण्डवाणी भडावृष्टि यवा लागी आ समये जहु कय पाभी गजेवा जागडे चेतपोताना आत्मानु रक्षलु करवा जेम जेने इवे तेम वृक्षभूजने आश्रय भरीने वायुवृष्टिना विरामनी वाट जेई रहल। दिव्य भागस्वइपने सभनकृत भरी रहेवा, स्वय निर्णय होधने सर्वना कथने निवारनारा हरिदृष्टलु तो डोई आसतइतणे सुजेथी जेसी रहल अनतर जे अवसरे डोरेना भडावायुजे उभाड़ी नाजेरो ते तइ परता हरिने नहि स्पर्श भूता तेमनी जेमेर भूतगडपर जोही दरणी धाया होय ने थु ? जेवा उन्नत शलाजे करीने तेमना सुभासनने अवकाश आपवापूर्वक पडयो ल्यारे चेताने मायाप्रयोग जपोय व्यर्थ थजेले। निश्चय करीने ते कालीदत्त स्वय कुमार हरिने पकडीने प्रहार करवा ते पडेना वृक्षनी आक्यतर निष्पपखे सुजेथी जेसी रहेला तेमने जेथी लाववा डाय लाभा करता तेना दुरासय नखी जता आ जाजवेथी भगवान् लगार कोपाकांत दृष्टिथी जेवाभात्रमा जेकदम जहु जणउ शरीर जेनु छे जेवाथको दाढवेगने नहि सडन करीने आही तही अथडाधने पतगीजे। पावकभाग जेम जेम कस्मसात् यध गयो अनतर वृष्टि अनुक्रमे शात पड़ी जने जेमना जन्धुजो सुहुहो मातापिताविगेरे आपदाथी हेवे रक्षा करेला जाजने मानता यका छिहदेवनी स्तुति करी प्रतिदिन ते कुमार हरिना रक्षलुभा व्यापृत यथा जेम तेते सभये गूढाचार दुरात्मा आसुरोये अमारलु अलुधार्था आपवा माटेता अनयोने जागवेधजल भगवान् चेताना प्रतापथीज विदुर करता यका गिने दिने कलाजोथी पुराता अभूताशु यदनी पैडे वृद्धि भागवा लाज्या

पुत्रनेभरवरस पिता पुत्रना अमानुष जैश्वर्यने नहि लज्जता होवाथी आसु रवगंधकी आत्मजविये कथनी आशका लावीने चेताना निवासभूत छपैया पुरने कथरथान निर्धारिने, अरोध्यानगरने आसुर सत्कारे सहित रामचंद्रसरलुरजथी पावन, पवनपुत्र हनुमानजना सान्निध्यालु निर्णय स्थान निश्चय करीने, सपुत्र सदार अयोध्यामा भरवरीने चेताना प्राचीन गृहमा निर्णय यई रहल ल्यारे आ जाजहरि पाच वर्षनी अहरनी वयमा वर्तता हता तथापि बने करीने जने विद्याजे करीने वृद्धोभा पखु सुदुर्लभ जेवी सदायरलुश्रद्धा जने भरमात्माभा पराज मिथी पितासाथे सरथुनदीमा स्नान करता जने भगवानना नामाभूतोने अनु स्मरण करता जने तेते भगवन्भूदिराभा भगवानना दर्शन भूतायम नियत प्रतधारी यई पिता साथे ला सुजेथी रहल जेरीते कवित कोमारनीजाओ।

વડે માતતાતને અલ્પાનંદ આપતા બાળકૃષ્ણને પૌગંડ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છઠ્ઠા વર્ષમા ધર્મેદેવને ઈચ્છારામ નામનો શુભી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. અનંતર આઠમું વર્ષ બેસતા તોતે બાળકૃષ્ણને ઉપનીતસસ્કાર યથાવિધિ કરાવે. અને વર્ણધર્મમા રહેના કુરામમુદ્ધિ તેમને સાગ વેદો બાણાબ્યા અને ગુરુચળી પ્રાપ્ત થએ. રી બ્રહ્મ નિધાનો ઉપદેશ કર્યો અને પ્રસંગ આવતા પોતાને બ્રહ્મવિદ્યા આપનારા ગુરુવર રામાનંદસ્વામીનું ચરિત્ર, તેમની સૌરાષ્ટ્ર દેસામા સ્થિતિ, સપ્રદાયની ઉચ્ચ રીતિ વિગેરે સંક્ષેપમા જણાવી દીધી.

એરીતે દિનેદિને જેમને ધર્મશ્રદ્ધા વધતી જાય છે, ધર્મરક્ષણમાટે પ્રાદુર્ભાવેલા સ્વેચ્છાથી માનુષાકાર સ્વીકારી રહેલા ભગવાનને પ્રતિદિન તપશ્ચર્યામા સમયિક રૂચિ અને તેને અનુગુણ વનવિચરણમા સમુત્ક્રાંતા રૂદ્ધિ પામતી ગઈ તથાપિ માતતાતની શુદ્ધપામા વર્તતા પરમાદરે એમને શુદ્ધમાજ રૌદ્રી રાખ્યા. ધરમા પાપુ વનમાજ જેમ એમ નિર્દેષ રહેલા તપ પરાયણ હરિકૃષ્ણવર્ણી માત પિતાની પરિચર્યાપરાયણ થઈ રહ્યા. અનંતર કેટલાક માસો પુત્રોત્સવથી વ્યતીત થતા તે આ ભગવાનના જનમિત્રી ભક્તિદેવી જ્વરાત હોહાને શિશિનકરણવાળા ત્યારે આ સર્વજ્ઞ ભગવાન જનનીનો સ્વસ્વરૂપ પરમ કૃપાથી જનનીના યોગી વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને તે

આ માતાને અપુનરાવૃત્તિ અક્ષર પરમપદે પહોચાડ્યા. અનંતર કેટલાક માસો જતા જેમનો નિર્ધાણસમય સમીપમા આગ્યો છે એવા પિતા ધર્મેદેવ પણ પુત્ર રૂપ શ્રીહરિકૃષ્ણનું યથાવસ્થિત દિવ્યસ્વરૂપવિજ્ઞાન પામીને તેમના પ્રસાદથી તેજ અપુનરાવૃત્તિ પરમાનંદમય પરાતપર પડેને પામી ગયા.

એરીતે પૂન્યતમ માતતાતની ઉત્તરક્રિયાપર્વતની પરિચર્યા પરિપૂર્ણ થતા, પોતાના પ્રાદુર્ભાવનું પરમ પ્રયોજન સંપાદન કરવા અને બહુ માગથી વર્તતા વન વિચરણસંકરપને સંપૂર્ણ કરવા બન્ધુજનો ન બાંધે એમ સવત્ ૧૮૪૮ ના અષાઢ માસના શુક્રપક્ષની દશમી તિથિએ શુકરવારે ઉપકાળમા ઉઠીને નિલઝાનના મિષયથી ધરચક્રી નીકળી સચ્ચસરિતાને સતરીને હિમાચયથી સમન્વિત ઉત્તર દિશાભિમુખ ચાલી નીકળ્યા. આ સમયે વાણિવર્ચની અભિચાર વર્ષ ત્રાપુ માસ અને એક દિવસની કિશોર વય વર્તતી હતી. હાથમા પાલાસનો દંડ, કટિમા મુજની મેખળા મૂગચર્મે આદિક બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ચિહ્નોને ધારી રહ્યા હતા. ખસા ઉપર અદ્વિતીય ઉપવીત ધારી રહ્યા હતા. બહિર્વાસે સદિત કોપીન પહેરી રહ્યા

हता कठमा जेनी रात्रि तुनीसीकी धारी रहा हता वनाभा कुम्भयद्र
 सहित गोपीचदनथी करेला पर्वपु ने धारी रहा हता मस्तके नानी वस्त्रजटाने
 धारी रहा हता करकमगमा तुनीसीनी जपमाणा लिखापात्र भूषण अने
 जण गाणवाना वस्त्रजटने धारी रहा हता पूज्य शास्त्राग्र तया भाणमुद्धने
 नाना भूषणमा पधरावी श्मागथी भाधीने गणमा धारी रहा हता यार सारना
 स्वय लभेना गूढकने वस्त्रथी भाधीने भला डपर धारी रहा हता आवा द्वि
 वारिवेयथी विराजमान हता उत्तराभिमुखे यानता अर्द्धा तर्द्धी वनशोभाने प
 नहि लेता यका ओकाय दृष्टिथी वनयत्री वनमा जता तेते समये सुध्यादि स्वक
 भेने सम चरता कद भूज कृणादिकथी देहनिर्वाहने करता नेमजन्य लघुशकथी
 पाछा अदृश्य रूपथी आवता अनुमानल्ये सहाय करेना भगवान केटेने दिवसे
 श्याम छिमानयनी तलेगिने पाभ्या ते तनेगीमा सचरता केटेने दिवसे विविध
 वृक्ष थी व्याप्त सिद्ध व्याप्त चराड विगेरे लयान भूगल्लुअये अभिव्याप्त
 सोअसेना नद नदीओ सरोवरओ ससुप्त ओक मडा अरपयमा निर्लक्ष्यपणे नहि
 स्पष्ट ज्ञाता अना भार्गथी प्रवेश क्यो ओक दिवसे रस्ते विस्मृत यता पुन
 हाश्रमनी दिशा भाधीने छिडता त्रा दिवससुधी कृण जण नहि भणवाथी सिधिन
 ययेनु शरीर पडी जता मुहूर्तपर्यंत पडी रहीने धीमेथी डडीने आगण यानता
 छिन्नजिरिमाथी नीकणती ओक नदीने पाभीने नित्यविधि करी जणपान श्री
 शाति पाभ्या पछी ते नदीना तटडपर रहेला ओक वडवृक्षतणे निवास क्यो त्या
 रटीने भगवान् सर्व छिन्दिने सयभीने आभयानमा ओमात्र चित्तवागा यर्ध
 गरा त्यारे भयरात्रिये पुत्रभासमा लोतुभ लुत नेत पिशाचाङ्गाथी विद्रा
 अनेना अन्तर त्रिशू धारी रहेलो ओक लेख भगवानना भद्रिमाने नहि ज्ञात
 होवाथी जेन्म तेभने लभापु करवा ससुप्त दोडी आयेना परतु अदृश्य रूपथी
 रहेना पवनपुत्र अनुमानल्ये पादतगादिवडे जडु प्रहार करता भूतप्राय यधने ते
 प्रदेशयत्री पनायन करी गये पछी प्रभान यता त्या वहेती नदीमा स्नान करी
 नित्यकर्म करीने त्याथी आगण यानता योगे प्रसरैला पर्वतेने लीधे तेथी आगण
 गति रोमाई जता गिरिशिखरमा रहेता केई देवपुत्रे भार्ग भतावता गिरिशिख
 माथी नीकणती नगीने अभिमुखे आलीने पूर आववाना भार्गथी ज्ञातना
 आवेनी गडाने व्यतिक्रम करीने आगण छिन्ता श्वेतछिमायजनी तनेगीने पाभ्या
 त्याथी आगण छिन्ता अनेक दुर्जम स्थानेने व्यतिक्रम करता यका नगराजनी
 विचित्र शोभाने विज्ञाता यका न्या रात्रि पडे त्या रहेता यका अने कद भूज
 कृणथी देहयात्राने यथाकथित् करता यका यानता केटेने दिवसे परम पावन

પુવહાશ્રમને પામ્યા ત્યાં મહાનદી નહકી અને તેના તટમાં મુક્તનાથ ભગવાનનું સ્થાન અને પૂર્વે તીર્થ તપમાં પ્રવર્તેલા ઋષભદેવપુત્ર ભરતજીનો આશ્રમ જોયો. 'આ સંમુચિત તપનું સ્થાન છે' એમ નિશ્ચય કરીને પરિમિત ફળ કે મૂળ કે પર્ણથી દેહચાત્રાને કરતા થકા એક પગે ઉભા રહી ઉર્ધ્વ બાહુ રાખીને સૂર્યાભિમુખ થઈ ગાયત્રીને જપતાથકા સૂર્યનારાયણનું એકામ મનથી ધ્યાન કરવાપૂર્વક તીર્થ તપ પરાયણ થયા ત્યારે તીર્થ તપશ્રયાથી તે આ ભગવાનને 'આ નીવકક છે એમજ ત્યાના મહાપિઓ માનવા લાગ્યા તેથી નીલકંઠ એવા નામથીજ તેમનો ભવહાર થયો. અનંતર ઉમ તપથી પ્રસન્ન થયેલા સૂર્ય સાક્ષાત્ દર્શન આપી 'યથેષ્ઠ વર માગો' એમ કહેતા એકામ આશ્રમ ભગવાને કાઈ પણ માન્ય નહિ પરંતુ 'ત્યારે હું સમારે ત્યારે સન્નિધિ આપવી' આટલો પ્રીતિસૂચક વર માગે પછી તપની સમાપ્તિ કરી ત્યાંથી વનાતરમાં વિચરતા વિચરતા આગળ કુટિાવપત્તનને પામ્યા ત્યાના પરમધાર્મિક મહાદત્ત નામના રાજાએ અને તેની મૈયા નામની ભગિનીએ રાજભવનમાં રાખીને પરિચર્યા કરેલા નીલ મક જર્ણુ પ્રસન્ન થઈ સ્વસ્વરૂપનું વિજ્ઞાન આપી ત્યાંથી તપાશ્રય હોવાથી મહાન તનમાજ સચર્યા આગળ પરવરતા કોઈ દર્શનીય વટજસતળે બેઠેલા તપસ્વી સમાધિનિષ્ઠ યોગિરાજ જેવામાં આવતા આ યોગિજનપ્રિય નીલકંઠમગવાન તેમની સંમીપે ગયા અનંતર તે યોગીન્દ્ર સમાધિધરી ઉઠતા પોતાપાસે આવેતા, પ્રસાદ આકૃતિથીજ જેમનો દિવ્ય અનુભાવ લક્ષમાં આવતો છે એવા વર્ણિતમગવાનને નિદાગીને પરમાનંદ જેમને પ્રકટયો છે એવાથકા 'અહીં મારી પાસે કેટલોક કાળ વસો' એમ અલ્યાદરથી બોલ્યા પછી ભગવાન પણ તેમના મનોરથને અનુસારે ત્યાં રહીને તેમણે ઉત્કંઠાથી ઉપદેશેવા યોગમાર્ગોને પ્રથમથી જાણ્યા હોય એમ સ્વસ્થ સમયમાં યગાસ્થિત બળીને નિષ્પન્નસમાધિવાળાઓ અને ઉપદેશ યોગિરાજને પણ વિરમય કરનારા થયા તે યોગાગનામના યોગિવર પણ તેતે સમય વર્ણિતવરના અતિશય આશ્ચર્યકારી અમાનુદૃત તેજોવિરોધને બાળીને આ અપ્રાકૃત પુરપતો નથી કિંતુ લોભાનુમદાયે પ્રાકુભવેલા બનવાનું પુરોગતન શ્રીકૃષ્ણજી છે' એમ નિશ્ચય કરી રહ્યા અનંતર કેટલાક માસ પછી યોગિરાજ સ્વયં કવરનેા ત્યાજ કરી વર્ણિરાજના પ્રસાદથી શુભમય બધનથકી વિમુક્ત થઈ અક્ષર પરમ ધામને પામ્યા.

તે પછી તે આશ્રમવન્ધરામાધર્મને પ્રતિષ્ઠાપન કરતા અને અધમને દન્મૂલન રત્ના અરવપસચરણથકી નિરૂત થઈ તીર્થયાત્રાઓથી પૂર્વાભિમુખ થાયતા કેટલોક દિવસે આદિતારાદ તીર્થને પામ્યા ત્યાંથી આગળ અટન કરતા વાટે

પરિચરના પોપણુમા પ્રવર્તતા રામએ આપેલા દુઃપ્રતિબદ્ધતા પરિચલણથી તત્કાલ
શ્યામવર્ણવાગે યદ જતા, મનમા જહુ દુઃખી થઈ ભગવાનનો મદિમા સામળી
તેમના ચરણુના શરણુને પામતા તેની દુર્દગા દેખીને દયાનિધિ ભગવાને સમનુમત્ત
કરતા થયાપૂર્વે સ્વસ્થિતિ પામીને શ્રીહરિનુ રાગુ સ્વીકારી સ્વદેશ ગયે. ચાનુ
માંઝ વીતિ જતા તીર્થયાત્રામા પ્રવર્તેલા ભગવાન સીરપુરથી નીકળી માર્ગમા
યમાક્ષી દેવીના સમીપમા આવેલા કોઈ ગામમા આવતા ત્યાં તેમને કોઈ એ-
પિઝેક નામનો વિપ્ર શાક્તસકેતમા નિષ્ઠાવાળો, મહાકાવીકપાસક, ભૈરવાદિકના
મતોને સાધી રહેતો, મધમાસાદિ ઉપહારવડે ચિરંધિ તામસ છુદ્ધદેવગણોને
સાધી રહેલો મળ્યો. આ પિઝેક બાળયોગી અતિપ્રોઠાકૃતિ નહિ પરાભવ થાય
એવા વર્ણિવરને વિલોકતા તેમનો પ્રભાવ નહિ બળતો હોવાથી વિવિધમતતત્ત્વાદિ
દુરપાયોડે તેમનો પરાભવ કરવા પ્રવર્તતા વિઠ્ઠલપ્રથમ યદ હરિને ઢણુવામા
ભૈરવાદિને મોકલવા મડ્યો. તેની પ્રેરણાથી ભગવાનને અભિમુખ દોગ આવતા
દુરથી જ ભગવાનના પ્રતાપથી પરાસ્ત થતા અસ્થાનમા પ્રેરવાથી પ્રકોપ પામેલા
તેઓએ સ્વયં મારવા માટેલો પિઝેક બીજી કોઈ ગતિ નહિ મળવાથી અતે યાત્રીને
પ્રાણભયથી પોતાની પરિરક્ષા કરવા તેજ ભગવાનના શરણુને પાગ્યે પછી
કૃપાસાગર ભગવાને રક્ષા કરતા સદુપદેશથી અધર્મમાર્ગનો પરિત્યાગ કરી
ધર્મકપરાયણ થયો.

તદનંતર ત્યાથી આઘી નિકળતા નવયાખા નામના ગિરિવર ઉપર ચઢીને ત્યાં
તપશ્ચર્યાતપર નવયાખ સિદ્ધયોગિઓને બાળીને તેમણે નમસ્કાર સ્તુતિ કર્યા
થકા તેમને પોતાનુ દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રદર્શાવી કૃતાર્થ કરી ત્યાં ત્રણ દિવસ રહીને, ત્યાથી
ઠતરીને વડવાકુડ તીર્થને પામી ત્યાં પણ ત્રણ દિવસ રહીને ત્યાથી અગ્નિમણ
અભિમુખ હિંદુતા આગળ આવેલા ગંગાસાગરસમીપમા સ્નાન કરી ત્યાં ત્રણ
દિવસ રહીને, દક્ષિણાભિમુખ આવતા ચારે બાજુ સમુદ્રથી વીંટાએ ના કપિવામ્રમને
પામ્યા ત્યાં સાપ્થાગ્યાર્થ કપિનમુનિના દર્શન પૂજન કરતા થકા એક માસ રહીને
ત્યાથી નીકળીને જગન્નાથપુરને પામ્યા ત્યાં પતિતપાવન અર્ચાનંતર જગન્ના
થજના દર્શનથી પરમાનંદ પામી, ઇન્દ્રધુમ્ર સરોવરને સમીપે નિવાસ રાખી
પોતાના ચરણુસમીપે આવતા દેવી જનોને સદુપદેશ આપતા થકા કેટલાક
દિવસ રક્ષા આ અવસરમા નીલકંઠાદિનો પ્રતિદિન પ્રશુદ્ધિ પામતો, સમસ્ત
સન્નજનસેવનીય, પ્રતાપપ્રકર્ષ અમૂલ્યાવશાત્ નહિ સહન કરી શકતા, ત્યાં
સાધુવેપથી આચાર્યઆરંભથી સિદ્ધસાધી તપસ્વીદણથી વર્તતા, પરધનપર
દારાહરણાદિ દુરાચારપરાયણ આસુર જનો તે આ હરિકૃષ્ણને ઢણુવામાટે વિવિધ

ઉપાયો અભિચારાદિકને કરતાં પણ જ્યારે નિષ્ફળ પ્રયત્નવાળા થયા ત્યારે અતે બધા બેગા થઈ રાત્રોવડે પ્રદારમા પ્રવર્તતા ભગવાનના દિવ્ય તેજથી એક સાથે વિનય રમૂતિ થતા પરસ્પર પોતાનાનેજ વૈરિપણે જોતાયકા પરસ્પર વિવિધ રાત્રોવડે પ્રદાર કરીને અનુક્રમે યમગામના ભવનના અતિથિ થઈ ગયા એરીતે જગત્પથ પુરીને પ્રસાન આપુર સર્જવાળી અને પ્રરૂઢ સાત્ત્વિક જનસમાજવાળી કળ્પા થકા દરામાસ રટીને ત્યાથી દક્ષિણ દિગભિમુખ ચા'યા

અનતર મેતુખંધ નામથી પ્રસિદ્ધ તીર્થપ્રતિ સીધાવતાં માર્ગમાં આદિકર્મક્ષેત્રને પામીને ત્યાથી આગળ ચાલતા આવેલા કોઈ ગદન વનમાં સચરતાં માર્ગવગાત્ આવેલા માનસપત્તનમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં સરધર્મા નામના ધાર્મિક રાજાએ પ્રાર્થના કરતા એક વેદી ઉપર રહેતા રાત્રિએ પાપાણુપ્રદોષાદિ અભિદ્રોહમા પ્રવર્તેલા આનુરવર્ગને ભગ્ન રાજદ્વારા વિનાશ કરાવી તે રાજની મેલા સ્વીકારી ત્યાથી વેંકટાદિ પધાર્યાં ત્યાં ભગવાન શ્રીનિવાસના દર્શન કરી ત્યાથી શિવકાચી વિષ્ણુકાચીને પામી શિવ વિષ્ણુનાં દર્શન કરી ત્યાથી દિવ્ય શ્રીરમક્ષેત્રને પામ્યા ત્યાં કાવેરીતીરે કોઈ ઉપવનમા નિવાસ કરી અનુદિન નીમા આન કળ્પાથકા અને લક્ષ્મીના રાયણની સેવા કરતાથકા સાત્ત્વિકોને સદર્થેના ઉપદેશ આપતા થકા બે માસ રહીને, ત્યાથી નીકળી સેતુબંધને પામી ત્યા સમુદ્રઆન તથા રામેશ્વરના દર્શન કરનાથકા બે માસ રટીને ત્યાથી મુદ્દગજ વિષ્ણુને પામ્યા

ત્યાથી ભૂતપુરી પ્રતિ પ્રયાણુ કરતા આવેલા કોઈ વિકટ મહાવનમા વિચગ્તાં પાંચ દિવસ મુઠ્ઠી અન્ન જળ નહિ મળતા પાંચમે દિવસે સાય સમયે આવેલા કોઈ સરોવરમા આનાદિ કરી જ્યા ત્યાથી ચાર આશુવાકુંળી લાવી તેને રોરી વિષ્ણુનેવેદ્ય કરી પ્રમાદી જમ્યા તે સરોવર થકી આગળ ચાલતા છડે દિવસે મધ્યાહ્ને એક કુવાને પામીને કમળજાવડે જળ કાઢી આનાદિ નિલકર્મ કરી કોઈ વટવૃક્ષની તળે બેસી વિષ્ણુની પૂજા કરવાની આરંભી આ અવસરે આકાશમાર્ગમા ભવાની સાથે સચરતા ભવે તે આ વર્ણિત્વરને જોયા 'તપથી દુઃખ છે છતા કાચકાતિથી સમય વનવિભાગને પ્રકાશમય કરી દેતા, અતિ ગળીર આકૃતિથી જોમનો દિવ્ય પ્રતાવ-વિશેષ લક્ષમા આવતો છે એવા મૃદાંગ કોઈ પણ આત્મારામ મહાપુરુષ છે' એમ આરાધીને તેમના સ્વરૂપને તત્ત્વથી નિશ્ચય કરવા ગગનતળથકી અવતરીને ભવાની સાથે ભવ પ્રચ્છન્નપણે વર્ણિકૃત વિષ્ણુપૂજના કમને જોવા લામ્યા આ વર્ણિન્દ્રે પ્રથમ વિષ્ણુને આનપાત્રમા પધરાવી કમળજાવડે કુવાથકી કાઢેલા જળથી અભિષેક કર્યો આનજળધારા તેા અભિષેક કરાતા રાગમમમાજ વિતીન થઈ ગઈ.

તેથી જાહેર નીચીજ નહિ પણ જાળયોગી હરિ દુર્ગમ વનશ્રમભૂતી તૃપાતર થઈ ગયા હશે કે શું ? એમ વિષ્ણુને અવધારીને ફગીફરી કુવાયકી કાઢી પાડીને જળને અભિષેક કરવા લાગ્યા અનંતર સાળગ્રામસ્વરૂપી તે ભગવાન સેવક વાંહિનો જળાહરણપરિશ્રમ અવલોકીને પ્રસન્ન થઈ અભિષેકજળને સ્વાગસગ માત્રથી પાવન કરતા થકા તેને નહિ નિવય પમાડીને ચોમેર પ્રસરતી ધારાવાળુ કરી દીધુ પણ વિષ્ણુની આનસપર્શા પરિસમાપ્ત થી ભોજ્યોપચાર સુપાદન મટિ સ્તમ્બિત ભોજ્યવિશેષ અહીં તહીં રોધવા લાગ્યા આ સમયે સદર્શન સનાપના અવસરની શબ્દ જોઈ રહેલા સિને ગિવાને કહ્યું કે—આ વાહિને કાઈ પણ અન્ન આપો એટલે તે પાર્વતીએ જુદા તાપસીવેષે સન્નિધિમા આવીને સાથે આપ્યો તેને જળમિશ્રિત કરી વિષ્ણુને વિનિવેદન કરી તે પ્રમાદ પોતે જગ્યા તે પછી માર્ગપરિશ્રમે સ્થિત થઈ સુષેથી જોલા નીવકકવર્ણી પાસે તે પાર્વતીપરમેશ્વર જુદા તાપસવેપથી સ્વસ્વરૂપને સમાચ્છાદન કરીને આગ્યા તે પછી વાહિએ તે બંનેનું અતિ અદ્ભુત અમાનુષ તેજ જોઈ પુછ્યું કે—તમે ટાલુ છો ? માનુષાકારથી સ્વસ્વરૂપને ઢાકી રહેલા કોઈ દેવપ્રવર છો એમ હું માનુ છું પણ પોતાનું નામ પ્રકાશ કરનાથકા શિવ શિવા સાથે માનુષાકારને ત્યાગ કરી પોતાનાજ અસા ધારણુ, સમસ્તમુનિજનએવનીય સદાશિવ રૂપથી નયનમાર્ગમા પ્રાદુર્ભવ્યા પછી ભગવાને શિવશિવાની સ્તુતિ કરી તેથી પ્રસન્ન થએલા મહેશ્વર ‘ધમોદારણુ મટિ પૃથ્વીઉપર પ્રકટ થએલા પરાતપર આપના મહિમાને અમે પણ જાણવા સમર્થ નથી, તો બીજા મુનિઓ કયાથીજ જાણે તમારાથી કબિમા ધર્મની સુરક્ષા થશે’ એમ કહીને ઉમાસાથે ત્યાજ અનર્ધાન થઈ ગયા તે પછી ભગવાન તે મદાભ્યર ઘસને કેટલેક દિવસે અતિક્રમ કરીને ભૂતપુરીને પામ્યા ત્યા ધીરામાનુજયાઈના દર્શન કરી ત્યાથી કન્યાકુમારી ક્ષેત્રને પામી ગોરીના દર્શન કરી, પદ્મનાભ જનાર્દન આદિકેશવ ક્ષેત્રને અનુક્રમે પામી ત્યા ત્યા વિરાજમાન પદ્મનાભાદિ ભગવતપ્રાદુર્ભવેને પ્રજ્ઞામ કરી, અદનાદિ વિવિધ જુક્ષતદ્દથી વ્યાપ્ત મજયાદિને પામીને ત્યા સાદિગોપાળના દર્શન કરી ત્યાથી ઉત્તરદિશામિમુખ પ્રયાણ કરતા અદ્રમામા નદીતીરે આવેલા પદ્મપુરમા વિરાજમાન ભક્તજનવત્સજ અર્ચાવતાર ભગવાન શ્રીવિદ્યવજ્રના દર્શન પુજન કરતા થકા જે માસ રહીને, દરકારવ્યમા આરી તેની પ્રદક્ષિણા કરી ગોદાવરી પામે ખચવગીને પામી ગોદાવરીમા આન કરી, નાસિકપુરને પામી ત્યાથી અંબકેશ્વરને પામી અંબકનાથ મદાદેવના દર્શન કરી, ત્યાથી તેજ ઉત્તરદિશાએ આવતા તાપીને પામી તે મદાપુષ્પનદીમા જ્ઞાન કરી, ત્યાથી આગળ આવતા મદાનદી નર્મદામા આન કરી, તેના પાવન તીરમા

વિચરી ઉતરીને ત્યાંથી સાત્રમની નદીને ઉજ્જવન કરી, બાણદેશમાં પ્રસિદ્ધ જીમનાથ મહાદેવને નમસ્કાર કરી, ચોપનાથ મહાદેવને પામીને પચતીર્થોને આનાદિ કરી તીર્થરૂપ કરતા કરતા મારગે પત્તનને પામ્યા

એ રીતે નીવડકવર્ણને ધરણી નીકળી વનવિદરણ કરી મારગેજબદરને પામતા સાત વર્ષ એ- માસ અનીયાર વાસરો વીતી મયા ત્યા ત્યા તપધર્માં તીર્થયાત્રાના મિત્રથી વિચરતા સદુપદેશથી બહુ જનોને સમુજ્જ્વિત કર્યા હતા ત્યા ત્યા અતિશુદ્ધિ પામેલા અધર્મોના વિનાશ કરનાર્થે વધારે અતિશુદ્ધિ કરી હતી અનેક તીર્થોની તીર્થતાનો પુનઃકાર કર્યો હતો. દેવકેત્રો સાત્વિકજન સમાજના સમુદાયવાળો વિરોધત કર્યો હતો. આ સમયે વર્ણિવરનુ વપુ તીવ્ર તપથી કૃશ છે છતા અનન્યસામાન્ય દિવ્ય તેજથી અતિશય શોભતુ હતુ સ્વયં જ્યોતિર્નાના જ્યોતિષ દોષથી એમાં કાંઈ કહેવાનુજ નથી. તે પછી નીવડકવર્ણે મારગેજપત્તનથી નીકળી સવત્ ૧૮૫૬ આવણુ માસના કૃષ્ણપક્ષની પછી તિથિએ સમય સમયે લોજપુર પધાર્યા

લોજપુરે પધારેલા નીવડકવર્ણે નગરમાં નદિ પ્રવેશ કરતા તેષથી બહાર વર્તતા કોઈ ઉપવનમાં વાગ્યના કાઠા ઉપર બેસીને બાથ સમય હન્દ્રિયોને નિયમીને આજ્ઞાનર કરણુ મનને હૃદયશુદ્ધિમાં વિરાજમાન પરસ્પરપ્રમા બેઠી હઇને ધ્યાન પરાયણ થયા આ અવસરે સાનુવર્થ સુખાનંદનામના મુનિ માધ્યાહ્નિક આન કરવા તે પ્રદેશમાં આવ્યા વાગ્યમાં આન કરી તેના કાઠામાં વર્તતા, અમાનુર તેજ પુજથી વિશ્વાચેવા, ભોગ પીસ વર્ષની વયમાં વર્તતા, અદૃષ્ટપૂર્વ પ્રભાવશાળી સમાધિનિષ્ઠ વર્ણોન્દ્રને નિદાગીને આધર્માંવિષ્ઠ થઈ સંભાષણના અવસરની રાહ બેતા થમ મુદ્દતે ત્યાજ ઉમા રથા સમાધિયથી ઉઠેલા ભગવાનની સમિધિમાં જઈ પ્રણામ કરી વિનય વિરમયાવિષ્ઠ ચિત્તથી સુખાનંદ સાધુ પુઝવા લાગ્યા કે- તમે કોણ છો ? માનુષાકૃતિ અપાવસ્થ દેખાઓ છો પર તમારી કેવરમતિ અમાનુષતાને કહેછે મૂર્તિમાન તપ પ્રભાવવિશેષ હોય એમ જણાઓ છો અને નિષ્પત્ત અજાગયોગશાળી બાસો છે એ રીતે પુછેલા ભગવાન જોત્યા કે કોઈપણ ભાગ્યયોગને લીધે મસજદેશમાં કોઈ વિપ્રવરના શુદ્ધમાં જન્મ પામી સ્વભાવસિદ્ધ વૈરાગ્યવેગથી શુદ્ધો ત્યાગ કરી વનમાં તપધર્માંથી કેટલોક કાગ કાઢ્યા પછી તીર્થયાત્રામાં પ્રવર્તતા તેતે તીર્થક્ષેત્રાદિકમાં થયાચિ રહેતો રહેતો માર્ગવશાત્ આ પ્રદેશમાં આવ્યો છુ તમારા દર્શનમાનથીજ માર મન તમારે વિષે શ્રેષ્ઠ પામે છે તમે સત્વેનિધિ જણાઓછે તો છુ તમને થયારિથત બહુવા

ધન્યુ ધન્ય એ ગીતે વર્ણીન્દ્રે પુછેલા સુખાનંદ બોલ્યા કે-અમારા શરૂ રામાનંદ નામથી વિખ્યાત ॥ આ સૌરાષ્ટ્ર દેશને પવિત્ર કરતા, પારમૈકાતિક ધર્મે અને કૃષ્ણમંત્રિને અહીં વધારતા, જેમને તેમનો મહિમા ભણુનારા જનો 'આ સાક્ષાત્ ઉદ્ધવજી અહીં ભૂતગમા પ્રકટ થયા છે,' એમ કહે છે, તેમના ચરણાશ્રિતોમા હું એક છું બીજા બહુ સાધુવરો સમસ્ત એપણાનો ત્યાગ કરી શ્રીકૃષ્ણનાજ એક શરણને પામેલા તેમના ચરણાશ્રિત ત્યા ત્યા તેમની આજ્ઞાથી ધર્મમાર્ગના સરક્ષણ માટે સ્વયંદે અમે કેટલાક તેમની આજ્ઞાથી અહીં વર્તીએ છીએ અમારામા પ્રમુખ, અઘાગયોગસંસિદ્ધ, જ્ઞાનવૈરાગ્યભક્તિનિધિ, તમારા જેવા સાનુશ્રેણી સમાગમની લાલસાવાળા મુક્તાનંદ નામના અહીં વર્તે છે જે તમારે કોઈ પણ ઉપદેશ ન હોય તો મારી સાથે આવો, જેથી પરસ્પર સમાગમવાળા લેનાય એ રીતે કહેવા ની નમઃવર્ણી આમનગર પ્રવેશ થકી વિમુખ છે તથાપિ સાધુ સંગમલિપ્ત્રાથી સુખાનંદ સહુ સાથે તેમના આશ્રમમા ગયા મુક્તાનંદમુનિ તેજનો પુજ્યપદ ધ્યેનો શશિ હોય ને શુ? વપનો મૂર્તિમાત્ર સમુચ્ચ હોય ને શુ? એમ વર્તતા, કુશારારીર, અદ્ભુતઆકૃતિપ્રભાવશાળી, સુખાનંદ સાથે આવેલા બાળશ્રદ્ધાચારીને અવરોડીને, સામા હડી અભિનંદનપૂર્વક નિમશ્રમમા પ્રવેશ કરારી કુશળપ્રશ્નપૂર્વક એમનુ આતિથ્ય કરી, સમય મળતા વિજનમા તેમની સાથે તત્વ વિચારાદિવડે તેમનો જ્ઞાનાતિરામ ભણીને તથા કમથી તેમની યોગસિદ્ધિ ભણીને, 'શ્રીસ્વામિચરણની સન્નિધિમા આમનુ જે સન્નિધાન તે ઔદ્ધવસપ્રદાયના શ્રેયનુ મૂળ છે' એમ વિનિશ્ચય કરીને, શ્રીસ્વામિને સમાધિમા થતો શ્રીકૃષ્ણસાક્ષાત્કાર અને બીજા તેમનો પ્રભાવવિશેષ તેમને નિવેદન કરીને વિરામ પામ્યા પછી શ્રીહરિકૃષ્ણ મુક્તાનંદમુનિમુખથી શ્રીસ્વામિનો મહિમા ભણીને, કોઈ અનસરે પિતાએ જણાવેલો નિજશરનો વેળવ અનુસ્મરીને, એજ આ સ્વામી છે' એમ નિશ્ચય કરી તેમના ચરણકમળના દર્શનમા પોતાનો ઉત્સાહ મુનિને જણાવતા તેમણે તે કાળમા શ્રીસ્વામિની ભુજનગરમા ભજનપ્રાર્થનાથી ર્થિત અને જે માસને અતે અહીં આગમન નિવેદન કર્યું પછી નીચકક જાણ્યારી શ્રીસ્વામિની આવવાની તાદ્દ જેતા થકા ત્યાજ જે માસ રહ્યા રામાનંદસ્વામી જે માસે નહિ આવતા દર્શનાતુર વર્ણી બ્યાકુળ થતા મુક્તાનંદમુનિએ વિજ્ઞપ્તિ લખી મોકલતા શ્રીસ્વામી તે તે ગામમા પારમૈકાતિક ધર્મને સસ્થાપતા થકા ભક્તિને સવધારના થકા ભુજનગરથી પિપજાણા મામે આવી પદોત્થા દ્વતમુખથી સ્વામીનુ જ્વતાત ભણુના તાદ્દાલ મુનિમંદ્ર સાથે મુક્તાનંદમુનિ નીચકકવર્ણીને સાથે લઇને લોજ પુરથી નીકળીને પિપજાણુને સવત્ ૧૮૫૬ ના અષ્ટમાસના કૃષ્ણપક્ષની દ્વાદશીએ

પૂર્વાક્ષમા પામ્યા ત્યા કોઈ નરસિંહ નામના બખાએસર જાણાના પરમા મદારા
ભામા બદાસનમાં વિરાજમાન, છત્ર ચામર વ્યજન ધોરિને ધરી રહેલા પરિ-
તોએ પરિચર્યા કરાતા, બક્ષતુદોએ સમર્થન કરેલા શ્રીરામાનંદ ગુરવરના દર્શન
કરી મુક્તાનદરવાખી પરમાનંદ-આસ થઈ સાધાગ પ્રભૂમ કરના લામ્યા આ
શ્રીહરિદૃષ્ટિવર્તિએ પા! પરમપ્રેમરમપરિપૂર્ણ નેત્રથી દર્શન કરી તે સ્વામિને ‘આ
સાક્ષાત્ ઉદ્ધવજ્ઞ રૂપાનરથી રહ્યા છે’ એમ અનધારીને વાં ‘મારા પિતાના ગુરવર
છે’ એમ અનુગમન કરીને, પરિમદેવા માનુષભાવને અનુગુણ સાધાગ પ્રભૂમ ક્યો
પછી શ્રીસ્વામી પ્રભૂમ કરના વાંલવરને અદ્દૃષ્ટપૂર્વ પ્રમાનરસા ધી, પ્રેક્ષકોને આશ્ચર્ય
કરનાર દિવ્યપરમાણીય જોઇને પરમ વિસ્મયને પામી પોતેજ તેમને પોતાની
પાસે જોવાની પોતાના આસનસમીપે બેસાર્યા પછી મુક્તાનદમુનિએ યથાસ્થિત
જોગખાવેલા તે વર્ણિરાજપ્રતિ રામાનંદરવાખીએ તેમને આરાસ દેસા કુળ
અભિજનાદિક અને આગમપ્રયોજન પુગ્યુ સ્વામીએ પ્રુછેલા વર્ણિએ પોતાનો
જન્મદેસ કુળ, સ્વસિદ્ધ વિષયરેસાઅ, તપમા અનિશ્ચિ, બાલ્યમાજ તપ-
મદે વનવિદુરજી, તીર્થયાત્રાપ્રસંગથી મુક્તાનંદસ્વામીનો યજ્ઞેજો સમાગમ,
તેમના મુખથી શ્રીસ્વામિના મહિમાનુ જ્ઞાન ત્યાથી આત્મી શ્રીસ્વામિના ચરાની
નેવામા પોતાને ઉપજોડો ઉત્સાહ વિનરે સમય જતાન યથાર્થ નિવેદન મું
પછી આ પશુ એક જણાંયુ કે-બદ્ધ જનો ત્રિગુણીય, દેહત્રયનિસક્ષણ ચિત
ન્યેકવક્ષણ આત્માને યોગથી સાક્ષાત્ કરીને જરામરણભયે રહિત થઈ પોતાને
હૃતાર્ય માનતા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારમા પ્રયતતા નથી, જે આ પરમાત્મા
દશઅક્ષરયક્રી વિષયજી પરમાનંદમય પરમ પુરૂષ છે હુ તે આત્મદર્શનમાત્રથી
નહિ તૃપ્તિ પામતા પરમાત્મા પરમપુરૂષના સાક્ષાત્કારની સ્પૃહા રાખતો થકો
તેમને સાક્ષાત્કાર સપાદન કરી આપવામા સમર્થ ગુરવર તમારા રાશણને પાગ્યો
હુ આજ વર્ણિવરજી વચન મુતીને શ્રીરામાનંદસ્વામી જોમ્યા કે-તમે જે કહો
છો તે સત્ય છે બદ્ધ લોકો આત્મકેવ યતા લાભમાત્રથી સુખવાન માનેછે તેઓ
આનંદમય, સર્ગસ્થિતિવચવી, સકળમુન્તગણનેવનીય, અક્ષરપરમગ્યોમાનય,
પરમપુરૂષના ચરણકમળના સેનારસને નથીજ જાણતા તેના અધિકારીઓ
દુર્નંબ છે તમે તેમા પૂર્ણ અધિકારી છો તો કોઈ સમયે તેમને સાક્ષાત્કાર તમને
કરાતીરા મુખેથી મારી પાસેજ તે સમયની પ્રીત્ત્વા કરતાયકા રહો પછી
શ્રીહરિદૃષ્ટિ ગુરના આદેશને અનુસરીને તે તે સમયે ગુરવરની સમુચિત સકળ
સેવાને કરતા થકા મુક્તાનંદાદિગ્ની સાથે તત્ત્વવિચાર કરતા થકા અને કેટલાકને

યોગપ્રક્રિયાનો ઉપદેશ આપતા થકા તે પરમ શુરના પ્રસાદસમયની રાદ જોતા થકા ત્યાજ સુખેથી સ્વરથ થઈ રહ્યા

અનતર શ્રીરામાનંદસ્વામી શ્રીકૃષ્ણદિગ્વિસ્વરૂપના સદર્શનની લાવસાવાળા તે શ્રીહરિકૃષ્ણનો મનોરથ પરિપૂરણ કરવા પૂનઃસમયે પૂજેપકરણસુપાદન કરવાના કામમા શ્રીહરિકૃષ્ણને નિયોજિતતા તેપણુ આજ્ઞાનુસારે પૂનઃસમયે શ્રીસ્વામિની સન્નિધિમાજ રહીને પૂજેપકરણ અદન પુષ્પ ધુપ દીપાદિમ્ને તે તે અવસરે શ્રીસ્વામિના હસ્તમા આપવા તત્પર થયા અનતર કોઈ દિવસે શ્રીસ્વામી સ્વયં સમર્પણ કરેલા અદન પુષ્પાદિ પૂજપદાર્થોને શ્રીસ્વામિમાત્રદરથ પોતાનાજ દિવ્ય અદ્ભુત રૂપથી સાક્ષાત્ સન્નિધિ આપીને સ્વીકાર કરતા, પરમાત્મારાવાસ પરાતપર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને તે પૂજેપકરણસુપાદનપરાયણ શ્રીહરિકૃષ્ણના લોચનગોચર કરાવતા, તે પોતે અદ્ભુત દિવ્યસ્વરૂપને ધારી રહેલા, અપરિમિત દિવ્ય વિભૂ પણીને ધારી રહેવા, પીનાજરને ધારી રહેના તે શ્રીકૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર કરીને વચનને અગોચર કોઈ પણ પરમાનંદને પામ્યા

અનતર પોતાથકી કૃષ્ણદીક્ષામંદલુમા અગ્નિરવિવાળા, સમધિક્ષ બ્રહ્માવાળા, તે હરિકૃષ્ણને ‘આ દીક્ષાતુ ઉત્તમ પાત્ર છે, ઔષ્ધ સપ્રદાયના સરસ્થાપનમા તથા અભિવર્ધનમા સમર્થ છે, આચાર્યપદને પણ અનુગુણ છે’ એમ મનમા નિશ્ચય કરીને તે ચિપળાણુમાજ શુભ દિન સવન્ ૧૮૫૭ ના કાતિં શુકલ એકાદશીએ એમને યથાવિધી દીક્ષા આપીને, તેના અચમ્લ ‘મહાભનંદ નારાયણમુનિ’ એવા નામે આપ્મા દીક્ષાથી દ્વિગુણ દિવ્ય તેજને પામેલા, જ્ઞાનવૈરાગ્યના એક નિધિ આ નારાયણમુનિમા આ સ્વામિને પ્રીતિરસ પ્રતિદિન પ્રવૃદ્ધિ પામતો ગયો અનતર શ્રીસ્વામી રેવતાચળની તળેડીમા આવેલા આમેમા રહેલા ભક્તમંડળને આનંદિત કરવા સહભનંદસ્વામી સાથે વિચરતા વિચરતા જોતપુરને પામ્યા ત્યાંના ઉનકાદિ ભક્તોએ સેવ્યાચમ સજામા મળેના શુધ્ધપુજનોને સતકથામૃત રસનુ પાન કરાવતાથકા કેટલાક દિવસો કાઢતા કદાચિત્ પોતે દંડ વિચારપર થયા કે-‘આ ઔષ્ધમાર્ગની સુપ્રતિષ્ઠા કરનાર અમારા શિષ્યોમા નારાયણમુનિથકી અન્ય કોઈ પણ નથી અમેપણુ વિગણિતવય થઈ ગયા છીએ તો હવે સ્વ પ સમયમાજ અમે જેમા અધિજ્ઞાન અભારે કરી રહ્યા છીએ એવા આચાર્યપદમા નારાયણમુનિનેજ સ્થાપવા’ એમ અવધારીને સજામા તેમને જોવાપીને પોતાનો શુભારાય તેમની આગળ પ્રકટ કર્યો પછી સહભનંદસ્વામી તે આચાર્યભારવહન પુષ્કળ પ્રવૃત્તિવાળુ હોવાથી પોતાને અનુગુણ નથી એમ અવધારીને તેનો બહુ બહુ

નિર્ધેય કરવા છતાં પણ પૂજ્ય આચાર્યનો આદેશ અનુકૂળનીય હોવાથી તે પદના સ્વીકારમાં સ્વયં સંમત થયા. પછી શ્રીસ્વામીએ શુક્લ દિવસ સંવત્ ૧૮૫૮ ના કાતિક માસના શુક્લપક્ષની એકાદશીએ મહોત્સવ સાથે યથાવિધિ આચાર્યપદમાં અભિષેક કરીને સર્વ આત્મીય જનોપ્રતિ જોડ્યા કે- ‘આ સહજનંદસ્વામીજી અનન્યસામાન્ય જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન, અનુપમ તપોવૈભવશાળી, સર્વને વિસ્મય કરનાર દિવ્યચરિત્રવાન, ધર્મની પરા પ્રતિષ્ઠાપ, આચાર્યપદને સર્વથા સમુચિત છે’ એમ નિર્ધેય કરીને એ આચાર્યપદમાં એમને સ્થાપન કર્યા છે. તો અતઃપર તમારે સર્વેએ એમની આજ્ઞાને અનુસારે વર્તવું. તે પછી તે સમસ્ત શ્રીસ્વામિ-શિષ્યો પણ તે ગુરુવરના આદેશને અસ્તકે અહણુ કરીને શ્રીનારાયણમુનિના આદેશમાર્ગના એકાતિક અનુયાયી થઈ રહ્યા.

તે પછી રામાનંદસ્વામી પોતાના શિષ્યજણો સાથે જ્વેતપુરથી ફેણેણી ગામે આવતાં ત્યાંના ભક્તજનોએ સમર્થન કર્યાંકા શ્રીસહજનંદ નારાયણમુનિને આચાર્યપદમાં સ્થાપવાથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનીને, પોતાની આપુરો અવસાન સમય સમીપમાં આવતાં કોઈ વિજ્ઞાન સ્થાનમાં જોડીને, ઇન્દ્રિયોને પ્રાણોમાં સંયમીને તે પ્રાણને આત્મામાં અને આત્માને હૃદયગ્રહાવાસ પરમાત્મામાં જોડી દઈને યોગધારણાથી શ્વાસ ઉપરામ પામતાં સંવત ૧૮૫૮ ના માર્ગશીર્ષ શુક્લ ત્રયોદશીએ આ સ્થૂળ દેહને, સૂક્ષ્મ લિંગ દેહને ત્યાગ કરી અને ગુણમય કારણ શરીરને સમતિક્રમ કરીને તેજ અક્ષર પરમ ધામને સુખેથી પામી ગયા. પછી નારાયણમુનિએ તેમનો વિયોગ નહિ સહન કરી શકતા મુક્તાનંદપ્રમુખ સ્વામિશિષ્યોને તત્સમયસમુચિત જ્ઞાનોપદેશથી સમાધાસના કરી, સ્વયં પણ ધૈર્યને સમપદ્મીને શ્રીસ્વામિનું ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ કરી, તેમના ચૌદમાને દિવસે ધ્યેયી મહાસભામાં ભેગા મળેલા સાધુઓ વણીઓ અને બીજા બ્રહ્મજનોને શ્રીસ્વામિએ પ્રતિષ્ઠાપેલા ઔર્ધ્વ સત્સંપ્રદાયનો ઉત્કર્ષ જણાવીને તેમજ પોતાની સ્વામિના આદેશને અનુસારે તેના સંરક્ષણ તેના અભિવર્ધનમાં પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ જણાવીને તે સર્વેને ધર્મપ્રતિષ્ઠાપન માટે સ્વાદેશને અનુસારે સત્જન થઈ રહેવાનું જણાવીને પછી વિસ્તારથી ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિકના સ્વરૂપનો સમુપદેશ કર્યો.

તે પછી નારાયણમુનિ ગુરુના આદેશને અનુસરીને ઔર્ધ્વ સત્સંપ્રદાયની સર્વજન પ્રવૃત્તિ કરવા અને ચોગેર પ્રવર્તેલા અધર્મના ઉન્નમૂળથી ધર્મને ધરામાં પ્રતિષ્ઠાપન કરવા મુનિમંડળને સાથે લઈને તે ફેણેણીયકી નીકળી ધોરાજી બાડેર માણાવદર પિપળાણા અજગાદ અને કાળવાણી ગામમાં અનુક્રમે પધારી ત્યાં યથાભજનનારથ રહી તેમને અમૃતમય ઉપદેશાવંટ ઉજાવન કરતાંયકા

તેમની સેવા સ્વીકારી લ્લાથી માગદોળપત્તને પધાર્યા. નગરચક્રી બહાર ૪ કોઈ પ્રચ્છાચરીતળ મહાત્મની તળે ૪ પોતાના નિવાસની અનુકૂળતા માનીને મુનિમ
 ડળ સાથે રહેલા તે નારાયણમુનિને જાણીને તે નગરચક્રી ગોવર્ધનાદિ બહુ જનો
 તેમના ચરણકમળના દર્શન કરવા આવતા તેમના દિબ્બાદ્ભુત ડપના દર્શન કરી
 અને કહ્યાં મૃતતુલ્ય મનુર જલીર બાપલુ સાબળી અને વિજ્ઞાનરસકરપુર સદુપ
 દેરાનુ કહ્યું પુટથી પાન કરીને તેમની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે- ૨૯લાક દિવસો
 મુનિમડળસાથે અમારા નગરમા રહેવાવડે અમારી ઉપર બનુશક કદો પછી
 તેમની પ્રાર્થનાને અનુસરીને લ્લા સ્થિતિ કરી રહ્યા પછી ભગવાને પોતાના વચના
 મૃતથી બવપથમા પરિકમતાઓની તૃધાનેજ જેમ જેમ પથમા પર્ચરતા (જો-
 માહું) ઓની પણ તૃધાપીડાને પ્રસામાવા શ્રીમચક્રી બહાર પચિકજનસમુદાયને
 સમુચિત સ્થાનમા નિર્મળ મધુર જળવાળી એક વાંચ ખોદાવી. ઓની યથાવિધિ
 પ્રતિષ્ઠામા પ્રવર્તતા પૂજવિધિને કરાવનારા મયારામાદિ જામ્નોને પોતાનુ પારમૈ
 શ્વર્થ પ્રદર્શાવા પરમાદ્ભુત અતુલ્ય વિષ્ણુરૂપે દર્શન આપ્યુ તેજ નગરમા કોઈ
 મેધજીત નામનો વણિક ભગવાનના એશ્વર્થપ્રકર્યને નહિ સદન કરી રાકતો,
 તેમના ચરણાશિત સાધુજનોના અવમાનમા પ્રવર્તેલા, શ્રીરામાનદસ્વામિના
 ચરણપ્રસાદથી યોગળળને પામેનો હતો આ વણિક ભગવાનનો દિબ્બ વેલવ
 નહિ જાણતો હોવાથી સભામા તેમના એશ્વર્થના ખડન માટે પોતાના યોગેશ્વર્થને
 પ્રગરા કરવા પ્રવર્તતા, મહિમય મગળદીપમા પવનજ જેમ જેમ તે નિષ્કુળજ
 થતા, ભગવદ્દષ્ટિપાતમાનથી સમગ્ર પ્રાણુચિત્તો રોકાઈ જતા નિષેષ થઈ
 સમસ્ત યોગળળ દહાઈ જતા અતે ભગવાનના પાદપથમા પ્રાનામ કરી, કવિતા
 વરોધને પામીને પોતાને સ્થાનકે ગયો આવા અનેક અદ્ભુત દિબ્બ એશ્વર્થો
 દેખી મુખીને વિસ્મય પામેલા કેટલાક જૈન માણપલ સૌર રાકત રોવ વેણુવ
 વિગેરે જનો સ્વસ્વમનોરથની ઝિહ્ણી નિષ્પાથી ભગવાનની પરિચર્યામા પ્રવર્તતા
 તેમનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરવા તેમને અભિમત તેતે તીર્થકર જાણપતિ સૂર્ય રાજિ
 રિવ વિ'ણુ વિગેરે દષ્ટદેવના દિબ્બ રૂપે ભગવાને કૃપાથી કરચેવી સધસમાધિમા
 સાદાનુ દર્શન દેતા તેમને સર્વકાંસુ જાળીને તેમના અનન્ય આશિન થઈ રહ્યા
 આવા અગણિત એશ્વર્થો સાબળીને તે પુરનો વિવેકી ચંચન રાજ વ ન્દીન પણ
 પોતાના સાગક સાથે ભગવાનની સન્નિધિમા આવી પ્રાર્થના કરતા તેને સમાધિમાં
 પૂર્વક્ષુન પિગળદો પ્રદર્શાવના તેપજ પરમાનદ પામી તેમને પરાતપર પરમેશ્વર
 પત્રે નિશ્ચય કરી તેમનુ સરણુ સ્વીકારી બખિપર થઈ રહ્યો ઓગતે એ પુરમા
 ખીર જનોની પ્રાર્થનાથી આનુમારય રહેતા તેતે સમયે આવતા મદોસવો કરના

जन्माष्टमीना उत्सव दिवसे रात्रिमे सर्व भक्तोने श्रीकृष्णस्वरूपे दर्शन आपता तेमळे परमेश्वरपळे निश्चय करी धर्मतत्त्वेने साधनवा ध्येयता तेमने लगवाने सद्धर्मभरपुत्र नारायणगीताने। उपदेश भ्यो

अेरीते भागदोजभा अपार अद्भुत ऐश्वर्य दरांवी त्याथी नीकजता बहु सालु वलिंजोने शिष्यजनोने बोध आपवा नानादेशो प्रति मोडलीने, पोते लगवान परिमित मुत्तानदादि त्यागीओसाथे करी कणवाट्ठी पधार्था त्याना भक्तोनी प्रार्थनाथी अमृतमय सहपदेशोवडे सर्वेने समानद आपता यका त्या जे भास रहा ते गाभभा आभाजवद्ध सर्वेने पोताना प्रसादजणीय योगाव्यासपरिश्रम निनाज सभाधिसुभने। अनुभव करावता परमानन्दमय परमपुण्य पोताविषे निदीन हुदयवाजा यता दिवसोना दिवसो वीति गया तेपलु ललुवामा आग्या नळि अेरीते निरकुरा योगेश्वर्य प्रदसांवी सर्वेने आनद आपता आवेथी प्रमो धिनीने। त्या उत्सव करी, त्याथी भक्तप्रार्थनाथी आभा गाभे पधारी त्याना भक्तोनी सेवा स्वीकारी, पासेज रडेवा पिपणाळु। आभे पधार्था ते जने गाभे अति नष्ट-कमा होवाथी 'जमारा गाभभा पधारीने आ दिवसे अमारी सपर्या स्वीकारवी, आज दिवसे अमारे आभे पधारीने जमारीज सेवा स्वीकारवी' जेम जने गाभेना भक्तोने परस्पर अद्वातिराये करावेले। पोतपोताने मनोरथवेग असमा वेय प्रसरता ते जनेना मनोरथने अेक साथे ज परिपूरलु करवा सविभूति जे इपने धारीने ते सर्वेने मनोरथ लगवाने सपूर्ण क्यो। हतो पछी ते पिपणाळु। आभभा कातिक पूलिभाये लज्जिदेवीने। भढोत्सव प्रवर्तता सत्तामा भूलवसरै नृसिद्धशर्मादि भक्तोये समपेंतु धलुक धन नदीतटे वेष्टुव भढायाग करीने ऋषिविद् आचार्य आदि विनेने समग्रपळे दान करी दीपु अेरीते पिपणाळु। आभे अतिमानुष यत्न करी त्याथी भेषपुर पधारी त्याना भक्तोये जेव्यायका तेमने निरकुरा योगेश्वर्य कृपाथी आपीने, ते गाभभा कोष्ट ऋषुपीडित स्वच्छ नामना विप्रने दयाथी निर्दुभी रीने त्याथी भाळुवहर पधार्था त्या पोताना अनन्य यरलुसेवक गयाराभभट्टना धरमा तेमनी सेवा स्वीगरता यका रहा त्या जन्माष्टमी भढोत्सव उपर जलु भक्तसमाज बोला यथे। तेमनी सभाभा देवा सुरविभागेने विस्तारथी उपदेश क्यो त्याथी भाडेर पधारी त्याना भक्तोनी सभाभा आहुसप्रधान पारनेकाति धर्मेना उपदेश आपतायका केवळ दिवसो रहने त्याथी मोडा अज्या रोजपाट बाह्य जलर यथे त्या त्या भक्तोने विविध उपयोगी उपदेशो आपवाथी आनद आपतायका शुभनगर पधार्था

भुजभा पोताना यरलुपरिचर्यापरायलु सुदरलु नामना सुतारता भदिभां

તેની પ્રાર્થનાથી નિવાસ કરી રહેતા ત્યાના ભક્તોને સદ્ગુપ્તેશ આપતાયકા કૃપાથી કરાવેલી મધસમાધિમા વૈકુણ્ઠિ પ્રાપ્તોમા રહેવા દિવ્ય સર્વેશ્વર સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા ભક્તોએ સ્તુતિ ધ્યાયકા તેમને પરમાનંદ આપતા યકા સુખેથી યેટલાક દિવસો રહ્યા તે નગરમા કુબેરજી જમજીવન રામચંદ્ર નામના ત્રણ સહોદરો ધનાઢય વિશે પ્રખ્યાતિકામનાથી હિસામય ચક્ષ કરવા પ્રવર્તતા, ભગવાનની સન્નિધિમા આવી પોતાનો આશય આવેદન કરી 'યાગરાજામા પધારી અમારી હપર અનુગ્રહ કરો' એમ પ્રાર્થના કરતા, આમુર પશુવધને નહિ છૂટતા આ ભગવાન ચક્ષરાજામા પ્રવેશ કરી ત્યા ટાળે મળેલા, સ્તુતિહારને નહિ જાણતા ઓપ્રિયમન્ય જ ત્વિજે તથા ચજમાનને પશુહનનમા પ્રત્યવાય અને યાગમુતિનુ વિશદ તાત્પર્ય બોધ કરતા યકા બહુ વાર પ્રતિષેધ કરના પાણુ, પોતાના સદ્ગુપ્તેશનો અનાદર કરતા તે આસુરસ્વભાવનિયત હિસારથાનયકી પાછા આવીને 'આવા હિસાપ્રચારની પુષ્કળતાવાળા આ રાહરમા ક્ષણપણુ રહેડ નહિ એમ વિચાર કરી મુનિમહળ સાથે ત્યાના ભક્તોએ વળાયાયકા ચાલી નીકળ્યા ભગવાન આથી નિકળતા તેમની આજ્ઞાના અતિરધનજન્ય સમુત્કેટ પાપથી પ્રવૃદ્ધિ પામેલા રાજકોષાગ્રિમા પડતા તે ત્રણેય ચજમાનો પતંગીયા અગ્નિમાજ એમ એમ પડીને પ્રણાસ પામી ગયા

ત્યાથી ભગવાન પરવરી માર્ગમા આવતા ધમડમ ભચાઉ ક્યકોટ ખીપળીયુ વિશે ગામમા રહેતા રહેતા ત્યાના ભક્તોને દર્શન પૂજન હપ્તેશાદિકને અવલમ્બ લાભ આપતા યકા અને તેમની સેવા સ્વીકારતાયકા રાજકોટ નગરને પામ્યા તે નગરમા કોઈ લક્ષ્મીનામની ગુણગીનપરિપૂર્ણ રાજકન્યાએ ભગવાનના દિવ્ય ગુણો જાણતા તેમના ચરણપરિચરણપરાયણુ થઈ તેમનુ અખતિ અનુધ્યાન કરતા તેમના પ્રતાદબળથી સ્વતત્ર યોગસિદ્ધિને પામીને તેમનોજ સમાધિમા સાક્ષાત્કાર કરતી યકી પરમાનંદને પામી હતી તે નગરના ખીજ પણુ બહુ જનો ભગવાનનુ અતિમાનુષ અતિઆશ્ચર્યમય ચરિત્ર અનુભવીને અને તેમના હપ્તેશા મૃતના આસ્વાદને અનુભવીને તેમના ચરણસરોજના સમાગ્રચણુપરાયણુ થયા તે પછી ત્યાથી ભગવાન સરવાર નામના પુરને પામ્યા ત્યા ઘોડોજ વેરોજ નામના બે ક્ષત્રિયકુમારો અકૂર વિદુર જેવા હતા તે ભગવાનના ચરણારવિદની સેવા અનન્ય વૃત્તિથી કરવાપર થયા ખીજ પણુ બહુ લત્રિયો તેમના ચરણપકજના સમાશ્રયણથી પરમ હર્ષ પામ્યા એક દિવસે થએલી મહાસભામા ઘોડોજના પુછ વાથી ભગવાને સવચેક્ષાએ લોભદોષની પ્રગટતા કરી આ અવસરમા પ્રથમ માગરોગમા તેમજ માણાવદરમા ભગવાનનુ અનિમાનુષ અદ્ભુત ઐશ્વર્ય

સાક્ષાત્ કરીને તેમના ચરણકમળમાં ભક્તિરસને પામેલા ખદ્વાંગ નામના રાજા પિ કારીવાણી ગ્રામથી આનીને સક્ષામાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે-
‘આ દાસજન અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય છે. આ દાસ પોતાના પુરમાં આપને મુનિ-
મંડળસહિત કેટલોક કાળ રાખીને સમારાધન કરવા સમર્થિય છે’ ભક્તરાજ
રાજા પિના વિનયમધુર વચનથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાન જોડ્યા કે-અહીં પ્રજો-
ધનીને ઉત્સવ કરીને પણ તમારા નગરે નહીં અમે આવીશું મનોરથ પરિ-
પૂર્ણ થતાં આ રાજા પિ ત્યાંથી નીકળી પોતાને ગામે આવી ભગવાનને
પધારવાની રાહ જોતા થકા તેમના ચરણકમળના નિધાનપર થઈ રહ્યા.

ભગવાન તો રાજધારમાં પ્રજોધિનીને ઉત્સવ સંપૂર્ણ થતાં ત્યાંથી નીકળી કારી-
વાણી પધાર્યા. રાજા પિ ખદ્વાંગ પોતાને ગામે પધારેલા ભગવાનને સંમુખ જઈ
મહોત્સવપૂર્વક પોતાના પુરમાં પધરાવી સર્વોપકરણપરિપૂર્ણ પોતાના ભવનમાજ
તેમને ઉતારી કરાવી સ્વયં દાસજનસમુચિત સમસ્ત તેમના ચરણપરિચરણને
સદા કરતાથકા મહા આનંદને પામ્યા. ત્યાં તે રાજા પિને તે ભગવાનમાં પ્રતિ-
દિન ભક્તિરસ પ્રવૃદ્ધિ પામતો ગયો. પરંતુપર સકલલોકારણકારણ સર્વેશ્વરેશ્વર
સહજનર્તકસ્વીમીને ભગવાણીને અગ્રોચર જે મહિમા સ્વરૂપથી અને ગુણવિભૂ
તિથી નિરવધિકાતિશય હતો તેને તો આ ભક્તરાજ પ્રથમથીજ જાણતા હતા. તે
આ નૈષ્ઠિક એકાતિકભક્ત ખદ્વાંગને ભગવાન શ્રીહરિએ પોતાનું અક્ષરપર
પરમાદ્ભુત દિવ્ય રૂપને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. અને પ્રાર્થના કરતાં વસંતોત્સવસુધી
રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પણ રાજા પિએ પોતાના પ્રિયમિત્ર કે જેમને સ્વમુખેજ
રાજધારથી આવતાં માર્ગવશાત્ દુર્ગપુરે રાત્રિ રહેતા ભગવાનને યથારિચત મહિમા
જણાવ્યો હતો અને તેથીજ ભગવાનને સાક્ષાત્ કરવાના મનોરથવાળા થયા
હતા તે ભક્તાએસર દુર્ગનગરેશ્વર અભય રાજને સપરિવાર દૂતઠારા પોતાને
ગામે જોવાની, પોતાના ભવનમાજ વિરાજમાન ભગવાનના ચરણસન્નિધિમાં
તેડી જઈને ભક્તિરસભારથી અવનમ્ર સર્વોગવાળા તેમની સાથે સ્વયં ભગવાનના
ચરણકમળમાં સાદાંજ પ્રણામ કર્યો. પણ ભગવાને ખદ્વાને ઓળખાવેલા તે
અભયભૂપને આદરથી અભિનંદન આપીને, સકલમુનિજનોના માનસને આદ્લાદ
આપનાર દિવ્ય પોતાનું પરમાદ્ભુતરૂપ લોચનગોચર કરાવાવડે તથા પોતાનું સમસ્ત
સંતાપને સંહરવામાં સમર્થ દિવ્ય વચનામૃત કહ્યોત્યર કરાવાવડે કોઈ પણ
અપૂર્વ આનંદ તેમને ઉપજાવ્યો. પણ તે રાજા અભયે પ્રાર્થનાવસર પામતાં
ભગવાનની એમ પ્રાર્થના કરી કે-આપ અમારા નગરના રાજમાર્ગને ચરણકમળ-
પ્રાપ્તિમાં વિરાજમાન એવાં કલસા અંકુશ વ્યજઆદિક દિવ્ય રેખાચિહ્નોવડે અલંકૃત

કરવાને યોગ્ય છે. અને મારા ભાનને ભવમદ્દાદિજનવેશમનીય ચરણરત્નેવડે પવિત્ર કરવાને યોગ્ય છે. આ જન, પુત્ર કનન અમાલ્ય ભૂત્ય પૌરવર્ગ સાથે આપના ચગૃસરૌજના સેવાસાધ્માન્ત્યસુખને સમનુભવવાની ઉત્કટ સ્પૃહા રાખે છે. આતુ ભક્તિરસભરપુર અભયભૂપતુ વચન સામળીને પ્રસન્ન થએના શ્રીદરિ ભગવાન જોખ્યા કે-તમારા ભક્તિરસભરપુર ભાવથી અમે બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ તમે! અહીંજ દેહલાઁ દિવસો અમારી સેવા કરતાયકા રહેા. યોદા દિવસોમાજ અમે તમારે નગરે અવરથ આવીશુ. આવા ભગવાનના વચનામૃતથી અને પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પ્રદર્પ પામેલા સપરિવાર અભયરાજ ભગવાનને પોતાને પુરે પધારવાના સમયની રાહ જોતાયકા તેજ નગરમા મિત્ર ખદ્વાગની સાથે ભગવત્સેવા સુખને સમનુભવતા થકા સુખેથી રહ્યા. ત્યાં તે રાજધિએ પોતાને સમયેવા બહુ ધનની સાર્થકતા કરવા ભગવાને મોટું સર્વોપયોગી સરોવર ખોદાવ્યુ અને વિપ્લુ યાગ તથા મહાવૃદ્ધયાગ કયો એક દિવસે યએથી સખામા ભગવાને પરીપકારની પ્રેરણા કરતા પરીપકારશીલ રતિદેવ રામતુ ઉપાખ્યાન કરી સભળાવ્યુ.

એ રીતે ભક્તોત્તમ ખદ્વાગનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને, તેમના અનુમોદનથી અને સકુટુંબ અભય નરેશની અભ્યર્ચનાથી ભગવાન શ્રીદરિ દુર્ગપુર જવા ચાલી નીકળતા ખદ્વાગ રાજ અને સપરિવાર અભયરાજ અને અન્ય અનેક ભક્તજનો તથા પરમહરોથી વીંટાઇને, સામેયુ લઇને સન્મુખ આવેલા દુર્ગપુર વાસી ભક્તો સાથે સવત્ ૧૮૯૧ ના માધ શુકલ એકાદશીએ દુર્ગપુરમા પધાર્યા તે સમયે રાજમાર્ગમા 'હુ પહેલો હુ પહેલો' એમ ભગવદર્શનના કુતૂહળથી આકાંક્ષા ચિત્તવાળા ભક્તજનોનો સમવાય સુમદાન થઇ ગયો. અને બહુ દૂર રહેવાપણુ ભક્તજનોને ભગવાનના આગમનમહોત્સવના દર્શન કરવા સત્વર ખોતાવતા હોય ને શુ? એમ ફરકતા ધ્વજ-પતાકાએના અચળો વડે તે નગરની હવેલીની પક્ષિઓ અતિશય રોષી હતી ભગવાનનો પોતાના ચરણકમળના દર્શન કરવામા સમુત્સાહવાળા સર્વ કોઇને એકદરસચ્ચક, મહાસમધુર દષ્ટિથી જોતાજોતા અભયભૂપની સાથે તેમના ભવ્ય ભવનમા પ્રવેશ કરી ભવનમધ્યે પ્રકલ્પેના મહા સભાસ્થાનમા અતિમનોહર સિંહાસનમા સરાજમાન થયા પછી યથાયોગ્ય સર્વ જનો જેસી જતા ભૂપતિ અભય પરા ભક્તિથી સાદાગ પ્રણામ કરીને સચિનય એમ જોલ્યા કે-પરતપર પરમાત્મા પર લક્ષ આપના સાક્ષાત્ દર્શન પામીને હુ આજ ધન્યભાગી થયો છું. ને આ ગૃહ સેત્ર આરામ છે, ને આ રથ અધ્યાત્મિક વાહનો છે, ને આ ધન ધાન્યાદિનો

સમુચ્ચય છે તે તમામ આપનુજ છે, હિં બહુના-એ આ હુ હુ તે પણ આપનેજ
હુ તો મને દાસને આપના ચરણસરોજના સેવારસને નિરતર આપો, મારે
તેથી અન્ય પ્રિય યાર્ધ પણ નથી આવુ અમર ભૂપતુ ભક્તિરસપરિપૂર્ણ વિનય
મધુર વચન સાંભળીને ભગવાન બોલ્યા કે-અમે સપરિવાર તમારે સર્વત્ર પરમ
દ્રેય ધૃત્તીએ છીએ તમારા જેવો પુરુષ લોકમા વિરલ છે, કેમકે ભોગેકપ્રધાન
સપદા હોવા છતાં પણ તમારે મુમુક્ષુજનનેજ એક યોગ્ય એવા ભક્તિરસમા
પરમાદર વર્તે છે અમે પણ તમારા જેવા ભક્તજનોને પરવશ છીએ અમે પણ
અહીં ભક્તજનસપત્તિને સદા સ્પૃહીએ છીએ ભગવાનના આવા પ્રસન્ન વચનથી
પ્રસન્ન થએના અભયભૂષાજ તે પોતાના ભવનમા નિવાસ કરી રહેલા ભગ
વાનમા પ્રતિદિન પ્રવૃદ્ધિ પામતી પરા ભક્તિથી પરિચર્યા આચરતાયકા, પોતાનુ
ચત્કિચિત્ ધન તેમની પરિચર્યામાજ એક ઉપાયોગી કરીને અને પરિછદાદિ
ઉપકરણપણુ નદાયત્ત મરીને સ્વય તેમનો દાસભાવ કે જે સમસ્તમુનિજન
સ્પૃહણીય હોઇને પરમપુરુષાર્થથી નહિ ન્યૂન છે તેનેજ પામીને પરમાનંદને
પામ્યા આ રાજને સુરમહા અને સોમાદેવી નામની બે પતિમતા પત્નીયો
હતી આ પણ પ્રત્યક્ષ ભગવાનનિષે પરમ ભક્તિનિષ્ઠાવાળી હતી આ રાજને
જ્યા લલિતા પત્યાળી નાની નામની ચાર પવિત્ર પુત્રિઓ હતી તેમા
મોઠા જ્યા લલિતા પ્રકૃતિથી વૈરાગ્યવેગવડે વિશુદ્ધ ચિત્તનાળી, મુમુક્ષાથી વિજ્ઞાન
ભક્તિવાર્તાના શ્રવણમા સમુત્સાહવાળી, ભગવાનનો મહિમા યથાર્થિત બાણીને
તેમનેવિષે પરમભક્તિને પામેલા તેમના ચરણારવિદની સેવાના રસાસ્વાદમા
નિત્યતૃપ્ત અને તેમની કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલા તેમના દિવ્ય સ્વરૂપના સાક્ષા
દારવાળા હતા આ રાજને એક પુત્ર હતો તે સમસ્તશુભેએ કરીને ઉત્તમ અને
નામથી પણ ઉત્તમ હતો આ પણ પ્રત્યક્ષ ભગવાનમા સુદૃઢ ભક્તિએ સપત્ર થઈ
તેમની સમયોચિત સમસ્ત સેવાને કરતાયકા તેમના પરમ પ્રસાદના પાત્રભૂત થયા
એ રીતે બધો પરિવાર સ્વધર્મપરાયણુ થઈ પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ ભગવાનની અનન્યભ
ક્તિપરાયણુ થયા હતા તે પુરના બીજા બધા જનો પણ પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિની ભક્તિપ
રાયણુ થયા આ બધા અભયાદિ ભક્તજનોની ભક્તિને વશ થઇને દુર્ગપુરમા
રહેવા ભગવાનની અનેક ગ્રામ નગરના ભક્તો પોતપોતાને ગ્રામ નગરે પધારવાની
પ્રાર્થના કરતા, ત્યા ત્યા ધર્મરક્ષણુ માટે જવાળી ઈચ્છા કરતા તેમના વિયોગને ક્ષણપણુ
નહિ સહન કરી શકતા સપરિવાર અભયરાજને અભયવાન કરતા તેમની ભક્તિપ
સ્વરા ભગવાન તેમનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરવા બહુધા નિયતનિવાસ દુર્ગપુરમા
પ્રતિષ્ઠા કરીને, ધર્મરક્ષણુ માટે ત્યા ત્યા મુનિમહાશયને મોકલીને અને સ્વય પણ પરિમિત

મુનિમંડળથી વીંટાળને સમીપવર્તી આમેમા વર્તતા ભક્તોની પ્રાર્થનાથી ત્યા ત્યા પધા
રીને તેમનો તેમનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને દુર્ગપુરમા આવીને મુખેથી રહેતા હતા

એ રીતે ત્યા ત્યા કમિળવને ઉન્મૂલન કરીને સખ લોકના શ્રેયને પ્રનારો ધર્મ
માર્ગ પ્રવર્તાવતા ભગવાન સદ્ગતનદસ્વામીનો પ્રતાપતિશય દિગતને સર્વત પ્રાપ્ત
કરતાયમે પ્રવૃદ્ધિ પામતો ગયો આ અવસરમા કદાચિત્ રાજકોટ નગરમા આવી
રહેલા રાજપ્રતિનિધિ ગવર્નરે ભગવદ્સંનના કુતુહલથી મોકલેલા દૂતના મુખપછી
તેમનો પોતાના દર્શનમા આદરાતિશય સાબળીને, પરિમિત પરિવાર સાથે
સહ ભગવાન શ્રીહરિ દુર્ગપુરથી રાજકોટપુર પધાર્યા પધારેલા ભગવાનને
સાબળીને ગવર્નર રાજ સ્વય રાજમંડળસાથે સન્મુખ હાડીને પ્રણામ કરી ભગ
વાનને અનેક રાજસંસ્તેવિત સ્વસ્થાસ્થાનમા અમાસનમા બેસાડીને આદરથી
પૂજન કરીને વિનયથી એમ બોધ્યા કે-ભગવન્! દુષ્ટનિમિદ્-શિષ્ટપરિપાવનરૂપ
ને રાજપ્રસાસન છે તે ધર્મપ્રવર્તક આપના સાદાપ્યથીજ નિવિમ્નપણે અહીં
અમાર પ્રવર્તે છે નાનાવિધ અટલકરણમા મૂળ આસુરી અનંકરણવૃત્તિ
છે તે મૂળ રામના દટથી ઉન્મૂલન થય નથી, રાજદડથી જે ભીતિ વર્તે છે તેતો
શ્રવણ કાર્યને શેકે છે ન્યામુખી મૂળ પ્રસાત ન થયુ હોય ત્યામુખી રાગદ્વેષથી
પરાભવ પામેલા જનો બહુબહુ અટલને કરેજ ભય છે આપે સદુપદેશથી અને
અસાધારણ તેજથીજ સર્વ પ્રભઓનુ તે આતર રાગદ્વેષરૂપ અટલપરણુ ઉન્મૂળન
કરુ છે તો હાલમા રાજકીય ધર્મમા આપ અમને મહા સદાપસૂત થયા છે।
મઠિ અમે હાથ જોડીને વારંવાર આપના તે સકલલોકહિતકારી પ્રતાપતિશયને
અનુસ્મરણ કરીએ છીએ અનંતર આવા ગવર્નરના વિનયમધુર વચનથી પ્રહર્ષ
પામેલા ભગવાન જોઆ્યા કે-અમે ધર્મસરક્ષણમાટેજ સસૃતિમંડળમા આવ્યા
છીએ સ્વપ્રવૃત્તિમા અનુકૂળ એવી ધર્મકપ્રવૃત્તિવાળા રામની સંબૃતિને અમે સર્વદા
વાળીએ છીએ જલહી અમારા મૂર્તિમાન્ મનોરથનેજ જેમ એમ આપ રામને
પામીને અમે બહુ હર્ષ પામીએ છીએ અને 'આપની રાન્ધનશ્રી પ્રતિદિન
પ્રવૃદ્ધિ પામતી રહો' એમ ઇચ્છીએ છીએ પણ તે રાજપ્રતિનિધિ (ગવર્નર) ને
સમાગમ સદુપદેશાદિવટે બહુ આહ્વાદ આપીને, પણ તેમણે બહુ સન્માન
કરેલા અને અનુજ્ઞા આપેલા ભગવાન શ્રીહરિ ત્યાથી પાંચ દુર્ગપુર પધાર્યા
સમામા રાજકોટનગરનુ સમસ્ત જ્ઞાતવ કહેતા પરમદસો બહુ પ્રસન્ન થયા

એરીતે દુર્ગપુરમા રહી અભયાદિ ભક્તોને અલાનદ આપતા ભગવાન પોતાના
પ્રાદુર્ભાવનુ પ્રયોજન સપાદન કરવા અને વિદેશમા વર્તતા ભક્તજનોની પ્રાર્થનાને
સંકળ કરવા મુનિવર્ણી પદાતિમંડળથી વીંટાળને દુર્ગપુરથી પરવરતા પ્રથમ સુગૃહ-

સાગર સુરસિંહ નામના પાંચિવની પ્રાર્થનાથી મત્સ્યાવ નામના નગરને પામ્યા
 ત્યા તે નરેશે ભક્તિપૂર્વક બહુમાનથી સમર્ચન કરેલા ભગવાન તે ભક્તોને સદર્શન
 સવાપ સદુપદેશાદિવડે આનંદ આપતાયમ તેમની પ્રાર્થનાથી ત્યા કેટલાક
 દિવસો રહીને, ત્યાથી નીચ્છી સિદ્ધપુત્રે પામ્યા ત્યા બવો તીર્થવિધિ યથાવિધિ
 કરીને સદુપદેશામૃતથી સર્વને સતૃપ્ત કરીને, વડનગર વિરાનગર પધાર્યા ત્યાના
 ભાવિક ભક્તોએ સેવા ધ્યાયકા તેમને ત્યા ૭૭લાક દિવસો રહીને ધર્મજ્ઞાનાદિ
 મના સ્વરૂપને વિવેચન પ્રનારા સદુપદેશોવડે સર્વનું આતર તમ યાળી નાખીને,
 ત્યાથી નીકળી તે તે ગામમા ધર્મમાર્ગને પ્રતિષ્ઠાપન પ્રના યમ અનુક્રમે શ્રીન
 ગર પધાર્યા તે નગરમા વર્તતા બહુ ભાવિજ ભક્તો ભગવાનને પધારેલા સાબળીને
 ભેગા થઈ ભેટો હાથમા લઈ, સન્મુખ જઈ પ્રણામ કરી ભગવાને અભિનંદન કર્યા
 થકા મગળ વાઘધોષપૂર્વક મહોત્સવ્રમથી પુરમા પધરાવી નવાવાસમા ઉતારી
 પ્રતિદિન યથોચિત પરિચર્યાપરાયણ થઈ રલા ભગવદ્દર્શનાથે ત્યા આવતા ભક્ત
 જનોનો સમવાય સુમહાન્ થયો પોતાના ચરણકમળના ૭ એ સમાશ્રયવાળા
 પરમપ્રેમરસપરિપૂર્ણ બહુ જનોને ભગવાને પોતાના દિવ્ય પરાત્પર સ્વરૂપનો સાક્ષા
 ત્કાર કરાવીને કૃતાર્થ કર્યા તેમ ૭ યમ નિયમ પ્રાણાયામાદિ યોગાગોને નહિ ભજીતા
 પણ બહુ જનોને પોતાનીજ અનન્યસામાન્ય પારમેશ્વર શક્તિથી સમાધિ કરાવીને
 અત્યાશ્ચર્યાવિષ્ટ કરી દીધા આજી અમાનુષ આશ્ચર્યમય એશ્વર્ય સામળીને બહુ પા
 તમાનીએ પ્રદેવથી દગ્ધ હુદયવાળા હોવાથી ભગવાનના સમાધિમહિમાની
 પરીક્ષા કરવા તેમની સમીપે આવતા ભગવાનના દિવ્ય પ્રતાપથી મદરહિત આસુર
 ભાવરહિત થઈ, ભગવાનની કૃપાથી સત્ત્વાન્મેષ પામતા તેમના શરણુને પામીને
 તેમના પ્રસાદના પાનભૂત થઈ ગયા એરીતે પોતાનો પરમ પ્રતાપ પ્રસારીવતા
 અને નિજજનોને દર્શન ઉપદેશાદિકવડે અત્યાનંદ આપતા ભગવાન ત્યા ભક્તિ
 માર્ગની પરિપુષ્ટિમાટે જન્માષ્ટમી પ્રબોધની વિશે મહોત્સવ કરીને ત્યાથી નીકળી
 નેતવપુર પધાર્યા ત્યા સરોવરતીરે ઉતરી ત્યાના ભક્તોએ સેવ્યાયકા ત્યા ધણી
 સામગ્રી સુપાદન મરી યથાવિધિ વિષ્ણુયાગ તથા રૂદ્રયાગ કરાગ્યો તેમા વિપ્રેને
 બહુ દક્ષિણા આપી એક પલ્લ અર્ધી અક્ષળમનોરય થઈ પાછો ગયો ન હતો
 તે ગામમા વસ્તુત અંધર્મ્ય પણ મલુમાસબક્ષણપ્રચારને ધર્મમિયથી પ્રવર્તાવતા
 બહુ વામાચારો હતા તે સર્વને ભગવાને પોતાના પ્રતાપથી પરાભવ પમાડીને
 સદુપદેશથી તે વામમાર્ગથી બહુ જનોને પાઠા વાળીને ધર્મમાર્ગમા સપ્રવર્તાવીને
 સર્વત ધર્મપ્રચાર કરાગ્યો એરીતે નેતવપુરના ભક્તોને દર્શનાદિકવડે અત્યાન
 દિત કરીને ત્યાથી ભગવાન દર્શાવતી પધાર્યા ત્યાના ભક્તોએ ભાવથી સેવ્યાયકા

ત્યા તેમણે એક વૈષ્ણવ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો આ સમારંભ સર્વને આદ્યર્થ ઉપ
 ન્યત્તરો થયો હતો જેમા ભે ા કરેલી ધૃતરાષ્ટ્રાદિ સામગ્રીએના દગવાએ ઉત્તર
 પર્વત જેવા વિરાજતા હતા વસ્ત્ર સુવર્ણાદિ દક્ષિણાદ્રવ્યો મહારાજાઓએ પણ
 ન સપાદન કરી રાકાય એવા દેખાતા હતા તેવા આ સમારંભમા ભગવાનવિષે
 સાદૃશ્યક અસુધાર્થી આવરિત અતરવાળા કેટલાક પાપો પાકરાળાદિ ચવાવાના
 મિષથી અદર પ્રવેશ કરીને સર્વ સમારોને અસ્થાનમા બહુ ઉપયોજીને મખમ
 ધ્યેજ બધા કોષાગારને ખાલી કરીને યજ્ઞમા વિદ્યસપાદનથી સ્વયં અતરમા બહુ
 હૃદય પામવા લામ્યા ભગવાનેતો તેમનો દુરાસય બાની જઈને પણ તેમનો
 નિઘ્રહ નહિ કરતા, સ્કંપમાત્રથી પૂર્વ કરતા અધિક ધૃતરાષ્ટ્રાદિ સામગ્રીસમૂ
 હથી બધા મોકારો ભરી દીધા તે પાપારાથો આવુ ભગવાનનુ અદ્ભુત એશ્વર્ય
 અવગોષ્ટીને કય તથા લાજ પામીને, તત્કાલ ભગવાનના પાદપદમા પ્રણામ કરીને
 તેમની અનુકંપાથી ઉપજીવન પામતા, નિષ્કપટપણે તેમના ચરણકમળની સેવા
 પરાયણ થયા મહાયાત્રની પ્રવૃત્તિ સામળીને આમાતરયકી આવેતા હાલરોહાનર
 વિનો ઉત્તમ ભોજ્યપ્રકારો અને વાઙ્મિતયકી અધિક દક્ષિણાઓવડે સતૃપ્ત થતા
 ભગવાનનો જયધોષ અને યજ્ઞપ્રસાદને બહુ કરતાયકા પોતપોતાને આમે ગયા
 એરીતે યજ્ઞને સમાપ્ત કરી તે ટભાણુના ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરીને ત્યાથી નીક
 ણીને, ગુજરાતપ્રાંતના ભક્તોને આનંદ આપતાયકા તેમણે પૂજ્યાયકા ત્યા એક
 માસ રહીને ત્યાથી મહી નર્મદા તાપી નદીને ઉતરીને ભક્તપ્રાર્થનાથી સ ૧૮૬૬
 વૈશાખ શુક્ર દ્વિતીયાએ મુરત પધાર્યા ભગવાનને પધારતા સામળીને અરદેસર
 ભાવચક્રાદિ ભારિક ભક્તો સમુખ જઈ ધામધુમીથી પુરમા પધરાવી લાગુપણુની
 વાગીમા ભવ્યભનનમા ઉતારો કરાવી, આદરથી અનુપમ આતિથ્ય કરી, પોતપોતાને
 શુદ્ધે પણ પધરાની મહોપચારથી પૂજા કરી પરમાનંદ પામ્યા એક દિવસે ભગ
 વાને સમામા ભક્તિના ભેદો વર્ણવવાપૂર્વક ભક્તભક્તિનુ સ્વરૂપ કહીને,
 ભક્તોની પોતાવિષે ભક્તિની દૃઢતા કરાવી તે પુરમા ભગવાનનુ અતિમાનુષ
 એશ્વર્ય અવગોષ્ટીને તે ભગવાનમા પરમા ભક્તિ પોરજનોને પ્રવૃદ્ધિ પામી બહુ
 પડિતા તત્ત્વ બહુવાની ઈચ્છાથી પાસે આવતા પ્રજાવસર પામીને તેમનાયકી
 તત્ત્વનિર્ણય નહીને કૃતાર્થ થઈ ગયા એરીતે સમામા પ્રતિદિન સદુપદેશરૂપ સુધા
 રસના પ્રવાહથી સર્વને સમુજ્જીવન કરતા અને પોતાના અલ્પદ્ભુત દિવ્ય સ્વરૂપના
 પ્રદર્શનથી અનન્યભક્તોને અલાહૃલાદ આપતાયકા ત્યા કેટલાક દિવસો રહ્યા

અનંતર સૂર્યનગરથી બહુ દુર નહિ વર્તના ધર્મપુરના રાણી કુરાંગપુર નામના
 ભગવાનનુ એશ્વર્ય સામળીને તેમના ચરણસરોજની સેવાની અનિતાપા ઉદ્ભ

વતા, પોતાની પ્રાર્થનાને નિવેદન કરનાર મોઢું દૂત ભગવાનની સન્નિધિમાં મોકલતા, તેણે રાણીની પ્રાર્થના ભગવાન આગળ નિવેદન કરતા, ભગવાન તેણીની વાદ્દા અને ભક્તિ બાળીને તેણીનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરવા ધર્મપુરપ્રતિ પધાર્યા ભગવાનના પવારવાના સમાચાર સાંભળીને હર્ષપ્રકર્ષને પામેલા આ કુશળા રાત્રી પુત્ર મત્રી આદિક પરિવારસાથે ચતુરંગિણી સેના સાથે સન્મુખ આવી, મુનિમંથથી વીંટાએના ભગવાનને દૂરથી પ્રણામ કરી ગન્ગેન્દ્ર ઉપર ખેસારી મહારાજસમ્રમપૂર્વક રાજ માર્ગથી રાજભવનમાં પધરાવી મહામહેલમાં ઉતારો કરાવી તેમનું રાત્રેચિત મહા પૂજન આતિથ્ય કરીને, પોતાનું સર્વસ્વ રાજ્યાદિ સમર્પણ કરી પોતાના આત્માને પૂર્ણ મનોરથવાળો માનીને પરમાનંદને પામ્યા ભગવાને પણ ધર્મશ્રવણમાં સમુત્સુક તે મહારાણીને સર્વ ધર્મતત્ત્વ અને જ્ઞાન ભક્તિવિશેષ કહી સંભળાવીને તથા પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને તેણીને સંપૂર્ણ મનોરથવાળી કરી દીધી એમ ભગવાનું તે મહામંત્રી રાણીને સદર્શન સુનાપ સદુપદેશાદિવડે મહાઆનંદ આપતા થકા તેણીની પ્રાર્થનાથી એક માસ સુખેથી ત્યા રહ્યા પછી, અલ્પ બૂપની સ્વચિરહ વ્યથા નિવારવા અને દુર્ગંપુરપ્રાતવાસી બન્તોને આહુલાદ આપવા ત્યાંથી નીકળીને તાપી નર્મદા સામ્રમતીને અનુક્રમે ઉલ્લંઘીને દુર્ગંપુરને પામ્યા અભયાદિ બન્તો મુખ્ય પ્રાણુનેજ જેમ એમ તે ભગવાનને પામીને મનવાળીને અગોચર આનંદને પામ્યા એરીતે દુર્ગંપુરના તથા દેશાતરના બન્ત નરનારીઓને અત્યાનંદ આપતા શ્રીહરિને આઠ વર્ષ વીટી ગયા તે પછી જેના સમગ્ર મનોરથો સંપૂર્ણ થયા છે એવા જુદા અભય રાજ પ્રશિશિલ અવધવવાળા થતા આ શુભમય દેહનો ત્યાગ કરી ભગવાનના પ્રસાદબળથી અક્ષર પરમ ધામને પામ્યા અનંતર તેમના તનય નામથી અને શુભથી ઉત્તમ રાજ પરમાદરથી ભગવાનના ચરણકમળની સમસ્ત સેવા પિતૃકૃત સેવાયજી દ્વિગુણ કરવા લાગ્યા તેમની ભગિનીઓ જ્યા લલિતા જાતાનો ભગવાનના ભક્તિપ્રકર્ષ બાળીને પરમ પ્રભાતને પામી અનંતર આ રાજકુમાર ઉત્તમ સમગ્ર ધન ભગવાનના ચરણકમળનેજ એક અધીન કરી દધને ભગવાનની અનુજ્ઞા મેળવીને સમગ્ર સુરગોડોને વિરમય ઉપજાવે એવો અત્રકૂટોત્સવ ભગવાનપાસે કરાવા તદુપોગી સમગ્ર સામગ્રી તૈયાર કરવા તત્પરતાથી પ્રવર્ત્યા ભગવાને પણ ઉત્તમના પરમાત્મે અનુસાર મહોત્સવ કરવા લાગી ગૃહી તમામ ભક્તોને નાના દેશોયજી લેખ દૂતદ્વારા બોલાવ્યા ભગવાનના આદેશને અનુસારે સર્વ હરિભક્તજનો અને પરમહસમંજો યથાસમય દુર્ગંપુરમાં આવ્યા આ ઉત્તમ નરેરો આશ્વિન કૃષ્ણત્રયોદશીને આરંભીને કાર્તિક શુકલ પ્રતિપદાપર્યંત પ્રવર્તનારા મહોત્સવમાં યયાંત્ર સમગ્ર સજાર નિરવધિક તૈયાર કરી રાખ્યો આ ઉત્તમ નૃપની પોતાની

પરિચર્યામાં અને મહોત્સવમાં મહત્તી પિતામહી પણ અધિક શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ-
શક્તિને જોઇને ભગવાન તેમની ઉપર અતિશય પ્રસન્ન થઈ ગયા. અનંતર સ્વચર-
ણની સેવામાંટે આવેલા સર્વકોઈ ભક્તોના મનનયનને આનંદ આપતા ભગવાન
તે તે અવસરમાં શ્રીકૃષ્ણના મહોત્સવોના વિધિ આદેશતાં, તે સમયે અનન્યમનથી
પરાતપર સ્વસ્વરૂપનું સકળ બાહ્ય વૃત્તિઓનું નિયમન કરીને ધ્યાન કરતાં સર્વ
કોઈના નયનમાર્ગમાં સ્વાસાધારણ કોઈપણ પારમેશ્વર રૂપથી સક્ષમાં આવતા
હતા. ત્યારે તે ભગવાનના વાણીને અગોચર પરમાનંદમય પરાતપર દિવ્ય રૂપનો
સાક્ષાત્કાર કરી તે સર્વ ભક્તો પરમાનંદસાગરમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા. અનંતર
દીપાવલીના ઉત્સવદિવસે પ્રાતઃ શ્રીકૃષ્ણની સેવા યથાવિધિ કરી ભગવાન સમામાં
સિદ્ધાસનમાં વિરાજમાન થતાં, દેશદેશથી આવેલા બધા ભક્તજનોએ વસ્ત્ર વિભૂ-
ષણ વિત્તવિગેરે વિવિધ બેટાવડે પરમાદરથી તેમની પૂજા કરી. પછી ભગવાન તે
ભક્તોના ભક્તિભરથી પરમ પ્રદર્પ પામીને તેમને સદુપદેશ આશીર્વાચન આદિકવડે
આનંદિત કરીને બહુય તે વજ્રાભરણાદિ દ્રવ્યમાત્ર આર્પિયોને આપી દઇને
સ્વયં પરા પ્રીતિને પામ્યા. તે પછી સાંજે પ્રદીપોત્સવ બહુ મોટો થયો. પ્રતિપદાએ
અત્રહટમહોત્સવ સકળમુરંમંડળસેવનીય મહાસમારંભથી પ્રવર્ત્યો. ઉત્તમભૂષનાં
ભગિની લલિતા ગુણુશીલવડે હતામયથી પણ ઉત્તમા પોતે સાવધાન થઈ સાક્ષાત્
રસ આનંદમય (પરમાત્મા) ને પણ રહસ્યતાના સ્થાનભૂત ઉત્તમ પદ્મરસપરિપૂર્ણ
ભક્ષ્યબોન્યાદિ વિવિધ પાકવર્ગ પાકકુશળ રસોપાપાસે કરાવીને, અત્રહટરચનાની
શઢ જોતાં ભગવાને યથાવિધિ ગોવર્ધનપૂજા કરાવીને તે અધુરમધુર મુધારસસદૃશ
સમગ્ર પાકવર્ગ શ્રીકૃષ્ણને નિવેદન કરીને આરતીમુખીના સમગ્ર પૂજાપ્રકારથી પૂજન
કરીને તે આદેશેલા અત્રહટમહોત્સવની સમાપ્તિ કરી. અનંતર ભગવાન અત્રહટમ-
હોત્સવ કરાવામાં અત્યધિક આદરવાળાં અનન્યભક્ત લલિતાની પોતાવિશે પરા
ભક્તિ પેખીને તેની ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છાથી, એજ ઉત્સવને અંતે તેઓએ
અનુદિન આરાધન કરાતી શ્રીકૃષ્ણની અર્ચામૂર્તિની આગળ અત્રહટોત્સવ પૃથક્
આદેશતાં, તેણીએ વિવિધ રસમય પાકવર્ગ નિવેદન કરવાના સમયે સ્વયં અતરંધ
રૂપે તે અર્ચામૂર્તિમાં સન્નિધિ કરીને તેરૂપે થઇને લલિતાને ગ્રેમપૂર્વક જોતાંજ
સર્વ નિવેદિત પાકવર્ગ પ્રીતિથી ભગ્યા. એરીતે લલિતાઉપર સમનુગ્રહ કરીને પછી
ભગવાને સર્વ મુનિમણી તથા હરિમકાગણોને ઈન્દ્રાદિદેવદુર્લભ તે ભગવનિવેદિત
અનુવિધ પાકથી સ્વયં પીરડીને સંતૃપ્ત કર્યા.

એરીતે અમૂતપૂર્વ અત્રહટમહોત્સવ પરિપૂર્ણ થતાં, તે રાત્રિએ સમામાં ભગ-
વાને સત્સંગીપનો પ્રકાશ થયો. વળી પ્રતોદયનિને મહોત્સવ કરવાની ઈચ્છાવાળા

ઉત્તમ રાજનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરવા મુનિમંડળ ઉચિત્તમંડળને પ્રમોદનીસુધી દુર્ગપુરમા રહેવાની આજ્ઞા કરતા, રહેલા તે સર્વને આનંદ આપવા ભગવાન પ્રતિ દિન સભામા ખીરાછને બહુ ઉપયોગી અર્થોનો આદેશ કરતા, કોઈ દિવસ ધર્મ રક્ષાના ઉપાયો, તો કોઈ દિવસે સ્પર્શાસ્પર્શવિવેક, તો કોઈ દિને ધર્મસિદ્ધિના ઉપાયો તો કોઈ દિવસે ત્યાગીઓને ઉદ્દેશીને નિધામશુદ્ધિવિધિ, તો મોઢ દિને તેમનો આદ્વિત્તવિધિ, તો કોઈ દિવસે શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપાદૈવજ્ઞાન, તો મોઢ દિવસે મન્ત્ર જપવિધિનો સવિસ્તર સધુક્તિ ઉપદેશ આપતા થકા પ્રમોદનીના ઉત્સવમા એકા દશીનુ માહાત્મ્ય કહેવાપૂર્વક તેના મ્તની આવશ્યકતા કહીને, તેના નિર્ણયવિધિ મ્તવિધિ પૂલવિધિ જાગરણવિધિ ઉદ્યાપનવિધિ પારણાવિધિ દાનવિધિ વિગેરે ઉપ યોગી બાબતો કહીને, પોતે પણ યથાવિધિ તે મ્ત મ્ત્રીને અનન્યભક્ત જ્યાપાસે તેના સમસ્ત વિધિ કરાવીને, દ્વદશીએ ત્યાગી ગૃહી સર્વ ભક્તોને અષ્ટદ્વદિનવત્ વિવિધ રસમય પાક પિરશી જમાડી સર્વને તૃપ્ત કરીને જ્યાને મહાનંદ આપ્યો એજ દિવસે રાજાઓએ નીતિજ્ઞાનમટે વિદુરનીતિની આશ્વતાનો ઉપદેશ આપી, પછીના ત્રણ દિવસોમા પચમસ્કંધની કથા કરાવી એરીતે અઢાર દિવસ પોતાના અનન્યભક્તોને દર્શન પૂજન આપાપ ઉપદેશાદિકવડે પરમાનંદ પમા ડીને પૂર્ણિમાએ મહોત્સવ કરીને, સર્વને સ્વસ્વદેશમા જવાની આજ્ઞા આપતા તેઓના પુછવાથી પ્રાપ્ય બ્રહ્મધામનુ સ્વરૂપ કહીને, તેમને વિદાય કર્યા પછી સ્વસ્થચિત્ત થઈ જયા લલિતા આદિક ભક્તોની ભક્તિશક્તિની પ્રશંસા કરી પછીથી ભક્તશ્રિયોની પત્ન સ્વીમરી પોતપોતાનો ભાવ પ્ર ૮ રવાપૂર્વક સ્તુતિ કરતા તેમની ઉપર પ્રસન્ન થઈ અભયદાન દીધુ

કેટલોક સમય વીતતા વડતાના ભક્તોએ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાન પુ પહોળને ઉત્સવ કરવા મુનિમંડળસાથે દુર્ગપુરથી જતાવય પવાયા ત્યા મજળપત્રિકાઓ લખનાથી દેશદેશયકી આવેલા બહુ ભક્તોની ભારે હીચ થઈ ગઈ તે જતાવયમા ભગવાને લક્ષાધિક જનનો સમાવેશ થાય એવા ગ્રામયકી પર્વદિશાના ભાગમા રહેલા ઉપવનમા (બેઠકમા) મોટી સભા કરીને તેમા સર્વને સુખેથી દર્શન થાય એવા ઉત્તમ આસનમા સ્વયં વિરાજને સમસ્ત સત્તાપને સહરનારા સુધાવરસાદથી શુ? એમ કર્મે જ્ઞાન વૈરાગ્ય ભક્તિરસપરિપૂર્ણ સદુપદેશ દિવ્યવરસાદથી સર્વભક્તોને આદુલાદ આપતા થકા શાલુમા સર્વ શ્રોતાઓના મનરૂપ સરોવરને પ્રસાદ રજ પ્રવૃત્તિવાળુ અને સકેળસાધુજનસેવનીય સ્વચ્છ આરાયવાળુ કરી દીધુ આ અવ સરમા ભગવાનના બ્રાતાઓ તીર્થયાત્રાએ ગએલા સાનુઓના મુખથી બ્રાતા ભગ વાનનુ દિવ્ય જ્ઞાત બલુતા પરમ દર્થ પામીને તેમના સમાગમ સુખના અનુભવની

આસાથી સમરિવાર મેસવદેસથી જુતાવયમા આવ્યા સકળ જનોના મનનેત્રને આકર્ષણ કરતા તે ભગવાનને નિદાળીને, બહુ કાળના વિરોગજન્ય સતાપથી સતપી ગયેલા જનોને ભગવાનના દર્શનામૃતધારાથી ધુબ લીંબવીને મહાનદનિધિમા નિમગ્ન થઈ ગયા ભગવાને પણ બન્ધુજનસેકસમુચિત વૃત્તિથી વ્રાતાઓને અભિનદન કરીને યથારોગ્ય ઉતારો આદિકનુ આનુકૂલ્ય કરાવી આપ્યું અનતર ત્યા અમૃતપૂર્વ પુષ્પદોલોત્સવ કરી ભેગા થએલા લક્ષ્યાવધિ ભક્તોને દર્શન સંપર્શન નમસ્કીડા ઉપદેશાદિવડે સમધિક આનંદ આપીને ભગવાન ત્યાથી નીકળી બાણદંશીય ભક્તોને બારે આનંદ આપતાયમ દુર્ગપુર પધાર્યા ત્યા રહીને શ્રીભાગવત પુરાણુચવલો સવ કર્યો

અનતર કેટલાક મારો વીતતા શ્રવણમાવિરે ભક્તજનોની પ્રાર્થનાથી પ્રથમ સારપુર પધાર્યા ત્યાના ભક્તસમાજને દર્શન ઉપદેશાદિવડે આનંદ આપના થમ ત્યા સમધિક સમારભવાળો મકળ ભક્તોને અલ્યાહ્વાદ આપનારો જન્મા દુર્ભીમહોત્સવ કરીને, ત્યાથી કારીધારીના વસ્તોખાચર વિગેરે ભક્તોની પ્રાર્થનાથી ત્યા પધારીને સમગ્ર ધુધજનોના અવલુ મનને પ્રભેદ દેનારા સુદુપદેશો સભામા આપતા થકા ત્યા પ્રજોધનીનો મહોત્સવ કર્યો આ અવસરે ત્યા આવેલા જુના ગઢના નિવાસી હેમતસિંહ રાજા અને નાગમના નિવાસી સુરાભક્તે એ સાથે પ્રાર્થના કરતા ત્યાથી નીકળી માર્ગવસાત સુરાભક્તનાજ લોચા ગામમા પધારી ત્યાના ભક્તોને આનંદ આપતા થકા ત્યા દિવ્ય જુતાક્રામે સવ ધરીને ત્યાથી નાગ ટમ પધારી સુરાદિ ભક્તોની પ્રાર્થનાથી ત્યા પાચ દિવસ રહીને ત્યાથી નીકળી કેટનેક દિવસે જુનાગઢ પાસે રહેવા હેમતસિંહનાજ પચાગાપુરમા પધાર્યા ત્યા મુનિમ જસાથે રહેવા ભગવાન હેમતસિંહે કરેલી નિરતિશય ભગ્નિરસપરિપૂર્ણ મહાપૂજને પરા પ્રીતિથી સ્વીકારીને, તેમની ભક્તિપરવશ થઈ પ્રતિદિન સભામા શ્રવણુમગળ પરમપાવન અમૃતમય ઉપદેશોવડે સર્વ ભક્તોને આનંદ આપતા ॥ ૧ ॥ ત્યાજ બહુ દિવસો રહ્યા એક દિવસે ભગવાન ગામચળી બહાર ખાખરાના વનમા બનાવેલા મા વામા રહેલા ગુપ્તગાનપરાયણુ મુનિઓને દર્શન દેવા રાત્રિના પ્રથમ ભાગમા પરિમિત જનો સાથે પધાર્યા પોતાપાસે પધારેલા ભગવાનને બાળીને સપ્રમયી સન્મુખ હડીને શુભાગનમા ખેસારીને તેમની અનુજ્ઞાથી તેમની યોગેર મંગાકાર ફરતા થકા ફરી તેમના શુભાગનમા પ્રવર્તતા સમસ્ત બાહ્ય વૃત્તિઓ જેમની અસ્ત થઈ ગઈ ॥ પોતાવિષે જેમની ચિત્તવૃત્તિઓ વિચીન થઈ ગઈ ॥ એવા તે પ્રિય પરમહસોને પોતાનુ પરાત્પર પરમાદ્વૈભુત, સારારમાસમવદત દિવ્ય રૂપના સાક્ષાન્ દર્શન આપી કૃતાર્થ કરી પાજ સ્વસ્થાને પધાર્યા તે પછી

હેનંતસિંહની પ્રાર્થનાથી જુનાગઢ પધારી, રૈવતગિરિ ઉપર ચડીને તેમાં રહેલાં તીર્થોમાં તીર્થવિધિ કરીને, ત્યાંના ભક્તોકપર અનુગ્રહ કરીને તેમણે સેવ્યાયકા ચૈત્રીપૂર્ણિમાસુધી ત્યાં રહીને, બ્રાતાઓને યાત્રાએ દ્વારકાં મોકલીને સ્વયં ઉત્તમ નરેશ સાથે દુર્ગપુર પધાર્યાં.

એક દિવસે દયાનિધિ ભગવાને ભાવિ મનુષ્યોના હિતને મૂઠ વિચાર કરતાં, ત્યાં ત્યાં ભગવન્મંદિરો કરાવી તેમાં પ્રતિમાઓ સ્થાપવી, આચાર્ય સ્થાપવા અને સમ્રાજ્ય સ્થાપવું, એવા શુભ સંકલ્પ કર્યો. સંકલ્પસમસમયેજ દુર્ગપુરમાં આવેલા શ્રીનગરના ભાવિક ભક્તોએ પ્રાર્થના કરતાં ત્યાં રમણીય મહામંદિર કુશળ કારી-ગણેપાસે કરાવીને ત્યાં સપરિવાર સ્વયં પધારી મહોત્સવસાથે શ્રીનરનારાયણની સંવત્ ૧૮૭૮ ના ક્ષત્તુન શુકલ તૃતીયાએ પ્રતિષ્ઠા કરી. અનંતર કેટલાક દિવસો વીતતાં ભુજનગરના ભક્તોની પ્રાર્થનાથી ત્યાં મંદિર કરાવી સ્વયં પધારી સંવત્ ૧૮૭૬ ના વૈશાખ શુકલ પંચમીએ નરનારાયણની યથાવિધિ પ્રતિષ્ઠા કરી, તેઓને પૂર્ણમનોરથવાળા કરી પાછા પધાર્યાં. અનંતર વૃત્તાલયથી આવેલા કુબેરાદિ ભક્તોએ અભ્યર્ચના કરતાં ભગવાને તેમનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરવા ત્યાં અતિ-રમણીય મહામંદિર કરાવીને સ્વયં પધારીને દેશદેશથી ભક્તસમાજ ભેગો કરીને સંવત્ ૧૮૮૧ ના કાર્તિક શુકલ દ્વાદશીએ મહોત્સવ સાથે હરમીનારાયણ અર્ચાભૂતિ અને અનન્યભક્તોના ધ્યાનાવલંબણત્વ હરિકૃષ્ણનામની પોતાની ભૂતિની પ્રતિષ્ઠા યથાવિધિ કરીને ત્યાંના ભક્તોને પૂર્ણ અભિલાષવાળા કરી, વટપતનના ભક્તોની પ્રાર્થનાથી વાદિવિજયમઠે મુક્તાનંદચુનિને ત્યાં મોકલીને સ્વયં દુર્ગપુર પધાર્યાં.

એક દિવસે મુક્તિપુરી દ્વારિકાયાત્રાનુ માહાત્મ્ય કહેતાં તેની યાત્રાએ પ્રવર્તેલા અયોધ્યાવાસી બ્રાતૃપુત્ર નંદરામાદિકની સહાયમઠે ભગવાને મોકલેલા મુનિવર સન્નિધાનંદજી દ્વારિકા પહોંચતાં, ત્યાં અન્નાદિ વેચવાની વસ્તુઓની જગાતનેજ જેમ એમ તીર્થજ્ઞાન ભગવદ્દર્શન પાણ્ડુ દાણ્ડાનયીજ એક સાખ્ય જોઇને, તેમજ આક્રિયન હોવાથી તે જગાતવિતને આપવા અસમર્થ, તીર્થજ્ઞાન ભગવદ્દર્શનની ઉત્કટ ઉત્કંઠાથી સહસ્ત યોજન દૂરદેશથી શ્રદ્ધાથી આવેલા પરમ ભક્તોને ત્યાંના ધનકુલ્ય અધિકારીઓએ કરાતો ઉપદેશ ભાર્તેન વાટનાદિકરૂપને બાળીને, આ મુનિ કણ્ણાદ્રહૃદય હોવાથી મનમાં બહુ બહુ ખેદ કરી મંદિરમાં દર્શનાર્થે પ્રવેશ કરતાંજ મટોદ્ધત યુગળી બ્રહ્મબંધુઓએ તિરસ્કારપૂર્વક કાઢી મુકેલા મુનિ તીર્થજ્ઞાન અને ભગવદ્દર્શનને નહિ પામવા અંતરમાં અત્યંત ઉદ્વિગ્ધ થઈ ભગવન્મંદિરની સમીપેજ કોઈ સ્થાનમાં અનસાનમત ધારીને રહ્યા. અનંતર સમગ્ર ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને પ્રત્યાહરીને દ્વારિકાધીશ શ્રીકૃષ્ણને ભક્તિરસલીના હૃદયતળમાં

ધારીને, ચોગળાથી પ્રહિધાનપરાયણ થઈ, પાચદિવસસુધી અતમનીપેઠે સ્થિર વૃત્તિ થઈ રહ્યા પાચમે દિવસે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થઈ ચોતાનુ દિવ્ય પરમા દ્વિમુત ૩૫ નયનગોચર કરાવતાં મુનિએ તેમને પરા ભક્તિથી પ્રણામ કરી સ્તુતિ કરી. પછી પ્રસન્ન થએલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ મુનિપ્રત્યે બોલ્યા કે-‘તમારી પરા ભક્તિથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું તો તમારા જેવા સાધુજનોને મારા સ્વરૂપનુ દર્શનમુખ સંપાદન કરવા જ્ઞાતૈશ્વર્યમા આવીને શ્રીનારાયણની અર્ચામા નિત્ય સાન્નિધ્ય કરી રહીશ’ એવુ વરદાન આપી તાક્ષણ અતર્ધાન થઈ ગયા આ મુનિ આજુ વરદાન પામવાથી અત્યંત આનંદ પામીને યાત્રાનુ અયોધ્યાનાંસીએ સાથે નીકળીને દુર્ગપુરે આવીને ભગવાનને પ્રણામ કરી સમગ્ર દ્વાર !જ્ઞતાંત નિવેદન કરતા, ભગવાન તથા મુનિવિરે સમસ્ત ભક્તો બહુ રાજી થયા તે પછી ભગવાન્ પુ મહોનોત્સવ જ્ઞાતૈશ્વર્યમા કરાવાની ઈચ્છાથી મુનિમંડળ ઉદિગ્નમંડળ સાથે જ્ઞાતૈશ્વર્ય પધારી ભગવાન્ શ્રીવક્ષમીનારાયણનો પુષ્પદોનોત્સવ બહુ ઉત્સાહથી કરાવ્યો.

આ અવસરમા મુનિમુખ્ય મુખાનદણ કે જેમને પ્રથમ ભગવાનેજ વટપત્તન પ્રતિ પારમૈકાતિક ભક્તિમાર્ગના સ્થાપનમાટે મોકલ્યા હતા અને જેમણે ત્યાંના વાદિઓને વિજ્ઞાતીને સફુપદેરાથી ત્યા ઉદ્ધવસપ્રદાયની સર્વેત પ્રવૃત્તિ કરી હતી તે વટપત્તનથકી તે નમરના નિવાસી ભક્તવૃન્દસાથે ભગવાનના ચરણકમળની સેવા કરવાની ઈચ્છાથી વડતાવ આગ્યા સજ્જામા વિરાજમાન ભગવાનને પ્રણામ કરી તેમણે પુજતા તે મુનિવર્યે વડોદરાનગરમા ઔદ્ધવસપ્રદાયની સમધિક પ્રવૃત્તિ તથા મુખ્ય શાળાનો પરમાદર તથા બહુજનોનો ભગવચ્ચરણકમળજેવામા સમુત્સાહ થયાસ્થિત નિવેદન કર્યો અનતર ભગવાન્ વડતાવથકી નીકળીને ભક્તોના ગામોમા રહેતા રહેતા દુર્ગપુર પધાર્યા ત્યા કેટલાક દિવસો સ્તીને વળી ધર્મદેવને બન્નેનોત્સવ કરવા સર્વે ત્યાગી ગૃહી ધર્મકુળ વિગેરેને સાથે લઈને વડતાવ પધાર્યા તે ઉત્સવ પરિપૂર્ણ થતા, બીજે કે સપ્ત સદાયાર્ય સ્થાપનનો હતો તેને સફળ કરવા, મહાસભા ભરી બ્રાહ્મણ રામપ્રતાપના તનય અયોધ્યાપ્રસાદજીને અને ઈચ્છા રામના તનય રઘુવીરજીને પુરસ્કાવથી પરિમહ કરીને, તે બન્નેને આચાર્યપદમા સવન્ ૧૮૮૨ ના કાર્તિક શુકલ એકાદશીએ અભિષેક કરીને, તેમા પ્રથમનાને શ્રીનર નારાયણચરણકમળસેવાપરાયણ અને બીજાને શ્રીવક્ષમીનારાયણચરણકમળસેવા પરાયણ કરીને અને આચાર્યપદને વિભાગ કરી આપી તેમને ચેતપોતાના દેશમા ધર્મપ્રવર્તનકાર્યમા આદેશ કરીને, ભક્તોને પણ વદુપયોગી ઉપદેશ આપ્યો આ અવસરમા વડોદરા નગરના નરપાળ સયાજીરાવ મહારાજએ મોકલેલા મન્ત્રી નાડપત ભગવાનની સમીપે આવીને ભક્તિથી પ્રણામ કરી તેમને

મનોરથ પ્રાર્થનાગમિત નિવેદન કરતા, તેમની ઉપર પ્રસન્ન થએલા ભગવાન મહારાજના પ્રેમને પરવરા થઈ, સ્વયં સમયમા આવવાનો સંદેશો નાંચ પાનખુખથી મહારાજપ્રતિ મોકલીને, સ્વયં પરમહુસમટળથી વીંટાઈને પરિમિત પદાતિએને સાથે લઈને વૃતાવયયકી નીકળી વટપત્તનની રામીપની ભૂમિને પાંખ્યા અનતર મહારાજની આજ્ઞાથી નારપત મત્રી ચતુરગિણી સેનાસાથે ભગવાનની સન્મુખ આવી પાદમા પ્રણામ કરી મહાગજેન્દ્ર ઉપર બેસારીને, મહાસંશ્રમથી સમલકૃત કરેલા રાજમાર્ગથી રાજભવનપ્રતિ તેડી લાંચ્યા સ્વયં મહારાજ રાજભવન નજીક પધારેલા ભગવાનને અભિમુખ જઈને ભક્તિભારાવનમ્ર મસ્તકથી પ્રણામ કરતા ભગવાને અભિનંદન કર્યાંથકા ભવનની અદર સભાસ્થાનમા પધરાવી મહારાજોચિત આસનમા બેસારીને સ્વયં ભક્તિતરંગિત હૃદયથી અપરિમિત હૃતમ વજ્ર વિભૂષણાદિવડે પૂજ કરીને પરિપૂર્ણ મનોરથવાળા થયા ભગવાન પણ પ્રેમરસપરિપૂર્ણ પ્રગલ્ભ વાણીવડે આશિષ આપીને ધર્માશ્રુત વચનો વડે તે મહારાજને મહાઆનંદ ઉપલબ્ધીને, સર્વ સભાસદ જનોને પણ સમસ્ત સમ્બાજ્ઞોના સારજૂત વચનોવડે આકૂલાદ આપીને, મહારાજની અનુજ્ઞા થતા પોતાને ઉતારે પધાર્યાં લાના ભક્તોને પણ આનંદ આપતાથકા રાહપરિવાર રહેલા ભગવાનનું રાજભ ત્રણ દિવસ આતિથ્ય કર્યું જોયે દિવસે યથાપૂર્વ મહોત્સવથી મહારાજએ સીમાદાસુધી વગાવેલા ભગવાન લાથી નીકળી વડતાન પધાર્યાં એક દિવસે એકાતમા બેસી સમસ્ત સમાગ્રિતોને ધર્માદિ લવનો અવગોધ આપના શિક્ષાપત્રી નામથી સર્વ સમ્બાજ્ઞસારને પ્રકાશ કર્યો તે પછી બાધી અમદાવાદ પધારી લ્યા પુષ્પદોબોતસવ કરી લાથી નીકળી બાહ્યદેશમા વિચરતા ધોબેરા પધારી લ્યા ભક્તપ્રાર્થનાથી અદ્ભુતાનંદ મુનિદ્વારા કરાવેલા મદિરમા મદનમોહન શ્રીકૃષ્ણની સવત્ ૧૮૮૨ ના વૈશાખ શુક્લ ત્રયોદશીએ પ્રતિષ્ઠા કરી દુર્ગંપુર પધાર્યાં કોઈ અવસરે આચાર્યપદાધિષ્ઠિત દત્તપુત્રોને ઉદ્દેશીને ભગવાને લાગી શુદ્ધી સ્ત્રીપુત્રોને સામાન્ય વિશેષ દીક્ષાવિધિ તથા વાંચક્રતોત્સવવિધિ મ્હો કોઈ અવસરે ગોપાળાનંદ મહામુનિને ઉદ્દેશીને લ્યાધર્માશ્રુતનો ઉપદેશ કર્યો કોઈ દિવસે નિલ્યાનંદ મુનિવરને ઉદ્દેશીને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો એક સમયમા સનાતન સદ્ધર્મનું સચિસ્તર સ્વરૂપ સમગ્રવા સ્પૃહતા શિવરામભટ્ટને સમુદ્દેશીને વળ્ગીશ્મના સામાન્ય વિશેષધર્મો કટી સભાગાળ્યા અનતર કોઈ સમયે આવેલા જુનામદનિવાસી ભક્ત જનોએ પ્રાર્થના કરતા લ્યા મહામદિર કરાવી લ્યા પોતે પધારી સવત્ ૧૮૮૪ ના વૈશાખ કૃષ્ણ દ્વિતીયાએ રાધારમણાદિ પ્રતિમાઓ પધરાવી તે દેશના નિવાસી ભક્તોને મનોરથ પરિપૂર્ણ કરી પાજ દુર્ગંપુર પધાર્યાં એક દિવસે વલ્લિરાજ

મુકદ્દમદંત્રને ઉદ્દેશીને ભગવાને બ્રહ્મચારીઓના જુદાજુદા સવિસ્તાર કર્યા એક સમયે શતાનંદમુનિને ઉદ્દેશીને સાગ યોગનો ઉપદેશ કર્યો

એરીતે ધર્મમાર્ગને યોગેર પ્રવર્તાવવા અને ભક્તિમાર્ગને પ્રવૃદ્ધિ પમાડતા અને કમિયુગને પણ સત્યયુગ કરતા યકા ભગવાન વિશેષતઃ દુર્ગપુરમા રહ્યા પોતાના પરમેશ્વરિક ભક્ત સપરિવાર ઉત્તમ શાળની અભ્યાસનાથી દુર્ગપુરમા રમણીય મહામંદિર કરાવી તેમા સવત્ ૧૮૮૫ ના આશ્વિન શુકલ દ્વાદશીએ સર્વાર્થભાવકાર હુબૂત પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપથી અનન્ય શ્રીનેાપીનાથ નામનુ અર્ચાસ્વરૂપ પદ્મરાવી સર્વને કૃતાર્ય કર્યા અનંતર ભગવાને તૃતીય સકલ્પનુ સમનુસ્મરણ કરી સર્વાર્થ પરિપૂર્ણ સત્સંગિઓના સજ્જનરૂપ સત્સંગીજીવન નામનુ મહારાસ્ટ્ર મહામુનિ શતાનંદજીપાસે કરાવીને ધર્માદિકનુ રહસ્ય સર્વજનસુગમ કરી આપ્યુ

એરીતે પરબ્રહ્મ પુરપોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અખિલમગજારી પોતાનુ અતિમાનુષ અદિત્ર અવનિતજમા પ્રખ્યાપન કરતા, પૃથ્વીમા વિજ્ઞાન પ્રકાશને વિસ્તારતા, ભગવદ્ભક્તિસુધાપ્રવાહને ઉત્તરગિત કરતા, અપરાધિઓ ઉપરાગનુ અનુક્રપાથી અનુમદ કરતા દીનજનો ઉપર અતિશય દયા કરતાયકા બ્રહ્માદિદેવ દુર્લભ પણ પોતાનુ પરમાદ્ભુત દિવ્ય સ્વરૂપ સર્વના જ્ઞાત્યનોચર કરીને, પ્રાદુર્ભવનુ પ્રયોજન પરિપૂર્ણ થતા અનન્યભક્ત ત્યાગી ગૃહીઓને પાસે જાણાવી ધર્મજ્ઞાનાદિ રહસ્યનો રૂપરીતે ઉપદેશ આપવાવડે સર્વની શાંતિ કરી, સ્વચ્છ સ્વાત્મસ્વરૂપસમાધિમા વિલીન થઈ સવત્ ૧૮૮૬ ના જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીએ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેના માનુષમન્મતીય સરીરનેા ત્યાગ કરી પોતાના અસાધારણ તેજોવિશેષે યુક્ત થઈ સર્વને નિહાળતાજ પોતાના પરમ અક્ષરપદમા પધાર્યા

એરીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ પવિત્ર ભારત ભૂમિઉપર લોકકલ્યાણાર્થે પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ ૪૦ વર્ષ ૨ બે માસ ૧ એક દિવસ પ્રગટ કર્યો હતો તેમનામા સકલ લોકસમાશ્રયણોપયોગી કારણમ સૌશીલ્ય નાતસંઘ્ય ઔદાર્ય ક્ષમા વિગેરે જુલો નિ સીમ સર્વસન્નજનહૃદયાન્દલાદક સર્વજનસાહક થયા હતા તેમની સર્વાકર્ષક દિવ્યમૂર્તિ અને દિવ્ય સ્વાભાવિક ચેષ્ટા વિગેરેનુ વિસ્તૃત વર્ણન અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે, વિસ્તારભયથી અત્ર વર્ણવ્યુ નથી એરીતે આ શ્રીહરિચરિત્ર ગ્રંથોપદેશની વિસિષ્ટતા જણાવા માટે સંક્ષેપમા સૂચવ્યુ

લિ. શાસ્ત્રી હરિજીવનદાસ, વડતાલ.

શ્રીહરિર્જયતિ ।

શિક્ષાપત્રીનું પરમ હાર્દ અને વિષયો—

આ શિક્ષાપત્રીનું પરમ હાર્દ નિવૃત્તિધર્મમાંજ વર્તે છે. નિવૃત્તિધર્મતો આજ નિર્ધાર્યો છે—જે વેદવિધિઓવિત અર્થો પુત્રપશ્ચાદિ ઐહિક ફળ અને સ્વર્ગાદિ પારલૌકિક ફળનો આરંભ કે જે વારેવારે જનનમરણના ધીજભૂત છે તેને માટે થાય નહિ, કિંતુ ત્રૈવર્ગિક (ધર્મ અર્થ કામ) ફળના અનેકવિધ આરંભોના અભ્યાસાસથકી પુરૂષને નિવૃત્ત કરે—પાછો વાળે. ‘વસ્ય સર્વે સમારમ્ભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ’ એમ ગીતામાં કહ્યું છે. કેટલાકો એનો વિભાગ કરે છે કે—ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોના દર્શનાદિ વ્યાપારોના વિરામનું પ્રાધાન્ય હોવાથી વિદ્યા (જ્ઞાન) કે જે ચતુર્થાશ્રમ સંન્યાસને સમુચિત છે તેજ નિવૃત્તિધર્મ છે અને જે ઇન્દ્રિયવ્યાપારોની પુષ્કળતાવાળી, શૃલ્લસ્થનાજ એક ઉપયોગનો ક્રિયામય (વિદ્યા થકી બીજો) તે પ્રવૃત્તિધર્મ છે, આવો તો વિભાગ પડતોના હૃદયપ્રિય નથી. ઇન્દ્રિયવ્યાપારની વિરતિના પ્રાધાન્યથી વિદ્યામાં કશો ગુણ નથી તેમ ઇન્દ્રિયવ્યાપારના આધિક્યથી ક્રિયામયમાં કશો દોષ નથી. “જે કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને, પાપ નહિ નષ્ટ થએલાં હોવાથી અણત બાજી અંતઃકરણવાળો હોઇને આત્મજ્ઞાન માટે પ્રવર્તતાં વિષયવ્યાસક્ત હોવાથી આત્માથકી વિમુખ મનવાળો થઇ, મનવડે વિષયો કે જેનાથકી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવા કામતો હતો તેજ વિષયોને સંભારતો રહે છે તે મિથ્યાચાર—અન્યથા સંકલ્પ કરીને અન્યથા આચરનારો કહ્યો છે. પ્રથમ આત્મજ્ઞાન માટે ઉઘમી થઇ પછી તેનાથકી વિપરીત વર્તતાં તેથકી વિમુદ્ધ થાય છે. ઉપાયનું વિપરીતપણું થતાં ફળનું વિપરીતપણું થાય છે. કર્મયોગ નહિ કરીને જ્ઞાનયોગાર્થે પ્રવર્તેલાં આ અનર્થ થાય છે. માટે જેતો ઇન્દ્રિયોને પૂર્વાભ્યસ્ત વિષયોને સજાતીય શાસ્ત્રીય કર્મોમાં આત્મદર્શનાર્થે પ્રવર્તેલા મનવડે નિયમમાં કરીને, તેનાં તેજ સ્વતઃ કર્માંસકા ઇન્દ્રિયોવડે કર્તાપણાનું અભિમાન અને ફળાનુસંધાનનો ચરિત્યાગ કરવાપૂર્વક કર્મયોગને આરંભે છે તે જ્ઞાનનિષ્ઠપણું

પુરૂષ થકી શ્રેષ્ઠ છે.” એમ ગીતામાં સ્વયં ભગવાને કહ્યું છે. વિદ્યાપણુ
 વિજ્ઞાનસ્વભાવતાને લીધે વિદ્યા કહેવાતી નથી (વિદ્યામાં સ્વતઃ વિદ્યા-
 પણું નથી) કિંતુ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને અવલંબીને પ્રવર્તેલી હોવાથી વિદ્યા
 કહેવાય છે. અન્યથાતો અવિદ્યાજ છે. એજ રીતે ભલે ક્રિયામય હોય
 પણ જો તે પરમાત્માને સ્પર્શ કરે છે તો વિદ્યાને સમાન યોગક્ષેમવાળો
 કેમ ન થાય ? ચાચજ. (સુધ્ય ન્યાય છે) વસ્તુતાએ જો કર્મ છે તે
 સર્વશરીરી પરમાત્માના આરાધનરૂપ હોવાથી તે આરાધ્ય પરમાત્માનો
 સ્પર્શ કરેજ છે. માટેજ શ્રુતિ ‘ન કર્મ લિપ્યતે નરે’ એમ કહે છે.
 માટેજ ભગવાને ગીતામાં સર્વ કર્મની પરમાત્માની આરાધનરૂપતા કહેવા-
 પૂર્વક નિષ્કામપણે અવશ્ય કર્તવ્યતા કહી છે—‘યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં ચેન
 સર્વમિદં તતમ્ । સ્વકર્મણા તમમ્યર્થ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥’ ‘મદર્થમપિ
 કર્માણિ કુર્યન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ’ ‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સજ્જસ્યાઽધ્યાત્મચે-
 તસા । નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા’ ‘સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ’
 ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સજ્જસ્ય મત્પરઃ । બુદ્ધિયોગમુપાધિત્ય’ ‘સેત્સે
 કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ’ ‘યજ્ઞદાનતપઃકર્મ જ હ્યાગ્યં કાર્યમેવ
 તત્ । યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥’ ‘પ્રતાન્યપિ ચ કર્માણિ
 સજ્જં ત્યક્ત્વા કલાનિ ચ । કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્યે ! નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥’
 ‘કર્મણંવ હિ સંસિદ્ધિમાશ્વિતા જનકાદયઃ’ ‘તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ
 સમાચર । અસક્તો દ્યાચરન્ કર્મ પરમામોતિ પૂરુષઃ ॥’ ‘કાર્યેન મનસા
 વુષ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ । યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સજ્જં ત્યક્ત્વાઽઽમશુદ્ધયે ॥’
 ‘પૂર્વં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ પૂર્વૈરપિ મુમુક્ષુભિઃ । કુરુ કર્મંવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વઃ પૂર્વતરં
 કૃતમ્ ॥’ ઇત્યાદિ. આમાં બહુ બહુ કહેવાથી શું ? ઉપનિષદરૂપ ગાયોનું
 દોહન કરનારા ગોપાળનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઇન્દ્રિયવ્યાપારગર્ભિત કર્મ-
 યોગનીજ જ્ઞાનયોગની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટતા ‘કર્મ જ્યાયો દ્યકર્મણઃ’ ‘તયોસ્તુ
 કર્મસંજ્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે’ ઇત્યાદિકથી કહી છે. શ્રુતિએ પણ ‘ક્રિયા-
 વાનેષ પ્રહ્લવિદાં ધરિષ્ઠઃ’ એમ કહ્યું છે. આમ કહેવાથી ‘નિવૃત્તિધર્મમાં
 અધિકારતો એકલા સંન્યાસીનેજ છે ધીજ (શુદ્ધસ્થ) ને નથી’ એવો જો
 દોષનો વાદ છે તેપણુ આપાતરમણીય છે—વસ્તુવિચાર કરતાં રમણીય નથી.

તે આ નિવૃત્તિધર્મ, કર્મ જ્ઞાન ઉપાસન એવા બેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રથમનો 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' 'યસ્ય સર્વે સમા-
રમ્ભાઃ કામસદ્કલ્પવર્જિતાઃ' 'બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સર્જં ત્યત્તવા' 'મયિ
સર્વાણિ કર્માણિ સદ્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા' 'યત્કરોપિ યદ્ભ્રાસિ' 'સ્વકર્મણા
તત્સમ્યચ્ચ' 'મદયંમપિ કર્માણિ' ઇત્યાદિકમાં કલાપ્રમાણે કૃતસંબંધ અને
કર્તાપણનો સંબંધ ત્યાગ કરવાપૂર્વક 'આ સર્વશરીરી પરમાત્માનુંજ આરા-
ધન છે' એવી શુદ્ધિથી અનુધાન કરાતો તે તે વર્ણાશ્રમાનુબંધી કર્મરૂપ
જાણવો. બીજોતો પ્રકૃતિવિલક્ષણ જ્ઞાનેકધન શુદ્ધ સ્વાત્મસ્વરૂપના અનુ-
ધ્યાનરૂપ 'નિજાત્માનં પ્રક્ષરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ । વિભાવ્ય' આમાં કલા
મુળબનો જાણવો. ત્રીજોતો પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા નારાયણના ધ્યાનોપાસન-
રૂપ જાણવો. આજ ભક્તિયોગ કહેવાય છે. 'એનાજ અંગભૂત પૂર્વના બે
અનુક્રમે કર્મયોગ જ્ઞાનયોગ કલા છે. આ ત્રણમાં વિધિઓ—'કુર્યન્નેવેહ કર્માણિ
જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ' 'યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ' 'નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં' 'લોક-
સદ્બ્રહ્મેવાપિ સંપદયન્ કર્તુમર્હસિ' 'કુર્યોદ્વિદ્વાંસ્તયાઽસત્કઃ' 'કાર્યં કર્મ સમા-
ચર' 'કુરુ કર્મં ચ તત્સાત્ત્વં' 'ય આત્મા અપહતપાપ્મા વિજરો વિદ્યત્યુર્વિશોકોઽ-
વિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસદ્કલ્પઃ સોઽન્વેષ્ટ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતત્ત્વઃ'
'આત્મા વાઽરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિષ્યાસિતત્ત્વઃ' 'શાન્ત ઉપા-
સીત' 'આત્માનમેવ લોકમુપાસીત' 'ભૂમા સ્થેવ વિજિજ્ઞાસિતત્ત્વઃ' 'તસ્મિ-
ન્મદન્તસ્તદન્વેષ્ટ્યમ્' 'મત્યેવ મન આઘત્સ્ય મયિ શુદ્ધિં નિવેશય' 'મશ્ચિત્તઃ
સતતં મય' 'મન્મના ભવ મદ્રકો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ' 'મજ માં ભક્તિ-
ભાવતઃ' ઇત્યાદિક છે. તો આ રીતે વેદવિધિઓધિત કર્મયોગાદિ બે ત્રણ છે
તે નિવૃત્તિધર્મ ગણ્યો છે. (આનેજ એકાંતિકધર્મ કહે છે) આમાં મુમુક્ષુને
અધિકાર છે. આ ત્રણમાં ભક્તિયોગ પ્રધાન છે. બીજા બેતો ભક્તિયોગને
માટે (અંગ) છે. ભક્તિયોગનુંજ પ્રાધાન્ય જણાવા લગવાને 'તત્ત્વેવ સર્વથા
ભક્તિઃ કતંવ્યા મનુર્જશુંવિ । નિઃશ્રેયસકરં કિંચિત્તત્ત્વોઽન્યચેતિ દૃશ્યતામ્ ॥
ગુણિનાં ગુણવત્તાયા જ્ઞેયં હેતત્ત્વરં ફલમ્' એમ કહ્યું છે. આમાં સર્વથા-
આ નિર્દેશથી આવો અર્થ જણાય છે, સર્વ પ્રકારે—જે સૌમ્ય અનપાનાદિ

અને જે ભોગોપકરણ પુષ્પહાર ચંદનાદિ અને જે ભોગસ્થાન ગૃહબગીચાદિ તે બધાય પ્રકારે પરમાત્માજ બળનીય છે. બક્તિમાં આ જ વિશેષ છે, જેથી આ દશામાં લૌકિકપ્રિય પદાર્થમાત્રને સર્વથા ભુક્તી જઈને પર-માત્મૈકપ્રિય થાય છે. અથવા સર્વથા-ઉપાયપણે અને ઉપેય (પ્રાપ્ય)-પણે ભગવાન બળનીય છે. આથી ભક્તિયત્રી બીજા ફળનો આસ્વાદ લેવાનો પણ જે ભક્તિનિષ્ઠામાં બાકી રહેતો નથી. તે આ વિશેષ એમાં જણાવ્યો. યદપિ નિઃશ્રેયસના સાધનસમુદાયમાં કર્મયોગ જ્ઞાનયોગની પરિગણના પ્રખ્યાત છે. તથાપિ તે બંને નિઃશ્રેયસને સાક્ષાત્ સંપાદનારા નથી કિંતુ પોતાયત્રી સમધિક જે ભક્તિયોગ તેને સંપાદન કરી આપીને સ્વયં ક્ષીણુશક્તિવાળા થઈ બંધ છે. ભક્તિજ સાક્ષાત્ નિઃશ્રેયસને કરનારી છે. માટેજ સ્વયં ભગવાન 'નિઃશ્રેયસકરં કિંચિત્તત્તોડન્યથેતિ દશ્યતામ્' એમ ભક્તિયત્રી બીજું નિઃશ્રેયસ કરનાર કાંઈપણ સાધન નથી એમ કહે છે. જે 'શમો વમસપઃ ક્ષૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ' ઇત્યાદિકથી કહેલા તે તે વર્ણ-સ્વભાવાનુસારી ગુણો છે. તથા જે 'શાન્તો વાન્ત ઉપરતસ્તિત્તિષ્ઠુઃ સમાહિતો મૂલાડઃ સમન્વેવાસ્માનં પશ્યેવ' આમાં કહેલા યોગાંગભૂત ગુણો છે તથા જે લોકમાં પ્રતિષ્ઠાસંપાદક ગુણો છે. કિં બહુના-જે આ શિક્ષાપત્રીમાં આ વચનથી પહેલાં અહિંસા સત્ય અસ્તેયાદિ આદેશ કર્યા છે અને આથી આગળ આદેશ કરવામાં આવનારા છે તે આ તમામ ગુણોનું આજ પરમ ફળ માન્યું છે, શું? તો પરમાત્મામાં ભક્તિ થવી. આ ભક્તિ બે ન નિષ્પન્ન થાય તો આ સર્વ ગુણો સંપન્ન થએલા પણ નિરર્થકજ છે. એમ 'ગુણિનાં ગુણવત્તાયા શ્રેયં શ્વેતત્પરં ફલમ્ । કૃષ્ણે મહિશ્વ સસહોડન્યથા યાન્તિ વિદોડ-પ્પથઃ ॥' આ વાક્યથી જણાવ્યું છે. આ બધો અર્થ 'નાહં વેદેનં તપસા ન દાનેન ન જેગ્યયા । શક્ય ધૃવવિષ્ણો દ્રઢું દષ્ટવાનસિ માં યથા ॥' 'મવત્યા ત્વનન્યયા શક્ય બદમેવંવિધોડર્જુન ! । જાતું દ્રઢું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષું ચ પરન્તપ ! ॥' 'મવત્યૈકલમ્યઃ પુરુષોત્તમોડસૌ' 'પ્રીયતેડમલયા મત્તયા હરિરન્યદ્વિડમ્વનમ્' 'ઈદં હિ પુંસત્પલ્લઃ શ્રુતસ્ય વાં સ્વિષ્ટસ્ય સૂક્તસ્ય ચ બુદ્ધિદત્તયોઃ । અવિચ્ચુતોડર્થઃ કવિમિર્નિરુપિતો યદુત્તમશ્લોકગુણાનુવર્ણ-

નમ્ ॥' 'તત્કર્મ હરિતોપં ચત્સા વિદ્યા તન્મતિર્યયા' 'વિદ્યાદિમિર્ગુણૈર્નૃણાં સા-
ધિતૈરપિ કિં ફલમ્ । યદ્યન્તે નીયતે યામ્યૈર્દૃતૈર્મર્કિં વિના હરેઃ ॥' 'અવૈષ્ણવસ્ય
તુ ગુણાઃ શ્રુતાદ્યા વિમલા અપિ । ન શોભન્તે યથા રાજન્ ! ભૂષણાન્યધવ-
હ્નિયાઃ ॥' 'પ્રાયેણ ભક્તિયોગેન સત્સદ્ગેન વિનોદ્યવ ! । નોપાયો વિદ્યતે સદ્યદ્'
ધ્યાદિ વચનોથી સ્પષ્ટ કર્યો છે. તો આ રીતે આથી આ શિક્ષાપત્રીનું
પરમ તાત્પર્ય ભક્તિયોગમાં છે એમ સ્ફુટ જણાય છે. યદ્યપિ ભગવાને
પૂર્વભાગમાં અને ઉત્તરભાગમાં બહુ બહુ ક્રિયામય ધર્મોનો ઉપદેશ
આપ્યો છે તથાપિ મુમુક્ષામાત્રથી 'કર્મો કામળીજ છે માટે આપણે મુમુક્ષુએ
તે કરવાની શી જરૂર ? જ્ઞાનજ જે સર્વ ક્રિતિબધને નાશ કરનાર છે તેજ
ઉપસેવન કરવું' એમ અભિમાનીને સ્વકર્મનો ત્યાગ કરી દહને જે મદ્દો
જ્ઞાનના મિષથી યથેચ્છાચરણમાં પ્રવર્તે છે તેમને નિયમમાં લાવવા તેવા તેવા
કર્મમય ઉપદેશો 'કુર્વેચ્છેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ' એની પેઠે
પ્રવર્ત્યા છે. માટે મન્વાદિ નિષંધોની પેઠે વર્ણુસામાન્યને (કાંઈ વિશેષ
વિના) અધિકાર કરીને આ પ્રબન્ધની પ્રવૃત્તિપણ નથી, કિંતુ મુમુક્ષુને
અધિકાર કરીને પ્રવૃત્તિ છે. જીવો-પ્રારભમાજ 'બ્રાત્રો રામપ્રતાપેચ્છારામયો.'
આને આરંભીને 'અતો ભવન્નિર્મચ્છિષ્યૈઃ' ધૃત્યત વચનથી આત્મીયોને
ઉદ્દેશીનેજ પ્રવૃત્તિ કરી છે. આત્મીય તો શિષ્યો છે. તેઓતો પોતાના
ચરણારવિંદના સમાશ્રયવાળા મુમુક્ષુઓ છે. 'પ્રીત્યૈતામનુસૃત્યૈવ વર્તિતવ્ય
નિરન્તરમ્' આ નિર્દેશથી 'નિષ્કામપણે ધર્મનુ અનુધાન અસ્મદીયોએ કરવું'
એમ વ્યજ્ઞત થાય છે. આને અનુસરીને તે તે ધર્મોમા પ્રીતિવ-સ્વય
પ્રીતિથીજ વર્તવું પણ ફળાકાક્ષાથી નહિ, એવો તો એનો અર્થ છે માટેજ
ભગવાન્ 'ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણમક્તિઃ કાર્યૈતિ તદ્વહઃ ।' 'ધર્મેણ રહિતા
કૃષ્ણમક્તિઃ કાર્યા ન સર્વયા' એમ અકામપણે અનુધાન કરેલાજ ધર્મનુ
ભક્તિ સાથે સાહિત્ય (અગલાવ) સંભવે છે. 'વિદ્યા ચાવિદ્યાં ચ યસ્યદ્વેદો-
મયં સહ' એવી શ્રુતિ છે. એ રીતે જે આત્મસ્વરૂપના વિજ્ઞાનનુ વચન
'હૃત્સ્યોઽણુસૂદમશ્ચિદ્રૂપો જ્ઞાતા વ્યાપ્વાલિલા તનુમ્' ધ્યાદિ છે તે પણ
સ્વતત્ર આત્મયોગ (જ્ઞાનયોગ) માટે નથી, કિંતુ ભક્તિયોગના અગ-

પણેજ ઉપયોગ માટે છે. માટેજ ‘નિજાત્માનં મદ્ધરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ । વિમાદ્ય તેન કર્તવ્યા મત્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥’ એમ ભગવાને કહ્યું છે. આ અર્થ ભગવાને અન્યત્ર (સત્સંગિજીવનમાં) ‘ધર્માદીનાં લક્ષણાનિ મયત્યજાનામથાગમ્ય તે ! । કમય્યામિ વિવિચયૈવ’ ‘તસ્માદ્ મયદ્ધિઃ સતતં સ્વધર્મનિયતસ્થિતૈઃ । ઉત્સાદેનૈષ કર્તવ્યા વત્તકિઃ શ્રદ્ધયાઽન્યતૈઃ ।’ ‘ધર્મો જ્ઞાનં ચ વૈરાગ્યં મત્તેવૈષાનિ તત્તતઃ । અજ્ઞાનિ ત્રીણ્યુત્તમાદ્વરપાદા-લ્યાન્યનુવ્રમાત્’ ઇત્યાદિ વચનોવડે સુસ્પષ્ટ કર્યો છે. તો આ રીતે આમાં કર્મયોગ જ્ઞાનયોગનો ભક્તિના અંગપણે ઉપદેશ આપેલો હોવાથી આ પ્રબન્ધનું ભક્તિયોગમાંજ ઉદાર હાર્દ છે એમ સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે. આમાં ખીજા બહુ આદેશો પ્રસંગાનુપ્રસંગથી પ્રાપ્ત થએલા છે, એટલા-માત્રથી એમાં આનું પરમ હાર્દ નથી. જે પ્રધાનપણે પ્રતિપાદ્ય હોય તે પરપણુંજ તે નિબન્ધનું સમુચિત છે. (આ બધી હાર્દ અભિપ્રાય વચનામૃત તથા સત્સંગિજીવનમાં સ્વવચનથી તેતે સ્થળે વિસ્તારથી સુસ્પષ્ટ કર્યો છે, જેથી તેમનું પણ આ પ્રધાનની સાથે એક હાર્દ છે)

આમાં પ્રધાનપણે વિષયો આ છે—નિઃત્રેયસ, તેનું સાધન, તેમાં જે પ્રતિરૂળ હોય તેનો પરિત્યાગ અને જે અનુરૂળ હોય તેનો અંગીકાર આ ચાર છે. તેમાં જે નિઃત્રેયસ—આત્મતિક કલ્યાણ છે તે સર્વ કર્મનો પ્રક્ષય થયા પછી થનારો જે બ્રહ્માત્મ સ્વાત્મસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ તે પૂર્વકે પરમાત્માની પ્રત્યક્ષપ્રાપ્તિરૂપ માન્યો છે. આ અર્થ ‘અથ દૈવ રોમાણિ વિધૂપ પાપં ચન્દ્ર દૈવ રાજોર્મુપાદ્યમુચ્ય । ધૃત્વા શરીરમકૃતં કૃતાત્મા બ્રહ્મ-લોકમભિસમ્મવાનિ । ‘સ ણ્વ સમ્પ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્સમુત્પાય પરંજ્યોતિ-રુપસમ્પદ્ય સ્નેન રુપેનાભિનિપ્પદતે ॥’ ઇત્યાદિ શ્રુતિએજ અનુવર્ણવ્યો છે. આજ અર્થ આમાં ‘તત્ર બ્રહ્માત્મના કૃષ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ રમ્યતામ્’ આ વચનથી ભાગવાને કહ્યો છે. આવા નિઃત્રેયસનું સાધનતો ભક્તિરૂપાપન્ન જ્ઞાન કે જે ધ્યાનઉપાસનશબ્દવાચ્ય હોઈને સ્વાત્મ પરમાત્માના યથા-સ્થિત જ્ઞાનગર્ભિત છે. તેમાં શ્રુતિ છે ‘જાત્મા વાડે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ’ ‘યમેવૈષ વૃણતે તેન લમ્યઃ’ ‘સમાને વૃસે પુરુષો

નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ । યુષ્ઠં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાન-
મિતિ ધીતશોકઃ' 'દ્વાસુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ।
તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદૃત્યનશ્ચન્નન્યોઽભિચાક્રસીતિ' ॥ ઇત્યાદિ. તે આ અર્થ
ભગવાને 'નિજારમાનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ । વિભાગ્ય તેન કર્તવ્યા
મક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥' આ વચનથી કહ્યો. આના શેષભૂત, આત્મા પર-
ત્માના સ્વરૂપને વિવેચન કરનારાં વચનો 'હૃત્સ્યોઽણુસૂક્ષ્મશ્ચિદ્વપો જ્ઞાતા
વ્યાપ્યાલિલાં તનુમ્ । જ્ઞાનશય્યા સ્થિતો જીવો જ્ઞેયોઽષ્ટેષ્ટાદિલક્ષણઃ ॥
હૃદયે જીવવજીવે ચોઽન્તર્યામિતયા સ્થિતઃ । જ્ઞેયઃ સ્વતત્ત્વ ઈન્દ્રોઽસૌ સર્વકર્મ-
ફલપ્રદઃ ॥ સ શ્રીકૃષ્ણઃ પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ । ઉપાસ્ય હૃદયદેવો નઃ
સર્વાનિર્માણકારણમ્ ॥' ઇત્યાદિ છે. નિઃશ્રેયસના સાધનભૂત જે ભક્તિ કહી
તેનું લક્ષણ 'માહાત્મ્યજ્ઞાનયુગ્મભૂતેન્નેહો મક્તિશ્ચ માધવે' આનાથી નિરૂપણ
કર્યું. માધવ-લક્ષ્મીપતિ ભગવાનમાં જે નિરતિશય સ્નેહ તે ભક્તિ નાણવી.
તેનું સૂત્ર છે—'સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે' ઇતિ. માયિક વસ્તુઓમાં જે રાગ તે
નિઃશ્રેયસના સાધનમાં વિરોધી છે, માટે આ પરિત્યાજ્ય છે. તે આ અર્થ
'વૈરાગ્યં જ્ઞેયમપ્રીતિઃ શ્રીકૃષ્ણેતરવસ્તુપુ' આ વચનથી વર્ણવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ-
તરવસ્તુપુ—'માયિક વસ્તુઓમાં' એવો એનો અર્થ છે. માયાનું સ્વરૂપ
નિરૂપણ કરતાં ભગવાને 'જીવસ્ય ચાહંમમતાદેહુઃ' આ વચનથી અહંકાર
મમકારમાં રાગબીજતાના ઉપપાદનથી તે બંનેની પરિત્યાજ્યતા જણાવી
છે. ભગવાનના મહિમાનું જે જ્ઞાન છે તે ભગવાનમાં ભક્તિને વધારનાર
હોવાથી નિઃશ્રેયસના સાક્ષાત્ સાધનભૂત ભક્તિયોગમાં અનુકૂળ છે, માટે
તે અત્યંત અંગીકાર્ય માન્યું છે. આ અર્થ 'યુતાં વિમૂર્તિ યોગં ચ મમ યો વેત્તિ
તત્પતઃ । સોઽવિકમ્પ્યેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥' આ ગીતાવચનમાં
વિરૂપ છે. તે આ અર્થને અભિપ્રાય કરીને ભગવાને 'માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત' એમ
કહ્યું છે. વળી આ બીજે પ્રકારપણુ પ્રતિકૂળ અનુકૂળ વિભાગમાં વર્તે છે—
અંતઃકરણની જે મહિમા તે નિઃશ્રેયસમાં પ્રતિકૂળ અને તેની જે નિર્મળતા
તે અનુકૂળ છે. બે મન નિર્મળ ન હોય તો ઉપાસનરૂપ ભક્તિયોગ ઘટે
નહિ. મનની નિર્મળતામાં ઉપાય તો એક હિંસાદિ દુશ્ચરિતયષ્ટી નિવૃત્તિ

અને અન્ય સત્ત્વાદિ ગુણવિલાસને અનુસારે કરવાપણે કહેલાં કર્મોનું ફળાભિસન્ધિ વિના અનુષ્ઠાન માન્યો છે. તેવી શ્રુતિ છે—‘નાવિરતો દુઃખરિતા-શ્વાશાન્તો નાસમાહિતઃ । નાશાન્તમાનસો યાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્’ ‘ક્રિયા-ધાનેષ મહાવિદ્વાં ચરિષ્ઠઃ’ ઇત્યાદિ. તે આ અભિપ્રાયથી હેય ઉપાદેયનો વિલાસ જણાવા ભગવાને ‘કસ્યાપિ પ્રાણિનો હિંસા નૈવ કાર્યાઽગ્ર મામકૈઃ’ ઇત્યાદિ કહ્યું છે. આના પ્રસંગથીજ આમાં અધિકારને અનુસારે અનેક-વિધ વિધિનિષેધો નિરૂપણ કર્યા છે.

આ રીતે સંબ્રહ્મથી સંનિરૂપણ કરેલા નિઃશ્રેયસ, તેનું સાધન, તેમાં વિરોધિની હેયતા, તેમાં અનુકૂળની ઉપાદેયતા, આ ચાર પ્રધાન વિષયોનું વિશેષપણે વિજ્ઞાન મેળવવા વાંછતા જનોને અધિકાર કરીને સ્વાભિમત પ્રમાણે ‘વૈદાક્ષ ગ્યાસસૂત્રાણિ’ ઇત્યાદિ વચનોથી સવિશેષ વિલાસ કરીને ભગવાને પ્રદર્શાવ્યાં. એમાં વિશેષપણે આ ઉપદર્શાવ્યો છે—‘પુત્રેષુ યાત્રિ ધાવ્યાનિ શ્રીકૃષ્ણસ્ય દૃપસ્ય ચ । અત્યુત્કર્ષપરાણિ સ્યુક્તયા મક્તિવિરાગયોઃ । મન્ત્રગ્યાનિ પ્રધાનાનિ તાન્મેવૈતરવાચયતઃ ॥’ ઇતિ. પ્રાધાન્ય તો પરમ તાત્પર્યરૂપ સમગ્રબું. યદ્યપિ વેદો અને સ્મૃતિઓ રાગદ્વેષને ઉપબલનારા અર્થોને અને તેના ઉપાયોને પ્રતિપાદન કરે છે, તેટલામાનથી તેઓનું પરમ તાત્પર્ય તેમાં નથી. તેઓ રાગદ્વેષપરવશ, રજતમની પ્રધાનતાવાળા જનોને અત્યનર્થકર સ્વચ્છંદાયરણ્યથી પાછા વાળીને નિયમમાં કરવા કેવળ પ્રવર્તે છે. આ અર્થ વ્યાસે ભાગવતમાં કહ્યો છે—‘હોકે જ્ઞવાયામિયમય-સેવા નિત્યાસ્તુ જન્તોર્નહિ તત્ર ચોદના । જ્યવસ્થિતિસ્તત્ર વિવાહયજ્જુરામ-હેહ્યામુ નિવૃત્તિરિષ્ટ ॥’ ‘કર્મમોક્ષાય કર્માણિ વિષસે શ્વગદં યથા’ ઇતિ. આવા વિશેષના ઉપદેશથી—‘પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છેલા જે નિઃશ્રેયસ, તેનું સાધન, તેમાં વિરોધિનો પરિત્યાગ, તેમાં અનુકૂળનો સ્વીકાર, તે રૂપ અર્થો તેમાં જેમની પ્રમાણુતા માનવામાં આવે છે તેજ વેદ સ્મૃતિઓ નિઃશ્રેયસમાં વિરોધી રાગપરપણુ છે’ એવી મંદમતિઓની આશંકાનું સમાધાન થઇ જાય છે. તેમાં ઉપનિષદોના વિમર્શરૂપ જે વ્યાસસૂત્રો પરમતત્ત્વના વિનિર્ણયમાં પ્રધાન પ્રમાણુપણે પરિગણ્યાં છે

અને જે તેના ઉપજંદલોમાં પ્રથમજૂત ભગવદ્ગીતા પરિગણી છે તે જાણે અતિગહન હોવાથી જીજ્ઞાસા આખ્યાતાઓના શુદ્ધિસેદને લીધે વિપરીત સમજણ થાયજ. તો તેના નિરાકરણમાટે તે જાણેના અર્થનો નિર્ણય કરવામાં શ્રીમાન્ રામાનુજાચાર્યે કરેલું આખ્યાનજ સ્વીકારવું એમ જણાવામાટે ભગવાને ‘દારીરકાણાં મગવત્રીવાયાક્ષાવગમ્યતામ્ । રામાનુજાચાર્યકૃતં માપ્યમાપ્યારિમકં મમ ॥’ એમ કહ્યું. આ રીતે આ પ્રબંધનો પ્રધાન વિષયવિભાગ અને તેનું ઉચ્ચ દૃઢ્ય સૂદમ દૃષ્ટિથી સમીક્ષણ કરીને આ નિબંધમુખમાં પ્રકાશ કર્યું.

હવે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ કહીએ તો—આ શિક્ષાપત્રીજેખનું હાર્દ ત્રવર્ગિક (ધર્મ અર્થ કામ) કે નિઃશ્રેયસ પુરુષાર્થમાં જે અધિકારી છે તે સર્વ ક્રોધને દિતનો અવબોધ આપવામાં વર્તે છે. માટેજ આરંભમાં ‘સર્વજીવ-હિતાવદઃ—‘સર્વ જીવોના હિતને કરનારો’ એમ કહ્યું અને અંતમાં તે ધર્માદિચતુર્વર્ગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત્યન્તિ નિશ્ચિતમ્—‘જેઓ આ શિક્ષાપત્રીને અનુસરીને વર્તશે તેઓ ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિને નિશ્ચય પામશે’ એમ કહ્યું. યદ્યપિ આ લેખ આત્મીય જનોને અભિમુખ કરીને પ્રવર્ત્યો છે તથાપિ સર્વ ક્રોધને યથાવિકાર સંચલ કરેછે. તે આ ધર્માદિકનું સ્વરૂપ અન્યથા—વિપરીત અવધારીને કે યથાર્થ નહિ અવધારીને જેઓ તેમાં પ્રવર્તનારા છે તેઓ અનુકૂળ અર્થથકી પતિત થાય છે. માટે એવાઓના હિતજ્ઞાનાથે તે ધર્માદિકનું સારથી સંનિરૂપણ કરવું જરૂરનું જણાય છે. યદ્યપિ ઘણા નિબંધી વર્તે છે કે જેમણે તેમનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી જણાવ્યું છે. ભલે તેવા નિબંધી હોય પરંતુ તેઓ પોતાનો આશય સરલ હૃદયાણુઓને પ્રકાશ કરી આપતા નથી તે ક્યો ગહનગતિવાળા હોવાથી નાનાવિધ ન્યાયના સંચાલનમાં અતિશય શક્તિવાળાઓએજ સુખેથી ઉતરી શકાય એવા છે. વળી મદમતિઓને તે ધર્માદિકના અપરિમિત શાખા ઉપશાખાવિભાગોને જણાવતા થકા વિવિધ વિકલ્પોના પ્રદર્શનથી લભાવી પણ દે છે. કળિકાળમાં માનવ અટપ આયુષવાળો અને અટપ મતિવાળો હોવાથી એમાં અનુપ્રવેશ કરીને સુખેથી પોતાને અનુરૂપ મોક્ષ-

માર્ગને શીરીતે સ્વીકારી શકે? વળી સ્મૃતિઓ કે શ્રુતિઓ અનિયમિત ગતિવાળી છે (શ્રુતયોઽપિ મિત્તાઃ સ્મૃતયોઽપિ મિત્તાઃ) તે ગુણાનુસારે પ્રવર્તતી બિન્નબિન્ન રૂચિને અનુસારે ધર્માદિકનો ઉપદેશ કરેછે, તેથી તેમાં અંતે અશુદ્ધિનો સ્પર્શ અવર્જનીય છે. (આવેજ) જેમ ત્રૈવર્ગિક ધર્મમાં શ્રાદ્ધમાં માંસનું વિધાન, અતિથિઓને માટે માંસસહિત મધુપર્ક, સ્વર્ગમુખ સંપાદનસાડ પશુહનનનો વિધિ, સૌત્રામણિયાગમાં મુરનું વિધાન, પરમારણુમાટે ઉપાયનું પ્રદર્શન, એવમાદિ. તેમાં હિંસા ગર્હિત હોવાથી અશુદ્ધિનો યોગ છેજ. એરીતે જ્ઞાનબાળતમાં કપિણ (સાંખ્ય) પરમેશ્વરને પદ્મા મુકીને પુરૂષ (આત્મા) વિશુદ્ધિમાત્રથી તૃપ્તિ માનીને કેવલ્ય-કામનાનુસારી વિજ્ઞાનને કહેછે. પાતંજળી પલુ (યોગવાળા) પ્રાયઃ તેમજ માને છે. એમને મતે પરમેશ્વર પલુ હસ્તાવલમ્બમાત્ર છે. (મુખ્ય નહિ) પરમાનંદમય પરંબ્રહ્મને દૂર કરે છે તેથી તેવા વિજ્ઞાનથી કૃણ શું? તેતો અજ્ઞાનજ છે, તો તેમનો પલુ વિજ્ઞાનમાર્ગ અશુદ્ધજ છે. એરીતે બીજા પલુ તેતે જ્ઞાનવાદિઓ એવાજ છે. ભક્તિબાળતમાં પલુ તેમજ છે-કોઈ અગ્નિમાં કોઈ સૂર્યમાં કોઈ ઇન્દ્રમાં તો કોઈ બીજા કોઈમાં પ્રેમાતિશયને ભક્તિ કહે છે. કોઈતો માયાશબલિત બ્રહ્મમાં પ્રેમપ્રકર્પને ભક્તિ કહે છે, એરીતે ભક્તિની ગતિ અનિયમિત (એકમાં નિયમવાળી નહિ) તેતે પ્રબન્ધમાં કહી છે. વળી કોઈ ભક્તિને અતઃકરણની નિર્મળતા થવા-માત્રમાં ઉપકારક માનીને તે થતાં તે ભક્તિનો પ્રક્ષય કહીને અંતે તેમાં અશુદ્ધિનેજ માનેછે. બીજા વળી કેટલાકો ભક્તિમાહાત્મ્યવાદમાત્રને આદર કરીને ધર્મમાર્ગે રહિતજ ભક્તિમાર્ગને જણાવતાં તેની અત્યંત અશુદ્ધિનેજ કરી દેછે. તો ધર્મ જ્ઞાન ભક્તિના સારાંશના અવધારણુનો અન્ય નિબન્ધયકી અસંભવ અને ઉલ્લંઘન અશુદ્ધિવ્યાપ્તજ તેનું જ્ઞાન થવાનો સંભવ જણીને, શુદ્ધ સારતમ તેના સ્વરૂપના વિજ્ઞાનવાસ્તે આ ભગવાનના લેખનો આરંભ છે. વળી તે સમયે કેવળ ધર્મના મિષથી હિંસા માંસ મુરમાં પ્રીતિ અને જ્ઞાન ભક્તિના મિષથી (આલંબથી) સ્ત્રી દ્રવ્ય રસમાં લોલુપતા અત્યધિક પ્રવર્તેલી હતી. તેમાં ધર્મોશમાં પ્રાણિપી-

કનરૂપ કલકનો જે પ્રસાર હતો તેનો પગિદાર ‘દેવતાવિનૃયામાર્થમપ્ય
જાદેશ્વ હિંસનમ્ । ન કાંમ્ય ઇત્યાદિ વચનવડે કયો તથા અર્થકામનિ
મિત્તે જે મનુષ્યમારણરૂપ અત્યનર્થકર કવકનો પ્રસાર હતો તે ‘હિંસા
ધનસ્ય વા પ્રાસ્યે સામ્રાજ્યસ્ય ચ વા વચિર । મનુષ્યસ્ય તુ કસ્યાપિ હિંસા
કાયાં ન સર્વથા ॥’ ઇત્યાદિકથી પ્રતિવેધ કયો માંસ મદિરાદિ બશ્વજનો
જે પ્રમગ હતો તે ‘ન મદ્ય સર્વથા માંસ વશ્નિષ્ટમપિ વચિર । ન વેવ
ચ મુરામઘમપિ દેવનિવેદિતમ્ ॥’ આથી નિવેધ કયો ‘મતિં વા જ્ઞાન
માલમ્ય સ્ત્રીદ્વિપ્યરમણોત્તમા । પાપે પ્રવર્તમાના સ્યુ કાર્યમેષાં ન
સદ્રમ ॥’ ઇત્યાદિકથી ભક્તિજાનના ખોટા જાનાથી અધર્મમા પ્રવર્તનારા-
ઓનો પ્રસંગ પ્રતિવેધ કયો ‘સ્વવર્ણાઘમઘર્મો ચ ॥ હાત્તમ્પો ન કેન-
ચિર’ આનાથી-જે વર્ણનિમિત્તથી પ્રવર્તેલા કે જે આશ્રમનિમિત્તથી
પ્રવર્તેલા કે તે બંને નિમિત્તથી પ્રવર્તેલા ધર્મો, જેના નહિ આચર
જુમા પ્રત્યવાય આપનારા છે તેમના નહિ ત્યાગના વિધાનથી કેવળ
કામનામૂળક, (સકામ) શાખા ઉપશાખાપણે વિસ્તારને પામેલા કર્મોમા
અનાદર સૂચવ્યો છે તેથી કર્મોમા જે સારાશ (નિષ્કામતારૂપ) છે
તેમા આનુ તાત્પર્ય જણાય છે વગી આમા કામનામૂળક કોઈ પણ
ચત્તાદિ કર્મનો સાક્ષાત્ શબ્દથી ઉપદેશ પણ આપ્યો જણાતો નથી, કિંતુ
નિશેષપણે કૃષ્ણભક્તિને અનુગુણ કર્મોનું વિધાન ‘કૃષ્ણદીક્ષા ગુરો પ્રાપ્તે
ચલ્મીમાલિકે ગતે । ધાર્યે નિલ ચોર્ધ્વગુણ્દુ સ્પષ્ટાદર્શ દ્વિજાતિમિ ॥’
ઇત્યાદિકથી કર્યું છે આમા ‘ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણમતિ’ એમ કૃષ્ણભક્તિ
અને ધર્મના સાહિત્યનો ઉપદેશ વારેવારે આપ્યો છે, તો વર્ણાશ્રમધર્મોની
પણુ સ્વતંત્ર અન્યઅન્ય દેવોના આરાધનરૂપપણે કર્તવ્યતા નથી
કિંતુ સર્વાંતયામી કૃષ્ણ નારાયણના આરાધનરૂપપણે કર્તવ્યતા છે એમ
સૂચવ્યું છે બિનભિન્ન દેવતાપરતા જે છે તે કૃષ્ણમા ભક્તિને રોકી
રાખે છે માટે ‘આ જે ચત્તાદિ કર્મ ॥ તે સર્વગરીરી શ્રીકૃષ્ણનું સમા
રાધન છે’ એવી યુદ્ધિથી કરાતાજ કર્મો કૃષ્ણભક્તિસાથે સાહિત્યને યોગ્ય
થાય છે (બીજા નહિ) તો આ રીતે કર્મોમા આની (કૃષ્ણારાધનયુદ્ધિથી

કરાતા કર્મની) સારતમપરતા પ્રાપ્ત થઈ. ‘ભગવન્મન્દિરં સર્વેઃ સાયં
 ગન્તવ્યમન્યદમ્ । નામસદ્ગીતનં કાપં તન્નોદ્યે રાધિકાપતેઃ ॥’ ‘વિષ્ણોઃ
 કથાયાઃ શ્રવણં યાચનં ગુણકીર્તનમ્ । મહાપૂજા મધ્વજપઃ મ્લોઘપાઠઃ પ્રદ-
 ક્ષિણાઃ ॥ સાષ્ટાદ્વિમ્વિમ્વિતિભેતિ નિયમા ઉત્તમા મતાઃ । પૂતેષ્વેકતમો મસ્યા
 ધારણોષો વિદોષતઃ ॥’ ઇત્યાદિકથી ભગવાનસંગ્રહિ કર્મોનું વિધાન કયું
 છે, તો આથી એની સારતમપરતા પ્રાપ્ત થઈ. આ રીતે કર્મમાં સાર સાર-
 તર સારતમ વિભાગ જણાવ્યો. આ અર્થ ‘સપ્ષ્ટાષ્ટાણાં સમુદ્રસ્ય સર્વેષાં
 સારમાત્મના । પરીયં લિખિતા કૃષ્ણામમીષ્ટફલદાયિની ॥’ આ વચનથી
 જણાવ્યો છે. ‘મૂતાણુપદ્મવે કાપિ ધર્મ નારાયણાત્મકમ્ । જપ્યં...જપ્યો
 ન ક્ષુદ્રદૈયતઃ ॥ આ વચનથી-આવેલા દુઃખના નિવારણમાટે કૃષ્ણભક્તિમાં
 નહિ અંતરાય કરનારો જ ઉપાય કહેતા ભગવાને સર્વત્ર ઐહિક કે પારલૌ-
 કિક ફળમાં ‘ભગવદ્ભક્તિમાં વિદ્ય કરનાર કર્મોત્તર નહિ કરવું’ એમ
 સૂચવ્યું છે. એમ કહેવાથી આ શ્રદ્ધામાં કર્મોની ગતિ અન્ય અંથોમાં જ
 જેમ એમ અનિયત નથી (એકમાં નિયમિત કરેલી છે). અશુદ્ધ પણ
 નથી (શુદ્ધ છે) અને અસારભૂત પણ નથી. (સારભૂત જ છે) એજ રીતે
 ‘જ્ઞાનં ચ જીવમાયેશરૂપાણાં સુદુ વેદનમ્’ આને આરંભીને ‘સ ક્ષીઠ્ઠાણઃ
 પરમહ્મ ભગવાન્ પુરોત્તમઃ । ઉપાસ્ય દૃષ્ટદેવો નઃ સર્વાપિર્માયકારણમ્ ॥’
 ધત્યત વચનોવડે કરેલા જ્ઞાનસ્વરૂપના નિરૂપણથી જ્ઞાનવાદમાં ખીલ તેમણે
 તેમણે જે કલક (આત્મા દેહશરી વિલક્ષણ નથી, જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, સ્વાભા-
 વિક જ્ઞાનગુણક નથી, અણુ નથી. માયા મિથ્યા છે, અશ્રદ્ધાત્મક સ્વતંત્ર
 છે, તણુ ગુણના સમુદાયરૂપ છે. શબ્દ શ્રદ્ધા જ છે, શબ્દશરી ધ્મિર ભિન્ન
 નથી, ધ્મિર નિરાકાર નિર્ગુણ છે, સર્વેશ્વર કૃષ્ણ નથી, કૃષ્ણ પરશ્રદ્ધા
 નથી, શ્રદ્ધા પરિણામ પામે છે, પરમાત્મા અવતાર ધરતા નથી, અવ-
 તાર માયાજન્ય મિથ્યા છે, ઇત્યાદિ) પ્રતિપાદન કરાય છે તેનું પણ સાદું
 સંશોધન કયું. એમજ ‘કૃષ્ણસ્તદવતારાન્ન ધ્યેયાસ્તત્પ્રતિમાયિ ચ । ન તુ
 જીવા નૃદેવાચા મજ્ઞા પ્રહાવિદોઽપિ ચ ॥’-‘કૃષ્ણ, તેમના અવતાર અને
 તેમની પ્રતિમાનું ધ્યાન કરવું, ખીલવું ન કરવું’ એમ કહેવાથી તેઓ

તેઓએ યથેચ્છ પ્રતિપાદ કરેલી, બહિર્માં અનિયમિતા ગતિ (કોઇએ રૂઢમાં કોઇએ બ્રહ્મામાં, કોઇએ ઇન્દ્રાદિકમાં) નો પરિહાર કર્યો. 'તસ્યૈવ સર્વથા મક્તિઃ કર્તૃમ્યા મનુજૈર્ભુવિ' 'ગુણિનાં ગુણચત્તાયા ક્ષેયં દ્યોતપરં ફલમ્ । કૃષ્ણે મક્તિશ્ચ' આનાથી 'ભક્તિજ્ઞ આત્વંતિક કલ્યાણમાં પ્રધાન સાધન છે' એમ નિરૂપણ કરવાવડે બીજાઓએ ભક્તિમાં પ્રતિપાદન કરેલી અપ્રધાન સાધનપણાની અશુદ્ધિનું નિવારણ કર્યું. 'વર્મેણ સહિતા કૃષ્ણમક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્વદઃ' ઇત્યાદિકથી 'ધર્મેસદિતજ્ઞ ભક્તિ નિઃશ્રેયસમાં સાધન છે' એમ કહેવાવડે ધર્મમાર્ગનો પરિત્યાગ કરી કુમાર્ગે ગએલાઓએ ભક્તિ-માર્ગમાં આપાદન કરેલી અત્યંત અશુદ્ધિનું નિરાકરણ કર્યું છે. તો આ રીતે આ નિબંધ ત્રૈવર્ગિકમાં કે નિઃશ્રેયસમાં પ્રવર્તતા મંદમતિઓને પણ ધર્મ જ્ઞાન ભક્તિરૂપ તેને સાધનોને વિશુદ્ધ કરીકરીને સારથી અને મુખેથી શ્રદ્ધણું કરાવતાં અર્થભાટે સમર્થ થાય છે. તેમાં નિઃશ્રેયસમાં ઉપયોગી જે ઉપનિષદસંબંધિ વિજ્ઞાન છે તે વિવિધ વાદિઓના વિરૂદ્ધ વિરૂદ્ધ મતોના વિશ્લેષને લીધે દુર્લેખ લલ્લીને તેની મુગ્ધમતા ભાટે શ્રીમાન્ રામાનુજચાર્યે કરેલા શ્રીભાષ્ય ગીતાભાષ્યની આદરણીયતા ભગવાને 'શારીરકાણાં મગ્ધત્રીતાયાશ્વાપગમ્યતામ્ । રામાનુજાચાર્યકૃતં માપ્યમાપ્યામિકં મમ ॥' આ વચનથી સ્પષ્ટ કરી છે. આથી-ઉપનિષદનો મત સૂત્રોવડે જણાવતા બ્રાહ્મણો હાર્દ અભિપ્રાય શ્રીમાન્ રામાનુજચાર્યવિરચિત ભાષ્યજ સંશય વિપરીતજ્ઞાન અન્યથાજ્ઞાનના નિવારણપૂર્વક પ્રકાશ કરે છે, બીજાં શાંકરાદિ ભાષ્ય નહિ. તો આથી 'તત્ત્વજ્ઞાનમાં અમો પૃથક્ પ્રયત્ન કરતા નથી' એમ ભગવાને જણાવ્યું. તે આ પણ અર્થની દૃઢતા સાક્ષાત્ સ્વશબ્દથી પણ કરી-'મતં વિશિષ્ટાદૈત્તં મે' ઇતિ. આથી આપાતતઃ જણાવતું અદ્વૈત વિવર્તવાદ (માયાવાદ) સ્વરૂપપરિણામવાદાદિ (વલ્લભનો) મૂળક જે છે તે વેદાંતનું હાર્દ નથી, ભાટે તેમાં અમારાએ પ્રવેશ ન કરવો એમ પણ જણાવ્યું છે. તો વિજ્ઞાનાંશમાં શ્રીરામાનુજચાર્યસિદ્ધાંતજ્ઞ અમારાએ આશ્રયણીય છે એવો ભગવાનનો હૃદયગત અભિપ્રાય જણાય છે. મુક્તિ પણ તેમણે માનેલી રીતિથીજ અલીપ્ટ છે, કેમકે 'કૃષ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ મગ્ય-

તામ્' એવું સ્વવચન છે. યદ્યપિ 'ગોલોકો ધામ ચેતિતત્ત્વમ્' એમ જોડોક-
શબ્દથી આમાં પરમધામ કહ્યું છે, તેમના મતમાં તો પરમપદ વૈકુંઠ
આદિક શબ્દથી કહ્યું છે. તથાપિ આ અર્થ અત્યંત ભેદ પાડનાર નથી,
કેમકે નામ બિલ્લ છે પણ ધામરૂપ અર્થ એક હોવાથી એની સાથે વિરોધ
નથી. માટેજ શતાનંદગુણે શિક્ષાપત્રી ટીકામાં 'પૃથ્વેય ધામ વૈકુંઠનાથે
નાયુક્તમ્'—આજ (અક્ષર) ધામ વૈકુંઠશબ્દથી પણ કહ્યું છે, એમ કહ્યું
છે. તેમાં વળી 'લોકં વિકુંઠમુપનેવ્યતિ ગોકુલં સ્મ' એવું ભાગવતવચન પણ
પ્રમાણપણે પરિગ્રહ કર્યું છે. 'ચતુરાદિમુજત્યં તુ દ્વિવાહોસ્તસ્ય ચૈષ્ટિકમ્'
આ જે કહ્યું તે પણ અત્યંત ભેદ કરનાર નથી, કેમકે દિવ્યાકારનો યોગ
બંધે એ અંગીકર્યો છે. શ્રીમદ્રામાનુજયાર્યે મુક્તપ્રાપ્ત્ય જે ભગવત્સ્વરૂપ તે
શ્રીમન્નારાયણશબ્દથી કહ્યું છે, આમાં તો કૃષ્ણશબ્દથી કહ્યું છે, તે આતો
ફક્ત નામભેદમાત્ર છે, માટે એથી વસ્તુતત્ત્વમાં ભેદ નથી. માટેજ આમાં
'શ્રીમન્નારાયણસ્મૃત્વા સહિતાઃ' એમ કહ્યું. અને વળી 'સ રાધયા યુતો
જેયો' એમ કહીને અંતે 'ભક્તશ્ચાસ્ય સ્વરૂપેષુ મેદો જેયો ન સર્વથા' એમ
કહ્યું. નિઃશ્રેયસની સાધનતા પણ ભક્તિમાંજ મુખ્ય માની છે, 'નિઃશ્રેય-
સકરં કિંચિત્તત્ત્વોઽન્યન્નેતિ દૃશ્યતામ્' એવું સ્વવચન છે. શ્રીરામાનુજયાર્ય-
અભિમત નિઃશ્રેયસોપાયપણુ આજ છે. નારાયણ મહેશનું જે ઐકાત્મ્ય
જ્ઞાન કહ્યું છે તેપણુ અંતર્ધામી પરમાત્મામાં પ્રાધાન્યદૃષ્ટિ ધારીને પ્રત્ન-
ગથી પ્રાપ્ત થયું છે. માટે એથી પણ એમની સાથે વિરોધ નથી. અથવા
ભલે એટલો વિશેષ હોય—રામાનુજયાર્યના મતને અનુસરનારાઓ 'નારા-
યણજ સર્વપર છે' એવી નિષ્ઠાના અતિશયને લીધે શિવમાં જે પ્રદ્વેષ
રાખે છે તે અનર્થ અર્થે થાય છે, માટે તેના નિષેધાર્થે શિવની પણ આદ-
રણીયતા જણાવા ઐકાત્મ્યજોષ કર્યો છે. માટેજ આગળ 'ત્રિણુ શિવો
ગણપતિઃ' ઇલાદિકથી એમની પૂજ્યતા કહી. આટલામાત્રથી શ્રીરામાનુ-
જયાર્યસિદ્ધાંતથી પ્રત્યુતિ નથી. દીક્ષા અને તેના અંગભૂત ઊર્ધ્વપુંડ્ર-
ધારણાદિ પણ બહુધા શ્રીરામાનુજયાર્યપદ્ધતિને અનુસરે છે. તો બહુધા-
પણે તત્ત્વવિજ્ઞાનમાંજ જેમ એમ દીક્ષાંગ પુંડ્રધારણાદિકમમાં પણ શ્રીમાન

રામાનુજાચાર્યની પદ્ધતિ ભગવાનના અભિપ્રાયમાં અનુવર્તે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ભગવાને ગુરૂપરંપરામાં પણ શ્રીરામાનુજાચાર્યનો સમાવેશ કર્યો છે, આ પણ એજ અર્થનું સમર્થન કરે છે. જે વ્રતોત્સવનિર્ણય શ્રીમાનુ વિદ્યુલેશે કહેલા પ્રકારને અનુસરીને કહ્યો છે તેમાં નિમિત્ત બદ્ધા આ માર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણવિષે પ્રેમરસાતિશયનું પ્રાધાન્ય વ્રતોત્સવમાં વર્ણવ્યું છે એજ છે, તે આનું અનુસરણ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં પરાનુરાગ સંપાદન કરનાર હોવાથી આદર કર્યું છે. એટલામાત્રથી વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાંતનો ભંગ નથી, ઉલ્લેખ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિરસનું ધોષકન છે, આ અનુકૂળતાજ છે. આ રીતે 'વિશિષ્ટાદ્વૈત મતજ પ્રધાનપણે શ્રુતિહાર્દ છે' એમ ભાગ્યને તેનું સંરક્ષણ કરતા ભગવાને 'જે અવિરૂદ્ધ હોય અને જે અનુકૂળ હોય તે અનાથદથી અન્યથાપણ અંગીકાર કરવું' એમ પોતાનો સર્વથા સારથદ્વલરૂપ ગુણ જણાવ્યો છે.

આ પણ એક પ્રધાનપણે વિષયવિભાગ છે—ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિ આ ચાર છે. તેમાં ધર્મ નિપેદ્ય અને વિધિદ્ય છે. નિપેદ્ય મધ્યે—વિશેષપણે હાઈ પ્રાણીપીડનપ્રતિપેદ્ય ધર્મમાં છે, કેમકે તેની પણ કવચિત્ ધર્મકોટીમાં આપાતત ગણના થાય છે. રાજસ તામસને પણ અધિકાર કરીને તેને પણ ધર્મપણે કેટલાક સ્મૃતિકારો કહે છે. તેઓતો વેદવાદમાં રૂચિવાળા છે. જેમ સ્વર્ગાદિ મુખાભાસ છે તેમ તેનું સાધન પણ ધર્માભાસજ છે. ધર્મના નિષ્કર્ષ (સારાંશ) ને જણાવનારાઓને તે આદરણીય નથી. વિધિદ્યમાં—વિશેષપણે તાત્પર્ય કૃષ્ણદીક્ષા અને તેના અંગબૂત ધર્મમાં છે, કારણ કે તે મોક્ષમાર્ગમાં સાક્ષાત્ સંગત છે. વિજ્ઞાનબાળતમાં તો—જીવ માયા અને ઈશ આ ત્રણના ભેદનું જે વિજ્ઞાન તેમાં વિશેષપણે તાત્પર્ય છે. આતો આમાં અનેકવાર આવેદન કર્યું છે. ભક્તિ તો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પરંબ્રહ્મમાં કરવી, આ અર્થ પણ આમાં અનેકવાર નિવેદન કર્યો છે જ્ઞાન ભક્તિની સિદ્ધિ ધર્મ વૈરાગ્ય વિના થતીજ નથી, આ બાળત પણ આમાં વિશેષપણે કહેવા ઇચ્છેલી છે, આ પણ આમાં વારંવારે વિદિત કર્યું છે. ‘મક્તિ વા જ્ઞાનમાલમ્ય્ય સ્ત્રીદ્રવ્યરસ-લોભાઃ । પાપે પ્રવર્તમાનાઃ સ્યુઃ કાર્યસ્યેપાં ન સદ્ગમઃ ॥’ ઇતિ.

આમાં આ ળીએપણુ વિષયવિભાગક્રમ કહી શકાય- સામાન્યધર્મ વિશેષધર્મ વિજ્ઞાન અને હકિત. તેમાં વિશેષ ધર્મમાં-દીક્ષાધર્મ વર્ણધર્મ આચાર્યધર્મ ગૃહસ્થધર્મ સ્ત્રીધર્મ નૈષ્ઠિકધર્મ સાધુધર્મ, એમ વિશેષવિભાગ છે. તેમાં આચાર્યધર્મોનો ઉપદેશ આપતાં ભગવાને પ્રધાનપણે સચ્છા-આભ્યાસની તથા હક્ષ્મીનારાયણાદિ દેવસેવાની તથા અન્નાર્થિઓને અન્ન-દાનની અવશ્ય કર્તવ્યતામાં સ્વહાર્દ-‘કર્તવ્યઃ સચ્છાસ્થાન્યાસ આદરાત્’ ‘હક્ષ્મીનારાયણાદીનાં સેવા કાર્યા યયાવિધિ’ ‘આદરાસ્તુ સમભાવ્યો દાને-ન્નાત્સ્ય શક્તિત્.’ આ વચનથી પ્રકાશ્યું છે. આમાં ‘આદરાત્’ અને ‘યયા-વિધિ’ એવો વિશેષ કહ્યો છે. તેથી-આદર વિના કે વિધિ વિના તેના આચરણનો પ્રતિષેધ કર્યો. આજ અર્થ ભગવાનના હાર્દને ‘પ્રધાનપણે જણાવી દેછે. તે આ ત્રણુ આખતોથકી પણ સદ્વિદ્યાપ્રદાનમાં ભગવાનનો વિશેષ ભાવ જણાય છે-‘સંસ્થાપ્ય વિમ્નં વિદ્વાસં પાઠશાલ્કાં ત્રિષાપ્ય ચ । પ્રવર્તનીયા સદ્વિદ્યા મુચિ યત્મુકૃતં મહત્ ॥’ એવું સાક્ષાત્ સ્વમુખવચન છે. આ વચનમાંજ ‘મુચિ યત્મુકૃતં મહત્’ એમ ળીજ થકી આમાં વિશેષ વર્ણવ્યો છે. અન્નદાનથી મુકૃત થાય ખરૂં પણ મહત્ મુકૃત નહિ. અન્ન-દાનતો ફક્ત ક્ષુધાનિવારણ કરીને વિજ્ઞાનના મુખ્ય સાધનભૂત માનુષ દેહના સંરક્ષણમાત્રમાંજ પર્યવસાન પામે છે. માટે વિજ્ઞાનસાધનકોટિમાં તેનું સ્થાન બહુ દૂર રહેછે. સદ્વિદ્યાદાન તો સત્તિધિમાં રહેછે, કેમકે તે સદ્વિદ્યા કહેવાય છે. તેનાથી વિજ્ઞાનસંપત્તિ મળે છે, જે તે સંપત્તિ પરંબ્રહ્મને પમાડેછે. તેજ સાચી વિદ્યા ગણાય. માટેજ ‘અન્નિ બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ સન્તત્તેનં તત્તો વિદુઃ’ એમ શ્રુતિ કહે છે. આથી-અર્ધમાંજ એક ઉપયોગી થનાર વિદ્યાના પ્રવર્તનની અપેક્ષાએ તેનાથી લિષ્ત, ધર્મમાંજ એક ઉપયોગી થનારી વિદ્યાનું જે પ્રવર્તન તેજ આચાર્યનો વિશેષધર્મ છે, આ અર્થ અતિ સ્ફુટ થયો. આજ રીને ળીજ ધર્મોમાં પણ તેને વિશેષો સૂદ્રમ દૃષ્ટિથી સમજી લેવા, વિસ્તારભયથી આ સ્થળે વર્ણવ્યા નથી. આ ઉક્ત બધા અર્થનો વિસ્તાર બાધ્ય દીક્રથકી જાણવો.

લિ. હરિચંદનદાસ શાસ્ત્રી, વડોદરા.

प्रादुर्भावमुपेयुषः क्षितितले धर्मं कलौ रक्षितुं
सर्वस्मात्परतः परस्य सहजानन्दस्य सर्वेशितुः ।

शिक्षापत्रिलेखनाय विहितारम्भस्य दिव्याद्भुतं
रूपं मे हृदये चकास्तु सततं श्रेयःप्रदं योगिनाम् ॥१॥

श्रीस्वामिनारायणो जयति ।

शिक्षापत्रीध्यानम् ।

विज्ञाने विलयं गते प्रसरति क्षोण्यां तमस्यान्तरे
दिङ्मूढेषु भवाध्वगेषु परितः पीडैकशेषे विधौ ।
कारुण्यादवतीर्य मुक्तिजननीं शिक्षामदाद्यामिमां
साक्षादक्षरदिव्यधामनिलयस्तामन्महं चिन्तये ॥१॥

संसारकर्दमविवर्तनपङ्किलानां नैर्मल्यमाकल-
यितुं रचितावताराम् । आविद्यसंतमसनिर्हरणे
ममर्थाभादेशपत्रि ! भवतीमनुचिन्तयामि ॥२॥

काऽप्यञ्जनशलाकेयमन्तस्तिमिरहारिणी ।

प्रज्ञादृष्टिप्रकाशाय शिक्षापत्र्युपसेव्यताम् ॥३॥

• नानादेशनिवासिशिष्यजनतामुद्दिश्य याऽऽविष्कृता
माक्षादक्षरवासिना नृवपुषा नारायणेन स्वयम् ।

सा त्वं संद्वयितासि पावनि ! शतानन्दपिणा ग्रन्थतः

शिक्षापत्रि ! भवापहन्त्रि ! भवतीमम्बान्वहं चिन्तये ॥४॥

शतानन्देन मुनिना मध्ये सत्सङ्गिजीवनम् ।

ग्रथितां भगवत्प्रोक्तां शिक्षापत्रीमहं श्रये ॥५॥

• समस्तशास्त्रदुग्धान्विघ्नमघ्योद्धृतमनुचमम् ।

शिक्षापत्र्यमृतं किञ्चिदमृतत्वाय कल्पते ॥६॥

शिक्षापत्र्यमृतं यदेव सहजानन्दः शरण्यः सतां
 देवः प्राशयदाश्रितानिह मुकुन्दानन्दमुख्यान् पुरा ।
 यत्पीत्वा प्रभवन्ति सम्पदमनायासेन तामासुरी-
 मुच्छेतुं तदुपासहे भवभयप्रध्वंसनैकौषधम् ॥७॥
 संसारसागरगतान्स्वयमुद्दिधीर्षुः
 श्रेयस्तदेकमखिलेष्ट्रभिकाङ्क्षमाणः ।
 आदेशमालिखितुमादृतपत्रलेखो
 नारायणः स्फुरतु मे हृदि वर्णिषेपः ॥८॥
 व्यञ्जयन्नाश्रितलेहं मुग्धसितमुखाम्बुजः ।
 आदेशमालिखन्नस्तु हृदि मे धर्मनन्दनः ॥९॥
 स्वामिनारायणस्यैतत्स्वरूपमपरं हरेः ।
 शिक्षापत्र्यात्मना भूमौ चकास्त्यखिलमङ्गलम् ॥१०॥
 शिक्षापत्रि ! समस्तशिष्यनिवहैरभ्यर्थितेनादरात्
 देवेनाखिलकारणेन सहजानन्देन याऽऽविष्कृता ।
 तां त्वां सर्वफलप्रदां भगवतो देवस्य तस्यापरां
 भूर्तिं देवि ! विभावयन्ननुदिनं सेवे मुहुः प्रेमतः ॥११॥
 शिक्षापत्र्यमृतं हिताय जगतामाविष्कृतं यन्मया
 मङ्गलैरिदमादरादनुदिनं सेव्यं समस्तैरपि ।
 इत्यादिष्टमनुस्मरन् भगवतः प्रेम्णान्वहं यः पठेत्
 शिक्षापत्रमिदं स याति परमं धामाक्षरं शाश्वतम् ॥१२॥

शिक्षापत्रीविषयानुक्रमणिका ।

श्लोकः

१-१० मंगलाचरणादि उपोद्घात.

११-१२१ साधारणधर्म.

१२२ साधारणधर्मोपसंहार.

१२३-१३२ आचार्यना विशेषधर्म.

१३३-१३४ आचार्यपत्नीना विशेषधर्म.

१३५-१५४ गृहस्थना विशेषधर्म.

१५५-१५६ घनाढ्यगृहस्थना विशेषधर्म.

१५७-१५८ राजाना विशेषधर्म.

१५९-१६२ सधवास्त्रीना विशेषधर्म.

१६३-१७२ विधवास्त्रीना विशेषधर्म.

१७३-१७४ सधवाविधवाना सामान्यधर्म.

१७५-१८७ ब्रह्मचारीना विशेषधर्म.

१८८-१९६ साधुना विशेषधर्म.

१९७-२०२ वर्णिसाधुना मिश्रितधर्म.

२०३-२१२ उपसंहार.

શિક્ષાપત્રી ।

ગુર્જરાનુવાદસહિતા ।

વામે यस્ય સ્થિતા રાધા ધીશ્વર્યસ્યાસ્તિ વક્ષસિ । ઘૃન્દાચનવિ-
હારં તં ધીરુષ્ણં દેદિ ચિન્તયે ॥૧॥ લિપ્તામિ સહજાનન્દસ્યામી

શિક્ષાપત્રીને લખવા ઇચ્છતા ભગવાન શ્રીસદ્બલનંદસ્વામી સ્વયં અખિય મંગળમૂર્તિ છે પણ ‘પ્રારભવા ધારેલા પ્રબન્ધની પરિસ્થિતિ અને સર્વત્ર પ્રચાર મંગળથી થાય’ એમ લોકોને જણાવતાયકા આરંભમાં શિક્ષાચાર પ્રાપ્ત ઇદદેવતાસ્મરણરૂપ મંગળનું અનુકરણ કરેછે—જેમનો વામભાગ રાધાથી સમલકૃત છે, જેમનું વક્ષ સ્થળ અદૃશ્ય દિવ્યરૂપ શ્રી-લક્ષ્મીથી સમલકૃત છે, દિવ્ય વૃદાવનવિષે વિહાર કરવામા રસિક (ક્ષરાક્ષરવિવક્ષણુ પુરુષોત્તમ) એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું યોગકળાવડે રૂઢિરીતે ઉઘાડેલા હૃદયારવિદમા સન્નિધિ પામેલાનું પ્રીતપૂર્વક ચિંતન કરે છુ ॥૧॥

ઓતાઓના ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા પ્રથમ કરવા ઇચ્છેલાની પ્રતિજ્ઞા ‘લિપ્તામિ’ આ શ્લોકથી કરેછે—કરવા ઇચ્છેલાની જો પ્રતિજ્ઞા ન કરે તો ‘આ અર્થ કાંઈ અપેક્ષિત નથી’ એવી સંભાવનાને લીધે ઓતાઓ ઉદાસીન થઈ રહે. શંકા-પ્રતિજ્ઞામાત્રથી લાલ શો ? પ્રતિજ્ઞામાત્રથી કાકદતની પરીક્ષાને સાંભળવા કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાન સાવધચિત્તવાળો થતો નથી, તો આ પ્રબન્ધ પ્રયોજનવાળા અર્થનેજ અવબોધે છે એમ પ્રથમ બાણુનું બેઠાએ ? આવી આશાને ટાળતા યકા ‘શિક્ષાપત્રી લિપ્તામિ’ એમ કહે છે. ધર્મશિક્ષણ આનો વિષય હોવાથી યથાશિક્ષણ ધર્મોનું અનુદાન કરતાં શ્રેયને પામે, એમ હિતાવબોધકપણાનું જ્ઞાન થતાં ઓતાઓના ચિત્તની એકાગ્રતા થાય શંકા-શુણ્મય આ પ્રપચમાં પ્રકૃતિથીજ જેઓ ઇન્દ્રિયારામો છે તેઓને

૧ ‘ચિન્તયે હૃદા’ इति पाठान्तरम् ।

સર્વાન્નિજાધિતાન્ । નાનાદેશમ્થિતાન્ શિક્ષાપત્રીં ઘૃત્તાલયસ્થિત-

દૃષ્ટિયયો અનંત વિદ્યમાન સને ધમાદેશના શ્રવણમા ત્વરા ક્યાધી થાય ? કે જેથી અવહિતચિત્તવાળા થાય ? એમ કહેતા હો તો તે સત્ય છે તેવા દન્દિયારામોના પ્રતિ આ શિક્ષાપત્રી લખવાનો પ્રયત્ન નથી, કિંતુ જેઓ દેવી સંપદાએ સપક્ષ છે તેમના જે પ્રત્યે આ આયાસ છે એમ જણાવા 'સર્વાન્નિજાધિતાન્' સર્વ નિનમ્રિતો પ્રત્યે લખુ છું એમ કહે છે શંકા-ત્યા ત્યા સન્નિધિ આપીને આપે તેમને તેમને ધર્મ મહત્વ કરાવ્યો છે, તો હાલમા આ યત્ન તમારો વ્યર્થ છે ? એમ બે કહેતા હો તો કદુ છું કે- 'નાનાદેશ-સ્થિતાન્' નાના દેશમા રહેલા જનો પ્રતિ શિક્ષાપત્રી લખુ છું આ કાળના અનંતપણાનું પણ ઉપવશજ છે, દેશો બહુ છે અને કાળપણ બાવી બહુ છે તો દેશથી દૂર રહેલા અને કાળથી દૂર રહેલા (દૂર દેશ કાળમા રહેલા) એને સન્નિધિ આપીને અવજોધ આપવો દુર્ઘટ છે, માટે સર્વ દેશ સર્વ કાળમા વ્યાપ્તિને સમુચિત શિક્ષાપત્રી ઉલ્લેખનનો વ્યાપારજ સમુચિત છે શંકા-આપ લગવાન વામુદેવને દૂર દેશ કયો ? (દૂર દેશ છે જે નહિ) તો સર્વત્ર એક સાથે સન્નિધિ આપીને સાક્ષાત્ ઉપદેશથી તેને જનોનું સમુજાવન કરો, આ લેખની શી જરૂર ? એવી આશંકામા કહે છે કે- 'ઘૃત્તાલયસ્થિત' હું હાલમા માનુષસાલલક્ષ્મીનાથી લોભનુમહમાટે સંકટપધારીને ગુજરાત દેશમા આવેલા ઘૃત્તાલય નામના પુરમા રહ્યો છું તો અવતરણ સંકટપના ભગનો આ અવસર નથી શંકા-આ ગીતે પરને હિતનો અવજોધ આપવાથી તમને શો લોભ ? એમ કહેતા હો તો કહું છું કે- તું તો 'સહજાનંદ' છું જે સંતલનંદ હોય તેને અન્ય ચક્રી અર્થનો આશ્રય કોઈ નથી (કશા અર્થની એને અપેક્ષા નથી) અપૂર્ણ અપ્રાપ્તનંદ અંત્યાર્થને પરના આશ્રયથી તેના સંપાદનની અપેક્ષા રહે હું સહજાનંદ છું અથાપિ સ્વામી છું સ્વામીએ સ્વીય જનોનું શ્રેય સંપાદન કરવું બેધએ, નહિતો સ્વામિપણુ નિરર્થક થાય, 'આ તો મારા સ્વામીનો આદેશ છે' એના બાનથી આદરણીય છે, સ્વામી પણ સહજાનંદ છે, તો તેમનો આદેશ વિશેષપણે આદરણીય છે અને વળી આદેશ કરવામા આનારો અર્થ ધર્મશિક્ષણ

॥૨॥ આત્રો રામપ્રતાપેચ્છારામયોર્ધર્મજન્મનોઃ । યાવયોધ્યાપ્રસાદા-
ચ્ચરધુવીરામિધૌ સુતૌ ॥૩॥ મુકુન્દાનન્દમુલ્યાશ્ચ નૈષ્ઠિકા બ્રહ્મચા-
રિણઃ । ગૃહસ્થાશ્ચ મયારામમદ્વાદ્યા યે મદાધયાઃ ॥૪॥ સધવા વિધવા
યોપા યાશ્ચ મચ્છિપ્યતાં ગતાઃ । મુક્તાનન્દાદયો યે સ્યુઃ સાધવ-
આશિલા અપિ ॥૫॥ સ્વધર્મરક્ષિકા મે તૈઃ સર્વેવાચ્યાઃ સદાશિપઃ ।

માંગ એક પર્યવસાથી છે તો વિષયોત્કર્ષની દૃષ્ટિથી વિશેષપણે આદરણીય
છે. અહીં શિક્ષાશબ્દથી હિતતમ ધર્મતત્ત્વ વિષય કહ્યો છે, તેથીજ
હિતજ્ઞાન મેળવવું એ પ્રયોજન કહ્યું છે, 'નિજાધિતાન્' આથી અધિકારી
કહ્યા છે, સંબન્ધતો લેખ અને અર્થનો વાચ્યવાચક બાવ સ્ફુટ છે, એરીતે
આ શ્લોકમાં અનુબંધયતુષ્ટ્ય ઉક્તપ્રાય છે. 'સહજાનન્દસ્વામી' આ પદથી
કર્તા (પત્તા) ની વિલક્ષણતા જણાવી છે, 'શિક્ષાપત્રી' આ પદથી વિષયની
વિલક્ષણતા જણાવી છે, તો ભગવત્પરોએ આ લેખ અત્યાદરણીય છે એમ
જણાવ્યું છે. અપરિમિત દાસવર્ગ છતાં પણ 'હું લખું છું' એમ લખવામાં
પણ પોતાનું સાક્ષાત્ કર્તાપણું કહ્યું છે તેથી આશ્રિતો ઉપર 'પ્રેમાતિશય
સૂચ્યો છે ॥૨॥

પ્રતિપાદન કરવા ધારેલા લિખલિખ ધર્મમાં જેજે લિખલિખ અધિકારિ-
પણે અભિપ્રાય કરેલા છે તેમનો અધિકારભેદને અનુસારે નિર્દેશ કરતા-
થકા તેમને સદુપદેશશ્રવણમાં ઉપયોગી સદ્બુદ્ધિની આશસાશ્વ આશી-
ર્વચનથી અનુમદ કરેછે—ધર્મદેવથાની જન્મ જેમનો છે એવા રામપ્રતાપ
છચ્છારામ નામના જે અમારા મોટા નાના ભાઈઓ છે તેમના જે આ પુત્રો
અયોધ્યાપ્રસાદ રઘુવીર નામના આચાર્યપદમાં સ્થાપન કર્યાં છે, તથા જે
મારા આશ્રિત મુકુદાનન્દપ્રમુખ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ છે તથા જે મદાશ્રિત
મુક્તાનન્દાદિ સમસ્ત સાધુઓ છે તથા મારા આશ્રયને પામેલા જે મયા-
રામભટ્ટપ્રમુખ ગૃહસ્થો છે તથા મારા શિષ્યભાવને પામેલી જે સધવા
વિધવા વનિતાઓ છે, તે આ સર્વેએ મેં પ્રેરેલી આશિષો વાંચવી. (આ-
શીવહિ અંગીકાર કરવા) અમે પ્રેરેલી આશિષો જ્વહારમાર્ગને અભિ-
મન નથી, ફિતું શાઆભિમત છે જે ધન ધાન્યાદિકની આશિષો છે તેતો

શ્રીમન્નારાયણસ્મૃત્યા સહિતાઃ શાસ્ત્રસમ્મતાઃ ॥૬॥ ઇકાગ્રેણૈવ
મનસા પત્રીલેખઃ સદ્દેતુકઃ । અવધાર્યોઽયમસિલૈઃ સર્વજીવહિતા-
વદ્ઃ ॥૭॥ યે પાલયન્તિ મનુજાઃ સચ્છાસ્ત્રપ્રતિપાદિતાન્ । સદા-

અવધારમાર્ગનાજ એક વિષયવાળી છે, જેતો ધર્મજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિના
અવલંબનવાળી છે તેતો શાસ્ત્રસંમત કહેવાય, માટેજ તે સદાશિવ ગણાય,
કેમકે ધર્મજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિથી નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે જ
પ્રેરેલી સ્વધર્મમાં રૂચિજનક હોવાથી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરનારી શાસ્ત્રસંમત
સદાશિવો શ્રીમન્નારાયણની સ્મૃતિપૂર્વક અવધારવી. આથી સકળ આ-
શિવોને પરિપૂર્ણ કરનારા શ્રીમન્નારાયણનું અનુસ્મરણ કરીને પ્રેરેલી આ
શિવો કળ વિનાની નજ હોય એમ જણાવ્યું છે. એરીતે પ્રથમ પરમ
હિતેચ્છુ ભગવાને આશ્રિતો ઉપર સદાશિવથી અનુમત્ત કર્યો ॥૩-૬॥

એરીને સર્વ સમાશ્રિતોને સદાશિવ આપીને, લેખાર્થની આદરણીયતા
જણાવા તેની અવધાર્યતાનો ઉપદેશ કરેછે—આ પત્રીલેખ-પત્રીમાં લખેલો
અર્થ અવધારવો. આ લેખાર્થના અવધારણથી અમને લાભ શો ? તો
આથી પરલાભ થાય છે, કેમકે આ લેખ હિતને કરે છે, પ્રિય હિત આ
ત્રેમાં હિતજ ઉત્કૃષ્ટ ઉપાદેય છે, ‘શ્રેયો હિ ધીરોઽભિમેયસો વૃણોતે’
એવી શ્રુતિ છે, તો આ પ્રિયકારકની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ હિતકારક લેખ
અવશ્ય અવધારવા લાયક છે, વર્ણુથી વર હોય કે અવર હોય સર્વકોઇ
જીવોના હિતને આ લેખાર્થ સંપાદન કરેછે, માટે સર્વકોઇએ અવધારવા
યોગ્ય છે, આમાં જેજે અર્થ લખેલો છે તે સર્વ નિર્મળ નથી, બીધીય અર્થ
સાહેતુક—સપ્રમાણજ છે. આનું અવધારણ અવહિત મનથી કરવું, મનની
જે એકાગ્રતા તે અવધાનતા બલુવી ॥૭॥

લેખાર્થને અવધારીને લેખને અનુસારેજ સર્વેએ વર્તવું, જેના અનુપા-
લનમાં મહત્ત્વ મળે છે અને જેના અતિલંબનમાં મહત્ત્વ દુઃખ મળેછે
એવો તે સચ્છાસ્ત્રસાર આમાં નિરૂપણ કરેલું એમ કહેછે—સચ્છાસ્ત્ર-સત્ત્વ
પ્રધાનોએ પ્રવર્તવિહું અથવા સત્ત્વપ્રધાનોને અધિકાર કરીને પ્રવર્તવું જે
શાસ્ત્ર તેના પરમ તાત્પર્યવિષયજૂત એવા અર્હિસાદિ સદાચારોને સદાય જે

ચારાન્ સદા તેઽવ પરવ ચ મહામુગ્ધાઃ ॥૮॥ તાનુલ્લઘ્યાન્ વર્તન્તે
યે તુ સ્વૈરં કુબુદ્ધયઃ । ત રહામુત્ર ચ મહામન્તે કષ્ટમેવ હિ ॥૯॥
અતો મયદ્ગિર્મચ્છિષ્યૈઃ સાવધાનતયાઽસ્થિલૈઃ । પ્રીત્યૈતામનુસૃત્યેવ
ચતિત્તવ્યં નિરન્તરમ્ ॥૧૦॥ કસ્યાપિ પ્રાણિનો હિંસા નૈવ કાર્યાન્

મનુષ્યો પાલન કરેછે તેઓ આ લોક પરલોકમાં મહત્સુખને પામેછે. લોકમાં
જે મનુષ્યો તો તે સદાચારોને ઉલ્લંઘન કરીને યથેચ્છ વર્તેછે, કુષુદ્ધિ તે
મનુષ્યો આ લોક પરલોકમાં મહત્ દુઃખને અનુભવેછે. તો આ સમ્માત્મ-
સારનો અવબોધ આપનારા શિક્ષાપત્રીએખને અનુસરીનેજ મારા આશ્રયણ-
પરાયણ તમારે સર્વેએ પ્રીતિથીજ સાવધાનપણે નિરંતર વર્તવું ॥૮-૧૦॥

એરીતે મંગળાચરણાદિ શાસ્ત્રાવનરણ કરીને. હવે સદાચારોને કહેતાં
દુરાચારથડી નિવૃત્તિને પ્રથમ ઉપદેશ કરેછે. શ્રુતિ પણ જ્ઞાનના સાધ-
નનો ઉપદેશ કરતાં પ્રથમ 'નાવિરતો દુષ્કરિતાત્' એમ દુઃશ્રુતિથડી
નિવૃત્તિનોજ ઉપદેશ આપેછે. (નાવિરતો દુષ્કરિતાત્તાજ્ઞાન્તો નાસમા-
હિતઃ । નાજ્ઞાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેર્નનમામુષાત્' આ શ્રુતિ છે) વિહિતનું
આચરણ નહિ કરવાની અપેક્ષાએ નિષિદ્ધનું આચરણ સમધિક પાપ
અત્યંત વિરોધિ છે, તેમાં પણ પ્રાણિહિંસા૩૫ કરકર્મ મહાનર્થકારી હોવાથી
તેનાથડી નિવૃત્તિનો પ્રથમ ઉપદેશ આપેછે—એત્ર-પ્રાણિવર્ગમાં કોઈપણ
પ્રાણિની હિંસા નજ કરવી. શંકા-જૂ માંકણ આદિક અતિશુદ્ધ જીવોને
પીડવામાં અનર્થ શો ? (કશો નથી) તો એમ નથી, પણ તો સર્વકોષને
પ્રિયતમ છે, તેના ઉપઘાતથડી થતું દુઃખ મહત્તર સર્વકોષને તુલ્યજ
છે, તો હાથી હોય કે મચ્છર હોય મનુષ્ય હોય કે માંકણ હોય કોઈપણ
પ્રાણિની હિંસા નજ કરવી. જો કોઈ સર્વજૂતમુદ્ધ સર્વશરણ્ય મારા
આ આદેશને અતિલંઘન કરીને પાપાચરણ કરે તો તે મામક-મારો છેજ
નહિ, મારા આશ્રયથડી બ્રષ્ટજ થાય છે, તો મદાશ્રયણપરાયણોએ તે
હિંસા નજ કરવી. સૂક્ષ્મતર જુ માંકણ લીખ મચ્છર આદિક અલ્પ
પ્રાણ વૃત્તિવાળાઓનું અંગ ફેરવવામાં કે સયન અટનાદિ ક્રિયામાં ઈચ્છા
ન હોય તોપણ ઉપમર્દન (હિંસા) ચાલજ, તેનો અહીં પ્રતિષેધ નથી,

મામકૈ: । સૂક્ષ્મયુકામત્કુળાદેરપિ વુદ્યા કદાચન ॥૧૧॥ દેવતા-

પરંતુ બુદ્ધિથી-ભણી એધને કદાપિ-તેઓ પોતાને નિદ્રાદિકમાં ઉપધાત કરે તોપણ ન કરવી. 'મા હિંસ્યાત્ સર્વા મૃતાનિ' એવી શ્રુતિ છે ॥૧૨॥

ને 'અગ્નીપોર્મીયં પશુમાલમેત' આ વિધિપ્રાપ્ત પશુદનન તેથડી પણ નિવૃત્તિ પામવી એજ પરમ ધર્મ હોવાથી મદાશ્રિતોએ તેથડી નિવૃત્તિપરજ રહેવું એમ હવે કહે છે—એમ સ્વર્ગ મુખાભાસ છે તેમ તેના સાધનકોટિમાં ગણાતું પશુદનન ભલે વેદે 'કરવું હોય તો કરો' એમ અન્યનુસા આપેલું હોય પણ ધર્માભાસજ છે, તેથડી પણ નિવૃત્તિજ પામવી એતો પરમ ધર્મ છે, આજ આદિસામતરૂપ પ્રકૃષ્ટ ધર્મ પારમકાંતિકધર્મપ્રધાન સચ્ચાઓમાં કલ્પો છે, તો મદાશ્રિતોએ આજ મહાન ધર્મ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, માટે દેવતા પિત્રિઓના યાગમાંપણ અભદિ પશુની હિંસા ન કરવી. 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' 'અહિંસા સર્વમૃતેભ્યો ધર્મેભ્યો યવાયસી મતા' 'ન મૃતાનામહિંસાયા યવાયાન્ ધર્મોઽસ્મિ કલ્પન' એવી સ્મૃતિ છે.

આદિસા સમસ્ત સચ્ચાસ્ત્રનો સારાર્થ છે, તેનું લાઘ્યમાં સ્પષ્ટ વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે. તેને સંક્ષેપમાં મુજનોના મનઃપ્રસાદ માટે યથામતિ નિરૂપણ કરે છું—શંકા-‘અગ્નીપોર્મીયં પશુમાલમેત’ ઇત્યાદિ ને વેદવિહિત હિંસા તે હિંસાજ ન કહેવાય, (ધર્મ કહેવાય) તો તેનો પ્રતિષેધ કેમ થય શકે ? સમાધાન-ભલે વેદવિધિઓધિત છે પણ એમાં હિંસાપણું જતું રહ્યું નથી, (અધર્મ છે) માટે નિષેધ કરાયછે. શંકા-ભલે હિંસા છે પણ તેનું ધર્મત્વ જતું રહેતું નથી, કેમકે તેમાં ‘અગ્નીપોર્મીયં પશુમાલમેત’ ઇત્યાદિ વેદવિધિનો અન્વય છે. સમાધાન-વેદવિધિ યોધિત ને અર્થ છે તે ધર્મ છે એમ વૈદિકો કહેછે. ‘મા હિંસ્યાત્ સર્વા મૃતાનિ’ ઇત્યાદિ નિવર્તનાલક્ષણ ને અર્થ છે તે અધર્મ છે એમ વૈદિકો કહે છે. આ હિંસા નિવર્તનાલક્ષણ છે (અધર્મ છે) માટે પ્રતિષેધ કરાયછે. શંકા-‘મા હિંસ્યાત્ સર્વા મૃતાનિ’ આ સામાન્યપણે પ્રાપ્ત ચતાં પ્રતિષેધવચનોની ‘અગ્નીપોર્મીયં પશુમાલમેત’ આ વિશેષવિધિ સંસ્પૃષ્ટથડી અન્યત્ર ગતિ સ્વરસા છે, તો ‘મા હિંસ્યાત્ સર્વા મૃતાનિ’ આ હિંસાનિષેધક સામાન્ય શ્રુતિ ‘અગ્નીપોર્મી-

पितृयागार्थमप्यजादेश्च हिंसनम् । न कर्तव्यमहिंसैव धर्मः प्रोक्तो-

ચે પશુમાલમેત' આ વિશેષવચનથી પ્રાપ્ત થતી હિંસાનો પ્રતિષેધ કરવા
 યોગ્ય નથી. જે સામાન્ય શાસ્ત્ર છે તે પોતાનો વિશેષ શાસ્ત્રથી ઉપમર્દ
 પ્રાપ્ત થતાં પોને વિષયાંતરમાં અવકાશ લઇને જસી જાય છે. તો અહીં 'ન
 હિંસ્યાત્' આ સામાન્ય શાસ્ત્ર 'અગ્નીયોમીયં પશુમાલમેત' આ વિશેષ
 વિધિની સાથે વિરોધ આવતાં અગ્નીયોમીયવ્યતિરિક્ત હિંસાને અવલંબે છે.
 એટલે 'મા હિંસ્યાત્' આ કૃતિ અગ્નીયોમીયપશુહિંસા થકી અન્ય હિંસાનો
 નિષેધ કરે છે. સમાધાન-તમે કહો છો તે સત્ય છે, બે ઉત્સર્ગશાસ્ત્ર
 (સામાન્ય શાસ્ત્ર) ને અપવાદ શાસ્ત્ર હોય તો તેની તેવી ગતિ થાય.
 પ્રકૃતમાં આ બંને શાસ્ત્રોને ઉત્સર્ગપણું અપવાદપણું છેજ નહિ. એટલે
 ઉત્સર્ગાપવાદ ન્યાયનો અહીં અવકાશજ નથી. બે વિરોધ હોય તો તેનો
 અવકાશ આવે. 'મા હિંસ્યાત્' આ નિષેધ શાસ્ત્રથી અનર્થહેતુતા (પ્રત્યવાય
 જનકતા) જણાવી છે અને 'અગ્નીયોમીયં પશુમાલમેત' આ વિધિ શાસ્ત્રથી
 કૃતૂપકારકતા જણાવી છે. એરીને ભિન્ન ભિન્ન વિષય છે માટે આ બંને
 શાસ્ત્રને પરસ્પર વિરોધજ નથી. બે એકજ બાબત અનર્થમાં હેતુ થાય
 અને તેના અભાવમાં પણ હેતુ થાય તો બંને વિરૂદ્ધ કહેવાય, પણ અનર્થ-
 હેતુત્વ અને કૃતૂપકારકત્વ પરસ્પર વિરૂદ્ધ નથી. વિધિબળાત્ બે ન કરે તો
 યાગ નિષ્પન્ન થાય નહિ, માટે અગ્નીયોમીય પશુની હિંસા યજ્ઞમાં ઉપકારક
 થઇને સ્વર્ગપ્રયોજક પણ થાય અને 'મા હિંસ્યાત્' આ નિષેધ વચનમાં
 વિષય થાય છે માટે અનર્થહેતુ (પાપજનક) પણ થાય. માટે કૃતુમાં
 ઉપકારક છે એટલામાત્રથી અનર્થહેતુ ન થાય એમ કહી શકાય નહિ.
 આથી જે અનર્થ હોય તેનાથી કૃતુમાં કશો ઉપકાર થાય નહિ કિંતુ અપ-
 કારજ થાય, એવી શકાનો અવકાશ નથી. શંકા-બે યાગીય હિંસા 'મા
 હિંસ્યાત્' આ નિષેધમાં વિષય થઇને પ્રત્યવાયજનક છે એમ જણવામા
 આવે તો યાજ્ઞમાં કોઈ જન પ્રવર્તેજ નહિ? તેથી વિધિશાસ્ત્રની નિર્ણયકતા
 થઈ જાય. સમાધાન-બે આ અનર્થસાધન છે એટલુજ જાણે તો તેમાં
 ન પ્રવર્તે, આ અર્થસાધન છે એમ પણ જાણે તો અર્થમાં અત્યધિક રૂચિને

ઽસ્તિ યન્મહાન્ ॥૧૦॥ લિયા ધનસ્ય વા પ્રાપ્ત્યૈ સામ્રાજ્યસ્યાપિ વા

લીધે તેમા કેમ ન પ્રવર્તે? પ્રવર્તેજ. જેને મહામુખ સ્વર્ગફળમા ઉત્કટ રાગ થાય તે અત્પપાપ પશુહનન સાધનમા પણ પ્રવર્તે પ્રબળ ફળની લાલસાથી તેના સાધનમા પ્રયત્ન કરતા બુધજનો મધ્યે મધ્યે આવી પડતા અવર્જનીય હુ ખોને મહન કરે છે, આ અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ છે. જેને પશુ-હનન જન્ય હુ ખમા ઉત્કટ દ્રેષ થાય તે સ્વર્ગને સમધિક મુખ ભણતો હોય તો પણ તેવા યાગમા ન પ્રવર્તે જેઓ સત્ત્વપ્રકૃતિવાળા હોધને અત્પ પણ પાપમા ભયશીલ હોય તેઓને તેનાથકી નિવૃત્ત કરવા આ (આહિંસા મય) મહાન્ ધર્મ કહ્યો છે વસ્તુતાએ તો—‘અમ્નીપોમ્નીય પશુમાલમેત’ આ વિવિપ્રાપ્ત જે હિંસા તેથકી અન્ય હિંસાજ ‘મા હિંસારસર્વા મૃતાનિ’ આ હિંસાપ્રતિષેધ સ્મૃતિનુ ૫ છે. ‘દેવતાવિનૃયાગાર્થ’ આ વચનમા વિધિ પ્રાપ્ત હિંસાનુ ખડન કર્યું નથી, કિંતુ હિંસામાત્ર થકી નિવૃત્તિ પામવારૂપ જે ઉત્તમ ધર્મ છે તેનુ વિધાન પ્રકૃષ્ટ સત્ત્વગુણી આત્મીય જનોને અધિકાર કરીને કર્યું છે બીજુ તો બાધ્યથકી ભણવુ ॥૨૦॥

પશુની હિંસાનો પ્રતિષેધ કર્યો, હવે તેથી અધિક અનર્થ આપનારી મનુષ્યહિંસાનો પ્રતિષેધ કરેછે—અદૃષ્ટ ફળ (સ્વર્ગ) પ્રાપ્ત્યથ થતી પશુહિંસાનો પ્રતિષેધ કર્યો હવે દૃષ્ટ ફળ (શ્રી ધન રાન્યાદિ) પ્રાપ્ત્યર્થ થતી મનુષ્યહિંસા જે પશુહિંસાથકી પણ દૂર છે તેનો પ્રતિષેધ કરેછે—પ્રબળ મુખને આપનારી અને અત્પ હુ ખને દેનારી હિંસાનો પ્રથમ પ્રતિષેધ કર્યો, હવે અત્પ મુખ આપનારી અને પ્રબળ હુ ખને દેનારી મનુષ્યહિંસાનો પ્રતિષેધ કરેછે—યદપિ—મનુષ્યનો ઘાત ન કરવો, અજ્ઞદિ પશુનો ઘાત ન કરવો, જૂ માકણ આદિકનો પણ ઘાત ન કરવો, આવા અનુક્રમથી કરેલો નિષેધ સગત થાય છે જૂ માકણ આદિકનો ઉપઘાત ન કરવો, અજ્ઞદિ પશુનો ઉપઘાત ન કરવો, મનુષ્યનો ઉપઘાત ન કરવો, આવા ક્રમથી અહીં કરેલો નિષેધ તો સગત થતો નથી, કેમકે માકણ આદિકની હિંસાના નિષેધથીજ દૃષ્ટાર્થ મનુષ્યહિંસાનો કેમુ-તિક ન્યાયથી (માકણ આદિકની હિંસા ન થાય તો મનુષ્યની તો થાયજ

ન્યાની સ્ત્રીધન રાજ્યાદિ વિવિધ કામનાતરણને લીધે થતી પ્રાપ્તિમારણની
 પ્રવૃત્તિની નિયંત્રિતાને જણાવતા થકા તેથી કામનાધિક્યને દૂર કરવા
 નિવૃત્ત કરેછે મનુષ્ય તો સકળ પ્રાપ્તિવર્ગને મધ્યે શ્રેય સાધનમા યોગ્ય
 ઉત્કૃષ્ટ જન્મ હોવાથી તેની હિંસા નજ કરવી સ્ત્રીધનાદિ ક્ષુદ્રક નિષયોપભોગ
 માટે પ્રવર્તતા રાગાન્ધજનો તે નિષયોપભોગમા નિરોધ કરનારાઓનો
 પશુની પેઠે ઘાત કરે છે જેમ કામુક નરો કામિનીના ઉપભોગમાટે તેમા
 વિરોધ કરનારાઓનો નિનાશ કરે છે ધનલુબ્ધ ચોર લોકો તેની પ્રાપ્તિમા
 નિરોધ કરનારાઓનો નાશ કરે છે વિત્ત વનિના નિગેરે રિવિધ વિષયોપ
 ભોગના અર્થા રાજાનુચરો રાજાને નાશ કરેછે તો આવા અતિક્રુદ્ધ વિષય
 સુખભોગ માટે નિ શ્રેયસમા અત્યત ઉપયોગી માનુષ જન્મની સપત્તિવા
 ણાનો ઘાત નજ કરવો વયથી કે વર્ણથી કે અન્ય બે કોઈ થકી અવર કે
 વર કોઈ પણ મનુષ્યની તો હિંસા ન કરવી તે આ દિંસા કવચિત્-મહા
 પરાધ સતે પણ ન કરવી અથવા કવચિદપિ-કોઈ પણ નિમિત્તે ન કરવી,
 આથીપણ અન્ય અભિમતતમ હોય તેપણ નિમિત્તે ન કરવી તે હિંસા
 સર્વથા ન કરવી-સર્વ પ્રકારે તે થકી નિવૃત્ત થવું ધર્મ હિંસાથી
 મનુષ્યહિંસા અત્યત અનર્થહેતુ છે, તેમા નિમિત્તભૂત એના જન્મની
 વિલક્ષણતા (ઉત્કૃષ્ટતા) તુલ્યથા જણાવી છે તેતો 'દુર્લભો માનુષો
 વેદો' 'વેદોઽય માનુષો રાજન્' 'પુરુષસ્વાલિહાર્ય' । અતમસ્ય વધો ધીર '
 સર્વાર્થવધ ઉચ્યતે ॥' દત્તાદિ વચનમા મુપ્રમિદ્ધ છે ॥૨૩॥

મનુષ્યવધની અત્યત અનર્થહેતુતા કહી દેવે તેના પ્રસંગથી આત્મ
 વધની તેથીપણ અત્યત અનર્થહેતુતા આ શ્લોકથી કહેછે—ધનાદિલુબ્ધો
 ખોતાના ધણીને કે બીજા કોઈ ધનાઢ્યને હા પાને અભિવચિત્ત ઐહિક અર્થા
 ભાસનેપણ પામે છે, જેતો કોપવેગાદિને લીધે વિવેકવિવ્રટ થઇને
 આત્માનોજ ઘાત કરે છે તેતો ઐહિક પારતીકિન્ન મમમ્ ભોગના સાધન
 ભૂત શરીરના નાશથી ઐહિક સુખાભાસ થકી પાત્ર ગણ થઇને અને

ઘાતસ્તુ તીર્થેऽપિ ન કર્તવ્યશ્ચ ન ક્રુધા । અયોગ્યાચરણાત્કાપિ ન વિપોદ્વન્ધનાદિના ॥૧૪॥ ન મદ્યં સર્વથા માંસં યદ્દશિષ્ટમપિ

અધતમ નરકમા પણ પ્રવેશ કરે છે, આવો વિશેષ ‘આમઘાતસ્તુ’ આ તુશબ્દથી જણાવ્યો છે કેટલાએક અવિવેકિઓ પોતાના પ્રાણુપરિત્યાગમાં સ્વાતંત્ર્ય પોતાનું સમજીને, પ્રત્યવાયાતિશયને નહિ વિચારીને, ક્રોધવેગને લીધે કે ક્રોધ અયોગ્ય કર્માચરણનું લક્ષ્ણતિશયને લીધે વિપલક્ષણ-કકપાશ-કૂપપતનાદિકે કરીને આત્મઘાત માટે પ્રયત્ન કરે છે તેતો અત્યત અનર્થમા હેતુ છે, છવતો નર પ્રાણીપીડનપ્રાપ્ત પ્રત્યવાયને પ્રાયશ્ચિત્તના અનુદાનથી પવિહાર કરવા સમર્થ થાય અને કદાચિત્ત નિવેદ પામતા નિ શ્રેયસ માટે મળુ યત્ન કરે. તો આત્મઘાત નજ કરવો કદાપિ-વ્યાધિ વિગેરે અનિવાર્ય હુ ખના નિવારણને નિમિત્તે પણ પર્વતશિખરપતન અગ્નિ-પતનાદિકમા પ્રવૃત્તિ પણ તેવીજ અનર્થહેતુ હોવાથી નજ કરવી વળી જે સ્વર્ગાદિ સુખની લીપ્સાથી ગમાદિ તીર્થમા મહર્ષિઅનુમત આત્મઘાત છે તે પણ નજ કરવો સ્વર્ગનું સુખ અતિ અદ્ય છે, નિ શ્રેયસના સાધન-ભૂત શરીરનો વિનાશ કરવાથી થતો અનર્થતો પ્રજળ છે, સ્વર્ગનું સાધન સુકર ઉત્તર કાળમા હુ ખ ન આપે એવું જપ હોમાદિ શુ નથી ? છેજ તો અદ્યકળની આકાશમા આત્મઘાત વિના ઉપાયાતરનું અનુદાનજ શ્રેષ્ઠ છે. અદ્ય નિમિત્ત માટે આત્મઘાતતો કોદરાકણુમાટે નિધિત્યાગ જેવો અત્યત અનુચિત છે માટેજ ‘તસ્માદુહ ન પરાયુષ’ સ્વ કામી પ્રેમાત્ એમ શ્રુતિ કહે છે આત્મઘાતની અત્યત અનર્થહેતુતા સ્મૃતિમા કહી છે- ‘ક્રોધાત્રાય વિપં વાહિં શસ્ત્રમુદ્વન્ધન જલમ્ । મિતિવૃક્ષપ્રપાતં ચ યે કુર્વન્તિ નરાચમા । મહાપાતકિનો યે ચ પતિતાસ્તે પ્રક્ષીર્તિતા ॥’ ઇતિ ॥૧૪॥

સર્વ દેશ સર્વ કાળાદિકમા વ્યાપ્ત અહિંસામતનો ઉપદેશ પ્રથમ કયો, હવે તેવો માસાદિ અનશનમતનો આત્મીય જનો પ્રતિ ઉપદેશ આપે છે—મારા આશ્રિતોએ ‘હું સર્વથા માસ ખાધશ નહિ’ એવા સકદ્ય-પૂર્વક માસલક્ષણથી સર્વથા નિવૃત્તિપરજ થવું. ‘સર્વથા ન મદ્ય’ આથી પ્રાણપ્રયાણમા અનુમત પણ માસલક્ષણથી નિવૃત્તિનો આદેશ

કચિત્ । ન પેયં ચ સુરામઘમપિ દેવનિવેદિતમ્ ॥૧૫॥ અકાર્યાચરણે

કયો છે. કચિદપિ-દેવતાયાગમાં કે પિતૃયાગમાં કોઈ પણ સ્થળે યજ્ઞશિષ્ય-મપિ-યજ્ઞાવશેષપણુ 'દેવાન્ પિતૃન્ સમમ્યર્ચ્ય ગાદન્ માસં ન દોષમાહ' એમ અનુભતિ આપેલુ પણ માંસ મદાશ્રિતોએ ન લશણ કરવું. આજ ધર્મ પારમકાંતિકોએ સમાશ્રયીય સર્વબૃતસાદાર્દની સીમાભૂમિ છે. એ રીતે સર્વથા માંસનિવૃત્તિરૂપ ધર્મવિશેષનો આદેશ કરીને, સર્વથા સુરાથકી નિવૃત્તિરૂપ ધર્મવિશેષનો આદેશ કરેછે—માંત્રાભાગી યાગમાં કે અન્યત્ર કોઈ કાળીઐરવાદિ દેવને નિવેદન કરેલું પણ મુરામઘ નજ પિતૃ, મઘ-માંસાદિ થકી નિવૃત્ત થવું એજ સર્વને નહિ ઉદ્દેગ કરનારો પરમ ધર્મ છે. આજ શાસ્ત્રનો પરમ તાત્પર્યાર્થ છે. તેવી સ્મૃતિ છે—'યો યજેતામ્ મેધેન માસિ માસિ યતમત્ । યર્જયેન્મધુ માસં ચ સમમેતત્પુષ્ટિષ્ઠિ ! ॥ ન ભક્ષયતિ યો માસં ન હન્યાન્ન ચ ઘાતયેત્ । સન્મિત્રં સર્વમૂતાનાં મનુ-સ્વાયંધુવોઽમવીત્ ॥ દદાતિ યજ્ઞતે ચાપિ તપસ્વી ચ ભવત્યપિ । મધુમાંસ-નિવૃત્ત્યેતિ ગ્રાહ્યૈર્વૈવ મૃદસ્પતિઃ ॥' ઇત્યાદિ ॥૧૫॥

'પરનું તથા પોતાનું હનન ન કરવું' એમ કહ્યું, હવે પરના તથા પોતાના કર ચરણ કર્યું નાસા શિશ્નાદિરૂપ અવયવનો ઉચ્છેદ ન કરવો એમ કહે છે—જાપિ-કોઈ પણ દેશ કે સમયમાં અથવા કામ કે ક્રોધ નિમિત્ત સતે બીજાએ જો પોતાનું અકાર્ય-કેશમહણુ પાદપ્રહારાદિ કર્યું હોય તો એકદમ ક્રોધથી તેના કર ચરણાદિ અગનો વિચ્છેદ છરી આદિક શસ્ત્રાદિકે કરીને નજ કરવો તથા પોતાથી કદાચિત્ પ્રમાદથી કે અપ્રમાદથી અકાર્ય-પરદાર પરદ્રવ્યાદિકનો સ્પર્શ થઈ ગયે સતે લગ્નલવેગથી કે ક્રોધવેગથી પોતાના અગનો ચ્છેદ શસ્ત્રાદિકે કરીને નજ કરવો અથવા—'કસ્વાપિ પ્રાણિનો હિંસા નૈવ કાર્યો' ઇત્યાદિ વચનથી 'સર્વ પ્રકારે પ્રીટાદિકની પણ હિંસા ન કરવી' એમ જો કહ્યું તે સત્ય છે, પરંતુ સર્પ વીંછીઆદિક જે પરને પીડા કરનારા જતુ છે તેના દાઢઆદિક એક અંગનો ઉચ્છેદતો લોક ઉપકાર માટે થાય છે' એવી આશાકામા કહે છે કે—અગચ્છેદ પણ ન કરવો. 'આ સર્પ વીંછી બહુ લોકોને કરડે છે' એવા

કાપિ જાતે સ્વસ્ય પરસ્ય ચા । અદ્વચ્છેદો ન કર્તવ્યઃ શસ્ત્રાદૈશ્વ
ક્રુધાપિ ચા ॥૧૬॥ સ્તેનકર્મ ન કર્તવ્યં ધર્માર્થમપિ કેનચિત્ । સસ્વામિ

ક્રોધથી તેના શસ્ત્રાદિવડે વિપાવયંવનું વિચ્છેદન પણ ન કરવું. અંગચ્છેદ પણ પ્રાણિપીડાજ કહેવાય, પરને દુઃખ દેવું તે પીડાજ કહેવાય, એજ હિંસાશબ્દનો અર્થ છે, પ્રાણુવિયોગને અનુદ્રેણપાત્રે કે નહિ અનુદ્રેણપણે પરને દુઃખ કરનારો જે વ્યાપાર તે હિંસાજ ગણાય, માટે અંગવિચ્છેદપણ હિંસાજ કહેવાય, આ હિંસા પણ ‘મા હિંસાત્’ આ નિષેધમાં વિષય થાય છે માટે તે પણ અનુચિત છે. એ રીતે પાકકમની અપેક્ષાએ અર્થક્રમ પ્રબળ હોવાથી ઉત્તરાર્ધની પ્રથમ યોજના કરીને હવે પૂર્વાર્ધની યોજના કરે છે—કયાપિ-કોઈ પણ નિમિત્તથી અકાર્યાચરણ-પરપરિ-ચર્યાદિ અધર્મ ભૂલ ભાર્યાદિકથી થઈ જતાં, સ્વસ્થ-પોતાના ભૂલ ભાર્યા-દિક કે પરસ્થ-જેના સંસર્ગથી સ્વીય ભૂલાદિકના ધર્મની ભંગશંકા આવી હોય તેના કર્ણ નાસાદિ અંગનો છેદતો નજ કરવો. હિંસક સર્પાદિકના દાંત પાકવા વિગેરે પણ હિંસાજ છે એમ જ્યારે નિશ્ચય થાય છે તો અન્યત્ર (પુરુષાદિકમાં) અંગચ્છેદ હિંસાજ છે તેમાં કહેવુંજ શું ? આ તો અત્યંત અનર્થ અતિ દૂર પરિહરણીય છે, તો ધર્મભંગના પ્રસંગથી સ્વીય-જનોના કે ધર્મભંગ કરવાની શક્યથી પરજનોના કર્ણ નાસાદિ અંગનો છેદતો નજ કરવો. અથવા-અકાર્યાચરણના પ્રસંગ વિનાપણ પરજને કહેલા દુર્વચનથી ઉપજેલા ક્રોધવેગથી પોતાના કે પરના અંગનો ચ્છેદ શસ્ત્રાદિક કરીને ન કરવો. પ્રાણોપઘાતજ જેમ એમ અગોપઘાત પણ હિંસા જ છે. હિંસાનોતો નિષેધ કયો છે ॥૧૬॥

પરને પીડા કરવાના વ્યાપાર થઈ નિવૃત્તિ પામવારૂપ પરમ ધર્મનો ઉપદેશ આપવા પ્રવર્તેલા ભગવાને પ્રથમ પ્રાણિમારણ અને તેના અંગચ્છેદ-રૂપ પીડન વ્યાપાર થઈ નિવૃત્તિનો ઉપદેશ આપ્યો, હવે પરદ્રવ્યના અપ-હરણરૂપ પરપીડન વ્યાપારથઈ નિવૃત્તિનો ઉપદેશ આપે છે—સ્તેનકર્મ-ચોરકર્મ જે ક્રાંધથી પરધનહરણ તે ન કરવું. આ આચાર્યાણ સાધારણ

ધર્મ છે, માટે કેનચિત્-કેનાપિ-વર્ણની અતર્ગત કે નહિ અતર્ગત ચાકા-
 ણાદિ કોઇએ પણ ન કરવું. અથવા કેનાપિ-કોઈ પણ પ્રાણુધારણાદિ
 નિમિત્તેપણુ ન કરવું. 'ન હર્તૃશ્ચ પરચનમિનિ ધર્મઃ સનાતનઃ' એમ મોક્ષ-
 ધર્મમાં કહ્યું છે. કોઇ એવી શકા કરે કે-ધર્મક્રમયોગને કરેલુ ચોરકર્મ
 તો સુકૃતમાટે યાચ છે ? તો તેમ નથી. ન્યાયોપાર્થત દ્રવ્યવડેન ધર્મનુ
 અનુધાન કહ્યું છે. 'સ્વપ્રાયા લઘ્વવિત્તેન ન્યાયેન વૃષમાચરેત્' એવી સ્મૃતિ
 છે. માટે ધર્માર્થેપણુ ચોરીનું કર્મ નજ કરવું. તથા જે કાષ્ટ ક્ષણ પુણ્ય પત્રાદિ
 કોઈના આગમાં ચોમેર પડેલુ સર્વસુલભ હોય તે પણ તેના ધણીની આસા
 વિના (પુછ્યા વિના) ન ચડણુ કરવું, કેમ કે તેમા પણ પરનું સ્વામિ-
 પણુ સરખુજ હોવાથી તેનું ઉપહરણુ પણ અપહરણુજ ગણાય, (ચોરીજ
 કહેવાય) 'દુષ્ણં વા વદિ વા કાષ્ઠં પુષ્પં વા વદિ વા ફલમ્ । મનાઘૃણદ્ હિ
 ગૃહ્ણાનો હસ્તચ્છેદનમર્હતિ' એમ સ્મૃતિમાં નિષેધ કર્યો છે. અથવા-
 અનુમતિ વિના પણ સ્વામિની સમક્ષ કે અસમક્ષ ઉત્તમને નીચ નિર્ગુણ
 થકી યજ્ઞમાં અપેક્ષિત કેટલાક દ્રવ્યના આહરણુની 'ધમ્મજા હોય તો કરો'
 એવી અનુસા 'યજ્ઞક્ષેત્રતિરદઃ સ્વાદિકેનાજ્ઞેન યજ્ઞવત.' ઇત્યાદિ વચનથી
 આપી છે. તેમજ દેવ અગ્નિ ગાય આદિક અર્થે પુષ્પ કાષ્ઠ તૃણાદિનું સર્વ
 થકી પોતાનું હોય-એમજ વિના શકા આહરણુની 'દ્વિજસ્તુર્ગંધ.પુષ્પાણિ
 સર્વતઃ સ્વવદાહરેત્' ઇત્યાદિ વચનથી અનુસા આપી છે, તે થકી પણ
 નિવૃત્તિ પામવારૂપ ધર્મવિશેષનો ઉપદેશ આ શ્લોકથી લગવાને આપ્યો છે.
 કેનચિત્-ઉત્તમ જને પણ સ્તેનકર્મ-પરદ્રવ્યનુ અપહરણુ ધર્માર્થનપિ-
 યજ્ઞાદિ ધર્મ નિમિત્તેપણુ ધણીની સમક્ષ કે અસમક્ષ ન કરવુ. જે અલ્પ
 કાષ્ઠ પુષ્પાદિ તે પણ પારકું ધર્માર્થ-દેવાદિ માટે પણુ ન ચડણુ કરવું. ધણીને
 પુછીનેજ ચડણુ કરવું. અનુસા આપેલા પણ તેથકી નિવૃત્તિ પામવી
 એજ નિ શ્રેયસમાં સાધનભૂત છે, માટે તે આ સર્વથા અસ્તેયમત મુમુક્ષુ
 મારા આશ્રિતોએ ઉપસેવન કરવું. જેમ કમલગમિત ચોરીથકી નિવૃત્તિ
 આવશ્યકી છે, જેમ બલાત્કારગમિત સાહસથકી નિવૃત્તિ આવશ્યકી

પુમ્મિઃ સ્ત્રીમિથ્ય માં ધિતૈઃ । છૂતાદિ વ્યસનં ત્યાજ્યં નાદ્યં મહાદિ
માદકમ્ ॥૧૮॥ અગ્રાણાગ્નેન પક્વં યદન્નં તદુદકં ચ ન । જગન્નાથ-

છે તેમ અસ્તેયમત (સર્વ દેશ કાળમાં ચોરી ન કરવી) માં નિષ્ઠાવાળા
મુમુક્ષુને ધર્માર્થપણુ પરદ્રવ્યહરણુ થકી નિવૃત્તિ આવશ્યકી છે. આતુંજ
અસ્તેયમત યોગના અગ્રપાત્રે શાસ્ત્રમાં ગણ્યું છે ॥૧૭॥

દુશ્ચરિત થકી નિવૃત્તિનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપતા ભગવાને પરપીડનરૂપ
દુશ્ચરિતનિવૃત્તિ આટલા નિબંધથી ઉપદેશ કરી. હવે પરપત્નીપરિચ્છાદિરૂપ
દુશ્ચરિત થકી નિવૃત્તિનો આદેશ આ શ્લોકથી કરે છે—માં ધિતૈઃ-મુમુક્ષુ
પુરુષોએ તથા સ્ત્રિયોએ બિચાર (પરાંગનાસંગ પરપુરુષસંગ) નજ કરવો.
દુશ્ચરિત થકી જે નિવૃત્તિ છે તે ઉપાસનાનું અંગ હોવાથી મુમુક્ષુઓપ્રતિ
વિશેષપણે તેનો ઉપદેશ યુક્ત છે. ‘પરદારા ન ગન્તવ્યાઃ સર્વવર્ણેષુ કહિંચિત્’
‘શ્વમિચારાણુ મર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્દ્યતામ્’ એવી સ્મૃતિ છે. તથા
છૂતાદિ વ્યસનો થકી વિમુખ થવું. ‘નાશ્વૈઃ ક્રીહેત્કદાચન’ એવી સ્મૃતિ છે.
આદિશબ્દથી વેશ્યોપસેવન વિગેરે વ્યસનોનો સંગ્રહ સમગ્રવો. જે માદક
ભાંગ્ય આદિક તેનું પણુ સેવન ન કરવું. આદિશબ્દથી ગાંજે અરીણુ
આદિકનું ચહણુ કરવું. ‘ન મર્ક્વં માદકં કિંચિત્’ એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૮॥

‘નાદ્યં મંગાદિ’ આ ખાદ્યપણુનો નિષેધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેના પ્રસંગથી
ખાદ્યનિષેધાંતર કહે છે—જેઓએ રંધિયું અન્ન અચાત્ર-અભોક્ત્ય હોય
તેવા નીચ જાતીય જનોએ રંધિયું અન્ન નજ જમવું. ભક્ષે તે કૃષ્ણનિવેદિત
હોય તોપણુ કૃષ્ણપ્રસાદશુદ્ધિથી નજ ખાવું. પરં ‘આ ભગવત્પ્રસાદ છે’
એવા માનમાત્રને યોગ્ય છે. એટલે તેમાં અંગળિમાત્ર ઉચિત છે. વર્ણાદિ
મર્યાદા ભગવાને ખાંધેલી હોવાથી તેનું ઉલ્લંઘન તેના આશ્રિતોને યોગ્ય નથી.
એ રીતે જેનું અન્ન અભોક્ત્ય હોય તેના પાત્રમાં રહેલું જળ કૃષ્ણનિવેદિત
પણુ નજ પીવું. શુદ્ધાદિકની અભોક્ત્યાનતા અને તેના પાત્રમાં રહેલા પાની-
યની સાક્ષાત્ અપેક્ષા ‘નાચાચ્છુદ્ધસ પવાનં’ ઇત્યાદિ વચનથી જાણવી.

૧ ‘જગન્નાથપુરોડન્યત્ર’ इति पाठान्तरम् ।

પુરં હિત્વા ગ્રાહ્યં કૃષ્ણપ્રસાદપિ ॥૧૯॥ મિથ્યાપવાદઃ કસ્મિંશ્ચિદપિ
સ્વાર્થસ્ય સિદ્ધયે । નારોપ્યો નાપશબ્દાશ્ચ ભાષણીયાઃ કદાચન ॥૨૦॥

જગન્નાથપુરમાં તો આનો અપવાદ છે, ત્યાંનો તેવો પણ ભગવતપ્રસાદ લોજ્ય
છે. તે સ્થળમાં તેવો ભગવાનનો મહિમા પુરાણમાં વર્ણવેલો સ્પષ્ટ છે ॥૧૯॥

મિથ્યાપવાદનું આરોપણ પણ પરપીડનપ્રાય હોવાથી તેનાથી નિવૃ-
ત્તિનો આદેશ હવે કરે છે—મિથ્યાપવાદ (આણે આ અચુક કર્યું એમ)
નજ આરોપણ કરવો. કસ્મિંશ્ચિદપિ-વિદ્યા વૃત્ત વિગેરેવડે ઉત્તમ કે નીચ
કોઈની પણ ઉપર. અથવા શત્રુ કે અશત્રુ કોઈની પણ ઉપર ન આરોપવો.
ભલે કદાચિત્ પરની ઉપર મિથ્યાપવાદના આરોપણથી મહાન સ્વાર્થ
સિદ્ધ થતો હોય તથાપિ તે નજ આરોપવો. મિથ્યાપવાદથી સ્વાર્થ સિદ્ધ
કરતાં થએલા પરદોહથી જ્ઞાન નિગળ પાનતામની તેના અપમાન શાય છે
તે યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિએ કહ્યું :
મિથ્યામિશ્રાણ્ણદોષં ચ સત્ :

આથી જેઓ તો સ્વાર્થ વિના પરોત્કર્ષ નહિ સહન થવામાત્રથી મિથ્યાપવા-
વાદને આરોપે છે તેઓની અત્યંત ક્રૂરતા સૂચવી છે. યદપિ અર્થવિશેષ માટે
અહપ અનર્થ પણ સહન થાય છે, પરપવાદથી પ્રાપ્ત થતો અનર્થ અતિ-
પ્રબળ હોવાથી કોઈ પણ અર્થાકાંક્ષાથી સહન થાય એવો નથી, શૂદ્ધ આરામ
ક્ષેત્ર ઉગત આદિકના સંબન્ધથી પ્રાપ્ત થતા પણ સુખની અપેક્ષાએ આ
અતિદાણુ મિથ્યાવાદજન્ય પારલૌકિક દુઃખ થાય છે, માટેજ કહે છે
કે-સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે પણ ન આરોપવો, એવો પણ ભાવ છે.
અથવા-મિથ્યાપવાદ આરોપનારાને સ્વાર્થલાભલુહિથી તારકાગિક કોઈ
આસ્વાદ અંદર ગુપ્તવિપવાળા મધમાંજ જેમ એમ આવે છે, જેતો
કોપવેગથી ‘તું માતૃગામી છું’ ઇત્યાદિ દુર્વચનો બોલે છે તેતો કેવળ એક
અનર્થનેજ પામે છે, તારકાગિક અર્થાસ્વાદ આભાસને પણ પામતો નથી,
આવી વિપમતા જણાવા માટે ‘સ્વાર્થસ્ય સિદ્ધયે’ એમ કહ્યું છે. તથા પર
હૃદયમાં ખેદ કરનારા અપશબ્દો કઠોરભાષણાદિરૂપ કદાચન-સ્વયં અન્ય
અપકારિએ અતિકલેશ પમાડતાં પણ તે સમયેપણ નજ બોલવા. કોપવેગ
સહનજ કરવો એવો ભાવાર્થ છે ॥૨૦॥

દેવતાતીર્થવિપ્રાણાં સાધ્વીનાં ચ સતામપિ । વેદાનાં ચ ન કર્તવ્યા

‘અપશબ્દ ન બોલવા’ આ અપશબ્દનિષેધના પ્રસંગથી નિંદાની વિષય-વિશેષમા અત્યત્ત અનર્થહેતુતા જણાવા કહે છે—પ્રથમ પ્રતિષેધ કરેલો અપશબ્દ કોપમૂળક છે અને નિષેધ કરાતી આ નિંદા અસૂયામૂળક છે એવો ભેદ જાણવો અગ્નિ આદિત્ય આદિક દેવતાઓ ઉપાસના કરતાં અભ્યુદય આપનારી છે, ભાગીરથ્યાદિ તીર્થો તથા વિપ્રો પણ તેવાજ છે. ઉપાસ્ય એમની નિંદાતો અત્યત્ત અનર્થકારી છે, માટે તે નજી કરવી આ ત્રણનો ઉત્કર્ષ જન્મસિદ્ધ હોવાથી તેમા સમતાના અભિપ્રાયથી ‘દેવતાતીર્થવિપ્રાણા’ એમ એક સાથે નિર્દેશ કર્યો છે. સાધ્વી સંતો આદિકનું તો વૃત્ત વિગાનાદિકૃત ઉત્કર્ષથી વિલક્ષણપણુ હોવાથી આ વર્ગથી વિલક્ષણતા જણાવાજ એમા તેમનો સંગ્રહ નહિ કરીને પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે દેવતા તીર્થ વિપ્રોની અપેક્ષાએ સાધ્વીઓનો અને દેવતા તીર્થ વિપ્ર સાધ્વીઓની અપેક્ષાએ સંતોનો અને તે બધાની અપેક્ષાએ વેદોનો ઉત્કર્ષ છે, એવા અભિપ્રાયથી ઉત્તરોત્તર તેમનો શ્લોકમા નિર્દેશ કર્યો છે સાધ્વી સ્ત્રિયો અગ્નિશિખાજ જેમ એમ પ્રમાદથી પણ પરાભવ કરતા બાળી દે છે કેવળ પરાભવ કરનારાનેજ નહિ કિંતુ કૃળને પણ બાળી દે છે માટે તેણીઓની નિંદા નજી કરવી અગ્નિઆદિક દેવો પણ પતિવ્રતાના વચનથી ખોતાનું દાહાદિસામર્થ્ય સંકેલી લે છે, આ અર્થ સુપ્રસિદ્ધ છે વિપ્રતો પતિવ્રતા વિષયમા ક્ષુદ્રતેજવાળો છે આ અર્થ લિક્ષાર્થે કોઈ ગૃહસ્થના ગૃહપ્રતિ આવેલા કૌશિક નામના વિપ્રના અને પ્રારભેવી પતિપરિચર્યાને પરિ-સમાપ્ત કરીને લિક્ષા આપવા આવેલી પતિવ્રતાના સવાદમા સ્પષ્ટ છે. તો જડ તીર્થ થકી પતિવ્રતાના ઉત્કર્ષમા કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી ‘અસન્નેવ સ મવન્તિ અસન્નહોતિ વેદ ચેત્ । અસ્તિ બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ સન્ત્વમેન તત્તો વિદુઃ’ એ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનસપત્તિને લીધે સચ્ચબ્દવાચ્ય જે બ્રહ્મવિદો છે તેમનું પતિવ્રતાઓની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠપણુ છે એમા કોઈ કહેવાનુંજ નથી સર્વ થકી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મદર્શ સંતોના પ્રસાદથી સકળ ઉપતાપની ઉપશાંતિ થાય

નિન્દા થવ્યા ન ચ કચિત્ ॥૨૧॥ દેવતાયૈ ભવેદસ્ય સુરા-

છે અને નિગ્રહથી સહસમુદૃતે કરીને પણ ન નિવારણ થાય એવો નરક-
પાત થાય છે. માટે એમની નિંદા નજ કરવી. વેદો સર્વ ધર્મમાં મૂળ
હોવાથી તેની નિંદા ધર્મમાત્રની નિંદારૂપ છે તો તે સર્વથા નજ કરવી.
જેના અર્ચનાથી તે સંતો શ્રદ્ધાશાલી થાય છે તે સ્વતઃપ્રમાણભૂત,
સર્વદા તેઓએ પણ ઉપસેવ્ય, વાચ્ય પરશ્રદ્ધાજ જેમ એમ પોતેપણ
અપરિચ્છિન્ન એવા વેદો સંતોની અપેક્ષાએ અતિશ્રેષ્ઠ હોય એમાં કહેવાનું
રહેતું નથી. આ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમોની નિંદા અત્યંત અનર્થદેતુ હોવાથી પોતે
નજ કરવી. અને કોઈ દુર્જન કરતો હોય તો તે નિંદા ક્યારેય ન સાંભળવી.
'દેવથેદ્વિતાતીનાં સાગુતીર્થમહાત્મનામ્ । ગુરોઃ પતિમતાનાં ચ તથા
યગિયતપસ્વિનામ્ ॥ પરિવાદં ન કુર્જીત પરિહાસેઽપિ પ્રયત્ન ! । કુર્વતામ-
વિનીતાનાં ન શ્રોતવ્યઃ કથચ્છન ॥' એમ માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે. આ
'દેવતાતીર્થ' શ્લોકથી દેવતાદિકની નિંદા કરનારા દુર્જનોના પ્રસંગમાં મારા
આશ્રિતોએ ન રહેવું, એમ નિજજનોને શિક્ષણ આપ્યું છે ॥૨૧॥

'આહારશુદ્ધૌ સ્વાશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ । સ્મૃતિલાભે સર્વ-
પ્રગ્ચીનાં વિમ્મોક્ષઃ ॥' આ શ્રુતિ સાત્ત્વિક આધારનું સેવનજ સત્ત્વગુણની
વિવૃદ્ધિ સંપાદન કરવા દ્વારા મોક્ષોપાયભૂત ઉપાસનને નિષ્પાદન કરવાનું
કહે છે, તો યુગ્મયુગ્મોએ સાત્ત્વિક આધારનુંજ સેવન કરવું એમ જણાવા,
જેનો તામસ સ્વામી હોય તેજ જેમ જેમ એમ જેનો દેવ તામસ હોય તે
અન્નાદિ પણ આશ્રયદૂષિત હોવાથી પરિત્યાજ્ય ॥ એમ કહે છે—
ચંડિકા આદિક જે તામસ દેવતાઓ ॥ તેમને નિવેદન કરેલું ભલે જાનિથી
ખાવાયોમ્ય પણ અન્નફળાદિ નજ આવું. તામસ દેવતાના સંબંધથી તેને
નિવેદન કરેલું અન્નાદિપણ દૂષિત થાય છે. તામસ ફળમાત્રને આપે છે,
તામસવૃત્તિવાળાઓએ આરાધના કરાય છે, તામસ પ્રક્રિયાવડે આરાધના
કરાયછે માટે તે દેવતાઓનું તામસપણ્ જાણવું. વસ્તુનાએ તો જે
મૂર્તિની તાંત્રિક તામસ પ્રક્રિયા યુગમાંસાદિપ્રધાનથી પૂજ થતી હોય
તે ચંડિકા હોય કે બીજી કોઈ હોય તેને નિવેદન કરેલું અન્ન ફળાદિ પણ

માંસનિવેદનમ્ । યત્પુરોડ્જાદિર્હિંસા ચ ન મહ્યં તન્નિવેદિતમ્
॥૨૨॥ દૃષ્ટ્વા શિવાલયાદીનિ દેવાગારાણિ વર્ત્મનિ । પ્રણમ્યં તાનિ

ન ભક્ષણ કરવું માટેજ ચડિકાદિકનો નામથી નિર્દેશ નહિ કરતા ‘દેવતાયૈ મયેચસ્યૈ’ એમ સામાન્યપણે નિર્દેશ કર્યો છે તે ચડિકા આદિક દેવતાઓનું તામસપણું ‘દેવતાયૈ મયેચસ્યૈ સુરામાસનિવેદનમ્’ આથી સ્પષ્ટ કર્યું છે જે ચડિકાઆદિક દેવતાને સુરામાસાદિકનું નિવેદન થતું હોય, જે ચડિકા-આદિકની અર્ચા આગળ મેષ મહિપાદિ પશુઓની હિંસા થતી હોય, તેમને નિવેદન કરેલું ન ખાતર ‘ન મહ્ય સર્વંયા માસ’ આ વચનથી માસ-નિવૃત્તિનો પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત છે તો સામાન્યબોધક એવો પણ આ શબ્દ માસ થકી બીજા જાતિથી અદૂષિત ફલાદિકનોજ બોધ કરે છે તેવી દેવતાને નિવેદન કરેલું ફલાદિકપણુ ન ખાતર એવો અર્થ કરવો તામસનો સસર્ગ સારિવક્રોએ લાગ કરવો તામસના સસર્ગ થકી અજ દુષ્ટ થાય છે, માટે તે ન ખાતર તેમા ‘તર્પ્યન્તે તામસૈર્માસૈશ્વજાયા યાસ્તુ દેવતા । તામ્યો નિવેદિત વિશ્વિદપિ પ્રાહ્ય ન સારિવક્રૈ ॥’ એવું પાત્રરાત્રમા વચન છે ॥૨૨॥

તામસદેવતાના પ્રસંગથકી ‘શિવાદિ તામસ દેવ છે’ એવી દૃષ્ટિથી તેમને વિષે આવતા અનાદરાદિ પ્રસંગનો પરિહાર કરે છે—ફેટલાકો તમ પ્રવર્તક રૂદ્ર તામસ દેવ છે એવી દૃષ્ટિથી માર્ગમા આવતા તેમના મદિરને તથા તેમના દર્શનને અતિવધીને આહ્યા જાય છે, તે અત્યંત અનર્થ આપનાર છે તો ભગવાનના ઐકાતિક ભક્ત મુમુક્ષુઓએ પણ જે શિવા લયાદિ દેવમદિરો હોય તેમને જવાના માર્ગમા બોધને ‘આ દેવમદિર છે’ એવી ભાવનાથી અવશ્ય પ્રણામ કરવો તથા તે મદિરમા દુરથમાન શિવાદિ-દેવનું પણ દર્શન આદરથી કરવું ‘વર્ત્મનિ દૃષ્ટ્વા’ એમ કહ્યું છે તેથી ભગ વન્મદિરપ્રતિ પ્રતિદિન જવાનું વિધાન કર્યું છે તેની પેઠે અહીં પ્રતિદિન જવાનું ન જાણવું, આ અર્થ જણાવ્યો છે યદ્યપિ પરમપુરૂષ મોક્ષપ્રદ ભગવાનજ મુમુક્ષુ જનોએ ઉપાસ્ય છે તથાપિ તેમના ભક્તકોટિમા પ્રવિષ્ટ

તદેવદર્શનં કાર્યમાદરાત્ ॥૨૩॥ સ્વવર્ણાશ્રમધર્મો યઃ સ હાતવ્યો ન
કેનચિત્ । પરધર્મો ન ચાચર્યો ન ચ, પાપવૃક્કલિપ્તઃ ॥૨૪॥ કૃષ્ણ-

શિવાદિક્રમાં આદર પ્રભુમનું અતિલઘન મહા અનર્થ અર્થ થાય, તો
અવશ્ય તેમાં આદર કરવો. આદર ન કરે તો દેવદેવનદોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થાય, તે અનર્થકર છે એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે-દેવતાપ્રતિમાં દૃષ્ટા યતિ
દૃષ્ટા ચ યોગિનમ્ । નમસ્કારં ન યઃ, કુર્યાવ્યાપશ્ચીયસે હિ સઃ ॥ 'દેવં
દેવાલયં દૃષ્ટ્વા ધૃત્વં વિમ્, તપસ્વિત્તમ્ । ગુરું પ્રમજિતં સાધ્વીં પ્રણમેત્તદ્ આદ-
રાત્ ॥' ઇત્યાદિ. માટેજ

યત્રીવ ભગવાનશક્ટી ઉર્ધ્વ

મુમુક્ષામાત્રથી કર્મની પરિત્યાજ્યતા શ્રમને ટાળવા માટે કહે છે-જે
વર્ણ નિમિત્તથી પ્રવર્તતો અને જે આશ્રમનિમિત્તથી પ્રવર્તતો અને જે બંને
નિમિત્તથી પ્રવર્તતો ધર્મ છે તે કેનાપિ-અમુમુક્ષુ કે મુમુક્ષુ ક્રોધએ પણ
ત્યાગ કરવો નહિ તેમાં-'કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેષ્ણં સમા.' એવી
શ્રુતિ છે. તો 'યત્ દાન તપ આદિક કર્મ બંધક હોવાથી મુમુક્ષુએ ન કરવું'
એમ ભરમાવું નહિ. ક્ષણસંગ-કર્તૃત્વ ત્યાગપૂર્વક કરેલું જે કર્મ (નિષ્કામ)
તેજ ઉપાસનમાં ઉપકારક થાય છે, માટે મુમુક્ષુએ ધર્મકર્મનો ત્યાગ ન
કરવો. તથા શ્રીત સ્માર્ત ધર્મ પણ પોતપોતાના વર્ણને અનુગુણ અનુ-
ધાન કરવો, પણ પરને અનુગુણ નહિ એટલે વિપ્રાદિકે ક્ષત્રિયાદિ ધર્મનું
અનુધાન ન કરવું. તે મનુએ કહ્યું છે-'વર સ્વધર્મો જિગુણો ન પારલયઃ
સ્વનુષ્ઠિતઃ । પરધર્મોશ્રયાશ્રૂનં સઘઃ પતતિ જ્ઞાતિતઃ ॥' ઇતિ તથા પાલ્લવ
કલ્પિત-પાશબ્દથી કહેલા વેદધર્મને ખંડન-નિષ્ક્ર્ણ કરનારા જે બૌદ્ધ
જેનાદિકો તેમણે કટપેલા ધર્મનું આચરણ તે કરવું. તેવી નિઙ્ગિ કરી છે-
પાલનાશ્ચ શ્રયીધર્મઃ પાતન્દ્રેન નિગચ્છતે । રજન્દયતિ સુ તં યસ્માત્ પાત્રવન્દ-
સ્તેન કીર્તિતઃ ॥' ઇતિ ॥૨૪॥

પાખંડના પ્રસંગથી તેના જેવાજ વૈદિકાભાસો અને બ્રહ્માભાસોના

૧ 'પાત્રવન્દકલ્પિત.' इति पाठान्तरम् ।

મક્તેઃ સ્વધર્માદ્વા પતનં યસ્ય વાન્યત. । સ્યાત્તન્મુપાત્ર વે શ્રવ્યાઃ
કથા વાર્તાશ્ચ વા પ્રમો. ॥૨૫॥ સ્વપરદ્વોહજનનં સત્યં માપ્યં ન

પ્રસગની પરિહાર્યતા જણાવા કહે છે—જેઓ વેદમા શ્રદ્ધાએ રહિત હોય
અને જેઓ ઉપરથી ભક્તિનો આટાગોષ ખતાવતા હોધને અતરમાં
તો વિષયવાસનાથી પરિપૂર્ણ હોય, તેઓ વસ્તુતઃ ધર્મ જ્ઞાન ભક્તિથી
વિમુખ હોવાથી પાખડી જેવાજ છે તેવાઓના વાક્યશ્રવણથી ધર્મ
ભક્તિ થકી પ્રત્યુત્તિ થાયજ વારેવારે તેઓની સાથે કરેલો વાણીપ્રસંગ
કદાચિત્ ચિત્તને કલુષિત કરીજ દે માટે તેવાઓના મુખથી ભગવાનની
પણ કથા વાર્તા નજ સાભળવી કેમકે તેઓ અતરમા વિષયરાગથી ભરપુર
હોવાથી કૃષ્ણ કથા પ્રવચનના મિપથી શ્રોતાઓના હૃદયને સ્ફટિકમણિ જેવા
સ્વચ્છને પણ પોતાના હૃદયમા રહેલા વિષયરાગથી ચોમેર રંગી નાખે
તેને હીધે ધર્મ તથા ભક્તિથી બ્રહ્મ થાયજ, માટે તેવા કૃષ્ણભક્તિ સ્વધર્મ
વિમુખોનો પ્રસંગ બહુ દુરથીજ પરહરવો તે હરિભક્તિવિલાસમા કહ્યું
છે—‘વેવા ગુરૌ ચ જપ્યે ચ વિષ્ણૌ ચ પરમાત્મનિ । નાન્તિ મક્તિ સદા
તેવા વચન પરિવર્જયેત્ ॥’ ઇતિ પુરાણમૂળક હોય તે કથા જાણવી અને
કર્ણાકર્ણિકામાત્રથી સાભળેલા જે ચરિત્રવિશેષો તે વાર્તા જાણવી ॥૨૫॥

સત્યાસત્ય સ્વરૂપના પ્રિવેકે રહિત કેટલાક મદમતિઓ ‘જેવું જોયું હોય
તેવું જ જોલવું એજ સત્ય છે’ એમ માનીને દ્રોહકારકપણુ વચનને વદે
છે યથાર્થ નહિ કહેવામા અધર્મ થાય એવી આશાકને હીધે તેવું પોતાને
કે પરને પીડા કરનાર વચન કદાચિદપિ—સંકટમા પણ ન જોલવું ભૂતોનું
હિત થાય એવું યથાદૃષ્ટાર્થ વચનજ સત્યશબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ❀
ધર્મતા ભૂતોના ઉપકારકપણુજ માની છે પણ ભૂતોના ઉપઘાતકપણુ
માની નથી યથાદૃષ્ટાર્થ હોય પણ જો તે ભૂતોના ઉપઘાતને કરનાર
થાય તો તે ધર્મકોટિમા સમાવેશને યોગ્ય કેમ થાય ? નજ થાય માટેજ
નારદશ્વમે ‘સત્યસ્ય વચન શ્રેય સત્યજ્ઞાન તુ દુષ્કરમ્ । યદ્વૃત્તિહિતમત્યન્ત
મેતત્સત્યસ્ય લક્ષણમ્’ એવું સત્યનું લક્ષણ કહ્યું છે વચનાતર પણ છે—‘દૃષ્ટ

કર્હિચિત્ । કૃતમ્સદ્ગત્યુલ્લેખો લુપ્તો ગ્રાહ્યો ન કસ્યચિત્ ॥૨૬॥
ચૌરપાપિવ્યસનિનાં સદ્ગતિઃ પાપણ્ડિનાં તથા । કામિનાં ચ ન કર્તવ્યો

શ્રુતં ચાનુમેતં સ્વાનુભૂતં વધાયેતઃ । કમને સત્યમિત્યુલ્લેખો પરપીડાવિવાજિ-
તમ્ ॥ સત્યાં વાચમર્હિસાં ચ વદેદનપવાદિનીમ્ । કલ્કાપેતામપરશમ-
નૃશંસામર્પણનામ્ ॥ 'વર્જયેદુશર્તાં વાચં હિસાયુક્તાં મનસ્તુદ્રામ્' ઇત્યાદિ.
યોગસૂત્રભાષ્યમાં વ્યાસદેવે આ અર્થનું સમર્થન કર્યું છે તથા ભારતમાં
કર્યું છે. વિસ્તારતો શિક્ષાપત્રીભાષ્ય થકી બાલુવો.

તથા કૃત-ઉપરકારને પ્રાપ્તિ-અપકારથી જે નાશ કરે તે કૃતમ્
કહેવાય, તેમનો સંગ દ્રોહમાં પ્રવર્તક હોવાથી સર્વથા ભ્રમ કરવો.
તેમાં વચન છે-‘શરણાગતદીનછીહિંસકાન્, સંવસેન્ન જી । ધીર્ણમ્તાનપિ
સદા કૃતમ્સહિતાનિમાન્ ॥ ચાલપ્રાંશ્ચ કૃતપ્રાંશ્ચ વિશુદ્ધાનપિ ધર્મતઃ ।
શરણાગતહર્તૃન્ન શ્ચીહર્તૃન્ન ન સંવસેન્ ॥’ ઇતિ. ભારતમાં કૃતમ્નોપા-
ધ્યાનમાં સર્વ દુષ્ટોની અપેક્ષાએ કૃતમ્ની અધમતા કહી છે-‘યે ચ
દોષસમાયુક્તા નરાઃ પ્રોક્તા મયાનથ ! । તેષામપ્યથમા રતજન્ ! કૃતપ્રા-
મિત્રઘાતકાઃ ॥’ ઇતિ. કૃતમ્નું લક્ષણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે-‘સંકૃતાશ્ચ
કૃતાર્થાશ્ચ મિત્રાણાં ન ભવન્તિ ચે । તન્ સુતાનપિ ક્રમ્યાદાઃ કૃતપ્રા-
મ્યોપશ્રુજતે ॥’ ઇતિ. તથા મુંબા-‘આટલું ધન તું અમને આપ્યું,
નહિ તો આ દાવામાં તારૂં પ્રાતિકૂલ્ય થશે’ એમ એકાંતમાં બીક બતાવીને
લાંચથી અપહરણ થતું જે દ્રવ્ય તે કસ્યપિ-અધાર્મિકનું પણ નજ લેવું.
આણે અન્યાયથી મેળવ્યું છે, ભલે આપણને આપે, એવી દુરાલોચના ન
કરવી. આ લાંચ લેનારને દેશપાર કરવાનું યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ કહે છે-‘જાનો-
ચર્જીવિનો દ્રવ્યહીનાન્ કૃત્વા વિવાસયેત્’ ઇતિ. આ પણ પરપીડનનો
આપારવિશેષ છે. માટે પીડનમાત્ર થકી નિવૃત્તિ કરતા બગવાને આ
અર્થનો અહીં ઉપદેશ આપ્યો છે ॥૨૬॥

કૃતમ્સંમના પરિભ્રમ પ્રસંગથી સંગાંતરની પરિભ્રમણતા જે મ્લોકથી

૧ ‘પાણ્ડિના’ इति पाठान्तरम् ।

જનવચનકર્મણામ્ ॥૨૭॥ મર્તિં વા જ્ઞાનમાલમ્બ્ય સ્ત્રીદ્રવ્યરસલો-
લુભા. । પાપે પ્રવર્તમાના સ્યુ. કાર્યસ્તેષાં ન સદ્ગમઃ ॥૨૮॥

કહે છે—જેમ કૃતાદીનો સગ લાભ્ય છે તેમ ચોરાદિકનો સગ લાભ્ય છે
જેઓ ચોર હોય, જેઓ પાપી-બીજ પાપાચરણશીલ હોય, જેઓ
દૂતાદિ અધાદશ વ્યસનશીલ હોય, જેઓ પાખડી-વૈદિકધર્મવિદ્વેષી હોય,
જેઓ કામી-વિષયોપભોગમા તીવ્ર રાગી હોય અને જેઓ જનોને છેત
રીનેજ છવન છપ્પતા હોય, ઈલાદિ દુશીયોનો સગ-મૈત્રી અને સહ
સ્થિત્યાદિ નજ કરવો તેવાઓનો સગ નિર્મળ એવા પણ મનને કલુષિત
કરી દે દુ સગની દૂષકતા વામુદેવમાહાત્મ્યમા કહી છે—‘વાદસા વસ
સઙ્ગ સ્યાત્ શાસ્ત્રાણા ધા નૃણામપિ । શુદ્ધિ સ્યાત્ તાદૃશી તસ્ય કાર્યોઽત્તો
નાસતા હિ સ ॥’ ધૃતિ ॥૨૭॥

જેઓ શાસ્ત્રાધ્યયનજન્ય આત્મપરમાત્મ તત્ત્વનુ યથાર્થ જ્ઞાન જે
પરોક્ષરૂપ છે તેનાથીજ ‘હું જ્ઞાનનિષ્ઠ છું’ એમ પોતાને જ્ઞાની માનીને તથા
પરાનુરાગરહિત શ્રવણ કીર્તનાદિરૂપ લક્ષ્યાભાસથીજ ‘હું ભક્તિનિષ્ઠ છું’
એમ પોતાને ભક્ત માનીને, ‘કર્મ કરવાનું આપણે શુ પ્રયોજન છે ?’
એમ સમજીને વિહિતનું અતિવધન કરનારા અને નિષિદ્ધનું આચરણ
કરનારા જે સ્ત્રીદ્રવ્યરસમા અત્યત લોભીયા જનો છે તેઓના જ્ઞાનાભાસથી
અને લક્ષ્યાભાસથી ભરમાવું નહિ તેમનો સગ બહુ દૂરથી પરિત્યાગ કરવો
અથવા—જ્ઞાનનિષ્ઠ કે ભક્તિનિષ્ઠોએ પોતાનું જ્ઞાનબળ કે ભક્તિબળ પ્રબળ
અવલબીને, ‘વિષયસગિઓનો સગ આપણને શો અનર્થ કરનાર છે’ એવા
અનાદરથી તેઓએ તેવાઓનો સગ ન કરવો એમ કહે છે—જેઓ સ્ત્રી દ્રવ્ય
રસાસ્વાદમા અત્યત લુબ્ધ હોઈને પરસ્ત્રીસગાદિ પાપમા પ્રવર્તેલા હોય તેમનો
સગ પોતાને જ્ઞાનનિષ્ઠ તથા ભક્તિનિષ્ઠા પ્રબળ હોય તોપણ ન કરવો, કારણ કે
વિષયસગિઓનો સગ પરિનિષ્પન્ન એવા પણ જ્ઞાનલક્ષ્યાદિક થકી પુરૂષને બ્રહ્મ
કરેજ માટેજ ભાગવતમા ‘તસ્માત્સઙ્ગો ન કર્તવ્ય. સ્ત્રીપુ સ્ત્રીણેષુ ચેન્દ્રિયે ।
વિદુષાં ચાપ્યવિચ્છેદઃ પદ્મર્ગ કિમુ માદૃશામ્ ॥’ એમ કહ્યું છે ॥૨૮॥

કૃષ્ણકૃષ્ણાવતારાણાં રાષ્ણનં ચય યુક્તિભિઃ । કૃતં મ્યાત્તાનિ શાસ્ત્રાણિ
ન માન્યાનિ કદાચન ॥૨૧॥ અગાલિતં ન પાતવ્યં પાનીયં ચ પય-

પાપી પાખંડી પ્રમુખ અસંતોના સંગનો પ્રતિષેધ કર્યો, હવે અસચ્છાઓના સંગનો પ્રતિષેધ કરે છે—કૃષ્ણસ્વ-સકળવેદાંતવેદ, સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયરૂપ હીલા જેમની છે, પરંબ્રહ્મ અદ્વૈતધામાધિપતિ પુરુષોત્તમનું તથા તેમના સાધુસંરક્ષાયે થતા રામ કૃષ્ણ વરાહાદિ અવતારોનું તથા તેમની વિભૂતિ વિગેરેનું જેમાં સંદેહ-‘સર્વેશ્વર કોઈ છેજ નહિ, ભલે સર્વેશ્વર કોઈ હોય પણ તે કૃષ્ણ તો નહિજ, ભલે કૃષ્ણ સર્વેશ્વર હોય પણ પરંબ્રહ્મતો તેમનાથી પણ ઉપરી, ઐશ્વર્યભાવે રહિત, માટેજ નિર્ગુણ નિરાકાર છે’ એ રીતે પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણના ઐશ્વર્યનું ખડન તેમજ ‘પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણ નથીજ અવતરતા, ભલે પરમેશ્વર પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણ અવતરે છે પણ માયિક રૂપધીજ અવતરે છે’ એમ તેમના અવતારના ઐશ્વર્યનું ખડન યુક્તિભિઃ—પોતાની અતિમાનથી ઉત્પ્રેક્ષા કરેલી (પ્રમાણભૂતક નહિ) અસતી યુક્તિઓએ કરીને કર્યું હોય, તે સાચો (પરદૃષ્ટિથી) કદાચન-ખડન અવસરમાં પણ ન માન્યાનિ—તેમાં રહેલી યુક્તિભળને બોધને પણ સ્લાષાલાયક નથીજ. સર્વથા અસાર અતિતુચ્છ હોવાથી દૂરથી ત્યાગ્ય છે. તેવા અસચ્છાઓ (વસ્તુદૃષ્ટિથી) વેદબાણ ચાર્વાક બૌદ્ધ જૈનાદિકનાં છે. તથા વૈદિકોમાં પણ કાપિલ જૈમિનીય શુંક્રવેદાન્ત વિગેરેનાં છે. આ સર્વે પ્રકારભેદથી કૃષ્ણ અને કૃષ્ણાવતારોનું યુક્ત્યાભાસથી ખડન કરનારાં છે, માટે અનાદરણીય છે. યાજ્ઞવલ્ક્યયુનિએ ચાર્વાકાદિ અસચ્છા-આધિગમને ઉપપાતકમાં, ગણ્યું છે—‘અસચ્છાધિગમનમાકરેન્વધિકારિતા । માર્યાયા વિકયશ્ચેવામેકૈકમુપપાતકમ્ ॥’ ઇતિ ॥૨૨॥

ઘણું કરીને જલાદિ પાનીય પદાર્થોમાં ઝીણા જતુઓ અદૃશ્યપણે રહેલા હોવાથી તેને ગાળ્યા વિના પાન કરનારાને અવશ્ય મહાદોષ સૂક્ષ્મ-નંતુભક્ષણરૂપ થાય છે, તો તેના પરિહાર માટે વિશેષપણે ઉપદેશ કરે છે—વસ્ત્રવડે ગાળ્યા વિનાનું જળ તથા દુધ નજ પિવું. તેવું વચન પણ છે—‘વસ્ત્રપૂતં જલં વિવેત્’ ઇતિ (પયસશબ્દથી ઘૃતતેલાદિકનું ઉપવ્રક્ષણ

સ્તથા । સ્નાનાદિ નૈવ કર્તવ્યં સૂક્ષ્મજન્તુમયામ્મસા ॥૩૦॥ યદૌપધં
ચ સુરયા સંમ્પૂર્ણ પલ્લેન વા । અજ્ઞાતવૃત્તવૈદ્યેન દત્ત ચાદ્યં ન
તત્કચિત્ ॥૩૧॥ સ્થાનેષુ લોકશાસ્ત્રાભ્યાં નિપિદ્દેષુ કદાચન । મલ-

કરી હેતુ, એટલે તે પણ ન ખાતુ) આ પ્રતિષેધ તેમા સૂક્ષ્મ જનુઓના
લક્ષણની સલાવના હોવાથી તેના પરિહાર માટે છે તેનું વચન છે—
'અપૂતજલપાને હિ માસમક્ષણસમ્ભવાત્ । પુરાણે દોષ હયુક્ત પેય તદ્વાલિત
જલમ્ ॥' ઇતિ તથા જેમા ઝીણા જનુઓ ઝાઝા હોય એવા જળથી
સ્નાનાદિ કર્મ પણ નજ કરવું 'સ્નાનાદિ' આ આદિશબ્દથી જળસાધ્ય
લૌકિક અલૌકિક કર્મનો સમૂહ સમજવો, કારણ કે તેવા જળમા સ્નાન
કરવાથી અશુદ્ધિ ટળતી નથી અને અતિસૂક્ષ્મ જનુઓની હિંસા થાય છે
આ બન્ને નિષેધો દૃષ્ટ અદૃષ્ટ અનર્થના પરિહાર માટે છે એમ બાણુવું ॥૩૦॥

જે ઔષધમા મુશાદિ સસર્ગ જણાતો હોય કે તેવી શકા આવતી હોય,
એવા તેને નજ ખાય એમ કહે છે—યદપિ ઔષધિમાથી બનાવેલું હોવાથી
ભતિએ કરીને અદૃષ્ટ એનું પણ જે ઔષધ વ્યાધિહરપણું હોય તથાપિ તે જો
લેશથી પણ માસ કે મદિરાથી મિશ્રિત હોય તો તે અપારેય ન ખાવું માટેજ
જેનો અપરિચયને લીધે આચાર ન બાણુવામા આવતો હોય એવા વૈદ્યે આપેલું
જે ઔષધ તેમા પણ કવચિત્ અભક્ષ્ય મદ્યમાસાદિ અપવિત્ર પદાર્થની
મેળવાણીનો સંભવ હોવાથી તે પણ અપારેય ન લક્ષણ કરવું તેવા ઔષધના
લક્ષણમા અનર્થ કહ્યો છે—'અજ્ઞાનાત્પ્રાણ્ય ચિન્મૂઝ સુરાસસ્ટમેવ વા ।
પુન સસ્કારમર્મન્થિ ત્રયો વર્ણો દ્વિજાતય ॥' 'માસમિશ્રાગદ્રપ્રાદો તત્તદ્દુઃ
વિશોષનમ્' એવી સ્મૃતિ છે જેતો ઔષધાતરથી ન નિવારણ થાય એવા
વ્યાધિ નિગેરેના પ્રશમન માટે માસમિશ્રિત ઔષધની અભ્યનુજ્ઞા કવચિત્
સ્મૃતિમા આપી છે તે કાળભેદ—અધિકારિભેદ (યુગભેદ અને અમુમુક્ષુ
અધિકારી) નિયવાળી હોવાથી ઉત્તમાધિકારી (મુમુક્ષુ)ઓને માટે ધર્મ
પદને યોગ્ય નથી ઉત્તમાધિકારિઓને માટે તો તેની નિવૃત્તિજ પરમ ધર્મ
હોવાથી તે પક્ષ મદાગ્રિતોએ આ-૨ ગ્રીય નથી ॥૩૧॥

મૂત્રોત્સર્જનં ચ ન કાર્યં ધીવનં તથા ॥૩૨॥ અદ્વારેણ ન નિર્ગમ્યં
પ્રવેષ્યં ન તેન ચ । સ્થાને સસ્વામિકે વૈસઃ કાર્યોઽપૃષ્ઠા ન તત્પ-

ને સ્થળમાં મળોત્સર્ગ કરતાં લૌકિક અનર્થ રાજદંડાદિ થાય કે
અલૌકિક અનર્થ નરકાદિ થાય, ત્યાં તે ન કરવો એમ હવે કહે છે—‘અહીં
મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો’ એમ લોક-રાજાદિકે નિષિદ્ધ રાજકીય-
સ્થાન, રાજમાર્ગ, ચોક, પરગૃહનું આંગણું આદિક અને ‘ન ગોમૃજે ન
વહ્મીકે મોદકે ન ચ મસ્યમિ । ન ગર્ભેષુ સસત્ત્વેષુ ન નિષ્ણ જ વર્ત્તમિ ॥’
ઇત્યાદિ શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ એવાં સ્થાનોમાં મળમૂત્રનો ત્યાગ ક્યારેય ન કરવો.
તથા ધીવન-નાસામળાદિકનો પણ ત્યાગ ન કરવો. યદ્યપિ ધીવન પણ
મળત્યાગરૂપ હોવાથી ‘ધીવનં તથા’ એવો જુદો નિર્દેશ વ્યર્થ છે તથાપિ
સ્થળવિશેષને જાણનારાને પણ પ્રમાદને લીધે એકદમ સર્વત્ર ધીવનનો
પ્રસંગ અહુવાર આવતો હોવાથી તેના પરિહાર માટે તેનો પૃથક્ પ્રતિષેધ
કર્યો છે. ઉક્તસ્થાનથષ્ટી લિખ સ્થાનમાં તેને કરે ॥૩૨॥

અદ્વારથી જે પ્રવેશાદિ છે તે દૃઢ અનર્થ છે, તે ચવાની સંભાવના
પદેપદે વિદુષોને પણ અવગર્નીય હોવાથી વિશેષપણે તેનો નિષેધ કરે છે—
અદ્વાર-અહપ એવું દ્વાર જે કવચિત્ આપકાળમાં ગુપ્તપણે નીકળી
જવા આવવા માટે ઘરમાં મુકેલું તેનાથી અથવા-અદ્વાર દ્વારબ્યતિરિક્ત
વાડ કોટ ભીંન આદિકના ઉલ્લંઘનથી કે જાળીયું ખારીના છિદ્રાદિકથી પર-
ગૃહમાં પ્રવેશ ન કરવો અને તેવા અદ્વારથી પરગૃહથષ્ટી બહાર નિકળવું
પણ નહિ ‘માચક્ષીત ઘયન્તીં ગાં નાદ્વારેણ વિરોધચિત્’ એવી યાજ્ઞ-
વલ્ક્યસ્મૃતિ છે. ‘અદ્વારેણ ન ચાનીયાત્ પ્રામં વા વેશમ વા વૃત્તમ્ । રાશ્ન
ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥’ એવી મનુસ્મૃતિ છે. આપકાળ
વિનાતો ઘરના ધણીએ પોતાના ઘરમાં પણ અદ્વારથી પ્રવેશ અને તેથી
નિર્ગમનનો ત્યાગ કરવો. તે કાશીખંડમાં કહ્યું છે—‘અદ્વારેણ ન ગન્તવ્યં
સ્વયેદમપરપેશ્મનોઃ’ ઇતિ. એમજ ધણીની આગા વિના ક્ષણપણે તેના

૧ ‘અમાર્ગેણ’ इति पाठान्तरम् । ૨ ‘वाऽऽसः’ इति पाठान्तरम् ।

તિમ્ ॥૩૩॥ જ્ઞાનવાર્તાશ્રુતિર્નાર્યા મુપાત્કાર્યા ન પૂરપૈ. । ન વિવાદઃ
સ્ત્રિયા કાર્યો ન રાજા ન ચ તજ્જનૈઃ ॥૩૪॥ અપમાનો ન કર્તવ્યો

ઘરમા વિશ્રાંતિ નિમિત્તેપણુ વાસ ન કરવો એમ કહે છે—જેનો રક્ષક
ધણી હોય એવું સ્થાન—ઘર કે બીજું બગીચો વિગેરે કે ધર્મશાળા વિગેરે
કોઈપણુ એસવા યોગ્ય જે સ્થળમાત્ર તેમા તેના ધણીને આસનાદિ અવકાશ
પુછ્યા વિના કે લોકથી તેના ધણીનું સ્વરૂપ પુછી બાધ્યા વિના એકાંત
પણુ વાસ ન કરવો ધણીની આસનાદિકની અનુસાર લીધા વિના ઉતારો
કરે તો તેનો ધણી કોપ પામીને તિરસ્કાર કરે કે કાઢી મુકે તો પોતાને
પણુ કોપ ઉત્પન્ન થતા મહાન્ કલેશ થાય અને જો ધણીનું બાધ્યાદિ
સ્વરૂપ બાધ્યા વિના ઉતારો કરતા તેનો ધણી જો નીચ બાતિનો હોય તો
પોતાને દોષપ્રસંગ આવે માટે તેના ધણીને પુછીને તેમજ તેની બાધ્યાદિ
બાધીનેજ નિવાસ કરવો તેમા ‘પરસ્વવાસનોઘાનગૃહયાનાન્નિ વર્જયેત્ ।
અવત્તાનિ’ એવું યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિનું વચન છે ॥૩૩॥

જ્ઞાનવાદપણુ સ્ત્રિયોથકી ન સાબળવો, સાબળે તો તેના સગથી
અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે—જ્ઞાન આત્મપરમાત્મ-
તત્ત્વને ઓધ આપનારું વચન અને વાર્તા—લૌકિક વૃત્તાત તે બન્નેનું શ્રવણ
નારીના મુખથી નરોએ નજ કરવું આ સ્થળે વાર્તાનું મહણ દૃષ્ટાત
માટે બાધુનું જેમ લોકવાર્તાનું શ્રવણ નારીમુખથી અનર્થકારક છે તેમ
જ્ઞાનશ્રવણપણુ અનર્થ અર્થેજ થાય છે, માટે તે પણ તેણીના મુખ
થી નજ કરવું. ‘આ તો તત્વાવબોધક છે’ એમ કહેવાથી કરો વિશેષ
નથી, કેમકે બન્નેમા સગદોષ સરખોજ છે સગદોષોમા આ સ્ત્રીસગ
પ્રબળ મોહક હોવાથી તેતો દુરથીજ લાગ કરવો તથા જે કોઈપણુ
સ્ત્રિયોની સાથે તથા રાજા અને તેના પરિજનો સાથે વિવાદ પુરવોએ
નજ કરવો રાજાસાથે વિવાદજ જેમ એમ નારી સાથે વિવાદપણુ
અત્યંત અનર્થકર છે ઉકા અર્થમા સ્મૃતિવચનો છે—‘ન ગાયેસહ
નારીમિર્નં સ્વપેન્નાગ્નિનિ યજેત્ । તામ્ય કયા ન શ્વણવાદ શ્રાવયેન્ના ન
ચેકલા ॥’ ‘સ્ત્રીમી રાજા ચ તપુમ્મિ પોત્યૈશ્ચાતિયિમાતુરે । ઘૃદ્બાલા-
તુરાચાર્યૈર્વર્ચનં વિવદેત્ કુષા ॥’ ઇત્યાદિ ॥૩૪॥

ગુરુણાં ચ વરીયસામ્ । લોકે પ્રતિષ્ઠિતાનાં ચ વિદુષાં શસ્ત્રધારિણામ્
॥૩૫॥ કાર્યં ન સહસા કિંચિત્કાર્યો ધર્મસ્તુ સત્વરમ્ । પાઠની-

આ લોક પરલોકમાં અનર્થકર હોવાથી ગુર્વાદિકનું અપમાન ન કરવું એમ કહે છે—જે ગુરવઃ—‘આચાર્યશ્ચ પિતા જ્યેષ્ઠો માતા ચૈવ મહીપતિ’ । માતુલઃ શ્વશુરશ્ચાત્તા માતામહપિતામહૌ । વર્ણશ્રેષ્ઠઃ પિતૃશ્ચ શ્ચ પુત્ર્યેતે ગુરવો મતાઃ ॥’ આ સ્મૃતિએ કહેલા આચાર્ય આદિક તથા જે વરીયસઃ—વધ વિદ્યા વૃત્ત વિગેરેવડે પરિષ્ઠ તથા લોકમાં જે પ્રતિષ્ઠિતાઃ—ધનાદિકવડે પ્રતિષ્ઠાને પામેલા રાજપરિજનાદિક તથા જે વિદુષાઃ—વેદાર્થવિજ્ઞાનસપત્ત તથા જે શસ્ત્રધારી રાજભટ્ટાદિક, આ સર્વેનો અપમાન—માનભંગ આ લોકમાં કે પરલોકમાં કે બન્ને લોકમાં યથાસંભવ અનર્થ માટે થાય છે, માટે તે નજ કરવો. તે શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે—‘યસિંચહ વા આત્મસન્માવનેન સ્વયમધમો જન્મતપોવિદ્યાચારવર્ણાશ્રમતો વરીયસો ન યદુ મમ્યેત સ મૃતક પૃથ મૃત્વા ક્ષારકર્દમે નિરયેજ્વાક્ષિરા નિપતતિ તતો દુરન્તા યાતના શશ્વતે ॥’ ધૃતિ ॥૩૫॥

જે લોકિક યત્નિચિત કાર્ય તે સહસા—વિચાર્યા વિના નજ કરવું. પોતાની શુદ્ધિથી સારીરીને વિચારીને કે સત્પુરુષોને પુછીનેજ કરવું પણ અકસ્માત ન કરવું. અન્યથા મહા અનર્થપ્રસંગ આવે છે ધર્મકાર્યતો સંકટપેદ્ય શ્રેય સાધનતાનો એક દેશ હોવાથી સત્વર—સંકટપોદય થાય એજ સમયમાં કરવું. કેમકે વિલગ કરવા બધ તો ધર્મમાં ઉપજેલી શ્રદ્ધાનો વિરામપ્રસંગ છે. ‘ધર્મસ્થ સ્થિરતા ગતિ.’ એવું વચન છે અને ક્ષણાંતરમાં વિપરીત શુદ્ધિના ઉદયનો સંભવ છે. તો ધર્મકાર્ય સહસા કરાય તો પણ કરી હાનિ નથી માટેજ ‘મજરામરવત્પાણો વિદ્યામર્થં ચ સાધયેત્ । ગૃહીત દ્વ વેરેષુ મૃત્યુને’ ધર્મમાચરેત્’ એમ સ્મૃતિ કહે છે. તથા પોને જે વેદાદિ વિદ્યા ભણી હોય તે પ્રયોજનનિરપેક્ષ બધાવવી જે અધ્યયન છે તે અધ્યાપન માટેજ છે, આ અધ્યાપન જીવીકા નથી, આ તો બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે, માટે બહેલી વેદાદિ વિદ્યા પાત્રમાં આપવી, પાત્રમાં ન આપે તો નિરર્થક થાય

યાઽધીતવિદ્યા કાર્યઃ સક્નોઽન્વહં સતામ્ ॥૩૬॥ ગુરુદેવનૃપેક્ષાર્થ ન
ગમ્યં રિક્તપાણિભિ । વિશ્વાસઘાતો નો કાર્ય સ્વશ્લાઘા સ્વમુખેન

છે વિદ્યાદાન અતિદાન કહ્યું છે, 'શ્રીષ્યાહુરતિદાનાનિ ગાવઃ પૃથ્વી સરસ્વતી' એવી સ્મૃતિ છે બહુવિધ વિદ્યાઓને મધ્યે બ્રહ્મવિદ્યા મુખ્ય કહી છે- 'વિદ્યાના ચ પરા વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા સમીરિતા । ભત્રહાનતો રાજન્ ! સર્વદાનફલ મયેત્' એવી સ્મૃતિ છે તથા સર્તા-ભગવાનના એકાતિક ભક્ત સાધુઓનો સંગ-દર્શન-પૂજન-વદન-વાક્યાવધારણાદિરૂપ સમાગમ પ્રતિદિન અવશ્ય કરવો આજ સર્વથી ઉત્તમ ત્રેયોમાર્ગ છે તેમા વચન છે- સતા પ્રસન્નાન્મમ ધીર્યસવિદો ભવન્તિ હલ્કર્ણસાચના કથા । તજોપગાદાશ્વપર્વગર્વમ્મનિ શ્રદ્ધા રતિર્ભંકિરનુકમિપ્યતિ ॥' 'તતો દુ સ જ્ઞમુરસજ્ય સસુ સજેત ધુદ્ધિમાન્ । સન્ત ઇવાસ છિન્દન્તિ મનોબ્યાસજ્ઞમુ ક્ષિન્તિ ॥' ઇત્યાદિ ॥૩૬॥

ગુરુ દેવ અને રાજાના દર્શન કરવા જવું ત્યારે કાલે હાથે તેમની સમીપે નજ જવું યથાશક્તિ કિંચિત્ ફળાદિ ભેટ લઇનેજ જવું 'ગુરુદેવનૃપસ સ્થિધૌ' એમ નહિ કહીને 'ગુરુદેવનૃપેક્ષાર્થ' 'દર્શન કરવા એમ કહ્યું છે, તેથી તે ગુરુ દેવ રાજા થકી ફળવિશેષની વાછા નહિ રાખીને ફક્ત દર્શન માત્રનેજ ઇચ્છતા પણ જને ફળાદિ હિપહાર હાથમા લઇને જવું એવો અભિપ્રાય થાય છે, તો બીજા ફળવિશેષની આકાંક્ષાવાળાએ તો ફળાદિ ભેટ લઇનેજ જવું જોઇએ, એમા કાંઇ કહેવાનું રહેતું નથી માટેજ શ્રુતિ 'સમિત્પાણિ ધ્રોણિય બ્રહ્મનિષ્ઠમ્' એમ કહે છે સ્મૃતિ પણ રિક્તપાણિનં ગચ્છેત્તુ રાજાન દેવત ગુરુમ્' એમ કહેછે તથા વિશ્વાસઘાત ન કરવો- 'તાઃ કાર્ય અવશ્ય કરીશ એમ સ્વય કોઇને વિશ્વાસ આપીને, પછી તેનો ઘાત-જે તે થકી નિરૂદ્ધાત્મરણુ તે નજ કરવું વિશ્વાસ આપીને તેનો ભગ કરવો તે મહાપાતક છે એમ સ્મૃતિ કહેછે—'સ મહાપાતકી ભૂમૌ યો વિશ્વાસ્થાન્યમર્દયેત્' ઇતિ 'વિશ્વલઘાતિના ચૈવ કૃતપ્તાના નરેશ્વર' । શુદ્ધ-છીસદ્ગુણા ચૈવ નિષ્કૃતિર્નાસ્તિ કુઞ્ચચિત્' ॥ એવી પણ સ્મૃતિ છે તથા પોતાની શ્લાઘા પોતાના મુખે કરીને નજ કરવી ચક્રાત્ 'પરાનંદા

ચ ॥૩૭॥ યસ્મિન્ પરિહિતેઽપિ સ્યુર્દંદ્યાન્યદ્વાનિ ચાત્મનઃ । તદ્દૃપ્યં
વસનં નૈવ પરિધાયે મદાધિતૈઃ ॥૩૮॥ ધર્મેણ રહિતા કૃષ્ણમત્તિઃ

પણ ન કરવી' આ અર્થ જણાવ્યો છે. 'નિન્દાઽન્યસ્વાત્મનઃ શ્લાઘા દ્વયં
સુકૃતનાદાનમ્' એવું વ્યાસવચન છે. યદપિ 'સ્વ'શ્લાઘા ન કરવી' એમ
કહેવાથીજ 'સ્વમુખે ન કરવી' આ અર્થ તો અર્થથીજ આવી જાય છે,
(શ્લાઘા તો મુખથીજ થાય, અન્ય અંગથી નહિ) તો 'સ્વમુખેન' એમ
કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ અહીં 'સ્વમુખેન' એમ કહ્યું છે તો—જે
મુખથી પરશ્લાઘા કરવી જોઈએ તેજ સ્વમુખથી સ્વશ્લાઘા અને પરનિન્દા
કરાય આતો કોઈ મહાનુ મુખનો દુષ્ટ વ્યાધિ કહેવાય, આ વિશેષ
અર્થ જણાવ્યો છે ॥૩૭॥

જે વસ્ત્ર ધારવા છતાં પણ પોતાનાં અંગપ્રત્યંગો પણ દુશ્ચ-ધર્તિર
જનના નયનવિષય થાય તે શિષ્ટોએ દૃષ્ટ્વીય, અંગપ્રત્યંગને સંતાડપ્રાપ્તિ
અસમર્થ સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર નજ ધારવું, કારણ કે વસ્ત્રનું કાર્ય તો ગોપ્ય અવ-
યવોનું આવરણ કરવું એજ માન્યું છે, તે બે સિદ્ધિ ન થાય તો તે વસ્ત્ર
વ્યર્થ છે, કોણે તેવું વસ્ત્ર ન ધારવું? તો મદાધિતૈઃ—સાત્ત્વિક મારા
આશ્રિત નરનારીઓએ ન ધારવું. તેવો વેષતો કેવળ રજેશુભી વિલાસ-
વિશ્રાંતોનો છે. સાત્ત્વિકોને તો તેવા સૂક્ષ્મ વસ્ત્રનું ધારણ અનુચિત છે.
'અતિસૂક્ષ્મ ચ દ્વયદાનં સ્પ્રાટિતં જાહસન્નિમમ્ । ન ધાર્યં મલિનં ઘાસો ધાર્યં
શુચિ ઘનં ચ તત્ ॥' એમ સદાચારદીપમાં કહ્યું છે ॥૩૮॥

ધર્મેનું ભક્તિમાં અંગપણું કહેતા થકા મહાભય નિમિત્તમાં પણ ભક્તિની
અલ્યાન્યતાને કહેછે—મુનુક્ષાને લીધે ભક્તિયોગમાં પ્રવર્તેલાઓએ અવશ્ય
ધર્મપૂર્વકજ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું. આ સ્થળે ધર્મ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને
ઉચિત વિધિનિયેધરૂપ કર્મવિશેષ બાંધવો. તેના વિના તો તે ભક્તિયોગ ન
કરવો. ધર્મના અનુષ્ઠાન વિના ભક્તિની સિદ્ધિ થતી નથી માટે તેમાં યત્ન
ન કરવો આ ધર્મભક્તિને અગાંગિલાવ 'વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં
સહ । અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥' 'તમેતં વેદાનુવચનેન
માહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દામેન તપસાઽનાશકેન' 'ક્રિયાવાનેપ મહાવિદાં

कार्या न सर्वथा । अज्ञनिन्दामयात्रैव त्याज्यं श्रीकृष्णसेवनम् ॥३९॥

उत्सवाहेषु नित्यं च कृष्णमन्दिरमागतैः । पुम्भिः स्पृश्या न वनि-

वरिष्ठ.' ઇત્યાદિ શ્રુતિશતથી સિદ્ધ થએલો છે. સૂત્રકર પણ કહે છે—, આપ-

યાણાત્તગ્રાપિ હિ દંष्ट્રમ્' 'સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વત્' 'સહકારિત્વેન'

ધતિ. શંકા—જ્ઞાનકર્મને અંગાંગિલાવ લેલે હોય, ભક્તિને તો તેની અપેક્ષા

નથી, એમ કહેતા હોતો તેમ નથી. જ્ઞાનનો જે પરિપાક એજ ભક્તિયોગ

છે, તો જ્ઞાનનેજ જેમ એમ ભક્તિયોગને ધર્મનું અંગપણું છેજ. ધર્મો મદ્ધ-

ક્તિકૃત્ પ્રોક્તઃ' 'યજ્ઞક્રિયોગોઽમયદઃ સ્વધર્મમનુતિષ્ઠતામ્' 'મક્ષિઃ સિચ્ચતિ

ધર્મેણ' ઇત્યાદિ વચનો છે. તો ભક્તિશબ્દવાચ્ય ધ્યાનવિશેષ કે જે સમગ્ર

ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની નિવૃત્તિથીજ એક સાધ્ય છે તેમાં કર્મ કે જે સમગ્ર

ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિરૂપ છે તેનું વિરોધિપણું છે એમ માનીને ધર્મકર્મનો

પરિત્યાગ કરીને ભક્તિમાત્રમાં પ્રવૃત્તિ સર્વથા ન કરવી, ધર્મે સહિતજ

કરવી. તથા અજ્ઞ-ભગવાન અને તેમના ભક્ત અને તેમના ધર્મનું મહાત્મ્ય

નહિ જાણનારા જનોએ કરેલી પોતાની નિંદાના લય થકી કે પરોપદ્રવ લય

થકી સર્વથા પ્રાણસંશય પ્રસંગમાં પણ ભગવાનની ભક્તિનો ત્યાગ નજ

કરવો. સંસ્કૃતિભય થકી બીજો મહાલય કોઈ નથી, એને પણ પ્રશમાવનારા

સર્વાનંદમય શ્રીકૃષ્ણનું સેવન કરતાં કશો લય છેજ નહિ, તો પામરદૃષ્ટિથી

લયપણે જણાતો વપુવિપત્તિપર્યંત પણ કલેશ ઉપસ્થિત થતાં કૃષ્ણાનુ-

સ્મરણનો પરિત્યાગ ન કરવો. બહુ બહુ લય પમાડતાં પણ બાળ પ્રજાદે

ભગવદ્ભક્તિનો ત્યાગ કર્યો નહિ. 'યસ્ય ગ્રાતા ચક્રવાળેદુંર્જનસં કરોતિ

કિમ્ । તત્તો ન તદ્ધપાન્નકિ જઙ્ઘાદિષ્ણોર્નરઃ સુષીઃ ॥ સેરુપમાણાન્ બહુશો

યથા ક્રોધૃત્ સૃગાધિપઃ । તૃણવન્મન્યતે ધીરો વિષ્ણુમક્ષતયાઽબુધાન્ ॥'

એમ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં કહ્યું છે. અહીં ભક્તિધર્મનું સાહચર્ય કહ્યું છે તો

જેમ અજ્ઞકૃત નિંદાદિકના લયને લીધે ભક્તિનો ત્યાગ ન કરવો તેમ

ધર્મનો પણ ત્યાગ ન કરવો, એમ પણ જણવું ॥૩૯॥

ભક્તિમાં નિયમવિશેષ કહીને, ભક્તોને ભગવન્મંદિરમાં કદાચિત્ સંભા-

વિન પ્રામાદિક વિચોષક સ્પર્શવિશેષનો નિષેધ કરે છે—નરોએ નારીઓનો

ત્યાં પુરૂષોએ તથા સ્ત્રિઓએ પરસ્પર અંગસ્પર્શનો પરિહાર કરીને 'વર્તવું, કેમકે તેવો સ્પર્શ હૃદયમાં વિક્ષોભ કરનારો છે.' દર્શનાર્થે કૃષ્ણમંદિરપ્રતિ આવેલા પુરૂષોએ તથા વનિતાઓએ તો સર્વથા તે પરસ્પર અંગસંગ પરિ-
ત્યાગ કરવો. જ્યાં પ્રજ્ઞાંતમાનસ રહેવું જોઈએ ત્યાં ઇન્દ્રિયવિક્ષોભ થાય તે તો અત્યંત અનર્થ અર્થે થાય. નિત્યજ ભગવાનની સમીપે ભગવત્સે-
વાના અવસરમાં જનસંમર્દ (ભીડય) હોયજ, જનમાદ્ભ્યાદિ ઉત્સવ દિવસોમાં તો વિશેષપણે તે સંમર્દ હોયજ, તો તેવા સમયમાં ભગવન્મંદિર પ્રતિ આવેલા સ્ત્રી પુરૂષોએ ત્યાં પરસ્પર અંગસ્પર્શ અસ્પૃશ્ય આંદાળાદિ સ્પર્શવત્ ખદ્દુ ફરથી પરિત્યાગ કરવો ॥૪૦॥

આટલા નિબંધથી નિષેધરૂપ ધર્મવિશેષોનો આદેશ કરીને, હવે વિધિ-
રૂપ ધર્મવિશેષોનો આદેશ કરેછે. તેમાં સત્સંપ્રદાયસિદ્ધ, સાત્ત્વિકશાસ્ત્રાવ-
જોધ્ય દીક્ષાવિશેષની મુમુક્ષુઓએ પ્રાપ્તતા અને દીક્ષિતતા નિયમવિશેષને કહેછે—કૃષ્ણદીક્ષા—જે દીક્ષામાં ઇદેવ કૃષ્ણજ સમુપાસ્ય છે અને તેમનો મંત્રજ જપ્ત છે તે આ કૃષ્ણદીક્ષા કહીછે. દીક્ષાતો ગુરુમુખયકી નિયમેવિશેષે યુક્ત મંત્રવિશેષના અહ્યાદિરૂપ છે. જે વિમળ જ્ઞાનને આપે અને સર્વ પાપનો ક્ષય કરે તે આ 'દીક્ષા' એવું સાર્થક નામ નિરૂક્તિ-
શ્રમ્ય છે. 'દીયતે વિમલં જ્ઞાનં ક્ષીયતે કર્મવાસના । તેન દીક્ષેતિ સા પ્રોક્તા મુનિમિસ્તદ્રવેદિમિઃ ॥' એવી નિરૂક્તિ છે. કૃષ્ણસંગન્ધિનીનુંજ તેવું દીક્ષાપણું ઘટે છે, કેમકે શ્રીકૃષ્ણજ પરંબ્રહ્મ છે, પરંબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમના સમાશ્રયણયકી બીજનું (રૂદ્રાદિકનું) સકળ પાપને હરવાપણું અને વિમળ જ્ઞાનને આપવાપણું નથી. તો મુમુક્ષુઓએ કૃષ્ણદીક્ષા અવશ્ય પામવી. 'ભગ-
વાન યકી આ; તેમના યકી આ' એવી પરંપરાથી ગુરુપદને પામેલા બ્રહ્મ-
દર્શી આચાર્યયકી તે દીક્ષા પામવી. દીક્ષાધારણની આવશ્યકતા સ્મૃતિમાં કહીછે—'અવશ્યં વૈષ્ણવો દીક્ષાં પ્રવિશેરસર્વયક્તઃ । દીક્ષિતાય વિદ્રોષેણ પ્રસી-
દેન્નાન્યયા દારિઃ ॥'—'સમ્રાપ્ય વૈષ્ણવીં દીક્ષાં વિષ્ણુ મુવિ મજન્તિ યે । તે

લિકે ગલે । ધાર્યે નિત્ય ચોર્ધ્વપુણ્ડ્ર લલાટાદૌ દ્વિજાતિભિ ॥૪૧॥
તત્તુ ગોપીચન્દનેન ચન્દનેનાથવા હરે । કાર્ય પૂજાવશિષ્ટેન કેસ

કૃતાર્થા મનુષ્યા વૈ ભારમૂતા મુવોઽપરે ॥' ઇત્યાદિ દીક્ષાવિધિતો પાચરા
ગ્રોમ્ત પ્રકારવાળો સત્સંગિચવનથથી જાણુમે તે દીક્ષાને પામેવાઓએ તે
દીક્ષાના અગમ્યૂત તુવસીમાળાચુગળનુ ગળામા ધારણુ અવશ્ય કરવુ તે
પણુ નિત્ય ધારણુ, તેથી ઉપવીત આપેલા વિપ્રને યજ્ઞોપવીતનીપેઠે સદા
ધારવાપણુ કહ્યુ તેવી સ્મૃતિ છે 'ધારણીયા કણ્ઠદેશે તુલસીકાઢમાલિકા ।
વૈષ્ણવેન વિશેષેણ ભગવત્પ્રીતિવર્ધની ॥' 'યજ્ઞોપવીતવદ્યાર્યા તુલસીકાઢમા
લિકા' ઇત્યાદિ તથા ઊર્ધ્વપુડ તિવ-લલાટાદિકમા નિત્ય ધારણુ દ્વિભેને
વૈદિક કર્મમાજ અધિકાર છે આવી દીક્ષાઓમા નથી એવો અજ્ઞાનિઓનો
જો પ્રવાદ છે તેના ખડનમાટે દ્વિજાતિભિ' એમ કહ્યુ છે માટેજ સ્મૃતિ
કારોએ સર્વ કર્મમા તેના ધારણુની આવશ્યકતા કહી છે-'પૂજાકાલે જવે
હોમે સાય પ્રાત સમાહિત । નામાન્યુદ્યાર્ય વિધિના ધારવેદુર્ધ્વપુણ્ડ્રકમ્ ॥'
'જ્ઞાન દાન જપો હોમ સમ્પ્યા સ્વાધ્યાયકર્મ ચ । ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રવિહીનેન તત્સર્વં
નિષ્ફલ ભવેત્ ॥' 'યજ્ઞો દાન જપો હોમ સ્વાધ્યાય વિતુર્કમ્ ચ । વૃથા
ભવતિ વિપ્રેન્દ્ર' ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર વિના કૃતમ્ ॥ ઇત્યાદિ ચક્રારાત્ તત્તમુદ્રાધારણુ
પણુ વૈષ્ણવોને નિત્ય હોવાથી જાણુમે તે પદ્મપુરાણમા કહ્યુ છે નમિહાત્ર
યથા નિત્ય વેદસ્યાધ્યયન યથા । પ્રાક્ષણસ્ય તથેવેદ તત્તમુદ્રાદિધારણમ્ ॥'
ઇતિ તથા આચારદીપમા કહ્યુ છે-ઉપવીતાદિવદ્યાર્યા સદ્વચક્રગદાદય ।
પ્રાક્ષણસ્ય વિશેષેણ વૈષ્ણવસ્ય વિશેષત ॥' ઇતિ તથા કાશીખડમા કહ્યુ છે-
'પ્રાક્ષણ ક્ષત્રિયો વૈશ્ય શૂદ્રો વા ચદિ વેતર । શક્ષ્પક્ષાક્રિતવત્તનુતુલસી
માલિકાધર । ગોપીચન્દનલિસાગ્રો દષ્ટશ્ચેત્તદય કુત ॥' ઇત્યાદિ ॥૪૨॥

હવે કૃષ્ણદીક્ષાને પામેવાને ધાર્યપણુ કહેવા ઊર્ધ્વપુડમા અપેક્ષિત દ્રવ્ય
વિશેષને કહે છે—કૃષ્ણદીક્ષાને પામેલાએ ધારવાનુ ઊર્ધ્વપુડ તો ગોપીચદ
નથી કરવુ એમ કહેવાથી દીક્ષાતરમા અવ્યનુજાત દ્રવ્યાતરની નિવૃત્તિ
રીછે ગોપીચ નથી ઊર્ધ્વપુડધારણુ શ્રુતિસ્મૃતિસિદ્ધ છે 'અથ ગોપીચન્દન
નમસ્ત્યોદય ગોપીચન્દન પાપમ્ હત્યારમ્ય તસ્માદુર્ધ્વપુણ્ડ્ર ધારયેત્' એવી

રાદિયુતેન ચ ॥૪૨॥ તન્મધ્ય પ્વ કર્તવ્ય પુણ્દ્રવ્યેણ ચન્દ્રક ।

શ્રુતિ છે 'આચમ્ય તિલક કુર્વાદ્ગોપીચન્દનમૃત્નયા । ઊર્ધ્વપુણ્દ્ર ક્ષુ સૌમ્ય
 દણ્ડાકાર પ્રકલ્પયેત્ ॥' એવી સ્મૃતિ છે પશ્ચાત્તર કહેછે—અથવા કૃષ્ણપૂત
 કરતા અવશેષ રહેલા (પ્રસાદભૂત) ચંદનથી તે કરવું પ્રશસ્તપણામાં નિમિ
 તભૂત ભગવાનનો અગસંબંધ બનેલા મુખ્ય છે માટે ગોપીચંદનની સાથે
 ચંદનનો નિકાપ બાણવો વિકટપ પણ સમ બધુવો સમ વિકટપમાં રૂચિ
 નિયામિકા છે (રૂચિ હોય તે પક્ષ થઈ જાય) અથવા લાલાલાભૂત બ્ય
 સ્થિત વિકટપ લેવો બ્યસ્થા તો ગોપીચંદનના અલાભમાં પૂતવશિષ્ટ ચંદન
 લેવું લાભમાં તો ગોપીચંદનજ લેવું તેમાં પ્રમાણ છે—'શાલગ્રામશિલા
 લમ્પ કુકુમ ચન્દન યા યસ્તુ ધારયતે સમુક્ષો મવતિ' 'તિલક તુ દ્વિજ
 કુર્વાચન્દનેન ચદ્ધયા । ણ્વ તદીયા વિપ્રાશ્ચ ક્ષત્રિયા વૈદ્યજાતય । મૃદેષ
 યા ચન્દનેન રુક્ષિતૈર્હર્ષપુણ્દ્રકૈ ॥' ઇત્યાદિ પશ્ચાત્તર કહેછે—અથવા કેસર
 હુકુમાદિકે યુક્ત હરિપૂતવશિષ્ટ ચંદનથી કરવું યદપિ આ પક્ષમાં
 દ્રવ્યાત્તરનું વિધાન નથી, દ્રવ્યતો એનું એજ છે તથાપિ વિશેષણભેદ
 માનથી નિકટપ કોઈ પ્રકારે નિર્વાહ કરવો (ગુણવિધિ બાણવો) અથવા
 કેસરાદિયુતેન આ પશ્ચાત્તર નથી કિંતુ વિશેષણમાન છે હરિપૂતવશિષ્ટ
 ચંદનમાં કેસરાદિ મુગન્ધિ દ્રવ્યત્વે યુક્તપણુ ગુણાત્તર લાવવા માટે ઘટવું
 નથી કેમકે પૂતવશિષ્ટપણાચક્રી અવિક કાંઈ પણ ગુણસપાદક જગતમાં
 છેજ નહિ કિંતુ પૂતમાં ઉપકરણભૂત ચંદન કેસરાદિ મુગન્ધિ દ્રવ્ય સંયુક્ત
 હોવું ભેદએ, એમ ચંદનના સ્વરૂપના ઉત્ક્રીર્તનભાવમાં તાત્પર્ય છે, તો
 આ પશ્ચાત્તર નહિ સમગ્રતા ચંદનનું કેસરાદિયુતેન આ વિશેષણમાન
 બાણવું એટલે આ નીત્રે નિકાપ નથી ॥૪૨॥

પુડ્ડા કરવાનો બીજો વિશેષ કહે છે—ઉર્ધ્વપુડ્ડા મધ્ય ભાગમાં
 (ઉપર કે નીચે નહિ) જેનાથી ઉર્ધ્વપુડ્ડ કયું હોય તેજ ગોપીચંદનાદિ
 દ્રવ્યથી ચદ્ર જેવો જોળ ચદ્રક નિયમથી કરવોજ અથવા રાધા લક્ષ્મીની
 પૂત કરતા અવશેષ રહેલા પ્રસાદભૂત હુકુમથી તે ચદ્રક કરવોજ. આ
 ચદ્રકની પરિકલ્પના પુડ્ડા લક્ષ્મીસંહિત હરિનું સાચિધ્ય જણાવાના

કુક્કુમેનાથવા વૃત્તો રાધાલક્ષ્મીપ્રસાદિના ॥૪૩॥ સચ્છદ્રાઃ કૃષ્ણ-
મક્તા યે તૈસ્તુ માલોર્ધ્વપુણ્ડ્રકે । દ્વિજાતિવદ્ધારણીયે નિજધર્મેષુ
સંસ્થિતૈઃ ॥૪૪॥ ભક્તૈસ્તદિતરૈર્માલે ચન્દનાદીન્ધનોદ્ભવે । ધાર્યે કળે

અભિપ્રાયથી છે. તેવું વચન છે—‘નિવસત્યૂર્ધ્વપુણ્ડ્રે તુ શ્રિયા સહ હરિઃ સ્વયમ્’
ધૃતિ. તથા ‘હારિદ્રેણ તુ ચૂર્ણેન કુક્કુમેન સુગન્ધિના । ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રસ્ય મધ્યે તુ
લક્ષ્મીસ્થાનં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રસ્ય મધ્યે તુ હરિદ્રાચૂર્ણકુક્કુમમ્ । ધાર-
ચેદ્વૈષ્ણવો નિત્યં કમલામીતયે નૃપ ! ॥’ ઇત્યાદિ વચનો છે. ‘ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર-
ચન્દ્રકમ્’ એમ દીક્ષાવિધિમાં કહ્યું છે. ભગવાનના અગસંગવાળા પ્રસાદ-
ભૂત ચંદનાદિકવડે અથવા રાધા રમાના પ્રસાદભૂત કુક્કુમવડે ચદ્રક કરવો
આ બે પૈકી એકમાં વિશેષ ન હોવાથી સમ વિકલ્પ સમજવો. સમ વિકલ્પમાં
રૂચિજ નિયામિકા છે—રૂચિ હોય તે કરવું ॥૪૩॥

દ્વિજો માટે દીક્ષાગપણે કહેલા ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રધારણાદિકનો સચ્છદ્રોમાં
પણ અતિદેશ કરે છે—એ ‘વિશુદ્ધાન્વયસજ્જાતો નિવૃત્તો મયમ્માંસતઃ ।
દ્વિજમત્તો વણિગ્વૃત્તિઃ સચ્છદ્રઃ સ પ્રકીર્ત્યંતે ॥’ આ સ્મૃતિએ કહેલા લક્ષણ-
વાળા સચ્છદ્રો ગોપ નાપિત હુલાલાદિ કૃષ્ણલક્ષ્ણ હોવાથીજ કૃષ્ણદીક્ષાને
પામેલા હોય, પોતાના ધર્મમા રૂડી રીતે વર્તતા તેઓએ તો ઢિલતિની
પેઠે તુલસીમાળાધારણ અને ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રધારણ કરવું. ‘કૃષ્ણમક્તા’ આથી
દીક્ષામાં અધિકાર જણાવ્યો છે ‘નિજધર્મેષુ સંસ્થિતૈઃ’ આ વિશેષણથી
દ્વિજોની પેઠે કર્મવિશેષમા અધિકાર જણાવ્યો છે તેનો વિશેષ ચદ્ર-
કમળાકરમાં પ્રપચ કર્યો છે ‘બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્વા સચ્છદ્રાશ્ચ મનુષ્ય ॥
ઘૃન્દાસગૂર્ધ્વપુણ્ડ્રાઙ્ગા ગૃહ્ણીયુર્વૈષ્ણવ્યં મનુમ્ ॥ દીક્ષાવાન્ ચદ્રવર્ણોઽપિ
કૃતોર્ધ્વતિલ્કો મવેત્’ ઇત્યાદિ નારદપચરાત્રમા કહ્યું છે ‘શ્વદે તુ વર્તુલ
પ્રોક્ત’ આ સ્મૃતિને અનુસારે દીક્ષાગપણે સામાન્યતઃ પ્રાપ્ત થતા ગોળા-
કારપણાના નિવારણ માટે આ અતિદેશ સચ્છદ્રોમા કર્યો છે ॥૪૪॥

હવે અસચ્છદ્રો માટે તો સામાન્યતઃ પ્રાપ્ત ગોળાકારજ પુણ્ડ્ર દીક્ષાગ-
લાવને યોગ્ય છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે—સચ્છદ્રો થપ્પી ધૃતર અસ-
ચ્છદ્રો અને વર્ણુભાષ્ણ લક્ષ્ણોએ કેવળ ચદ્રક-લલાટમાં ઊર્ધ્વ આકાર વિના

લલાટેऽથ કાર્યઃ કેવલચન્દ્રકઃ ॥૪૫॥ ત્રિપુન્દ્રદ્રાક્ષધૃતિર્યેપાં
સ્પાત્સ્યકુલાગતા । તેસ્તુ વિપ્રાદિમિઃ કાપિ ન ત્યાજ્યા સા મદાધિતૈઃ
॥૪૬॥ પેકાત્મ્યમેવ વિશેયં નારાયણમહેશયોઃ । ઉભયોર્બ્રહ્મરૂપેણ

કરેલુ ઓળાકારજ પુંડ્રક ધારવું. તુળસીમાળાના સ્થાનભૂત ગળામાં તો
અદન આમળી આદિક કાષ્ઠથી બનાવેલી બેવડી માળા ધારવી ॥૪૫॥

એ રીતે દીક્ષાંગપણે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તુલસીમાળા ધારણનો નિયમ કહીને,
સ્વયં ઉદાર ભગવાન પોતાના આશ્રયણમાં અભિમુખ થએલા સર્વ જનોના
સમુજ્જવન માટે ત્રિપુંડ્રધારણાદિકની પોતાના આશ્રયણમાં પ્રતિદૂળ-
પણાની સંકાને ટાળતા થકા, ત્રિપુંડ્રદ્રાક્ષધારણાદિકની અભ્યનુસા
આપે છે—જે વિપ્રવિગેરેને પોતાના હુળપાર્શ્વર્થકમથી ધારવાપણે પ્રાપ્ત
થએલું ત્રિપુંડ્રદ્રાક્ષનું ધારણ (દીક્ષાવિશેષના અંગપણે નહિ) તે મારા
આશ્રયણને ઉન્મુખ થએલા તે વિપ્રાદિકોએ કાપિ-કોઈપણ સમયે (મારી
સન્નિધિપ્રતિ સમાગમ સમયે પણ) સ્વાજ્યેતિ ન-ત્યાગ કરીનેજ આવવું
જોઈએ એવો નિયમ નથી. ત્યાગ કરો અથવા ધારો. ભાવની ઉન્મુખતા-
માત્રથી અનુદૂળ થએલો હું તેવાઓનેપણ દીક્ષાચક્રનિરપેક્ષ અનુમાદ્ય
કોટિમાં પરિગણીને તેમના અત કરણની સંશુદ્ધિને સપાદન કરું છું. એમાં
શકા નથી. આ સ્થળે વિશેષતો ભાષ્ય થકી જાણવો. ॥૪૬॥

ત્રિપુંડ્ર દ્રાક્ષના ધારણમાં અવિદ્વેષ નિરૂપણ કર્યો, હવે તેના પ્રસંગથી
વૃષ્ણુવોને શિવવિષે અવિદ્વેષને સપાદન કરવા આદેશ કરે છે—જે નારાયણ
અને જે મહેશ તેમનું ઔકાત્મ્ય-એક સમસ્ત જગતના કારણભૂત પર-
શ્રદ્ધા, સ્થિતિ સહારના નિર્વાહ માટે તેતે રૂપે અવતરીને અનુપ્રવેશ કરી
રહેલા હોવાથી એકાત્મપણુંજ જાણવું. આ સ્થળે નારાયણશબ્દથી
બ્રહ્માદિ ત્રિમૂર્તિમાંથી એક વિષ્ણુઅવતાર કહેવા ઇચ્છ્યો છે. આ ત્રણેય
મૂર્તિઓ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયરૂપ લીલા જેમની છે એવા પરશ્રદ્ધાને
બ્રહ્માડની અતર્ગત વ્યક્તિ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય કરવામાં દ્વારભૂત છે.
માટેજ વેદોમાં પરશ્રદ્ધાના રૂપ-અસાધારણ સ્વભાવ જે જગતકારણત્વાદિક
તેનાથી વિષ્ણુ અને રૂદ્રનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તો એ રીતે પરશ્રદ્ધાના અવ-

વેદેષુ પ્રતિપાદનાત્ ॥૪૭॥ શાસ્ત્રોક્ત આપદ્ધર્મો યઃ સ ત્વલ્પાપદિઃ
કર્હિંચિત્ । મદાશ્રિતૈર્મુર્યતયા ગ્રહીતવ્યો ન માનવૈઃ ॥૪૮॥ પ્રત્યહં

તારૂપ શિવમાં પ્રત્યગાત્મવ્યક્તિ સ્વરૂપનો ભેદ સતેપણુ વિધ્યુમાંજ જેમ
એમ પ્રીતિ કરવી, (ઉદાસીનતા ન રાખવી) એવો ભાવ છે. વસ્તુતાએ
બલેને મધ્યે પરબ્રહ્મતા કેની? એમ કહેતા હો તો તે 'સ શ્રીકૃષ્ણઃ પરંબ્રહ્મ
મગવાન્ પુરુષોત્તમઃ' એમ આગળ કહેશે. માટે સ્વરૂપૈક્યપરપણુ, વ્યાખ્યાન
કરવામાં તો ભગવાનનું હાર્દ નથી. અન્યત્ર એ બલેના પ્રત્યગાત્મભેદનું
નિરૂપણુ ભગવાનેજ કર્યું છે. આ સ્થળે વિશેષ લાઘ્યચક્રી જણવો ॥૪૭॥

એ રીતે પ્રાસંગિકનો ઉપદેશ આપીને, હવે આશ્રિતોને પ્રતિદિન-કર્તવ્ય-
વિશેષનો આદેશ આપતાં, પ્રથમ ભગવાનના આશ્રિતોએ પણ, ધર્મકેર્મની
અવશ્ય કર્તવ્યતા જણાવા માટે આપદ્ધર્મની ગાંજુતા અને પ્રાણુપ્રયાણુ
સમયમાત્રમાં ઉપયોગિતાનો અવબોધ આપે છે—મન્વાદિ શાસ્ત્રોમાં
'મજીવંસ્તુ યયોક્તેન બ્રાહ્મણઃ સ્વેન કર્મણા । જીવેત્ ક્ષત્રિયઘર્મેણ સ દ્વય
પ્રત્યનન્તરઃ ॥ ડમામ્યામપ્યજીવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ । કૃપિગોરક્ષમા-
સ્થાય જીવેદ્દૈવસ્ય જીવિકાન્ ॥' 'માર્તો વ્રતાહેડપ્યશ્રીયાદયં વિષ્ણુનિવેદિ-
તમ્' 'જીવિતાલ્પયમાપન્નો યોડ્વમત્તિ યતન્તત્ । આકાશમિવ પક્તેન ન સ
પાપેન લિપ્યતે ॥' ઇત્યાદિ વચનથી જે આ આપદામાં ગૌણપક્ષપણુ અલ્પ-
નુજા આપેલો ધર્મ જે વૃત્ત્યંતરના આશ્રયરૂપ કે સર્વાન્નભક્ષણાદિરૂપ
છે તેજ આપદા વિના કે અલ્પ આપદામાં મુખ્યપક્ષપણુ કર્હિંચિત્-
કદાપિ-વિઘાસપતિ સતેપણુ મદાશ્રિત માનવોએપણુ ન આશ્રય કરવો.
પ્રાણુપરિરક્ષણુ માટે કદાચિત્ આશયો હોય પણ તે પ્રાણુલાભને પામીને
તત્કાળ પરિત્યાગજ કરવો ॥ ૪૮॥

સર્વ કોઈ આશ્રિતોએ સરખી રીતે અનુદિન અનુધાન કરવાના
ધર્મવિશેષોનો આદેશ (આદિક) ॥ શ્લોકોવડે કહે છે—પ્રતિદિન
'પચ્ચપચ્ચ ડપઃકાલઃ સસપચ્ચારુણોદયઃ । અપચ્ચ મવેત્પ્રાતઃ રોષઃ સૂર્યોદયઃ
સ્મૃતઃ ॥' આ સ્મૃતિએ કહેલા લક્ષણુવાળા રવિના ઉદયકાળ પહેલાંજ
(રાત્રિના અંતિમ આદ્ય નામના મુહૂર્તમાં) જગીને કૃષ્ણકરમણુ અવશ્ય

તુ પ્રવોદ્યવ્યં પૂર્વમેવોદયાદ્રવેઃ । વિધાય કૃષ્ણસરણં કાર્યઃ શૌચ-

કરવેજ. આજ અહીં આશ્રિતોપ્રતિ પ્રવર્તતો વિશેષ વિધિ છે, કારણ કે પ્રાણ મુર્તિમાં જાગવાનું તો સામાન્યપણે પ્રાણાંતરથીજ પ્રાપ્તજ છે. અને ઉઠીને ધર્માર્થચિંતનમાત્ર અન્યત્ર કહ્યું છે. ‘પ્રાણે મુહૂર્તે શુચેત ધર્માર્થ-વનુન્નિતયેત્’ એવી સ્મૃતિ છે. યદ્યપિ વિધાય-કરીને, એમ અનુવાદસદૃશ નિર્દેશ છે, શૌચવિધિ. કાર્યઃ-શૌચવિધિ કરવો, આ સાક્ષાત્ વિધિ છે. અથાપિ પ્રાપ્ત અપ્રાપ્તની પર્યાલોચના કરીને કૃષ્ણસ્મરણમાં વિધિની યોજના કરવી અપ્રાપ્ત અર્થમાં વિધિ છે. કૃષ્ણસ્મરણ પ્રાણાંતરથી પ્રાપ્ત નથી. તે પછી શૌચ-મળોત્સર્ગ કર્યા પછી ગુદા લિંગ હસ્ત પાદની મૃત્તિકા જલાદિકવડે શુદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર યથાવિધિ કરીને, પછી ‘ન નિષ્ઠમ્ પ્રજન્તુ-ર્વાંશ સ્વપદ્ દન્તધાવનમ્’ એવી સ્મૃતિ છે, માટે એક સ્થાનમા બેસીનેજ (દંતધાવનમાં આ નિયમ બાલુવો) મૌન રહીને દંતધાવન-દંતાંતની શુદ્ધિ વિહિત કાષ્ઠજળવડે કરીને, પછી શુચ્યમ્બુના-શુદ્ધ જળવડે-અહીં શુદ્ધિ દુધ પ્રકારથી અને અદૃષ્ટ પ્રકારથી કહેવા ઇચ્છી છે, કૃત્તિ કર્દમાદિ દૂષિત જળથી સ્નાન ન કરે તેમ નિર્ભજહોય પણ બે ચકાળાદિદૂષિત હોય તો એવા જળથી સ્નાન ન કરે, સ્નાનમાત્રથી પાપને ટાળવાપણાં૩૫ પાવનપણપણ શુભિ શબ્દથી કહેવા ઇચ્છ્યું છે, એથી તીર્થોદક કહેવામાં તાત્પર્ય નિકળે છે, તીર્થતા તો મહાત્માઓના ચરણરજના સંસર્ગથી છે અને કવચિત્ જન્મ-સિદ્ધ પણ છે. તીર્થતાદિ ગુણવિશેષનો લાભ ન થાય તોપણ દોષાભાવનીતો અવશ્ય અપેક્ષા છે, તો શુદ્ધ-કૃત્તિ કર્દમાદિથી નહિ દૂષિત, ચકાળાદિથી નહિ દૂષિત તીર્થોદકવડે યથાસહ્યવ ‘પ્રાતઃસ્નાનાદ્યતોઽર્હેઃ સ્વાર્હેવે પિચ્ચે ચ કર્મેણિ । મનઃપ્રસન્નતાહેતું તત્કુર્વાદન્વહં તતઃ ॥’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિએ કહેલું જાત કરીને, પછી ધોએલાં વાસસી-વસ્ત્રધારણમાં ‘હોમદેવાર્ચનાધામુ ક્રિયામુ પઠને તથા । નૈકવચ્ચઃ પ્રવર્તેત દિવો નાચમને જયે ॥ દૃકવચ્ચો ન મુત્રીત ન કુર્વાદેવતાર્ચનમ્ । વિકચ્ચોઽનુત્તરીયમ્ નમ્રશ્રાવચ્ચ ય્વ ચ ॥ શ્રૌતં સ્માતં તથા કર્મ ન નમ્રશ્ચિન્તયેદપિ ॥’ ઇત્યાદિ વચનો છે અને એમાં ‘નોત્તરીયમયઃકુર્વાંચોપવંચ.સ્વમમ્વદમ્ । નાન્તર્વાસો વિના જાતુ નિવસેદસનં

વિધિસ્તતઃ ॥૪૯॥ ઉપવિશ્યૈવ ચૈકત્ર કર્તવ્યં દન્તધાવનમ્ । ક્ષાત્વા
શુચ્યમ્બુના ધૌતે પરિધાર્યે ચ વાસસી ॥૫૦॥ ઉપવિશ્ય તતઃ શુદ્ધ
આસને શુચિભૂતલે । અસદ્ગીર્ણં ઉપસ્પૃશ્યં પ્રાહુરુચં વોત્તરામુલમ્

વુષ ॥' એવો વિશેષ કહ્યો છે, માટે આવા નિયમથી અધોવસ્ત્ર અને
ઉત્તરીય વસ્ત્રને ધારીને, પછી શુચિભૂતલે-વાળીને કે જળ છાંટીને કે
ક્ષીપીને શુદ્ધ કરેલા તથા ચડાણાદિકવડે નહિ દૂષિત તથા સ્વત પાવન
એવા ભૂભાગમાં (દેવમંદિરાદિકમાં) નાખેલા અને અસંકીર્ણ-‘આસના-
ન્તરસંસદ દ્વિધાસનોચિત્તમ્ । સ્વસ્ય દેવસ્ય ચૈકં યત્તસદ્ગીર્ણં નૃપા-
સનમ્’ આ વિધ્યુધર્મોત્તરમા કહેલું જે સકીર્ણ તેથડી ભિન્ન અસંકીર્ણ
(પોતાનેજ સુખેથી બેસી શકાય એવું પૃથક્ પરિકલ્પેલું) અને શુદ્ધ-
અપવિત્ર પદાર્થના સ્પર્શે રહિત એવા આસનમા-‘કૌશલ્ય કમ્બલં ચૈવ
અગ્નિન પદમુત્તમમ્ । દારુજં પદ્મજ કૌશમાસન પરિકલ્પયેત્’ આ વ્યાસ
સ્મૃતિમાં કહેલા કંબલાદિ જે કોઈ આસનમાં પૂર્વાભિમુખે કે ઉત્તરા
ભિમુખે બેસીનેજ યથાવિધિ આયમન કરીને, પછી ઊર્ધ્વપુડ્ તિલક ચદ્રક
સહિત કરવું એ રીતે સામાન્યત પ્રાપ્ત શૌચાદિકનો અનુવાદ કરીને,
ઊર્ધ્વપુડ્ધારણનું વિધાન કર્યું, તેમાં દત્તધાવનમાં ‘બેસીનેજ કરવું’ એવો
નિયમ, જ્ઞાનમાં ‘પવિત્રજળવડે કરવું’ એવો કરણનિયમ, વસ્ત્રના વિધા-
રણમાં ધોવાપણાડપ અને ઉત્તરીયસહિતપણાડપ વિશેષણનિયમ અને
આયમનમાં ‘બેસીનેજ કરવું’ એવો વિશેષણનિયમ પ્રતિપાદન કર્યો
આ ઊર્ધ્વપુડ્ધારણ પુરુષોએજ કરવું બીજાએ નહિ યદ્યપિ ઊર્ધ્વપુડ્-
ધારણ ‘કૃષ્ણદીક્ષા ગુરો પ્રાપ્તૈ’ આ શ્લોકમાં વિહિત છે તથાપિ આગળ
કૃષ્ણપૂજા કહેવામાં આવશે તેમાં તેની અવશ્ય અપેક્ષિતતા દૃઢ કરવા અહીં
કરી અનુવાદ કર્યો છે. શંકા-પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ આગળ જપ
પૂજાદિ કરવાનું કહેશે તેમાં અગપલે પુડ્ અપેક્ષિત છે ? એવી શંકામાં
સુધવા નારીઓએ કેવળ હૃદયમનો ગોળ ચદ્રક કરવો (પણ ઊર્ધ્વપુડ્
નહિ) તે જ્ઞાતમાત્રમાં કરવો પણ પુરુષોની પેઠે વક્ષ સ્થળપ્રમુખ સ્થાના-
તરમાં પણ ન કરવો જાવ એવો છે કે-સ્ત્રીઓને જપપૂજાના અગપલે

॥૫૧॥ કર્તવ્યમૂર્ધ્વપુણ્દ્રં ચ પુસ્મિરેવ સચન્દ્રકમ્ । કાર્યઃ સધવના-
રીમિર્માલે કુક્કુમચન્દ્રકઃ ॥૫૨॥ પુણ્દ્રં વા ચન્દ્રકો ભાલે ન કાર્યો
મૃતનાથયા । મનેસા પૂજનં કાર્યં તતઃ કૃષ્ણસ્ય ચાચિલૈઃ ॥૫૩॥

પુંડ્રની અપેક્ષા નથી, તેણીઓના પ્રતિ પુંડ્રનો ઉચિત્ પણ વિધિ નથી.
સંધવા સ્ત્રીઓને માટે 'છલાટે કુક્કુમં નાસામૂષણં કરકઢ્ઢનમ્ । કણસૂત્રં
ચ સધવા દૂરવેસ કદાચન ॥' આ રમૃતિએ 'કુક્કુમનું વિધાન કર્યું છે, તો
તેજ હુંકુમ તેણીઓએ ધારતાં 'ગોળાકાર ધારતું પણ ત્રિપુંડ્રની પેઠે આડું
ન ધારતું' આ વિશેષજ છે, તે આગળ કહેવામાં આવનારી કૃષ્ણપૂજા આદિ-
ક્રમાં અંગપણે અપેક્ષિત છે, કેમકે આડે આકારતો શંવોનું ચિહ્ન છે. વિધવા
વનિતાઓને તો હુંકુમનોજ પ્રસંગ નહિ હોવાથી તેના આકારવિશેષનિયમનો
પ્રસંગ પણ નથી. માટેજ વિધવાનારીએ ભાલમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર અને હુંકુમાદિવડે
ચદ્રક નજ કરવો. એટલે ઊર્ધ્વપુંડ્રનો સ્ત્રીમાત્રમાં પ્રસંગ નથી અને હુંકુ-
મનો વિધવાઓમાં પ્રસંગ નથી. માટે તેણીઓએ શત્યશ્વઘાટ વાળીજ રહેવું.

ઊર્ધ્વપુંડ્રધારણ પછી જલિલૈ.-પુરૂષો સ્ત્રીઓ ગ્રાહણો અને બીજા
સર્વ કોઇ પણ અમારા આશ્રિતોએ પ્રતિદિન પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્નાનાદિ કરીને
પોતપોતાની મર્યાદા નહિ ઉલ્લંઘન કરીને અવશ્યપણે કૃષ્ણપૂજન કરવું.
તેમાં પ્રથમ મનથીજ યથાદૃષ્ટ યથાશ્રુત ધ્યાન કરેલા કૃષ્ણનું. મનઃકલ્પિત
અધ્યાદિ ઉપચારોવડે (માનસ) પૂજન કરવું, માનસપૂજન કર્યા પછી
'તેજ મનમાં ધ્યાન કરેલા ભગવાન બહાર અર્ચામાં સન્નિધિ પામી રહ્યા
છે' એવી ભાવના કરીને ગુરૂએ આપેલી રાધાકૃષ્ણની ચિત્રમયી પ્રતિમાનું
બાહ્ય ઉપચારોવડે આદરથી પૂજન કરીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવો. આ
રથળે જે ચિત્રઅર્ચા કહી છે તે મંત્રવિશેષનિરપેક્ષ સર્વસાધારણપણે
પૂજની સુગમતા સાડ છે. ચિત્રપ્રતિમામાં સ્થાન અનુલેપ આદિક ઉપચાર
ભાવમાત્રથી જાણવો પણ બાહ્ય નહિ. બાહ્ય પૂજ કર્યા પછી 'આચાર્યે
આપેલા અષ્ટાક્ષર કૃષ્ણમંત્રનો યથાશક્તિ અવશ્ય જપ કરવો. 'યજ્ઞાનાં
જપયજ્ઞોઽસિ' એમ ભગવાને જપયજ્ઞનું શ્રેષ્ઠપણું ગીતામાં વર્ણવ્યું છે તેમાં

પ્રણમ્ય રાધાકૃષ્ણસ્ય લેર્યાર્ચા તત આદરાત્ । શક્ત્યા જપિત્વા
તન્મન્ત્રં કર્તવ્યં વ્યાવહારિકમ્ ॥૫૪॥ યે ત્વમ્વરીપવદ્રક્તા. સ્યુરિ-

પાયુ વળી કૃષ્ણમત્ર સકળ કૃણમા સાધન છે, સર્વથા ઉત્તમ છે અને
મુમુક્ષુઓએ થકણ કરવા યોગ્ય છે માટે અવશ્ય જપવો તેપછી પોતાની
વૃત્તિને સમુચિત વ્યાવહારિક કર્મ કરવું. દેહધારણમા ઉપયોગી દ્રવ્યા
જ્ઞનાદિકમા અને ધર્મમા નહિ વિરોધી એવા અર્થ જમમા જે પ્રવૃત્તિ તે
વ્યાવહારિક શબ્દથી કહી છે વ્યાવહારિક કર્મમા અભ્યનુસા (ધ્યયા હોય
તો કરો) છે પણ વિધિ નથી, કેમકે તેતો રાજથી પ્રાપ્ત છે અપ્રાપ્ત અર્થમા
વિધિ છે મત્રજપપર્યંતનુ ઉક્ત કર્મનુ અનુધાન કર્યા વિના વ્યાવહારિક કર્મ
ન કરવું, એમા ભગવાનનુ હાર્દ છે શંકા-નિલકર્મ સધ્યાદિક અહીં કેમ
ન કહ્યું ? તો તે સત્ય છે તે તો દ્વિભેના પ્રતિ સ્મૃતિમા વિહિત હોવાથી
તે થકીજ પ્રાપ્ત છે માટે સર્વ આશ્રિતોના પ્રતિ સાધારણપણે કહેવા યોગ્ય
અને પારમૈકાતિક ધર્મ હોવાથી નિશિષ્ટલે વિધિ કરવા યો ય જે માનસ-
પૂજનાદિ તેમાત્ર અહીં કહ્યું છે ॥૪૯-૫૪॥

જે જનોતો આત્મા આત્મીય સર્વ પોતાના સ્વામી પરમાત્મા સર્વ-
શરણ્ય ભગવાનને સમર્પીને સ્વય સમસ્ત ભારે રહિત થઇ શરણ્ય સ્વામિની
પરિચર્યકરૂપ સર્વ વૃત્તિવાળા છે, તે આત્મનિવેદિઓના પ્રતિ કર્તવ્ય
આદિકમા વિશેષ છ શ્લોકથી કહે છે—इह अमारा आश्रितोने मध्ये नेतो
अभरीय नृपतिनी पेठे आत्मनिवेदी लज्जो होय, એટલે ‘આત્મા પરમાત્માનો
એક દાસભૂતજ છે’ એવું આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજતા સ્વતત્રપણાના
અભિમાને રહિત થઇ, પોતાના પરિરક્ષણમા પોતાની પ્રવૃત્તિથકી પરા
દુમ્મણ થઇ, ‘તમામ શાસ્ત્રવિહિત અને અભ્યનુસાત કર્મ સ્વામિની પરિ-
ચર્યાકરૂપ છે’ એવો નિશ્ચય કરીને તેને કરનારા છે તેમણેપણ માનસ
પૂજનપર્યંત સર્વ કર્મ પૂર્વોક્ત ક્રમથી કરવુંજ એટલે અભરીય રાજની
પેઠે આત્માને ભગવાનના એક દાસભૂત બહીને ભક્તિયોગમા પ્રવર્તેલાએ
ખીલ વ્યાવહારિક કર્મનો પરિત્યાગ કરીને માનસપૂજનપર્યંતનુ પૂર્વ વિહિત
કર્મનુ અનુધાન કરવુંજ ‘ચેતુ ત્મા તુશબ્દથી પૂર્વોક્ત ભક્તો થકી આમનુ

હાત્મનિવેદિનઃ । તૈશ્ચ માનસપૂજાન્તં કાર્યમુક્તક્રમેણ વૈ ॥૫૫॥
 શૈલી વા ધાતુજા મૂર્તિઃ શાલગ્રામોઽર્ચ્ય એવ તૈઃ । દ્રવ્યૈર્યથાસૈઃ

સુકૃતગૌરવરૂપ વિલક્ષણપણું કહ્યું છે. સુકૃતગૌરવને લીધેજ ભગવદેક-
 પરાયણતા અને ભગવતપ્રાપ્તિમા ત્વરાવિશેષ થાય છે અબરીય નરેશ
 પૂર્વે આત્મા આત્મીય સર્વ ભગવાનના શેષભૂત સમગ્રીને, સમસ્ત ઇન્દ્રિઓ-
 વડે સર્વદા ભગવાનનેજ સેવતા થકા પરા ભક્તિને પામ્યા હતા. આ તેમનું
 આત્મનિવેદિવર્તન ભાગવતના નવમસ્કંધમાં 'સ જૈ મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દ-
 યોર્થવાંસિ વૈકુણ્ઠગુણાનુવર્ણને । કરો હરેર્મન્દિરમાર્જનાદિપુ મુર્તિ ચકારા-
 વ્યુત્સત્કથોદયે ॥' ઇત્યાદિ વચનથી કહ્યું છે ॥૫૫॥

'કૃષ્ણસેવાપરેઃ પ્રીત્યા ભવિત્યર્થં ચ તૈઃ સદા' આવો વિધિ છે તો બાહ્ય
 ઇન્દ્રિયોનો ભગવદર્થે વિનિયોગ કરવા અવશ્ય અર્થાનો આશ્રય કરવોજ
 એવા અભિપ્રાયથી 'શૈલી વા ધાતુજા મૂર્તિઃ' એમ કહે છે. જો અર્થાનો
 આશ્રય ન કરે તો બાહ્ય ઇન્દ્રિઓને અગોચર એવા ભગવાનમાં બાહ્ય
 ઇન્દ્રિયોની વિનિયોગના નજ ઘટે, જ્યાંસુધી તેવો વિનિયોગ ભગવાનમાં ન
 થાય ત્યાંસુધી પ્રેમપૂર્વક સ્મૃતિનો અભ્યાસપણુ ન થાય, જ્યાંસુધી સ્મૃત્યા-
 ર્થાસ ન થાય ત્યાંસુધી ભક્તિયોગની પણ નિષ્પત્તિ ન થાય, જ્યાંસુધી તે ન
 નિષ્પન્ન થાય ત્યાંસુધી સંસ્મૃતિજ થયા કરે. માટેજ ભગવાન કર્ણભાનિ
 આશ્રિતોના મનોરથને અનુસારે ક્રોધઅર્થાવિશેષમાં સ્વયં સન્નિવિ કરે છે.
 તો તેઓએ અષ્ટ પ્રકારની પ્રતિભાઓ મધ્યે શિલામયી કે સુવર્ણાદિધાતુમયી
 કૃષ્ણમૂર્તિની અથવા શાળગ્રામનીજ અનન્ય મન થઈ જેવા મળી આવે
 એવા ચંદનાદિ ઉપહાર પદાર્થોવડે પૂજ કરવી ચિતાર્યાની અપેક્ષાએ શૈલી
 આદિકમાં સકલભોગાર્પણરૂપ પરિપૂર્ણ પરિચયાવૃત્તિની અનુકૂળતાના
 અભિપ્રાયથી શૈલીઆદિકનું ગ્રહણ કર્યું છે. આવાહનની અપેક્ષા વિના
 ભગવાનના સાન્નિધ્યવિશેષના અભિપ્રાયથી ભુલે શાળગ્રામનો નિર્દેશ
 કર્યો છે. 'જેવા મળે એવા ઉપચારો' એમ કહ્યું છે જેથી સુવર્ણાદિકમયજ
 કાંઈ પણ પૂજેપકરણ તૈયાર કરવાં બેઠાં એવો નિયમ નથી પણ
 કે પુષ્પ કે ફળ કે જળ જે કાંઈ પણ વસ્તુ ભલે હોય, એમાં ભાવબંધની

કૃષ્ણસ્ય જપ્યોઽથાષ્ટાક્ષરો મનુઃ ॥૫૬॥ સ્તોત્રાદેરથ કૃષ્ણસ્ય પાઠઃ
કાર્યઃ સ્વશક્તિઃ । તથાનધીતર્ગીર્વાણૈઃ કાર્યં તન્નામકીર્તનમ્ ॥૫૭॥
હૃરેર્વિધાય નૈવેદ્યં મોઽયં પ્રાસાદિકં તતઃ । કૃષ્ણસેવાપરૈઃ પ્રીત્યા

અપેક્ષા છે. આ પ્રતિમાપૂજાવિધાનથી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની યથાસંભવ ભગ-
વત્પરતાનો આદેશ કર્યો. અર્ચાના અર્ચન અર્નતર કૃષ્ણના અષ્ટાક્ષર
મંત્રનો જપ યથાવિધિ યથાશક્તિ કરવો ॥૫૬॥

મંત્રજપ કર્યા પછી કૃષ્ણસંબંધિ વિષ્ણુસહસ્રનામ નારાયણકવચ
સ્તોત્ર આદિકનો પાઠ યથાશક્તિ કરવો. જેઓએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ન
કર્યો હોય તેમણે તો ભગવાનનાં ગોવિંદ નારાયણ વાસુદેવાદિક નામોનું
સંકીર્તન સ્તોત્રાદિ પાઠની પેઠે નિયમથી કરવું. આથી વાગિન્દ્રિયનો ભગ-
વત્કર્મમાં વિનિયોગનો આદેશ કર્યો આ પછુ મનોવૃત્તિએ સહિત સમ-
ઝવો, કેમકે અર્થાનુસંધાને યુક્ત છે, જપ સ્તોત્રાદિકમાં અર્થાનુસંધાનની
પ્રાયઃ અપેક્ષા છે. ‘ગીર્વાણુ વાણી નહિ ભણેલાએ નામસંકીર્તન કરવું’ એમ
કહેવાથી જપસ્તોત્રાદિકમાં અર્થજ્ઞાનની અપેક્ષા સૂચવી છે, અન્યથા
ગીર્વાણુ નહિ ભણેલાને પણ સ્તોત્રપાઠનમાત્રનો સભવ છે, નામકીર્તન તો
ગીર્વાણુ ભણેલાએ પણ કર્તવ્યજ છે, તો સંસ્કૃત નહિ ભણેલા, માટેજ
અર્થજ્ઞાનવિહીનોએ નામકીર્તન વા કરવું, એવુંજ તાત્પર્ય છે. અર્થાત
અર્થજ્ઞાને સહિત સ્તોત્રપાઠાદિ કરવું. ‘તદ્ગુણકીર્તન’ એવો પાઠ હોય તો-
પ્રાકૃતભાષાબદ્ધ, શ્રીકૃષ્ણગુણવર્ણનરૂપ ગદ્યપદ્યનો પાઠ કરવો, એવો અર્થ
કરવો. ‘સ્તુતૈરશ્વાવચૈઃ સ્તોત્રૈઃ પૌરાણૈઃ પ્રાકૃતૈરપિ । સ્તુત્વા પ્રસીદ ભગવ-
ન્નિતિ વન્દેત દણ્ડવત્ ॥’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૫૭॥

જે દેહધારણુ માટે કરાવું દ્રવ્યાર્જન અન્નભક્ષણાદિ તેપણુ આણે સ્વાર્થ
સાઝ ન અનુધાન કરવું, કિંતુ તે ભગવદર્થ કર્મના શેષપણેજ કરવું, એમ
હવે કહે છે—દેહધારણુમાં સમુચિત દ્રવ્યાર્જનાદિ પાકાંત કર્મ ‘ભગવાનના
યાગમાટેજ છે’ એમ સમજીને પ્રેમપૂર્વક કરવું. કરીને ભગવાનને પૂત-
સમયે તેનું નિવેદન કરીને પછી તેમના પ્રસાદભૂત (શેષભૂત) તે અન્ના-
દિકજ ‘આ જમવાથી ભગવાનમાં ભક્તિની વૃદ્ધિ થશે’ એવી ભુદ્ધિથી

૧ ‘તદ્ગુણકીર્તનમ્’ इति पाठान्तरम् । ૨ ‘નિવેદ્ય હરયેઽષ્ટાક્ષ’ इति पाठान्तरम् ।

ભવિતવ્યં ચ તૈઃ સદા ॥૫૮॥ પ્રોક્તાસ્તે નિર્ગુણા ભક્તા નિર્ગુણસ્ય
હરેર્યતઃ । સમ્યન્વાત્તત્ત્વિક્યાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ હિ નિર્ગુણાઃ ॥૫૯॥

જમનું. એ રીતે તમામ આ દ્રવ્યાર્જન લોજનાદિકનો ભગવત્પ્રીલુન
કર્મેમાં અંતર્ભાવ કરવો, દેહયાત્રામાં ઉપયોગી જે વ્યાવહારિક કર્મ પ્રથમ
આશ્રિતમાત્રમાં અભ્યુક્તા છે તેમાં આત્મનિવેદી પ્રત્યે આ વિશેષ
ઉપદેશ કર્યો છે. દેહયાત્રાના શેષભૂત (અંગભૂત) એવી પણ જે સર્વ
હિન્દીઓની વૃત્તિઓ તે ભગવદારાધનના શેષભૂતપણેજ કરી દેવી એટલું
તાત્પર્ય છે. આવાજ અભિપ્રાયથી સારથી સમજ કરીને કહે છે કે-તે
આત્મનિવેદીઓએ સદા-પ્રબોધને પ્રારંભીને સ્વાપર્થેત વિહિત અને
અભ્યુક્તાત આદિક સકલ કાર્યના કરણસમયે પ્રીતિથી કૃષ્ણસેવાપરજ
થવું. એટલે સર્વ કર્મ અત્યત પ્રીતિપૂર્વક કૃષ્ણસેવારૂપજ કરવું. આવા
ક્રમથી સર્વ હિન્દીઓનો ભગવદર્થ કર્મેમાં સદા વિનિયોગ કરવો. આત્મ-
નિવેદિઓના આવા ધર્મો ભગવાનેજ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં 'શ્રદ્ધા-
સુતકર્ષાણાં મે શશ્વન્મદનુકીર્તનમ્' આને આરંભીને 'દ્વં ધર્મેર્મનુત્વાના-
મુદ્ધવાત્મનિવેદિનામ્ । મયિ સજ્જાયતે ભક્તિ કોડ્યોડ્યોડ્યાવશિષ્યતે ॥'
ઇત્યત વચનથી કહ્યા છે ॥૫૮॥

તે આ આત્મનિવેદિઓની સ્થિતિ ગુણાતીતજ નાલુવી, એમ આ શ્લોકથી
કહે છે-નિષ્પલસમાધિવાળા, હોધને પ્રલભમાં લીન થએલાજ જેમ એમ
આ ભક્તો નિર્ગુણજ, નાલુવા. કેમકે તેમના સ્વરૂપને નાલુનારાઓએ
તેઓને તેમજ, કહ્યા છે: જ્ઞાનપરિપાકની અપેક્ષાએ આ ભક્તિનો પરિપાક
પ્રકૃષ્ટ છે, જે હેતુમાટે આ ભક્તો પરમ પ્રેમવશજ પરમ સમાધિએ સંપન્ન
હોધને તે પરમાત્મા થકી અન્યપણે આત્માને પણ બેતા નથી અને તેમને
વિષેજ સદા રમે છે. વળી એમની જે સર્વ ક્રિયાઓ છે તે નિર્ગુણ
આરાધ્ય શ્રીહરિને વિષેજ સંબંધ ધરાવતી હોવાથી નિર્ગુણ-ગુણવિરોધિ
પરમ નિઝેયરૂપ કાર્યને કરનારી થાય છે. શ્રીભાગવતમાં સ્વયં ભગ-
વાનેજ તેવા ભક્તનું નિર્ગુણપણું 'સાત્ત્વિક-કારકોડસહો રાગાન્ધો રાગસઃ
સ્મૃતઃ । વામસઃ સ્મૃતિવિમ્બો નિર્ગુણો મદ્ધપાશ્વયઃ ॥' ઇત્યાદિ વચનથી

મક્તરેતૈસ્તુ કૃષ્ણાયાનર્પિતં વાર્યપિ કચિત્ । ન પેયં નૈવ ભક્ષ્યં ચ
પત્રકન્દફલાદ્યપિ ॥૬૦॥ સર્વૈરશક્તૌ વાર્ધમ્યાદ્રરીયસ્યાપદાયવા ।

કહ્યું છે. નિર્ગુણ હરિના સંબન્ધથી તેમના ભક્તોની ક્રિયાઓનું પણ નિર્ગુણ-
પણું વિધુધર્મોત્તરમાં કહ્યું છે—‘વયા ગદ્ગામ્બુનો યોગાદ્રધ્વાવાર્યપિ
રાજ્જતામ્ । યાનિ નિર્ગુણતામેવં ક્રિયા ગુણમયી હરેઃ ॥’ ઇતિ ॥૫૯॥

એ રીતે પરમાત્મામાં પરમ પ્રેમપૂર્વક અખંડિત અનુસ્મૃતિ માટે
યત્નિકૃતિ કર્મ ભગવદર્થપણે કરનારાઓએ તેમને નહિ નિવેદન કરેલું
પત્ર કંદ મૂળ કૃણાદિક પણ પરહરું, એમ આ શ્લોકથી કહે છે—આ
આત્મનિવેદી ભક્તોએ તો ભગવાનને નહિ નિવેદન કરેલું જળ પણ (અપિ-
શબ્દથી દુગ્ધાદિકની તો વાતજ શી કરવી?) ક્યારેય પણ આપદામાં
પણ નજ પીવું. તથા ભગવાનને નહિ અર્પણ કરેલું પત્ર કંદ કૃણાદિક
પણ નજ ભક્ષણ કરવું. (અપિશબ્દથી અન્નની તો વાતજ શી કરવી?)
ભગવાનને અનિવેદિત અન્નાદિકના સેવનથી કદાચિત્ સર્વોન્મેષનો
હાસપ્રસંગ છે. ‘આહારશુદ્ધો સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધો ધ્રુવા સ્મૃતિઃ’ આ
શ્રુતિએ ધ્રુવા સ્મૃતિ માટે આહારની શુદ્ધિ પણ પ્રતિપાદન કરી છે.
આહારશુદ્ધિતો ભગવાનના એકાંતિક ભક્તને ભગવાનને અનિવેદિત અન્ના-
દિક થકી નિવૃત્તિ મુખ્યતમ માની છે માટેજ સ્મૃતિ ‘પત્રં પુષ્પં ફલં
તોયમન્નપાનાદિકં હરેઃ । અનિવેદ્ય ન ખુજીત વિષ્ણુમક્તઃ કદાચન ॥’ એમ
કહે છે. વચનાંતરો છે—‘દધુદન્નફલાપૂવાઃ સ્વાદ્યાનિ વિવિધાનિ ચ ।
ગન્ધો મૃગમદ્દૃશ્યં ચ કરૂરં તૈલમજ્જનમ્ ॥ રક્તામરણજાતં ચ વહ્નં સકલબ્રાહ-
નમ્ । પ્રસાદમેવ મોક્તવ્યમન્યથા દોષભાગમવેત્ ॥’ ‘સર્વલાભોપહરણં
દાસ્યેનાત્મનિવેદનમ્’ ઇત્યાદિ. આ સ્થળે આપણું બાણવું—કૃષ્ણદીક્ષા
એ પ્રકારની સામાન્યદીક્ષા મહાદીક્ષા એવા ભેદથી કહી છે. તેમાં સામાન્ય-
દીક્ષા મુમુક્ષામાત્ર નિમિત્તવાળી છે અને મહાદીક્ષા જ્ઞાનવૃત્તાદિકના ઉત્કર્ષ-
વિશેષની સંપત્તિ નિમિત્તવાળી છે. તેમાં દ્વિતીયદીક્ષામાં નિષ્ઠાવાળા આત્મ-
નિવેદી કદા છે. આજ ‘યે સ્વમ્બરીપ્વન્નક્રતાઃ’ આ વચનમાં નિર્દેશ કર્યા છે.
તો પ્રથમ સામાન્યદીક્ષાનિષ્ઠોના પ્રતિ નિયમવિશેષ છ શ્લોકથી કહીને,

૧ ‘સ્વદાવાત’ इति वाक्यान्तरम् ।

મક્તાય કૃષ્ણમન્યસૌ દત્ત્વા વૃત્યં યયાવલમ્ ॥૬૧॥ આચાર્યેણેવ

પછી આત્મનિવેદિઓનો વિશેષ 'સૈલી વા' ઇત્યાદિ પાંચ 'લોકથી' કહ્યો. વિશેષ અન્યથાથી જાણવો ॥૬૦॥

જે અનુદિન આરાધન કરાતી અર્ચા તે બાહ્ય અર્ચનમાં જરૂરને લીધે કે આપદાને લીધે અશક્ત બનેલા જને ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી, કિંતુ સમુચિત પાત્રમાં સમર્પણ કરવા યોગ્ય છે, એમ હવે કહે છે—સર્વે—સામાન્યદીક્ષાનિષ્ઠ કે વિશેષદીક્ષાનિષ્ઠ સર્વ કોઈ ભક્તોએ વૃદ્ધ વયનિમિત્તથી થએલી ઇન્દ્રિયોની શિથિલતાને લીધે કે રોગનિમિત્તથી થએલી શિથિલતાને લીધે કે અતિમોટી દેશલંગાદિ આપદાને લીધે બાહ્યપૂજા વિધાનમાં અસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતાં અનુદિન આરાધન કરાતું અર્ચારૂપ કૃષ્ણસ્વરૂપ અને શાળગ્રામ અન્ય અનુકૂળતાવાળા ભક્તને આપીને, (ફરી પૂજાની અનુકૂળતાની સંભાવના ન હોય તો આપીજ દહને અને અનુકૂળતા હોય તો થાપણવિશેષરૂપે તેને આધીન કરીને) યથામનોબળ વર્તવું. એટલે બાહ્યઇન્દ્રિયોની શિથિલતા સતેપણુ જે મનનું બળ હોય તો માનસપૂજન સમર્થપણુ કરવું, જે તેમાં પણ અતિભસમયને લીધે કિંચિત્ વિકળતા વર્તે તો ભગવાનનું ચિંતનમાત્ર કરવું. શુભાશ્રય ભગવાનનું પ્રેમપૂર્વક અનુચિંતન જે અતિભસમયે પણ થાય તો આત્યંતિક શ્રેય માટે થાય છે. તો જ્યાંસુધી મનોબળ હોય ત્યાંસુધી ભગવત્સ્મરણાદિરૂપ માનસારાધનપર વર્તવું. 'આપરકાલે વૈષ્ણવાનાં વિહિતં માનસાર્ચનમ્ । एकमेव न बाह्यं तु द्वितीयं शक्यमावतः ॥' એમ લઘુહારીત સ્મૃતિમાં કહ્યું છે ॥૬૨॥

અહીં પ્રસંગાત્ અર્ચામૂર્તિમાં વિશેષ કહે છે—જે અર્ચારૂપ કૃષ્ણસ્વરૂપ આચાર્યેણ પ્રતિષ્ઠા કર્યું હોય અને પ્રાર્થના કરવાથી આચાર્ય પ્રતિદિન પૂજવામાટે પોતાને જે આખું હોય તેજ સેવવું. બીજાનુંતો કૃષ્ણસ્વરૂપ પણ કેવળ ભગવદ્રૂપ હોવાથી વંદનીય છે પણ ધ્યાનાવલંબપણે ચાલ નથી. આચાર્યે ઉપદેશ કરેલોજ મંત્ર જેમ ધ્યાનમાં કરણપણે આલબન થાય છે તેમ ધ્યેયસ્વરૂપપણુ તેમણે વિષયપણે નિદેશ કરેલું ધ્યાનાવલંબન થવાને યોગ્ય છે. જેમ વેદનો અધ્યયનરૂપ સંસ્કાર છે, જેમ મંત્રનો ગુરુ-

દત્તં યદ્યચ્ચ તેન પ્રતિષ્ઠિતમ્ । કૃષ્ણસ્વરૂપં તત્સેવ્યં વન્ધ્યમેવેતરત્તુ
યત્ ॥૬૨॥ ભગવન્મન્દિરં સર્વેઃ સાયં ગન્તવ્યમન્વહમ્ । નામસ-
કીર્તનં કાર્યં તત્રોચ્ચે રાધિકાપતેઃ ॥૬૩॥ કાર્યાસ્તસ્ય કથા વાર્તાઃ

પદેશરૂપ સંસ્કાર છે તેમ અર્ચાનો પણ આચાર્યે ધ્યાન કરવાપણુ રૂપ
સંસ્કાર છે. તે સંસ્કાર ન હોય તો શિષ્યના ધ્યાનમાં વિષયભૂત થઇને
અર્ચાવિશેષપણુ ઉપકાર કરે નહિ. તો અર્ચામૂર્તિને શુભાશ્રયપણે પરિ-
ગણનામાં અપેક્ષિત આ વિશેષ ગ્રહણ કરવો ॥૬૨॥

પ્રથમ “પ્રત્યહં સુ પ્રવોદ્યમ્” એમ પ્રસ્તુત કરીને, પ્રબોધને પ્રારંભીને
બધી કર્તવ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સામાન્યપણે સાયંસમયમાં કર્તવ્યતાનો
આદેશ કરે છે—સમસ્ત મારા આશ્રિતોએ સમસ્ત જનોના સમુજ્જીવન
માટે અમોએ કે અમારાએ પ્રતિષ્ઠાપન કરેલા ભગવન્મન્દિર પ્રતિ પ્રતિદિન
પાંચ વખત દર્શનાર્થે જવું, અશક્તોએ તો સાયંસમયે વા જવું. ત્યાં જઇને
ભગવાનના દર્શનથી ઉપજેલા આનંદથી પરવશ થઇને ભગવાન રાધિકા-
પતિનાં નારાયણ-વાસુદેવ-હરિ-ગોવિંદ-માધવ ઇત્યાદિ નામોનું સમ્યક્-
એકાગ્ર ચિત્તથી કીર્તન-ઉચ્ચારણુ ઉચ્ચ સ્વરથી લગ્નલગ્નએ રહિત થઇ પરા
લક્ષિથી તાળિકાદિવાદનપૂર્વક કરવું. કારણ કે કળિયુગમાં ભગવન્નામ-
સંકીર્તનનુંજ પરમ મુક્તિના સાધનપણે વિધાન કર્યું છે. તે ભાગવતાદિકમાં
કહ્યું છે ‘કલેર્દોષનિષે રાજસ્રક્ષિ દ્યૌકો મહાન્ ગુણઃ । કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્વ
મુક્તવન્ધઃ પરં વ્રજેત્ ॥’ ‘કલૈ સદ્કીર્ત્યં કેશવમ્’ ‘કલૌ તદ્દરિકીર્તનાદ’
ઇત્યાદિ. નામસંકીર્તન કર્યા પછી તે ભગવાન સંજનિધની કથા (પુરાણ-
મૂળક) તથા વાર્તા (કર્ણકાર્ણિકામાત્રથી સાંભળેલા ગુણચરિત્રવિશેષો)
પરમાદરથી સ્વયં કરવી અને બીજાએ કરાતી પરમાદરથી સાંભળવી.
કારણ કે—ભગવત્કથાશ્રવણુ કીર્તનાદિક મોક્ષમાં હેતુ છે. તે ભાગવતમાં
કહ્યું છે—‘શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃજન્ત્યમીદ્ગણાઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તપેહિતં
જનાઃ । ત एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥’
‘મરોપસદ્દેશશમં વિધતે ગુણાનુવાદશ્રવણં મુરારેઃ’ ‘મદાશ્રયાઃ કથા મૃદાઃ
શૃણ્વન્તિ કયયન્તિ ચ । તપન્તિ વિવિધાસ્ત્રાપા નૈતાન્મદ્ભવચેતસઃ ॥’ ઇત્યાદિ.

શ્રવ્યાશ્ચ પરમાદરાત્ । વાદિત્રસહિતં કાર્યં કૃષ્ણકીર્તનમુત્સવે
 ॥૬૪॥ પ્રત્યહં કાર્યમિત્યં હિ સર્વૈરપિ મદાશ્રિતૈઃ । સંસ્કૃતપ્રાકૃતપ્ર-
 ન્યાભ્યાસશ્ચાપિ યથામતિ ॥૬૫॥ યાદૃશૈયોં ગુણૈર્યુક્તસ્તાદૃશે સ તુ

જન્માદ્યમી એકાદશ્યાદિ ઉત્સવપ્રસંગનાં તો વીણા વેણુ મૃદંગ વિગેરે
 વાદ્યોના નાદોએ સહિત કૃષ્ણનાં દિવ્યચરિત્રોનું કીર્તન કરવું. (ગુણચરિત્ર-
 ગીતો ગાવાં) ‘અમ્યક્તોન્મર્દનાદર્શદન્તઘાવાભિપેચનમ્ । અન્નાદ્યં ગીત-
 નૃત્યાનિ પર્વણિ સ્વરતાન્વહમ્ ॥’ એમ લગવાને કહ્યું છે ॥૬૩-૬૪॥

‘પ્રત્યહં તુ પ્રયોદશ્યં’ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કહેલા પ્રકારને અનુસરીનેજ
 સર્વૈરપિ-જેમને વ્યાવહારિક કાર્યની અભ્યનુસા આપી છે એવા પણ મારા
 આશ્રિતોએ પ્રતિદિન કર્મ કરવું. આ ‘પ્રત્યહં તુ પ્રયોદશ્યં’ ઇત્યાદિકથી
 કહેલા આદિકનો ઉપસંહાર છે. હવે ઉપદેશ કરેલા અર્થની દૃઢતા માટે
 આત્મહિતપર જે પ્રબન્ધો તેમનું પરિશીલન કરવું એમ કહે છે—મદાશ્રિ-
 તોએ અવશિષ્ટ અવસરમાં સંસ્કૃત-દેવભાષાના ઉપનિષદાદિ અને પ્રાકૃત-
 દેશભાષાના તત્ત્વહિતપર સત્પ્રબન્ધો હોય તેમના અર્થનો અભ્યાસ-વારંવાર
 મનન, એટલે ઉપદેશપ્રાપ્ત તત્ત્વાર્થની સાથે એક કરીને પદ્યાંશોચન
 યથામતિ કરવું ‘વસ્તુતુલ્યો નરો જ્ઞેયઃ સચ્ચાન્નામ્યસનં વિના’ એમ પણ-
 પુરાણમાં કહ્યું છે ॥૬૫॥

જો રીને આત્યતિક શ્રેય માટે અનુદિન અનુધાન કરવાના ધર્મનો આદેશ
 કરીને, હવે ‘કર્તવ્યં ધ્યાયહારિકમ્’ આથી અભ્યનુસા આપેલા વ્યાવહારિક
 કર્મમાં વિશેષ પ્રસંગાત્ શ્રેયસાઃ ઉપદેશે છે—જે પુરૂષ (પ્રયોજ્ય) જેવા
 ધાર્મિકત્વાદિ ગુણોએ યુક્ત હોય તેને તેવા ગુણાનુસારિજ ધર્માદિ કર્મમાં
 વિચાર કરીનેજ પ્રયોજતા પુરૂષે પ્રયોજવો. એટલે ધર્મરસિકને ધર્મ-
 કાર્યમાં અને અર્ધરસિકને અર્ધકાર્યમાં, એવા ક્રમથી નિયોજવો. અન્યથા-
 વિપરીતપણે વિનિયોજન કરે તો અનર્થની પ્રાપ્તિ અને અર્થની હાનિ થાય.
 ચોમેર પુણ્ય વિભવ સને પણ વિનિયોજ્ય જનના ગુણની પદ્યાંશોચના
 કર્યા વિના વિનિયોજના કરેતો વિભવની હાનિ માટે થાય. તો પ્રયોજ્ય
 પુરૂષના ગુણનું પરિશીલનજ વ્યાવહારિક કર્મમાં પ્રવર્તતાઓને અવશ્ય

કર્મણિ । યોજનીયો વિચાર્યેવ નાન્યથા તુ કદાચન ॥૬૬॥ અન્નવ-
સ્ત્રાદિભિ સર્વે સ્વકીયા પરિચારકા । સમ્માપનીયા. સતત યથા
યોગ્ય યથાધનમ્ ॥૬૭॥ યાદગુણો ય. પુરુષસ્તાદશા વચનેન સ ।

અપેક્ષિત વિવેક છે ‘ધર્મકૃત્યેષુ ધર્મજ્ઞાનચંક્રત્યેષુ પશ્ચિદતાન્ । સ્ત્રીપુ ક્ષીવાન્
નિયુક્તીઃ નીચાક્ષીચેષુ કર્મસુ ॥’ એમ યાગવલ્કયે કહ્યું છે ॥૬૬॥

પરિજનાદિવૈભવશાળી પુરૂષે પોતાની કે પોતાનાની પરિચર્યા આચર
નારા ને પરિજનો હોય તે સર્વેને નિગ્તર તેતે કાળમા યથાચોગ્ય-તેતે પરિ-
જનોની યોગ્યતાને અનુસારે યથા-રૂપ-પોતાની ધનસંપત્તિને અનુસારે અન્ન
વસ્ત્રાદિકવડે સતોષ પમાડવા પણ ક્યેશ પમાડવા નહિ પરિજનોવિષે ને
દાક્ષિણ્ય રાખવું એજ સ્વામિનો મતાન્ ગુણ પરલોકમાપણુ કન્યાણુમાટે
થાયછે આથી પોધ્યવર્ગનુ ઉપવક્ષણુ કરી લેવું પોધ્યવર્ગ કાશીખડમા જો
છે-‘માતા પિતા ગૃહ વહી ચાપસ્યાનિ સમાધિતા । અમ્યાગત પ્રવણોઽન્નિ
પોષ્યવર્ગા ભ્રમી નથ ॥’ ઇતિ પોધ્યવર્ગના પોષણની અવશ્ય કર્તાવ્યતા સ્કંદ
પુરાણુમા કહી છે-‘ભરણ પોષ્યવર્ગસ્ય દષ્ટાદષ્ટજ્ઞોદયમ્ । પ્રત્યવાયો હ્યભરણે
મતેષ્યસ્યવ્યક્ત ॥’ ઇતિ તથા ભારતમા કહ્યું છે-‘શુક સમ્પન્નમભાતિ યસ્ય
વાસશ્ચ શોભનમ્ । અસવિમજ્ય મૃત્યેમ્ય કો મૃતસસન્ન વર ॥’ ઇતિ ॥૬૭॥

પ્રાય પરસ્પર પ્રેમ આભાષણથી થાય છે, ને આભાષણુમા વિગુણતા
આવે તો પ્રેમાનુબંધ નજ થાય, તો દેશ કાળાદિકને અનુસારે આભાષણુની
કુશળતા અવશ્ય અપેક્ષિત છે, એમ કહે છે-‘ને પુરૂષ નેવા ભતિ કુળ
નિધા તપ આદિક ગુણવિશેષે સંપન્ન હોય તે તેવા ગુણને અનુસારે યોગેવા
વચનથી બોલાવવા યોગ્ય છે એટલે ભતિ વિદ્યાદિકે કરીને ને મહત્તર
કોઈ હોય તે તો વચે કરીને જાળ હોય તોપણુ તેના ગુણને અનુગુણ ગૈરવ
ગણિતજ વચનથી બોલાવવા યોગ્ય છે ને પરિમિત બોલવાના સ્વભાવવાળો
હોય તેતો પરિમિતજ કેટલાક ગંભીર ગળ્દના રિન્યાસથી બોલાવવો ને બહુ
બોલવાના સ્વભાવવાળો હોય તેતો અતિપ્રિય અતિઅપ્રિય વચનરિન્યાસથી
બોલાવવો આવી પુરૂષગુણની અનુગુણતાજ નેમ એમ દેશાદિકની અનુ
ગુણતા પણ આભાષણુમા અવશ્ય આશ્રયણીય છે એમ કહે છે-તથા દેશ

દેશકાલાનુસારેણ ભાષણીયો ન ચાન્યથા ॥૬૮॥ ગુરુભૂપાલવર્ષિષ્ઠ-
ત્યાગિવિદ્વત્તપસ્વિનામ્ । અભ્યુત્થાનાદિના કાર્યઃ સન્માનો વિન-
યાન્વિતૈઃ ॥૬૯॥ નોરૌ કૃત્વા પાદમેકં ગુરુદેવનૃપાન્તિકે । ઉપવેદયં

કાળને અનુસારે બોલાવવા યોગ્ય છે. એટલે બાલ્ય મિત્ર એવોપણ ન્યાયા-
ધીશ આદિક બે ન્યાયાધીશ સ્થાનમાં બેઠેલો હોય તો ત્યાં મૈત્રીને અનુસારે
યથેચ્છ ન બોલવવા યોગ્ય છે. કિંતુ દેશને અનુસારે રાજાની સમીપમાં
જેમ સવિનયજ બોલાવવો. એરીતે બીજાને શોકસમય બેઠને પોતે પણ તે
સમયને અનુસારે તેની સાથે બોલે પણ પ્રહર્ષિતભાવથી ન બોલે. એ રીતે
ઉક્ત પ્રકારે ન બોલાવતાં અન્યથા બોલાવે તો અનર્થપ્રસંગ છે પુરૂષગુણાનુ-
ગુણ અને દેશકાળાનુગુણ વચન બોલનારો જન વ્યવહારમાં પણ એયને
પામે. માટેજ ‘વર્ણાશ્રમકુલોપેતાન્ યોગિનશ્ચ સતો મરાન્ । રાજકીયાંશ્ચ
શૂરાંશ્ચ ભાષયેત વયોચિતમ્ ॥’ એમ નીતિવિવેકમાં કહ્યું છે ॥૬૮॥

અભ્યુત્થાન-સન્મુખ ઉઠવું વિગેરે સત્કારને લાયક ગુર્વાદિકને વિષે
અભ્યુત્થાનાદિકની કર્તવ્યતા કહે છે—વિનયસંપન્ન મારા આશ્રિતોએ ગુરુ-
મત્રોપદેશ વિદ્યાધ્યાપક અને પિતાપ્રમુખ, ભૂપાળ-પ્રશાસનથી સન્માર્ગમાં
નેતા, વર્ષિષ્ઠ-વયથી શ્રેષ્ઠ, ત્યાગી-આશ્રમથી શ્રેષ્ઠ, વિદ્વાન્-વેદાર્થને જાણ-
નારો, તપસ્વી-કૃત્યાર્થદાયણાદિવડે શરીરશોષણમાં નિષ્ઠાવાળો, આ સર્વેનો
અભ્યુત્થાન-તેમને બેઠેનેજ તત્કાલ આસનમાથી ઉઠીને સન્મુખ જવું,
પ્રણિપાત કરવો, આસનમાં બેસાડવા વિગેરે સત્કારવડે સન્માન-આદર
કરવો. અન્યથા અધિક અનર્થાપત્તિ થાય. તેમાં વયોવૃદ્ધ થકી બીજા
ગુર્વાદિકો બાળ હોય કે તરૂણ હોય કે વૃદ્ધ હોય તોપણ માનનીય છે.
‘વયોજ્વરેઽપિ ગુર્વાદાવભ્યુત્થાનં નમસ્ક્રિયામ્ । આતિથ્યં ચાદરેણૈશ શતયા
કર્વન્ સુહૃદો ભવેત્ ॥’ એવી સ્મૃતિ છે ॥૬૯॥

એરીને ગુર્વાદિકની અભ્યુત્થાનાદિકવડે સત્કાર્યતાને કહીને, હવે તેમના
સચિદિમાં વર્જ્ય આસનવિશેષને કહે છે—ગુરુ, દેવ (પ્રતિભામાં રહેલા)
અને રાજાને સમીપે તથા પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા વયોવૃદ્ધ ત્યાગી વિદ્વાન્
અને તપસ્વીઓની સમીપે અને સભામાં પણ વામ પાદને જમણા સાથળ

સમાયાં ચ જાનૂ વદ્ધા ન વાસસા ॥૭૦॥ વિવાદો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્વાચાર્યેણ સહ કચિત્ । પૂજ્યોઽન્ન ધનવત્સાદ્યૈર્યથાશક્તિ સ ચાલિલૈઃ ॥૭૧॥

ઉપર મુકીને કે દક્ષિણ પાદને ડાળા સાથળ ઉપર મુકીને (પગ ઉપર પગ ચઢાવીને) તથા વસ્ત્રથી એક કે બે દીયણને બાંધીને બેસવું નહિ. આવું આસન અવિનયનું અભિવ્યંગક છે. ‘આચાર્યસ્ય ચ ઘૃહાદેરન્તિકે ચ સદસ્યપિ । ચીરાસનેન પુરુષો નાસીત પ્રોઢપાદ્મ ચ ॥’ એવી સ્મૃતિ છે. ‘પર્ણવેષ્ટ્ય ઓળિપાદં વાસસાગ્રે મહાત્મનામ્ । ગોપાવિશેષ સદસિ પૃથે કૃત્વા ચ ન ચોત્તમાન્ ॥’ એમ સદાચારદીપમાં કહ્યું છે ॥૭૦॥

દેહયાત્રાથે પ્રવર્તેલાઓએ પણ લૌકિક કર્મમાં ઘણું કરીને વિવાદ પરિત્યાગ્ય છે, પરંપરાએ આચાર્ય સાથે પ્રવર્તતો વિવાદતો સર્વથી અધિક અનર્થહેતુ હોવાથી અત્યંત પરિત્યાગ્ય છે, એમ હવે કહે છે—આવૃત્તિથી ભાવ એમ નિકળે છે કે—વિવાદ ન કરવો—ન્યાય અર્થ સતે પણ અવિતકલેશ ન હોય તો વિવાદ કોઈએ ન કરવો. ‘આ માફ છે એનું નથી’ એમ વાદિપ્રતિવાદિનો પરસ્પર બે વિરૂદ્ધ વાદ (દાવો) તે વિવાદ બાણવો. પોતાના આચાર્ય સાથે તો કોઈ પણ નિમિત્તે—અવિતકલેશ હોય તો પણ ન્યાય અર્થ હોય તો પણ તેવો વિવાદ નજ કરવો. અથવા વિવાદ—વિરૂદ્ધ વાદ, અર્થાત્ વાદકળહ ન કરવો. પોતાના આચાર્ય સાથે તો કચિદ્વપિ—રહસ્યમાં પણ એવો વાદકળહ અત્યંત ન કરવો. કારણ કે—સમસ્ત મનુષ્યોએ પોતાના આચાર્ય અથવા ધન વત્સાદિકવડે અને અભ્યુત્થાન પ્રણિપાત આત્માઆત્મીયઅર્પણ આદિકવડે યથાશક્તિ પૂજનીય છે. તો એ રીતે બે પૂજ્ય છે તેની સાથે વિવાદતો આ લોક પરલોકમાં અત્યંત અનર્થ અર્થે થાય. ‘ગુરોર્વિરુદ્ધં યદ્વાક્યં ન વદેત્સર્વવયતઃ । વદેદ્યદિ મહામોહાદૌરવં નરકં વ્રજેત્ ॥’ એવી સ્મૃતિ છે. તથા ‘યૈઃ શિષ્યૈસ્તુ સદાશ્રવ્યા ગુરવો દ્યવમાનિતાઃ । પુત્રમિત્રકલત્રાદિસમ્પન્નઃ પ્રચ્યવન્તિ તે ॥’ એમ અગસ્ત્યસંહિતામાં કહ્યું છે. તથા ‘ઔપહારૈર્યથાશક્તિ કાલે કાલે નિજં ગુરુમ્ । મર્ચયેદેવવત્રાજઃ સર્વદેવમયો ગુરુઃ ॥’ એમ વિષ્ણુરહસ્યમાં કહ્યું છે. માટે પોતાના આચાર્યનું અતિલંઘન તેમની સાથે વાગ્વિવાદરૂપ પણ નજ કરવું ॥૭૧॥

તમાયાન્તં નિશમ્યાશુ પ્રત્યુદ્ગન્તવ્યમાદરાત્ । તસ્મિન્ યાત્યનુગમ્યં
ચ ગ્રામાન્તાવધિ મંચિદ્ગૈઃ ॥૭૨॥ અપિ મૂરિફલં કર્મ ધર્માપેતં
ભવેદદિ । આચર્યે તર્હિ તન્નૈવ ધર્મઃ સર્વાર્થદોઽસ્તિ હિ ॥૭૩॥ પૂર્વ-

વર્ગી મારા આશ્રિત જનોએ પોતાના આચાર્યને અન્ય આમથકી પોતાના આ-
મપ્રતિ આવતા સાંભળીને જલદી આદરથી-આદર જણાવનાર વાદિય ધ્વજ
પતાકાદિ સહિત તેમને સન્મુખ જવું તથા તે પોતાના આચાર્ય પોતાના આમ-
થકી આમાંતર પ્રતિ બધે ત્યારે આમની લાગોળ સુધી વળાવા જવું. 'પ્રત્યુદ્ગ-
ન્તેસમાયાન્તં યાન્તં યાનુજેઘ્નરમ્ । ગ્રામાન્તાવધિ સીમાન્તાવધિ વાગ્ધ્યા-
શ્વાવધિ ॥' એવી સ્મૃતિ છે. એ રીતે જે આચાર્ય આમથકી આવતાં
અને નિકળતાં આમાંતરપર્યંત તેમના આશ્રિતોએ સન્મુખ ગમન અને પશ્ચાત્
ગમન આદિકવડે સત્કારને યોગ્ય છે તેમની સાથે વિવાદ નજ દરવો ॥૭૨॥

પ્રથમ આશ્રિતોને પણ દેહપોષણની સિદ્ધિસાઙ્ લૌકિક કર્મ કરવાની
અભ્યનુશા આપી, તે લૌકિક કર્મમાં પ્રવર્તનારાઓને અવશ્ય અપેક્ષિત
અર્થો આટલા પ્રબન્ધથી નિરૂપણ કર્યા. તેમાં પ્રથમ અંતરંગ પ્રયોજ્ય પુરૂ-
ષના ગુણનું પરીક્ષણ, તે પછી પરિજનાદિકમાં દાક્ષિણ્ય, પછી બહાર
આભાષણની કુશળતા, શૂપાળાદિ સત્કાર્ય જનના સત્કરણની કર્તવ્યતા
અને અનુચિત વિવાદની પરિત્યાગ્યતા કેમથી કહીને, હવે એવમાદિ વિશે-
ષોને અવધારીને લૌકિક કર્મમાં પ્રવર્તતા પુરૂષે શાસ્ત્રથકી અવિરૂદ્ધમાંજ
પ્રવર્તવું પણ તેથકી વિરૂદ્ધમાં નહિ, એમ કહે છે—જે કર્મથી ધનલાભાદિ
બહુ એદિક ફળ મળતું હોય પણ જો તે પોતાના વર્ણધર્મ કે આશ્રમધ-
ર્મને વિરૂદ્ધ હોય તો તે નજ કરવું. કારણ કે ધર્મજ અનુષ્ઠાન કરતાં
અર્થમાટે કામમાટે અને ફળાનુસંધાન નહિ રાખી અનુષ્ઠાન કરનારાના
મોક્ષમાટે પણ થાય છે. તો ધર્મથકી બીજાનેવિષે મરીચિકામાં જળ-
શ્રમ જેવો ફળશ્રમજ છે, તો આવા સર્વાર્થસાધક ધર્મનું અતિવંચન અને
તેથકી વિપરીત અધર્મનું આચરણ અતિઅનર્થ માટેજ છે માટે દૃષ્ટ બહુ
લાભને આપનારૂં પણ જો શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ હોય તો તે કર્મ પરિત્યાગ કરવું. 'ધર્મો-
દપેતં યત્કર્મ યદપિ સ્યાન્મહાફલમ્ । ન તત્કુર્વીશ મેઘાધી ન તદિતમિહો-

મંદહિરપિ યદધર્માચરણં કચિત્ । કૃતં સ્યાત્તત્તુ ન ગ્રાહ્યં ગ્રાહ્યો
ધર્મસ્તુ તત્કૃતઃ ॥૭૪॥ ગુહ્યવાર્તા તુ કસ્યાપિ પ્રકાશ્યા નૈવ કુત્ર-

ચતે ॥' એવી પરાશરસ્મૃતિ છે. 'એહિકં તુ સુરં યત્તયચાપ્યામુષ્મિકં સુલમ્ ।
ધર્મેણૈવ તદામોતિ ધર્મગ્રથો વિનશ્યતિ ॥' એવી પણ સ્મૃતિ છે ॥૭૩॥

જે પૂર્વના મહર્ષિઓ કે દેવોનું આચરણ ધર્મવિરુદ્ધ જેવું કિંચિત્
જણાતું હોય તેતો આપણે પ્રમાણપણે પકડવું નહિ. કેમકે તેઓતો
વેદાર્થસાક્ષાત્કારસંપન્ન અતિતેજસ્વી હોવાથી વિધિનિપેધને નહિ વશ્ય
હોધને આપણને વિધિનિપેધનો આદેશ કરનારા છે, માટે તેઓ વદનીય છે
પણ આક્ષેપને યોગ્ય નથી માટે તેમનું જે જે બીજું સત્ય દયાદિ સદા-
ચરણ તેજ પ્રમાણપણે પરિગ્રહ કરવું 'યાન્યસ્થાકં સુચરિતાનિ તાનિ
તયોપાસ્યાનિ નો હૃતરાગિ' એવી શ્રુતિ છે. તથા ભારતમાં ભીષ્મ પિતા-
મહે કહ્યું છે-'કૃતાસિ યાનિ કર્માણિ દૈવતૈર્મુનિમિસ્રયા । નાચરેતાનિ
ધર્માન્મા ક્ષુત્યા ચાપિ ન કુરત્યેન્ ॥ સશિલ્ય મનસા રાજન્ ! વિદિત્વા-
શક્ત્યમાત્મનઃ । કરોતિ યઃ શુભં કર્મ સ વૈ મદ્રાણિ પશ્યતિ ॥' ઇતિ ॥૭૪॥

લોકિક પ્રવૃત્તિમાં પણ કસ્યાપિ-શનુ કે મિત્ર કે બીજા ઉદારીન કોઈની
પણ ગુહ્યવાર્તા પોતે જાણેલી કુત્રચિત્-રહસ્યમાં કે સક્ષામાં અથવા કોઈ
પણ મહાવાક્ય નિમિત્તે પણ નજ પ્રકાશ કરવી કેમકે તેના ઉદ્ઘાટનથી
પરને અનર્થની પ્રાપ્તિ કે અર્થની હાનિ થાય 'ન કચ્ચિન્મર્મણિ સ્પૃશ્યેત્' એમ
યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે. 'ક્લયન્નિદપિ રહસ્યવૃત્તં ન પ્રકાશયેત્' એવી તેની ટીકા
છે. માટેજ નારદજીએ ભગવત્પ્રસન્નતાના હેતુભૂત સ્વગુણો કહેતાં 'પરસ્ય
ગુહ્યં ન ચ મિત્રપૂર્વ'—પરનું ગુહ્ય મેં પૂર્વે પ્રકાશન કર્યું નથી; એમ પોતાનો
ગુણ કહ્યો છે તથા સમદૃષ્ટિયા-શ્રાવ આડાળ ગ્રાહણાદિ પિંડસેદ સતે પણ
'આત્મા જ્ઞાનેકાકાર એકજ છે' એવી દૃષ્ટિને લીધે જો કદાચિત્ ઔપા-
વિકે ગ્રાહણાદિ સેદનો તિરસ્કાર કરીને કાય વાણીથી સર્વેની સપર્યા સરખી
કરવામાં આવે તો ગ્રાહણાદિ પિંડવિશેષને અનુસરીને કરેલી ભગવાનની
આજ્ઞારૂપ શાસ્ત્રમર્યાદાનો વિરોધ થતાં મહા અનર્થજ થાય. તો આત્મ-
તત્ત્વવિવેકને પ્રામેયજાઓએ પણ ઔપાધિક ગ્રાહણાદિ સેદને અનુસરીને

ચિત્ । સમદૃષ્ટ્યા ન કાર્યશ્ચ યથાર્હાર્વાચ્યતિક્રમઃ ॥૭૫॥ વિશેષનિ-

પૂલવિધિમાં તારતમ્યનો અવશ્ય આશ્રય કરવો એમ કહે છે—ઉક્ત સમ-
દૃષ્ટિને લીધે યથોચિત પૂલનો વ્યતિક્રમ નજ કરવો. આજ આશ્રિતોને
વિશેષપણે ઉપદેશ્ય છે, કેમકે તેઓ આત્મતત્ત્વના વિવેકને યથાર્થ પામ્યા
છે. કેટલાક મનોવૃત્તિમાનથીજ સત્કાર્ય છે, (તેતો ભતિથી. અંત હોય
અને જ્ઞાનથીતો મોટા હોય તે) કેટલાક તો સન્મુખ ઉઠીને સત્કાર્ય છે, (તે
તો ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણાદિકે પણ છે) કેટલાક તો સન્મુખ ઉઠવું અને પ્રણામ
વડે સત્કાર્ય છે, કેટલાક તો સન્મુખ ઉઠવું પ્રણામ કરવો અને પાદ પકડ-
વાવડે સત્કાર્ય છે, (તેતો ગુરુવિગેરે ભણવા) (ગુરુપત્ની આદિક તો
યુવતિ હોવાથી પાદચ્છેદન અયોગ્ય છે, માટે અભ્યુત્થાન પ્રણામથી સત્કાર્ય
છે) તેઓ તેઓ તેતે ક્રમથીજ સત્કાર્ય છે પણ અન્યથા નહિ. ચંડાળ
તો આત્મજ્ઞાનીએ મનથીજ સત્કાર્ય છે, કારણ કે શુદ્ધાશુદ્ધ પિંડસંયોગ-
કૃત જે શાસ્ત્રમર્યાદા છે તે ઉલ્લંઘનીય નથી. ‘શુનિ ચૈવ શ્પાકે ચ પશિડવાઃ
સમદર્શિનઃ’ એ જે સામ્યદર્શન તે ‘આત્મસ્વરૂપ દેહાદિવિલક્ષણુ અવિ-
ષમ જ્ઞાનેકાકાર છે’ એવું મનન કરવા માટે પ્રવર્ત્યુ છે પણ બ્રાહ્મણાદિ પિંડ-
વિશેષકૃત મર્યાદાના વ્યતિક્રમ માટે નહિ. તેવા સામ્યદર્શનથી તો ભૂતદ-
યાદિ ગુણુવિશેષ જે સર્વોપકારક છે તે સંપાદનીય છે પણ સ્વેચ્છાચરણાદિ
અવગુણુ સંપાદનીય નથી. આવા અભિપ્રાયથીજ કપિલદેવે ‘જીવાઃ સ્નેષ્ટા
જ્ઞાત્રીવાનો’ ઇત્યાદિ વચનથી સર્વ ભૂતોમાં ન્યૂનાધિક વિવેકનો ઉપદેશ કર્યો
છે. ‘ભપૂજ્યપૂજનાર્થેવ પૂજ્યાનામપ્યપૂજનાત્ । નૃષાલકસમં પાપં શશ્વત્
પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥’ આ સ્મૃતિએ તેવાપણમાં દોષપણુ કહ્યો છે ॥૭૫॥

હવે નૈમિત્તિક ધર્મવિશેષોનો ઉપદેશ કરે છે—આસવિશેષને અધિકાર
કરીને પ્રવર્તનાર છે. માટે ‘વિશેષનિયમો’ કહેવાયછે. તે નિયમો સર્વ
મદાશ્રિત માનવોએ આપાદાદિ ચાર માસોમાં અનુપાળવા. અર્થાત્ ચાતુ-
ર્માસ્યમાં બધુ નિયમો સામાન્યપણે અને વિશેષપણે ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્વસ્વ-
ધર્મનિષ્ઠ ચાર વર્ણાશ્રમિઓને અનુપાળવાના કહ્યા છે, તેમાં ભગવાનના
સંબંધને લીધે દુ કહીશ એવા વિશેષનિયમોમાંથી હરકોઈ એક પણ

યમો ધાર્યશ્ચાતુર્માસ્યેઽવિલૈરપિ । એકસિન્ શ્રાવણે માસિ સ ત્વશ-
કૈસ્તુ માનવૈઃ ॥૭૬॥ વિષ્ણોઃ કથાયાઃ શ્રવણં વાચનં ગુણકીર્તનમ્ ।
મહાપૂજા મન્વજપઃ સ્તોત્રપાઠઃ પ્રદક્ષિણાઃ ॥૭૭॥ સાષ્ટાઙ્ગપ્રણતિશ્ચેતિ
નિયમા ઉત્તમા મતાઃ । ઇતેષ્વેકતમો મત્ત્યા ધારણીયો વિશેષતઃ
॥૭૮॥ એકાદશીનાં સર્વાસાં કર્તવ્યં વ્રતમાદરાત્ । કૃષ્ણજન્મદિ-

અવશ્ય અનુપાળવો અશક્ત-આર માસ વિશેષ નિયમ ધારવા અસમર્થ
માનવોએ તો શ્રાવણ નામના એક જ માસમાં તે વિશેષ નિયમ ધારવો
આતુર્માસ્યવ્રતધારણીની આવશ્યકતા ભારતમાં કહી છે-‘આપાદે તુ સિતે
પક્ષે એકાદશ્યામુપોવિતઃ । આતુર્માસ્યવ્રતારમ્મં કુર્મીત નિયતો નરઃ ॥
કાર્તિકે શુક્લપક્ષે તુ દ્વાદશ્યાં તત્સમાપયેત્ । અકુર્વેત્તદ્વતં યાતિ કિલ્બિપં
ઘત્સરોન્નવમ્ ॥ એકમાસમશક્તસ્તુ ધારયેદેવ તદ્વ્રતમ્ ।’ ધૃતિ ॥૭૬॥ વિશેષ
નિયમોને કહે છે—નિયમ્યન્તે ઇતિ નિયમા -કર્તવ્યપણે નિયમથી વિધાન કરાય
તે નિયમ કહેવાય, અર્થાત્ અવશ્ય જ કરવા યોગ્ય હોય તે નિયમ કહે
વાય તે આ નિયમો-વિધિની કથાનું શ્રવણ અને વાચન, તેમના ગુણનું
કીર્તન, તેમની મહાપૂજા, તેમના મન્વજપ, તેમના સ્તોત્રનો પાઠ, તેમને
પ્રદક્ષિણા, તેમને સાષ્ટાઙ્ગ પ્રણામ, એરીતે આઠ કલા છે. આજ નિયમો
ખીન આતુર્માસ્યમા શાકાદિવર્જનરૂપ કહેલા સામાન્ય નિયમોથી અતિ
ઉત્તમ મેં માન્યા છે, કારણ કે ઇન્દ્રાદિ તનુઓને નહિ દ્વારભૂત કરીને
ભગવાનમા સાક્ષાત્ પ્રવર્તે છે અને ભગવત્પ્રીતિમા પરમ હેતુ છે સારતમ
હોવાથી આ નિયમોનું પ્રધાનપણે નિરૂપણ કર્યું છે ચક્રાર્ધી-ખીનપણે
વિશેષ ધર્મોનો સંગ્રહ સમજવો યદ્યપિ આ ધર્મવિશેષો સર્વે એકનાથી
અનુષ્ઠાન કરી શકાય નહિ, તો યથાસંભવ આમાથી એક પણ અવશ્ય
ભક્તિ-પ્રેમથીજ અનુષ્ઠાન કરવો ‘મત્ત્યા’ એમ કહ્યું છે તેથી ભગવત્પ્રીત્ય-
ર્થેજ ધારવો પણ તેથી અતિરિક્ત કળના અનુસંધાનથી નહિ ॥૭૭-૭૮॥

ભગવાનની અત્યંત પ્રસન્નતા કરનારા અને નહિ કરવામા નિત્ય હોવાથી
અત્યંત અનર્થ કરનારા વ્રતવિશેષની પ્રીતિપૂર્વક કર્તવ્યતાને કહે છે—સર્વ-
શુકલ કૃષ્ણ પક્ષની એકાદશી નિમિત્તનુ વ્રત ઉપવાસ પૂર્ત ભગરણાદિ

નાનાં ચ શિવરાત્રેષ્ઠ સોત્સવમ્ ॥૭૯॥ ઉપવાસદિને ત્યાજ્યા દિવા

નિયમરૂપ આદરથી કરવું. જેમ સર્વ ક્રોધને કૃણમાં અભાદર સ્વાભાવિક
વર્તે છે તેમ આદરથી-સ્વયંપ્રયોજનશુદ્ધિથી (આજ કૃણ છે) કરવું
તથા જન્માષ્ટમી રામનવમીપ્રગુપ્ત ભગવત્રાહુર્ભાવ દિનનિમિત્તનું પ્રત
ઉપોષણાદિ તેતે ત્રાહુર્ભાવોત્સવના વિધાનપૂર્વક આદરથી કરવું. (તે દિવ-
સોમાં ભગવાનનો ઉત્સવ વિશેષપણે કરવો) એરીતે ભગવત્સંબન્ધિ પ્રત
કહીને ભાગવતસંબન્ધિ પ્રતને કહે છે કે-શિવજી ભાગવતોમાં અગ્રગણ્ય
છે, 'શિવં મહત્ભાગવતં' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે, માટે ભગવદ્ભક્તોએ
પણ તેમના ભક્તોમાં અચ્છીપણાની દૃષ્ટિથી શિવરાત્રિનિમિત્તનું પ્રત કરવું.
તેપણ સોત્સવ-તેમના ઉત્સવપૂર્વક અથવા ભગવદ્ઉત્સવપૂર્વક આદરથી
કરવું. પ્રતદિવસોમાં ઉત્સવો તો નાનાવિધ ગીત વાદ્યનાદોએ સહિત
ભગવન્મહાપૂજન સાધુબ્રાહ્મણસમર્થન કૃષ્ણકથાકીર્તનશ્રવણ આદિકે સહિત
ભગવદ્ગુરૂપ કરવા. પરંતુ તે દિવસોમાં પણ લોકિક વ્યવહારપ્રસંગથી દિન-
નિર્વાહ ન કરવો. 'નિત્યં મક્તિસમાયુક્તૈર્નૌવિષ્ણુપરાયણૈઃ । પક્ષે પક્ષે ચ
કર્તવ્યમેકાદદયામુપોષણમ્ ॥' એમ નારદજીએ કહ્યું છે. 'ન કરોતિ યદા
વિષ્ણોર્જયન્તીસન્મર્થ પ્રતમ્ । ચમસ્ય વશમાપસઃ સહતે નારવીં વ્યથામ્ ॥'
- ત્રિવ્રતં યસ્ય ન કરોતિ પરાત્પરમ્ ।
- એમ રુદ્રપુરાણમાં કહ્યું છે. આ

પ્રતી નિત્ય છે એમ નારદપત્રરાત્રમાં કહ્યું છે. તે વચન-‘પ્રતાતિ વિષ્ણુમ-
ક્તાનાં નિશ્ચાનીમાનિ સજ્જુઃ । પુકાદશ્યોઽરિલાઃ શુદ્ધા દ્વાદશી ધામનસ્ય ચ ।
શ્રીરામદેવસન્મનવમી દિવ્યસિદ્ધિદા । કૃષ્ણજન્માષ્ટમી પાદ્ય નૃસિંહસ્ય
ચતુર્દશી । શિવરાત્રેષ્ઠેતિ સુર્યવ્રતાન્યુક્તાનિ તત્રતઃ ॥’ ધતિ ॥૭૯॥

ઉક્ત ઉપવાસ પ્રતદિવસોમાં પ્રયત્નપૂર્વક દિવાનિદ્રા ત્યાગ કરવી. કારણ
કે મૈથુનથીજ જેમ જેમ કેવળ દિવાસ્વાપથી ઉપવાસનો નાશ થાય છે-
કૃણ નહિ થવાથી વ્યર્થ થાય છે. ‘ઢપગાસઃ પ્રણયેત દિવારગપાઘ મૈથુનાત્’
એનું વચન છે. યદપિ ‘દિવાસ્વાપં ન કુર્વાત સ્ત્રિયં ચૈવ પરિત્યજેત્’ એમ
સામાન્યપણે દિવાસ્વાપનો પ્રતિષેધ કરેલોજ છે. તથાપિ અર્ધ પ્રતભગરૂપ

નિદ્રા પ્રયત્નતઃ । ઉપવાસસ્તયા નશ્યન્મૈથુનેનેવ યશૃણામ્ ॥૮૦॥
 સર્વવેણ્ણવરાજશ્રીવલ્લભાચાર્યનન્દન. । શ્રીવિઠ્ઠલેશ. કૃતવાન્ યં
 વ્રતોત્સવનિર્ણયમ્ ॥૮૧॥ કાર્યાસ્તમનુસૃત્યૈવ સર્વં एव વ્રતોત્સવાઃ ।
 સેવારીતિશ્ચ કૃષ્ણસ્ય ગ્રાહ્યા તદુદિતૈવ હિ ॥૮૨॥ કર્તવ્યા દ્વારિકા-

વિશેષ અનર્થ જણાવામાટે વિશેષપણે પ્રતિષેધ કર્યો છે માટેજ તેના ત્યાગમા
 ‘પ્રયત્નપૂર્વક’ એમ કહ્યું છે ઉપવાસમા આજસ આદિકને લીધે દિવસે પણ
 નિદ્રા આવવાનો પ્રસંગ છે, તેનો પ્રયત્નથી પરિહાર કરવો ॥૮૦॥

જે આ એકાદશ્યાદિ વ્રતનો આદેશ કર્યો અને જે વ્રતદિવસોમા ઉત્સવ-
 વિધાનનો આદેશ કર્યો, તેનો સર્વ પ્રકારનિશેષ, સર્વ વૈષ્ણવોના અગ્રેસર
 શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રીનિરંજનાથજીએ કહેલા વ્રતોત્સવનિર્ણયને અનુ-
 સારેજ અમારા આશ્રિતોએ કરવો તે તે ઉત્સવમા કૃષ્ણનો સેવાપ્રકાર
 (ભગવાનને ચઢન પુષ્પ વસ્ત્ર વિગેરેનું અર્પણ, નૈવેદ્ય નિવેદન, નીરાજન
 નિવેદન વિગેરે) પણ તેમણે કહેલા માર્ગને અનુસારે કરવો ॥૮૧-૮૨॥

દ્વારિકાપ્રમુખ તીર્થોમા યાત્રા-ગમન કરવી શ્રીકૃષ્ણના સખન્ધવિશેષ
 મદિમાને લીધે દ્વારિકાનું પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું છે સરન્તિ-ભવાધિધને જનો
 આનાથી તરી બચ છે માટે તીર્થ-પુણ્યક્ષેનો કહ્યા છે અથવા તીર્થોમા
 યાત્રા-ઉત્સવો કરવા તીર્થોમા જઈને ત્યા ભગવન્મહાપૂજન સાધુવિપ્રસંત
 ધણુ વિગેરે ઉત્સવો કરવા યાત્રાશબ્દ ઉત્સવવાચક પણ વિશ્વકોશમા કહ્યો
 છે તે આ તીર્થયાત્રા યથાવિધિ-‘તીર્થયાત્રા ચિહ્નોર્ણુ પ્રાગ્નિધાયોપોષણ
 ગૃહે’ ઇત્યાદિ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત તીર્થવિધિને અનુસારે કરવી અથવા સ્વસ્વવિ-
 ધિને નહિ ઉલ્લઘન કરીને કરવી, એટલે ફલાનુસધાને રહિત કરવી મુમુક્ષુ-
 ઝોના પ્રતિ સર્વ કર્મમાત્ર ફલાલિસન્ધિ વિનાજ કર્તવ્યપણે શાસ્ત્રો વિધાન
 કરે છે, તો યથાવિહિત મુમુક્ષુઓએ કર્તવ્યશુદ્ધિથીજ તીર્થયાત્રાદિક કરવું
 એમ કરવાથીજ તે ભક્તિમાટે થાય વળી સર્વેરવિ-સર્વ ક્ષોધએ પણ કરવી
 એટલે ભક્તિને પામેલા નિષ્પન્નોએ પણ કરવી આથી અનિષ્પન્નોએજ જેમ
 એમ નિષ્પન્નોએ પણ પુણ્યતીર્થયાત્રા કરવી તેમા અનિષ્પન્નોને તો મનોનિ-
 ર્ભગતા સંપાદન કરવાદ્વારા ભક્તિવૃદ્ધિ માટે થાયઠે નિષ્પન્નોને તો સ્વય-

મુખ્યતીર્થયાત્રા-યથાવિધિ । સર્વેરપિ યથાશક્તિઃ ભાવ્યં દીનેષુ
વત્સલૈઃ ॥૮૨॥ વિષ્ણુઃ શિવો ગણપતિઃ પાર્વતી ચ દિવાકરઃ । एताः

પ્રયોજનપણે લક્ષ્મિમાટે થાયછે, એટલે ‘આ ભગવાનના સંબંધને લીધે
પૂજ્ય’ સ્થાનો હોવાથી પ્રેમપૂર્વક સેવવા લાયક છે’ એવો ભાવ છે.
તીર્થયાત્રાનું ભગવદ્ભક્તિમાં હેતુપણું ભાગવતમાં કહ્યું છે-‘શુદ્ધપોઃ શ્રદ્ધાનસ્ય
વાસુદેવકથારવિઃ । સ્વામ્યહસેવયા વિમાઃ ! પુણ્યતીર્થનિવેશનાદ ॥’ ધૃતિ.
માટે મહાશિવ ત્યાગી ગૃહી સર્વેએ પણ કરવી. તે આ યાત્રા યથાશક્તિ
કરવી-જહુ તીર્થયાત્રા કરવાની શક્તિ ન હોય તો એકલી દ્વારિકાયાત્રા
પણ કરવી. અથવા-કરવીજ નહીંએ એવો આગ્રહ નથી. હસ્તપાદાદિ
શક્તિ સતે કરવી. જે આગ્રહ ન હોય તો લક્ષ્મિસાધન મનોનિર્મળતા
આંધી સિદ્ધ થાય ? એવી આશંકામાં લક્ષ્મિપ્રવાહનાં જહુ સાધનો છે તો
સાધનાંતરથી નિર્મળતા થાયજ. જે દીનવત્સળતા છે એજ સર્વ તીર્થાટન-
થકી પણ અતિશ્રેષ્ઠ છે. તેના વિના તીર્થયાત્રાનું પણ અર્થપણું છે, માટે
દીનજનોવિષે વત્સળતાવાળા અવશ્ય થવું. અથવા-યથાશક્તિ તીર્થયાત્રા
કરવી. એમ કરનારા સર્વેએ ત્યાં રહેલા દીનજનોવિષે વત્સળતાવાળા
યથાશક્તિ થવું. એટલે યથાશક્તિ તીર્થવાસી દીન જનોને અસાદિ
દેવું. ‘વરિદ્વેષ્વઙ્ગહીનેષુ વિપન્નેષ્વામયાવિષુ । સત્ત્વાઙ્ગુક્ત્વાં કુર્વીત ક્ષીણુ
દેવહતેષુ ચ ॥’ એવી સ્મૃતિ છે ॥૮૩॥

મારા એકાંતિક લક્ષ પરમપુરુષાર્થપરાયણોએ પણ જે પંચાયતનપૂજ
સ્મૃતિઆચારથી પ્રાપ્ત છે તે દેવતાંતરના લજનપ્રસંગની બુદ્ધિથી પરિ-
ભ્રામ ન કરવી કિંતુ કરવીજ, પૂજનીયોનું યથોચિત પૂજનમાત્ર વ્યતિ-
ક્રમ માટે નથી, સર્વોત્કૃષ્ટપણે સમાશ્રય કરવો એજ વ્યતિક્રમ ક્યો ગણાય,
તો પાંચમાં પ્રધાન વિષ્ણુને અને તેમને અભિવ્યાપીને શિવાદિકની સંક-
ળના કરીને પંચાયતનપૂજા પણ કરવી એમ હવે કહે છે-મારા આશ્રિત
જનોએ વિષ્ણુ શિવ ગણપતિ પાર્વતી અને સૂર્ય આ પાંચ દેવતાઓ
પૂજ્યપણે માનવા-જાણવા. વિષ્ણુનો પ્રથમ નિર્દેશ ક્યો છે તેથી વૈષ્ણ-
વોને વિષ્ણુપ્રમુખ પંચાયતન સન્નિવેશ સમજવો. તે એવી રીતે કે-પોતાને

પૂજ્યતયા માન્યા દેવતાઃ પઞ્ચ મામકૈઃ ॥૮૪॥ મૃતાણુપદ્રવે કાપિ
વર્મે નારાયણાત્મકમ્ । જપ્યં ચ હનુમન્મન્ત્રો જપ્યો ન ક્ષુદ્રદૈવત-
॥૮૫॥ રવેરિન્દોઞ્ચોપરાગે જાયમાનેઽપરા ક્રિયા. । હિત્વાઽઽશુ
શુચિમિઃ સર્વૈઃ કાર્ય. કૃષ્ણમનોર્જપઃ ॥૮૬॥ જાતાયામથ તન્મુક્તૌ

સન્મુખ મધ્યભાગમા વિષ્ણુ, ઇશાન કોણમા શકર, અગ્નિ કોણમા ગણેશ, નૈઋત કોણમા સૂર્ય અને વાયુ કોણમા પાર્વતી ॥૮૪॥

દેવતાતરના પ્રસંગથી આદેશ કરે છે—કોઈ સમયે ભૂત પ્રેત પિશાચ
બ્રહ્મરાક્ષસ આદિકનો ઉપદ્રવ આવે તો તેના પરિહાર માટે ક્ષુદ્ર દેવ કાળ
ભૈરવાદિકનુ ઉપાસન ન કરવું, કિંતુ નારાયણકવચનો જપ કરવો તથા
હનુમાનજીના મંત્રનો જપ કરવો આ મંત્ર અમારા સપ્રદાયપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ
કરવો, કેમકે તે બહુ વીર્યવાળો છે ‘મહાત્માન હનુમન્ત ય સમારાધયિ
વ્યતિ । આરાધિતોઽહમેવાત્ર ભવિષ્યામિ હિ તેન તુ ॥’ એવું રામાયણમા
રઘુનાથવાક્ય છે, તો ભગવાનના એકાતિક મહાભક્ત હનુમાનજીના આરા
ધનમા અન્યાશ્રય દોષનો પ્રસંગ નથી ॥૮૫॥

જગતમા બહુ જનો ગ્રંથ સમયે મંત્રસિદ્ધિની આકાંક્ષાથી ક્ષુદ્રમંત્ર
જપમા પ્રવર્તે છે, અમારા આશ્રિતોએ તે માર્ગ તુચ્છ હોવાથી પરિત્યાગ
કરવો, કિંતુ તેવા સમયે જ્ઞાન કરી શુદ્ધ થઈ સમસ્ત શ્રેયમા મૂળભૂત
શ્રીકૃષ્ણમંત્રનો જપ કરવો એમ કહે છે—સૂર્યચંદ્રના ગ્રંથણનો સ્પર્શકાળ
થતા, તત્ક્ષણજ ધીજી લૌકિકી સમગ્ર ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી, જ્ઞાનાદિકથી
શુદ્ધ થઈ નિયમિત મનવાળા થઈ સમસ્ત મારા આશ્રિતોએ કૃષ્ણના અષ્ટ
ક્ષર મંત્રનો કે નામમંત્રનો જપ કરવો ‘ચન્દ્રસૂર્યોપરાગે ચ દ્વાવા પ્રવત
માનસ । સ્પર્શાદિમોક્ષપર્વન્ત જપેન્મત્ર જગત્વતે ॥’ એમ પુરુષશ્લોક
દ્રિકામા કહ્યું છે અનંતર તે સૂર્યચંદ્રની ગ્રંથણથી નિર્મુક્તિ થતા પહેરેલા
વસ્ત્રે સહિત શુદ્ધિજ્ઞાન કરીને, અન્યે—ગૃહસ્થોચ્ચી ધીજી—સાધુ બ્રહ્મચારી
હોવાથી દાનમા અનધિકાર છે માટે) ચારોથી કેવળ પૂજ કરવી તેનાથીજ
સકળ દાનકળની સાધિ થાય છે ગૃહસ્થ જનોએ તો યથાશક્તિ ગોમુવાસાં

કૃત્વા જ્ઞાનં સચેતકમ્ । દેયં દાનં મૃદિજનૈઃ શક્ત્યાઽન્યૈસ્ત્યર્ચ્ય
 ર્દેશ્વરઃ ॥૮૭॥ જન્માશૌચં મૃતાશૌચં સ્વસમ્બન્ધાનુસારતઃ । પાલ-
 નીયં યથાશાસ્ત્રં ચાતુર્વર્ણ્યજનૈર્મમ ॥૮૮॥ ભાગ્યં શમદમશાન્તિસ-
 દ્ધિકનું દાનપણં મુક્તિસમયે સંકલ્પેશું કરવું અને પૂજા પણ કરવી, કારણ
 કે બન્નેમાં અધિકારની સંપત્તિ છે. ‘પ્રત્યમાને ભવેદ્યાનં વ્રતે હોમજપાદિ-
 કમ્ । મુચ્યમાને ભવેદ્યાનં મુક્તે જ્ઞાનં વિધીયતે ॥’ ‘સર્વેષામેવ વર્ણાનાં સૂતકં
 રાહુદર્શને । જ્ઞાનં સ્યાદુપરાગાદૌ મત્યે હોમજપાદિ ચ ॥’ ‘મુક્તૌ વસ્તુ ન
 કુર્યત્ જ્ઞાનં વ્રહ્મણસૂતકે । સ સૂતકી ભવેત્તાવધાવત્સ્યાદપરો વ્રહ્મ ॥’
 ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ છે ॥૮૬-૮૭॥

થડણું નિમિત્તના જ્ઞાનપ્રસંગથી જે મુપ્રસિદ્ધ છે તેનેપણ જણાવે છે—
 પોતાના સંબન્ધજનના જન્મનિમિત્તનું અને મરણનિમિત્તનું જે આશૌચ
 તે પોતપોતાના સર્પિઝાદિ સંબન્ધને અનુસારે યથાશાસ્ત્ર પાળવું.
 દશાહાદિ અવધિવાળી ક્રોધપણ અદૃષ્ટ પ્રકારથી જે અશુચિતા શાસ્ત્ર-
 ક્રમ્યા છે તેતો આરેયપણ તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી કિંતુ અનુ-
 સરવા યોગ્યજ છે. એટલે સૌત્યનિમિત્તનું સંધ્યાદિ કર્મ કાંઈ પણ ન
 કરવું. આશૌચધર્મ આરેયપણ વર્ણને સાધારણ છે. યદ્યપિ આ ધર્મ
 સર્વ વર્ણને સાધારણ હોવાથી મૂળમાં મમ-‘મારા આશ્રિતો’ એમ
 કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ ભલે મુમુક્ષુઓ મત્પરાયણ હોય પણ
 જ્યાંમુધી શરીરસંબન્ધ હોય ત્યાંમુધી શરીરસંબન્ધી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ-
 વિક્ષેપ જતો રહેતો નથી, તો તેના નિમિત્તથી પ્રવર્તેલા પણ બધા
 વિધિઓ યથાવિધિ વિધિવશ્યોએ અનુષ્ઠાન કરવાજ જોઈએ એવા
 અભિપ્રાયથી ‘મમ’ એમ કહ્યું છે. મારા આશ્રિતોએ પણ આશૌચ અનુ-
 પાળવું. આશૌચનિર્ણય તો તત્પરાયણ ધર્મશાસ્ત્રોચ્ચક્રી બાણુવો ॥૮૮॥

બ્રાહ્મણાદિ આરેયપણ વર્ણોએ પોતપોતાના વર્ણને અનુગુણ ગુણવૃત્તપરા-
 યણ થવું જોઈએ, અન્યથા જન્મમાનથી તેઓ પ્રશસાતા નથી, એવા આશ-
 યથી આરેય વર્ણોનું લક્ષણ (ઉત્કર્ષ કરનાર ગુણવિશેષ) કહે છે—બ્રાહ્મણોએ
 શમ દમ ક્ષાંતિ સંતોષ આદિક ગુણલક્ષણોએ લક્ષિત થવું. તેમાં શમ-

ન્તોપાદિગુણાન્વિતૈઃ । બ્રાહ્મણૈઃ શૌર્યધૈર્યાદિગુણોપેતૈશ્ચ વાહુજૈઃ
॥૮૯॥ વૈદ્યૈશ્ચ કૃપિવાણિજ્યકુસીદમુપવૃત્તિમિઃ । ભવિતવ્યં તથા
શૂદ્રૈર્દિજસેવાદિવૃત્તિમિઃ ॥૯૦॥ સંસ્કારાશ્ચાદિકં થાદ્યં યથાકાલં

અંતર ઇન્દ્રિયનો નિયંત્રક. દમ-આણ ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્રક. ક્ષાંતિ-પરે પોતાને
પીડા થમાડતાંપણ તેના પ્રતિ અવિકૃતચિત્તપણું. સંતોષ-યદૃશ્યાલબ્ધ
અભધનાદિકથી અલંબુદ્ધિ. આદિશબ્દથી સત્ય તપ દયા દાનાદિકનો સંચલ
સમજવો. તેમાં સ્મૃતિઓ છે-‘સત્યં દાનં તપઃ શૌચમાનુશંસ્યં વ્રમો ઘૃણા ।
દૃશ્યન્તે યત્ર વિપ્રેન્દ્ર ! સ બ્રાહ્મણ इति स्मृतः ॥ ત્રિતેન્દ્રિયો ધર્મપરઃ સ્વાધ્યાય-
નિરતઃ શુચિઃ । કામક્રોધો વશો યસ્ય તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ યોઽધ્યાપયે-
દધીતે યો યાજયેદ્વા વજેત યા । વધાદ્વાપિ યથાક્ષતિ સં દેવા બ્રાહ્મણં
વિદુઃ ॥ ક્ષમા દમા ચ વિજ્ઞાનં સત્યં ચૈવ વ્રમઃ શમઃ । અધ્યાત્મનિરતિર્જ્ઞાનં
પૂત્રબ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥’ ઇતિ. ગીતામાં પણ કહ્યું છે-‘શમો દમસ્તપઃ શૌચં
શાન્તિરાજયમેવ ચ । જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસિક્યં બ્રાહ્મં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥’ ઇતિ.
ક્ષત્રિયોએ શૌર્ય ધૈર્ય ઔદાર્ય વીર્ય આદિક ગુણલક્ષણોએ યુક્ત થવું. તે ગીતામાં
કહ્યું છે-‘શૌર્યં સૈજો ઇતિદાર્દ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ । દાનમીશ્વરભાવશ્ચ
દાર્દ્ર્યં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥’ ઇતિ. વૈશ્યોએ કૃષિકર્મ વણવ્યાપાર વ્યાજવટો
વિગેરે વૃત્તિવાળા થવું. તે ગીતામાં કહ્યું છે-‘કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈદ્યં કર્મ
સ્વભાવજમ્’ ઇતિ. શૂદ્રોએ દ્વિજ-ત્રૈવર્ણિકની સેવાદિ વૃત્તિપરાયણ થવું. તે
ગીતામાં કહ્યું છે-‘પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્’ ઇતિ ॥૮૯-૯૦॥

એ રીતે વર્ણોનું લક્ષણ કહીને, તેમાં દ્વિલેએ સંસ્કારાદિ યથાકાળ
કરવાનું કહે છે-‘ગર્ભાધાનં પુંસવર્નં સીમન્તો જાતકર્મ ચ । નામક્રિયા
નિષ્ક્રમોઽન્નમાજનં વપનક્રિયા ॥ કર્ણવેધો વ્રતાદેશો વેદારમ્ભક્રિયાવિધિઃ ।
વેદાન્તઃ જ્ઞાનમુદ્રાહો વિવાહાગ્નિપરિગ્રહઃ । ત્રેતાગ્નિસન્નહૃદ્યેષ્વ સંસ્કારાઃ
યોઽદ્વદા સ્મૃતાઃ ॥’ આ સ્મૃતિએ કહેલા ગર્ભાધાનાદિ સોળ સંસ્કારો
તથા ‘જ્ઞાનં સન્ધ્યાજપો હોમઃ સ્વાધ્યાયઃ વિવૃતપર્ણમ્ । દેવતાપૂજનં ચેતિ
પદ્મ કર્માંણિ દિનેદિને ॥’ આ સ્મૃતિપ્રોક્ત આનાદિ પદ નિલ ક્રમો તથા
‘જપ-મનુ-યુગ-કાન્તિ-હર્ષ-શાન્ત-મહાહર્યાઃ । જ્ઞાનપ્રથમં ચ સ્વેદુઃ

યયાધનમ્ । સ્વસ્વગૃહ્યાનુસારેણ કર્તવ્યં ચ દ્વિજન્મમિઃ ॥૧૧॥ અજ્ઞા-
નાજ્ઞાનતો વાપિ ગુરુ વા લઘુ પાતકમ્ । કાપિ સ્યાત્તર્હિ તત્પ્રાય-
શ્ચિત્તં કાર્યં સ્વશક્તિઃ ॥૧૨॥ વેદાશ્ચ વ્યાસસૂત્રાણિ શ્રીમદ્ભાગવ-

પણ્ણવત્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥' આ સ્મૃતિપ્રોક્ત ઇતું પ્રકારનું શ્રાદ્ધ નામનું
પિતૃકર્મ, આ સર્વ કર્મ દ્વિજ-નૈવાલિક મારા આશ્રિતોએ યથાકાલ-
'પૂર્વાદ્ધો વૈ દેવાનાં મપ્યંદિનો મનુષ્યાણામપરાહ્નઃ પિણ્ણ' આ શ્રુતિએ
અને 'પૂર્વાદ્ધે દૈવિકં કર્મોઽપરાદ્ધે પૈતૃકં તથા' ઇત્યાદિ સ્મૃતિએ કહેલા
તે તે કર્મકાળને નહિ ઉલ્લંઘીને, યયાધન-શ્રાદ્ધાદિકમાં મુખ્ય ગૌણ પક્ષનું
આશ્રયણ દ્રવ્યની અનુકૂળતાને અનુસારે, પોતપોતાની વેદશાખાના બોધા-
યનાદિ મહાવિંઓએ રચેલાં ગૃહ્યસૂત્રમાં (કલ્પસૂત્ર) કહેલી રીતિને
અનુસારેજ (પણુ ભિન્ન શાખાના ગૃહ્યસૂત્રને અનુસારે નહિ) કરવું ॥૬૨॥

એ રીતે તે તે કાળમાં સંસ્કારાદિકની કર્તવ્યતા કહીને, હવે તેનું ઉલ્લંઘ-
નાદિ પાપ બે થઇભય તો તેનો પ્રાયશ્ચિત્તથી પરિહાર કરવો એમ કહે છે—
જાપિ-કોઈ સમયે અજ્ઞાનથી કે જ્ઞાનથી પણ ગુરુ લઘુ (મોટું નાનું)
પણુ પાપ હ્રસ્વગને લીધે કે સ્વભાવદોષાદિકને લીધે પોતે બે કર્યું હોય
તો તેમાં વિહિત પ્રાયશ્ચિત્ત (વિરોધન સત્કર્મ) સ્વશક્તિઃ-ગુરુ લઘુ
પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી એક પોતાની શરીરશક્તિને અનુસારે કરવું. એટલે કરણ
કહેવરની હ્રશળતા હોય તો લઘુપ્રાયશ્ચિત્તનો આશ્રય ન કરવો. 'વિહિ-
તસ્યાનનુષ્ઠાનાશ્ચિન્દિતસ્ય ચ સેવનાત્ । અતિપ્રહાસેન્દ્રિયાણાં નરાઃ પતન-
મૃચ્છતિ ॥ તસ્માત્તેનેહ કર્તવ્યં પ્રાયશ્ચિત્તં વિમુદ્ધયે । ઇવમસ્યાન્તરાત્મા ચ
લોકશ્ચૈવ પ્રસીદતિ ॥' એમ યોગીશ્વરે કહ્યું છે. 'પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાંનાઃ
પાપેષુ નિરતા નરાઃ । અપશ્ચાત્તાપિનઃ કષ્ટાન્ નરકાન્ યાન્તિ દારુણાન્ ॥'
આ સ્મૃતિએ પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરવામાં મહાઅનર્થ કહ્યો છે. આ પ્રાય-
શ્ચિત્તશબ્દ પાપપ્રશ્નયાથૈ, નૈમિત્તિક કર્મવિશેષમાં રૂઢ છે એમ વિરા-
નેશ્વર કહે છે. પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રકાર તત્પરાયણુ ધર્મશાસ્ત્રો થડી નાણુવો.
પાપો પાંચ પ્રકારનાં કાલ્યાયને કહ્યાં છે- 'મહાપાપં ચાતિપાપં તથા પાતક-
મેવ ચ । પ્રકીર્ણકં ચોપપત્તપમિત્યેવં પદ્મકો ગણઃ ॥' ઇતિ ॥૬૨॥

તામિથમ્ । પુરાણં માર્તે તુ શ્રીવિષ્ણોર્નામસહસ્રકમ્ ॥૧૩॥ તથા
શ્રીમગવદ્ગીતા નીતિશ્ચ વિદુરોદિતા । શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં સ્કાન્દ
વૈષ્ણવલ્લભગમ્ ॥૧૪॥ ધર્મશાસ્ત્રાન્તર્ગતા ચ યાજ્ઞવલ્ક્યમ્નવે.
સ્મૃતિઃ । ઇત્યન્યથ મમેષાણિ સચ્છાસ્ત્રાણિ ભવન્તિ હિ ॥૧૫॥ સ્વહિ-

કહ્યા અને કહેશે એવા ધર્મસ્વરૂપો તથા કહેશે એવા તત્ત્વ ઉપાય
પુરુષાર્થસ્વરૂપોના નિર્ણયમા વેદો અને તે મૂળ જેમા છે એવી સ્મૃતિ
ઓનુ પ્રામાણ્ય જણાવતા થકા, તેમા પોતાને અત્યંત અભીષ્ટ આક
સચ્છાઓને ત્રણ શ્લોકથી કહેડે—વેદો-આનો અપૌરુષેયપણુરૂપ અને
સ્વત પ્રમાણુપણુરૂપ વિશેષ છે, આજ વિશેષ વેદોના ઇષ્ટપણુમા હેતુ છે
વ્યાસમૂત્રો-જે શારીરકમીમાસાશાસ્ત્રરૂપ છે, તત્ત્વ હિત અને પુરુષાર્થના
નિર્ણયમા કપિલાદિ સૂત્રોની અપેક્ષાએ પ્રકૃષ્ટ અને ઉપનિષદોના અર્થ
નિર્ણયરૂપ છે, આ એનો વિશેષ અભિમતપણુમા હેતુ જાણવો શ્રીમદ્-
ભાગવતનામનુ પુરાણુ-આ પુરાણુ બીજા પુરાણોની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ
છે, એનો ઉત્કર્ષ તો ભક્તિપ્રકાશનની પુષ્કળતારૂપ છે અનેક પુરાણોના
નિરચનથી પણ નહિ સતુષ્ટ થએલા વ્યાસ ભગવાને આનો આદભ કર્યો
છે, આ વિશેષ છે, આજ એના અભિમતપણુમા નિમિત્ત છે ભારતમા
શ્રીવિષ્ણુનામસહસ્ર-આમા વિશેષ વક્તા (ભીષ્મ) ની વિલક્ષણતારૂપ
અને શ્રોતા (યુધિષ્ઠિર) ની વિલક્ષણતારૂપ અને વિષય (સકળ પુરુષાર્થ
સપાદક સ્વાદુતમ લઘુતર ઉપાયતારૂપ) ની વિલક્ષણતારૂપ છે, આજ એના
ઇષ્ટપણુમા કારણ જ ભારતમા ગીતા એનો વિશેષ સાક્ષાત્ ભગવાનના
મુખારવિદ્યકી વિનિકળવાપણુ અને સર્વોત્કૃષ્ટ શરણાગતિઉપાયપરપણુ
છે, આજ વિશેષ એના પ્રિયપણુમા બીજ છે ભારતમા વિદુરમોકા
નીતિ-એમા નીત્યતરની અપેક્ષાએ વિશેષ વક્તા (વિદુર) ની વિલક્ષણતારૂપ

એનો વિશેષ સ્મૃત્યતરની અપેક્ષાએ અધ્યાત્મવિચારના આધિક્યરૂપ છે

તેચ્છુભિરેતાનિ મચ્છિષ્યૈઃ સકલૈરપિ । ઓતવ્યાન્યથ પાઠ્યાનિ
કથનીયાનિ ચ દ્વિજૈઃ ॥૧૬॥ તત્રાચારવ્યવહૃતિનિષ્ઠતાનાં ચ

તે આ આઠ સમ્મજાઓ મને ધણ છે—તે તે વિશેષના યોગને લીધે ધણ છે.
એનાથી અવિરૂદ્ધ બીજાં પણ શાસ્ત્રો પ્રમાણુય છે ॥૬૩-૬૫॥

હિતનો બોધ કરનારાં આ સમ્મજાઓ હિતેચ્છુ અમારા આશ્રિત સર્વેએ
સાંભળવાં એમ કહે છે—પોતાના હિતની અપેક્ષાવાળા અમારા સમાશ્રિત
સર્વેએ પણ આ શ્રુતિ અને તેના ઉપગ્રંહણુત સમ્મજાઓ યથાધિકાર
સાંભળવાં. ‘સર્વેએ સાંભળવાં’ એમ કહ્યું તેમાં ‘શુદ્રોએ વેદ વિના’ એમ
જણવું. તેઓને વેદમંત્રના શ્રવણમાં પણ અધિકાર નથી. વેદશ્રવણ
શુદ્રોને માટે સ્કંદપુરાણમાં નિષેધ કર્યું છે—‘વેદશ્રુતૌ નાવિકારઃ કચિચ્છુદ્રસ્ય
વિષયતે । પુરાણશ્રવણે સ્વસ્તિ દેવગ્રાહ્યણસમિધૌ ॥’ ઇતિ. તથા ‘હીશુદ્ર-
દ્વિજવચ્ચૂનાં વ્રતી મ શ્રુતિગોષ્ઠરા’ એમ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે. જે દ્વિજો
અધ્યયન બોધનાદિકમાં સમર્થ હોય તેમણે તે સમ્મજાઓ લણવાં લણાવવાં
અને તેની કથા પણ વાંચવી. મૂળમાં ‘દ્વિજૈઃ’ એવો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી
શુદ્રોને પઠનમાં અને બોધનમાં અધિકાર નથી એમ જણાય છે ॥૬૬॥

તે આ આઠ સમ્મજાઓને મધ્યે યાસવદ્વ્યસ્મૃત્યાદિકમાં અભિમત વિશેષાં-
તરને કહે છે—તે સમ્મજાઓ મધ્યે જે આ યાસવદ્વ્યસ્મૃતિ સમ્મજાસ્વપણે
પરિગણી છે તે નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ સદાચાર, ઋણદાનાદિ વ્યવહાર અને
પાપશોધન પ્રાયશ્ચિત્તના નિર્ણયમાં મિતાક્ષરાનામની ટીકાએ સહિત મહણ
કરવી. (મિતાક્ષરા ટીકાથી તેનો અર્થ જાણવો, આ વિશેષ અહીં વિધાન
કર્યો છે) ‘ધર્મનિર્ણયે’ એમ નહિ કહેતાં ‘આચાર-વ્યવહૃતિ-નિષ્ઠતાનામ્’
એમ જુદુ જુદુ ખાડીને નિર્દેશ કર્યો છે, તો તે મિતાક્ષરા વ્યાખ્યા આચાર-
વ્યવહાર-પ્રાયશ્ચિત્તના નિર્ણયમાત્રમાંજ પ્રમાણને યોગ્ય છે પણ અધ્યાત્મ-
વિચાર પ્રકરણમાં પણ પ્રમાણુયને યોગ્ય નથી એમ વ્યંજીત થાય છે. આ
ઉપરથી અધ્યાત્મપ્રકરણમાં જે જીવશક્તિનું ઐક્યપરપણે વ્યાખ્યાન છે
તદંશમાં મિતાક્ષરાની અનાદરણીયતા સિદ્ધ થાય છે. યાસવદ્વ્યવચનોનો

નિર્ણયે । ગ્રાહ્યા મિતાક્ષરોપેતા યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય તુ સ્મૃતિઃ ॥૧૭॥
શ્રીમદ્ભાગવતસ્યૈષુ સ્કન્ધૌ દશમપञ्ચમૌ । સર્વાધિકતયા જ્ઞેયો
કૃષ્ણમાહાત્મ્યવુદ્ધયે ॥૧૮॥ દશમ. પञ્ચમ. સ્કન્ધૌ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય

આશયતો અન્યજ છે મિતાક્ષરામા પણ જે સ્વસપ્રદાયાનુસારી ન હોય
તે ત્યાગ કરવું એમ તુશબ્દ જણાવે છે ॥૧૭॥

સમસ્તવેદવેદ્ય અનવધિકાતિશયાર્નદ પરબ્રહ્મ કૃષ્ણના માહાત્મ્યજ્ઞાન
માટે આ સચ્ચક્ષો મધ્યે રહેલા શ્રીમદ્ભાગવતનો દશમસ્કંધ અને પચ્ચમ-
સ્કંધ બીજા તદવબોધક સર્વ સચ્ચક્ષોની (વેદોનીપણ) અપેક્ષાએ અધિક-
પણે બાણવા કારણ કે સર્વથી પરતરપણુ સતે સર્વસમાશ્રયણીત્વ વાતસદ્ય
સૌલભ્ય આદિકે કલ્યાણગુણો આ દશમસ્કંધમાજ સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે પચ્ચમ
સ્કંધ કૃષ્ણનાજ એક ઉપાસક જનોના મહિમાના અનુવર્ણનપર હોવાથી
કૃષ્ણના મહિમાનુવર્ણનપરજ છે એમ બાણવુ ॥૧૮॥

‘વેદાશ્ચ ધ્યાસસૂત્રાણિ’ આનાથી નિર્દેશ કરેલા પ્રમાણોમા પ્રવેશ કરીને
સમયને પરિશોધીને સારાસારાશનો વિભાગ કરીને, ઉપાદેયતો સારાશ
છે તે ગીતામાં કહ્યું છે—‘યાવાનર્થ ઉદ્ધવાને સર્વતઃ સમ્ક્રુતોદકે । તાવાન્
સર્વેષુ વેદેષુ ગ્રાહ્યજ્ઞસ્ય વિજ્ઞાનતઃ ॥’ ધૃતિ સારાશમા પણ સાર સારતર
સારતમ એવા ભેદથી વિભેદ બાણવો તેમા સર્વ કર્મ ફલાભિસન્ધિ નિના
કરાતું સારભૂત છે, એકે એવું કર્મ બધન માટે થાય નહિ, પર મનની
નિર્મળતા સપાદનદ્વારા ઉપાસનમા ઉપયોગી થઇ અપુનરાવૃત્તિમાટે ઉપ-
યોગી થાય છે મનના રાગાદિ મળ પકવ થતા યોગયોગ્ય મનને પામીને,
યમનિયમાદિ અષ્ટાંગયોગના અભ્યાસથી મુસસકૃત થએલા મનથી ગ્રામ્ય
પરમપુરુષનું તૈલધારાવત્ અવિચ્છિન્ન વારવાર અનુસ્મરણ પ્રેમથી કરાતું
માનસસાક્ષાત્કારપર્યવસાથી જે થાય તેતો સારતર છે જે પોતાના
જ્ઞાન પ્રયત્નથી પણ અલભ્ય, જડભરતચરિત્રને અનુવર્તનારાઓએ પણ
દુષપ્રાપ, ભગવાનના અનુચિદથીજ એક લભ્ય, અવિવેકિઓને વિપયોમાજ
જેમ જેમ ભગવાનમા સુદૃઢ જે રાજાનુજ્ઞાવિશેષ ફળભક્ષિશબ્દવાચ્ય

ચ સ્મૃતિ । મક્તિશાસ્ત્રં યોગશાસ્ત્રં ધર્મશાસ્ત્રં ક્રમેણ મે ॥૧૧॥

છે તે આ સારતમ છે, કેમકે ઇતરની પેઠે પોતાના પ્રયત્નથી સપાદન કરવાને અયોગ્ય છે ‘વા પ્રીતિરવિવેકાના વિષયેષ્વનપાયિની । ત્વામનુસ્મરત સા મે હૃદયાન્નાપસર્પન્તુ ॥’ એમ કેવળ પ્રાર્થનીય છે ભગવાનતો શરણાગત-વત્સળ હોવાથી પોતાના પદ થકી અધિક તેવી પ્રીતિને કદાચિત્ કોઈને જ લાવશુદ્ધિની અનુગુણતાથી સમર્પે છે તો એ રીતે ત્રણ પ્રકારના સારોમા સારતમપરપણે દશમસ્કંધ લેવો, સારતરપરપણે પચમસ્કંધ લેવો અને સારપરપણે યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ લેવી એમ આ શ્લોકથી કહે છે— એમનુ તેવાપણે જે કથન તે, નિર્દેશ કરેલા વેદાદિકમા પ્રવેશ કરવા અસમર્થ જનોએ દશમસ્કંધમાત્રનુ વા રૂડી રીતે પર્યાયોચન કરીને એવી ભક્તિની આપણે પ્રાર્થના કરવી એમ અવધારવુ, અથવા પચમસ્કંધનો વિચાર કરી ભગવાનના યોગમા શ્રેય માટે યત્ન કરવો એમ ભણવુ, અપકવ મન કપાયવાળા અમને આ યોગાભ્યાસ કેમ થાય ? એવા નિર્વેદમા શ્રદ્ધાવિદોમા અગ્રેસર યાજ્ઞવલ્ક્યે કહેલા સ્મૃતિવિશેષની પર્યાયોચના કરી પોતાને ઉપયોગી ધર્મપરપણે રહેવુ, એમ જણાવા માટે છે ભક્તિ પર શાસ્ત્ર તે ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવાય આ સ્થળે ભક્તિશબ્દથી કર્મયોગાદિકની અપેક્ષાએ રહિત, ભગવાનમાજ સાધનપણાનો અધ્યવસાય કરેલો હોવાથી સાધનભાવે રહિત, સ્વયંપ્રયોજનભૂત (ફળભૂત) ભક્તિવિશેષ કહ્યો છે દશમસ્કંધમા ઓપીપ્રમુખોનો જે ભક્તિરસ નિરૂપણ કયો છે તે આ ભક્તિયોગ નહિ, કેમકે ગોપીઓનો યોગાભ્યાસમા સળગ્ય ન હતો. તે ઉદ્ભવજીએ કહ્યું છે—‘કેમા સ્ત્રિયો વનવરા વ્યમિચારશીલા કૃષ્ણે ક વૈષ્ણ પરમાત્મનિ રુદ્ધભાવ’ ધતિ આવો પ્રેમાનુર્ણધતો ભક્તિયોગથી વિશેષ છે આવા ભક્તિરસવિશેષને નિરતર અનુભવ કરનારાઓને એથી પરપ્રાપ્ય પ્રાર્થનીય કાંઈ પણ છેજ નહિ, માટે તે ભક્તિ ‘ફળભક્તિ’ એમ કહેવાય છે એ રીતે દશમસ્કંધતો આવા ભક્તિવિશેષપર છે એવો અમારો મત છે, તો અમારા આશ્રિતોએ તેવી ભક્તિપરપણે આ દશમસ્કંધ લેવો પચમ-સ્કંધ યોગિઓના ચરિત્રોના વર્ણનદ્વારા મુમુક્ષુઓને યોગ-સારતર ભક્તિ

શારીરકાણાં ભગવદ્ગીતાયાશ્ચાવગમ્યતામ્ । રામાનુજાચાર્યવ્રતં
યોગમાં પ્રવતવિષ્ણુ. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ કહેવાય, વિષયોથપ્તી
ચિત્તવૃત્તિનો પરમાત્મામાં જે નિરોધ તે યોગ કહ્યો છે. તેતો પરમાત્મામાં
પ્રીતિ વિના નજ થાય, તો પ્રેમગભિત જે ધ્યાન તે યોગ એમ સિદ્ધ થાય
છે. આવા યોગપર પંચમસ્કંધ છે એવો અમારો મત છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય-
સ્મૃતિમાં સર્વના પ્રતિ સામાન્યપણે ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે, અમારો
મતતો એટલોજ કે જે ધર્મોએ કરીને મનની નિર્મળતા થાય તેટલાપર તે
શાસ્ત્ર હોવાથી તેટલાપરપણે તે શાસ્ત્ર મુમુક્ષુ અમારા આશ્રિતોએ લેવું,
તો કર્મયોગપરપણે યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિની સારપરતા જાણવી. તાત્પર્ય
એટલું કે-નિઃશ્રેયસાર્થોએ આદરણીય ઉપાય કર્મયોગ જ્ઞાનયોગ અને
ભક્તિયોગ છે, તે આ ઉપાય પર્વક્રમ થકી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ છે, તેમાં
કર્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિથકી લેવું. યોગ-જ્ઞાનયોગ ભક્તિ-
યોગ બન્ને પંચમ સ્કંધથકી જાણવા. જે આ સાધનભાવે રહિત,
સ્વયંપ્રયોજ હોવાથી ફળરૂપ, પરાનુરાગપ્રકર્ષાત્મક, પ્રયત્નશનથી પણ
અલભ્ય, સાધ્યભક્તિ જેનું નામ છે, પરમપુરૂષના પ્રસાદથીજ એક
લભ્ય છે તે આ ગોપીજનોમાં પ્રસિદ્ધ છે તે દશમસ્કંધથી જાણવો. તો
યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, પંચમસ્કંધ અને દશમસ્કંધ અનુક્રમે ધર્મશાસ્ત્ર યોગ-
શાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્ર છે એવો અમારો મત છે ॥૬૮॥

શારીરક સૂત્રો અને ભગવદ્ગીતાના યથાસ્થિત અર્થના જ્ઞાનમાં લાભ્યા-
તરની અનાદરણીયતા ખ્યાપન કરવા કહેછે—શારીર-સર્વશરીર પર-
માત્મા, તેને અધિકાર કરીને પ્રવર્તેલાં સૂત્રો ‘મયાત્વો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ આ
સૂત્રને આરંભીને ‘અનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્’ આ સૂત્રપર્યંતનાં આદરાયણપ્રણીત
છે તેમના અને ભગવદ્ગીતાના અર્થનિર્ણયમાં શ્રીમદ્રામાનુજાચાર્યે કરેલું
આધ્યાત્મિક-સર્વાન્તરાત્મા પરમાત્મામાં સૂત્રાધરોને અનુસારે પ્રવર્તેલું
લાભ્યજ્ઞ મેં માનેલું છે એમ તમારે સર્વેએ જાણવું. યદ્યપિ શારીરકમીમાંસા
અને ગીતાના આખ્યાનરૂપપણે પ્રવર્તેલા પ્રબન્ધો કેટલાક છે, પણ તે
યથાસ્થિત આત્મસ્વરૂપનો જોધ કરનારા નથી. શ્રીમદ્રામાનુજાચાર્યવિરચિત

માપ્યમાધ્યાત્મિકં મમ ॥૧૦૦॥ एतेषु यानि वाङ्मयानि श्रीः-
 णस्य वृषस्य च । अत्युत्कर्षपराणि स्युस्तथाभक्तिविरागयोः
 ॥१०१॥ मन्तव्यानि प्रधानानि तान्येवेतरवाङ्मयतः । धर्मेण
 सहिता कृष्णभक्तिः कार्येति तद्रहः ॥१०२॥ धर्मो ह्येयः सदा-

ભાષ્યજ તેનું છે, માટે તેના અર્થનિર્ણયમાં તેજ લેવું પણ શાંકર કે બીજાનું
 તેનું સહોદર લેવું નહિ, કેમકે મૃષાવાદાદિ દોષોથી દૂષિત છે ॥૧૦૦॥

આ વેદાદિ આઠ સમ્બંધોને પ્રમાણપણે નિર્દેશ કર્યા તેમાં યુક્ત્યુ-
 ગ્નોએ ઉપસેવવા લાયક બહુ બહુ બાજતો (સ્વર્ગ પુત્ર પશુ અનાદિ) તે તે
 સ્થળમાં પ્રતિપાદન કરી છે. યદ્યપિ સત્વાદિ ગુણોને અનુગુણ તેમાં તેમાં
 પ્રવર્તતા તે તે અધિકારીઓને અધિકાર કરીને તે શાસ્ત્રો પ્રવર્તેલાં હોવાથી
 તેમનું પ્રામાણ્ય સ્થિર છે, તથાપિ વેદોનું અને તન્મૂળક સ્મૃતિઓનું હાર્દ
 તેમાં નથી. પરમ તાત્પર્યતો નિઃત્રેયસ સંપાદમાંજ છે, માટે તે સમ્બંધોમાં
 જે વચનો યુક્ત્યુગ્રામ્ય પરંબ્રહ્મ પરમપુરૂષ શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું, તેમના
 ઉપાસનમાં ઉપકારક ધર્મ, તેમનેવિષે પ્રેમરૂપા ભક્તિ અને અન્યત્ર
 દૃઢ વૈરાગ્યના અતિશય ઉત્કર્ષને બોધ કરનારાં હોય તેજ વચનો ધર્મ
 વચનોની અપેક્ષાએ પ્રકૃષ્ટ પ્રમાણ બલુવાં (પ્રધાન બલુવાં) પ્રાધાન્ય તો
 હિતતત્ત્વનો અવબોધ આપે છે માટે અવશ્ય ઉપસેવ્યતારૂપ બલુવું.
 ધર્મે સહિત કૃષ્ણભક્તિ કરવી એટલુંજ વેદો અને તદનુસારી પ્રમાણો કે
 જે પરમહિતકપર છે તેમનું પરમ તાત્પર્ય છે. પરમ તાત્પર્યતો હિતતત્ત્વજ
 કિંચિત્ છે, તેતો આત્મવૈતિક દુઃખનિવૃત્તિપૂર્વક પરમાર્નદની પ્રાપ્તિ છે. તેતો
 પરંબોયોતિ પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને પામેલાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની પ્રાપ્તિનાં
 સાધન તો આ ઠલાં એજ છે ॥૧૦૧-૧૦૨॥

‘વેદાશ્ચ વ્યાસસૂત્રાણિ’ આથી પ્રમાણસાર કહીને, હવે પ્રમેય (ધર્માદિ)
 સારને તેના લક્ષણનિરૂપણદ્વારા કહે છે—શ્રુતિ સ્મૃતિએ ઉપપાદન કરેલો
 જે સદાચાર તે ધર્મ બલુવો. ‘શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મેશાઙ્ગં તુ વૈ સ્મૃતિઃ’

ચારં: શ્રુતિસ્મૃત્યુપપાદિતઃ । માહાત્મ્યજ્ઞાનયુગ્મભૂરિજ્ઞેહો ભક્તિશ્ચ
એમ મનુએ કહ્યું છે. 'શ્રુતિસ્મૃત્યુપપાદિત' આથી 'ચોદનાલક્ષણ' આટલું
સિદ્ધ થાય છે. યદ્યપિ શ્યેનાદિપણ શ્રુતિએ ઉપપાદન કરેલો છે તથાપિ
તે સદાચાર નથી, તેતો પરને અનર્થ કરનારો અસતોનો આચાર છે તો
'સદાચાર' આથી શ્યેનાદિકની નિવૃત્તિ કરી છે તેથી 'અર્થ' આટલું તાત્પર્ય
થાય છે તો 'ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મ' આ જૈમિનીએ કહેલું ધર્મલક્ષણ
આથી અનુવાદ કર્યું થાય છે. ચોદના-વેદવિધિ ઓધિત હોઇને જે અર્થ
હોય તે ધર્મ જાણવો, એવો એનો અર્થ છે અથવા-મુમુક્ષુઓએ
આદરણીય ધર્મ જાળ જાણવો કે જે શ્રુતિસ્મૃતિઉપપાદિત સદાચાર છે
'શ્રુતિસ્મૃતિઉપપાદિત સદાચારજ મુમુક્ષુઓનો ધર્મ જાણવો' આવો
અન્વય કરવો 'શ્રુતિસ્મૃત્યુપપાદિત.' આ સામાન્યનિર્દેશ પૂર્વક 'સદાચાર'
આ વિશેષ નિર્દેશ છે એટલે શ્રુતિસ્મૃતિએ ઉપપાદન કરેલામા જે સદા-
ચાર છે તેજ મુમુક્ષુઓએ આદરણીય ધર્મ જાણવો સચ્છબ્દથી બ્રહ્મવિદો
જાણવા. 'અન્નિ વ્રજેતિ ચેદ્વેદ સન્તમેન તતો વિદુ' એવી શ્રુતિ છે, તેમનો
આચાર નિષ્કામ કર્મ જાણુ બ્રહ્મવિદોમા સકામ કર્મ થટે નહિ

ભક્તિનુ સ્વરૂપ કહે છે—માધવ શ્રીમત્તારાણુમા જે અધિક સ્નેહ
તે ભક્તિ જાણવી અધિક સ્નેહ કામાન્ધને સ્પર્શ શબ્દાદિકમા પણ હોય
છે પણ તે ભક્તિ ન કહેવાય, પરંતુ સવશ્વરમા તેમના એશ્વર્યના જ્ઞાન-
પૂર્વક જે પરાનુરાગ તે ભક્તિ કહી છે તે આ અભિપ્રાયથીજ 'માહાત્મ્ય
જ્ઞાનયુગ્મ' એમ કહ્યું છે આથી 'સા પરાનુરક્તિશ્ચરે' આ ભક્તિસૂત્રનું
વ્યાખ્યાન કર્યું થાયછે 'માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વેનુ સુદદ સર્વંતોઽધિક.' એહો
ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તવા મુક્તિર્ન ચાન્યયા ॥' એમ પચ્ચરાત્રમા કહ્યું છે
અથવા 'માઘવે ભૂરિ જ્ઞેહ' આટલું પદ ભક્તિસ્વરૂપપર લેવું એમ લેવાથી
'સા પરાનુરક્તિશ્ચરે' આ સૂત્રની સાથે એકાર્થતા થાયછે. અતિગય
સ્નેહની નિષ્પત્તિમા અને નિષ્પન્ન અવિક સ્નેહની પ્રતિદિન પ્રવૃદ્ધિના

માધવે ॥૧૦૩॥ વૈરાગ્યં જ્ઞેયમપ્રીતિઃ શ્રીકૃષ્ણેતરવસ્તુપુ । જ્ઞાનં
અવિચ્છેદમાં હેતુ 'માહાત્મ્યજ્ઞાનયુગ્' આ પદથી જણાવ્યો છે. માહાત્મ્ય-
જ્ઞાન ન હોય તો નિષ્કલેષો પણ એક દૃઢતર ન થાય અને ઉત્તરોત્તર
અતિશયને ન પામે. તે માહાત્મ્યજ્ઞાન હોય તો ભક્તિ વૃદ્ધિને પામેજ.
ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનથી ભગવદ્ભક્તિ વૃદ્ધિ પામેછે એમ ગીતામાં
સ્પષ્ટ કહ્યું છે—'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सौख्य-
मप्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥' ધર્મિ.

વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહેછે—શ્રીકૃષ્ણયજ્ઞી ધર્મિતર વસ્તુમાત્રમાં જે અત્યંત
અપ્રીતિ તે વૈરાગ્ય બાલુવો. 'द्वयं प्रमोः कालज्ञप्तया हयैरैतैश्चतुर्विधैः ।
असह्युक्ताखिलं तत्राहचिर्वैराग्यमुच्यते ॥' એમ સ્કંદપુરાણમાં લક્ષણ કહ્યું છે.
યદ્યપિ મુમુક્ષુ હોઈને સર્વથા વિષયથી વિરક્તને પણ શ્રીકૃષ્ણયજ્ઞી અન્ય
પરિશુદ્ધ સ્વસ્વરૂપમાં રાગ અવર્જનીયજ છે, કેમકે આત્માવલોકન વિના
ભક્તિની સિદ્ધિ થતી નથી. તથાપિ પરિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં તેમને જે રતિ
છે તે કેવળ જ્ઞાનેકાકારપણે નથી પરંતુ ભગવાનના દાસપણેજ છે. તે આ
પ્રીતિ તો ભગવત્પ્રીતિમાંજ પર્યવસાન પામે છે. કેવલાત્મામાં પ્રીતિ તો અનુ-
ચિત છે. ભગવત્પરોએ કેવલ્ય પણ ત્યાજ્યજ છે. માટે 'શ્રીકૃષ્ણ યજ્ઞી ધર્મિતર
વસ્તુમાત્રમાં જે અપ્રીતિ તે વૈરાગ્ય બાલુવો' એમ જે કહ્યું તે યુક્ત છે.

હવે નિરૂપણ કરેલી ભક્તિ અને વૈરાગ્યમાં જ્ઞાનની અપેક્ષા હોવાથી
જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેછે—આ સ્થળે જ્ઞાન હેય ઉપાદેય વિજ્ઞાન બાલુવું.
વિષયહોવાના વિચિત્રતા વિના વૈરાગ્યનો ઉદય થાય નહિ, તો તેમાં હેયપણે
માયા જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એ સિદ્ધ થયું. ઉપાદેયતમ જે ભગવત્સ્વરૂપ છે
તેના પરિજ્ઞાન વિના તેમના માહાત્મ્યવિજ્ઞાનમૂળક ભક્તિ પણ ઉદય પામે
નહિ, માટે તેમાં તત્ત્વવિજ્ઞાનની અપેક્ષા છેજ. જીવાત્મા પરમાત્માનીજ
એક દાસતારૂપ રસવાળો હોવાથી તેનું પણ ઉપાદેયપણે વિજ્ઞાન અપેક્ષિત
છે એમ બાલુવું. જીવશબ્દથી ક્ષેત્રજવર્ગ કહ્યો છે. આયારાજથી ક્ષેત્રાદિ
વિવિધ પરિણામના આશ્રયભૂત પ્રકૃતિ કહી છે. વિચિત્ર કાર્ય કરવાનું
સામર્થ્ય હોવાને લીધે પ્રકૃતિને આયારાજકથી કહી છે પણ મિથ્યાપણાને

ચ જીવમાયેશરૂપાણાં સુષુ વેદનમ્ ॥૧૦૪॥ દૃત્સ્યોઽણુસૂક્ષ્મ-
લીધે નહિ. ઇશિશબ્દથી તે બંનેની અંદર પ્રવેશ કરીને નિયમ કરનારા
પરમાત્મા કહ્યા છે. તે આ જીવ માયા અને ઇશિના સ્વરૂપોને જે સુષુ-
પ્તિમાં સ્થિત સ્વરૂપે બાંધેલું તેજ જ્ઞાન બાંધેલું. બીજું તો અજ્ઞાન છે, કેમકે
બંધન કરનાર છે. ચિત્ અચિત્ ઇશ્વર આ ત્રણ તત્વો બાંધેલાં એટલું
તાત્પર્ય છે ॥૧૦૩-૧૦૪॥

ત્રણ તત્વો બાંધવાનાં કહ્યાં, તેમાં પ્રથમ જીવનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે
છે—આ જીવ ચિદ્રૂપ—સ્વયંપ્રકાશમાનરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ—જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.
શ્રુતિ જ્ઞાનસ્વરૂપતાને કહે છે—‘વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ’ ‘વિજ્ઞાનં વશં તનુતે’
‘વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્’ ઇતિ. જ્ઞાનપણું હોવાથી સ્વયંપ્રકાશતા સિદ્ધ થાય છે. તે
શ્રુતિ કહે છે—‘દૃશ્યન્તર્જયોતિઃ પુરુષઃ’ ‘અગ્રાયં પુરુષઃ સ્વયંજ્યોતિર્ભવતિ’ ઇતિ.
યદપિ પરમાત્મા પણ ચિદ્રૂપ છે અથાપિ તે અણુપરિમાણુ નથી. અણુ-
પરિમાણુ હોધને ચિદ્રૂપ તો જીવજ છે. જીવનું અણુપણું શ્રુતિએ કહ્યું છે—
‘દ્યુષોઽણુરાત્મા ચેતસાં વેદિતન્યઃ’ ‘ભારામ્રમાત્રો દૃશ્યોઽપિ દૃષ્ટઃ’ ‘વાલામ્રશત-
માગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ । ભાગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયા’ ઇત્યાદિ. આત્મા જ્ઞાન-
સ્વરૂપજ છે પણ જ્ઞાનગુણક નથી આવા પરમતત્વા નિરાકરણુમાંટે ‘જ્ઞાતા’
એમ કહેછે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાતાપણું પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે—‘દ્યુષ્ હિ
દ્રષ્ટા શ્રોતા ગ્રાતા રસયિતા મન્તા બોદા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ’ ‘ન વિજ્ઞા-
નુર્વિજ્ઞાતેર્વિપરિલોપો વિદ્યતે’ ‘અથ વો વેદેદં વિગ્રાણીતિ સ આત્મા’ ઇત્યાદિ.
એમ કહેવાથી—આત્મા વિશુ છે એવો વાદ, આગંતુક જ્ઞાનગુણક છે એવો
વાદ અને જ્ઞાનમાત્ર છે એવો વાદ પરાસ્ત થઈ ગયો. તેનો ખંડનપ્રકાર તો
સાધ્ય થકી બાંધેલો. આત્માનું જ્ઞાતાપણું કહેવાથી અહમર્થનું આત્માપણું
પણ સિદ્ધ થઈ બાંધેલું. અહમર્થ આત્માજ છે. ‘અહં મનુરમવં સૂર્યશ્ચ’
એરીતે અહંમહથીજ આત્મસાક્ષાત્કાર આત્મદર્શી વામદેવનો છે. મુક્યોનો
પણ ‘અહમગ્રમહમગ્રમહમગ્રાદોઽહમગ્રાદ અહં શોકકૃદહં શોકકૃત્’ એરીતે
અહંમહથીજ આત્માનુભવ છે. તેવોજ ઇશ્વરસંકલ્પ છે—‘હન્વાહમિમા-
ત્તિસો દેવતાઃ’ ઇતિ. માટે અહમર્થજ આત્મા છે. વળી આત્માનું જ્ઞાતા-

શ્ચિદ્રૂપો જ્ઞાતા વ્યાપ્યાચ્છિલાં તનુમ્ । જ્ઞાનશત્રયા સ્થિતો જીવો

પણું કહેવાથી કર્તાપણું પણ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે કર્તાપણું જ્ઞાતાનોજ ધર્મ છે. જ્ઞાતાનુંજ કર્તાપણું હોવાથી ‘ચેતનોઽહં કરોમિ’ ‘ચેતન હું કરું છું’ એવો જે ચૈતન્ય અને કર્તૃત્વનો એકપણે અનુભવ થાય છે તેપણુ ઘટતો આવે છે. સૂત્રકાર પણ ‘કર્તા જ્ઞાત્યર્થવત્વાત્’ એમ જીવમાં કર્તૃત્વ સમર્થન કરે છે. આ કર્તૃત્વપણુ આત્માનું પરમાત્માને અધીન છે, ‘પરાતુ તચ્ચુતેઃ’ એમ સૂત્રકાર સમર્થન કરે છે. ‘મન્ત. પ્રવિષ્ટઃ જ્ઞાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા’ ‘ય આત્મતિ તિષ્ઠજ્ઞાત્મનોઽન્તરો યમાત્મા ન વેદ ચત્વાત્મા શરીરં ય જાત્માનમન્તરો યમયતિ’ એવી શ્રુતિ છે. તે આ જીવાત્મા પ્રતિશરીર ભિન્ન ભિન્ન હોઈને તેતે હૃદયપ્રદેશમાં વિશેષસત્તાથી વર્તે છે એવા અભિપ્રાયથી ‘હૃત્સ્થઃ’ એમ કહે છે. તેમાં શ્રુતિ છે—‘હૃદિ હ્યયમાત્મા ષોડશં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયન્તર્જ્યોતિઃ’ ઇતિ સૂત્રકાર પણ કહે છે—‘અવસ્થિનિવૈરોપ્યાવિતિ ચેન્નામ્પુપગમાત્ હૃદિ હિ’ ઇતિ હૃત્સ્થઃ—‘હૃદયપ્રદેશમાં રહેલો’ એમ કહેવાથી શરીરથકી આત્મા ભુદો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ‘દેહજ આત્મા છે’ એવો જે વાદ તે પરાસ્ત થએલો જાણવો. તેનો ખડનપ્રકાર બાહ્યથકી જાણવો તે આ જીવાત્મા સૂક્ષ્મ છે ત્યા ત્યા પ્રવેશ કરતાં મૂર્તનેજ જેમ એમ એને તેતે બાહ્ય વસ્તુઓવડે પ્રતિરોધ થતો નથી, કેમકે આત્મા આકાશાદિવત્ અમૂર્ત દ્રવ્ય છે અણુપરિમાણુ એવો પણ આ આત્મા પોતાની જ્ઞાનપ્રભાથી જાસિલાં તનું—આપાદતળ મસ્તક પોતાના દેહમાં અભિવ્યાપીને રહ્યો છે. એમ કહેવાથી—‘આત્મા અણુપરિમાણુ હોય તો શરીરમાં એક પ્રદેશમાં વિવિધમાનપણું અવશ્ય અગીકાર કરતાં હસ્તપાદાદિ સર્વ અવયવાવચ્છેદથી મુખ દુઃખાદિકની ઉપશન્ધિ ન થાય’ એવી રકા પરાસ્ત થઈ ગઈ. આત્મા અણુ છે પણ ધર્મભૂત જ્ઞાનના પ્રસરણથી સર્વ અવયવાવચ્છેદથી મુખ દુઃખાદિકનો અનુભવ ઘટે છે. ‘ગુણદ્વાઽસ્ત્રોકયત્’ એવું બ્યાસમૂત્ર છે. ‘યયા પ્રકાશયત્વેકઃ કૃષ્ણં લોકમિમં રવિઃ । સ્ત્રેયં સ્ત્રેયી તથા કૃષ્ણં પ્રકાશયતિ મારવ ॥’ એમ ગીતામાં કહ્યું છે. વળી તે આ જીવ અચ્છેદત્વાદિ હંશુલુવાળો હોઈને અવિનાશી છે. તેમાં શ્રુતિ છે—

ત્રેયોઽચ્છેદાદિલક્ષણઃ ॥૧૦૫॥ ત્રિગુણાત્મા તમઃ 'રૂપ્ણશક્તિર્દે-

'ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે' ઇતિ. ગીતાવચન છે—'અચ્છેદોઽયમદાહોઽયમ-
ક્ષેયોઽશોષ્ય ઇવ ચ' ઇતિ. અહીં 'જ્ઞાતાણુઃ' આ પદથી 'જ્ઞાતૃત્વે સતિ અણુત્વં'
'જ્ઞાતાપણું હોવાની સાથે અણુપણું' જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે. પરમાત્મામાં
અતિઆત્મિ વારણમાટે અણુત્વ કહ્યું છે. 'હરણ્યોઽણુઃ' આ પદથી પ્રત્યેક
શરીરમાં જીવ જીવો છે એમ સૂચવ્યું છે. એથી જીવોનું અનંતપણું
બણવું. આવો જીવ બણવો. આ સ્થળે વિસ્તાર લાભ્યમાં જોવો ॥૧૦૫॥

હવે માયાનું સ્વરૂપ કહે છે—વિચિત્ર કાર્ય કરનારી હોવાથી વિસ્મ-
યનીયા છે માટે પ્રકૃતિનો માયાશબ્દથી નિર્દેશ કર્યો છે. આથી—'માયા-
શબ્દથી પ્રકૃતિનો નિર્દેશ કર્યો છે તો તે મિથ્યા છે' એવી શકા પરાસ્ત
થઈ. તેથી શ્રુતિ છે—'માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્' ઇતિ
માયાશબ્દથી કહેલી તે આ પ્રકૃતિ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોથીજ નિરૂપણીય
હોવાથી ત્રિગુણાત્મા કહી છે. ત્રણ ગુણો—સત્ત્વ રજ તમ, તેજ આત્મા-
સ્વરૂપને નિરૂપણ કરનારો ધર્મ જોનો છે તે ત્રિગુણાત્મા કહેવાય, અર્થાત્
સત્વાદિ ગુણત્રયવિશિષ્ટ છે. 'અજામેકાં લોહિતગુહ્નકૃણ્ણાં' એવી શ્રુતિ
છે. લોહિતાદિ શબ્દથી સત્ત્વ રજ તમ ગુણ કહ્યા છે. 'સેવં ગુણમયી
માયા' 'મમાન્ન માયા ગુણમયનેકધા' 'પ્રકૃતિર્ગુણસામ્યં ચૈ' એમ ભાગવ-
તમાં કહ્યું છે. ગુણમયત્વનિર્દેશ તો અધિકપણના અભિપ્રાયથી કર્યો છે.
આથી—'સત્વાદિ ત્રણ ગુણોનો સમુદાયજ પ્રકૃતિ છે' એવો સાંખ્યવાદ
પરાસ્ત થયો. કારણ કે સત્વાદિકને પ્રકૃતિના ગુણપણે બહુ સ્મૃતિવચનો
કહે છે.—'કાર્યતે દ્વાયજ્ઞઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિર્જગુણૈઃ' 'પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાતિ
ગુણૈઃ' 'પ્રકૃતેર્ગુણસમ્મૂદાઃ' 'પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ' 'સર્વં રજસત્તમ ઇતિ પ્રકૃ-
તેર્ગુણાસૈઃ' 'સત્વાદિર્મિર્ગુણૈર્વર્તે' 'ઈતે પ્રધાનસ્ય ગુણાસ્ત્રયઃ પુરુષસત્તમ'
ઈત્યાદિ. આ માયા કૌમઃ—મહદાદિ બ્રહ્મા અવસ્થાઓના વિલયનું સ્થાન
હોવાથી પ્રલયસમયે નામરૂપાદિકે રહિતપણું છે માટે જ મૂળ પ્રકૃતિ છે
તે આ જીવવિજ્ઞાનના પરસરણને પ્રતિરોધ કરનાર હોવાથી તમઃશબ્દથી
કહી છે. અર્થાત્ મહદાદિ સમગ્ર પરિણામના મૂળભૂત, ત્રિગુણસુશુદ્ધ, સ્વરૂપ,

હતદીયયોઃ । જીવસ્ય ચાહંમમતાહેતુર્માયાઽવગમ્યતામ્ ॥૧૦૬॥

તરંગ વિનાના સમુદ્રસદૃશ, કારણાવસ્થામાં રહેલું જે પ્રધાન તે તમઃશબ્દથી કહ્યું છે. ‘મહાનમ્યકે લીયતે, અમ્યક્મક્ષરે લીયતે, મક્ષરં તમસિ લીયતે’ ‘નાસદાસીન્નો સદાસીત્તદાનીં તમ આસીત્’ એવી શ્રુતિ છે. તે આ ‘તમઃ-શબ્દવાચ્ય માયા કૃષ્ણશક્તિઃ-કૃષ્ણ આનંદમય પરબ્રહ્મનો સકળ પ્રપંચની સૃષ્ટિ કરવામાં સમુપયોગી શક્તિવિશેષ છે. અગ્નિના દાહોપયોગી અપૃથક્સિદ્ધ કોઈ ધર્મને શક્તિપણે ‘અવહાર કરાય છે. જે કાર્યોપયોગી અપૃથક્સિદ્ધ વિશેષણ તે શક્તિ છે એવું શમિનું લક્ષણ છે. અપૃથક્સિદ્ધ વિશેષણતાતો શરીરપણે બાણવી. ‘યસ્યામ્યક્ત શરીરં’ આ અંતર્ધર્મિબ્રાહ્મણ શ્રુતિ માયાને પરમાત્માનું શરીર કહે છે. ‘ઘટુ સ્યાં પ્રજાયેવ’ એમ બહુ થવાના સંકલ્પપૂર્વક જગતને સર્જતા પરબ્રહ્મને યથાસંકલ્પ બહુ થવારૂપ સર્ગમાં માયાનો ઉપયોગ બાણવો. પરબ્રહ્મ સ્વરૂપતઃ એકજ છે પણ તેમનું શરીરભૂત ચિત્ અચિત્ દ્વારા બહુ થવાપણું છે. માટેજ ‘પરસ્ય બ્રહ્મણઃ શક્તિસ્ત્યેદમલિઙ્ગં જગત્’ એમ સ્મૃતિ કહે છે. ‘દેવાત્મશક્તિં સ્વગુણર્નિર્ગુણાં’ એવી શ્રુતિ છે. ‘સ્વશક્ત્યા માયયા યુક્તઃ સ્વજલક્ષિ ચ વાતિ ચ’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. એરીતે માયાને કૃષ્ણશક્તિપણે નિરૂપણ કરવાથી ‘અનુ-માનગમ્ય પ્રકૃતિ સ્વતંત્રપણે જગત્સર્જનમાં કારણ છે’ એવો જે કાપિલ વાદ તે પરાસ્ત થયો. પ્રકૃતિ બ્રહ્માત્મક હોવાથી પરતંત્રજ છે.

એરીતે માયાનું સ્વરૂપ નિરૂપીને તેનો સ્વભાવ દબે કહે છે—તે આ માયા દેહ-માયાના પરિણામભૂત અને તદીય-દેહના પરિણામભૂત પુત્ર પૌત્રાદિ (અથવા તદીય-દેહસંબન્ધિ પરિજન પરિચ્છાદિ) તેમાં જીવને કર્મભૂજ પોતાના યોગથી અનુક્રમે અહંબુદ્ધિ અને મમત્વબુદ્ધિને ઉપનિવે છે. જે હેતુમાટે ત્રિગુણાત્મા છે તે હેતુમાટે તે આ માયા પોતાના પરિણામભૂત દેહના સંસર્ગવાળા જીવને પોતામાં રહેલા ગુણોના સંગથી બંધન કરે છે. તમોગુણનો આ સ્વભાવ-અર્થની અપ્રકાશતા અને વિપરીતપણે પ્રકાશના છે. તેથી અનાત્મામાં આત્મશ્રમ અને તન્મૂળક દેહાનુબંધિમાં મમત્વા-રોપ અને પછી એહાનુબંધાદિ રાજસ બધું પ્રવર્તે છે. તેને અભિમન

વસ્તુનો પ્રકાશ સત્ત્વથી થાય છે. તો એરીતે ત્રિગુણા માયાનો બંધકત્વ સ્વભાવ છે. તે ગીતામાં કહ્યું છે-‘સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निवर्तन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन यप्नोति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥ रजो रागात्मकं बिद्धि मृष्ट्यासङ्गसमुद्भवम् । तन्निवर्तयति कोन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ तमस्त्वज्ञानजं बिद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादात्तन्निद्राभिस्तन्निवर्तयति भारत ! ॥’ ઇત્યાદિ. માયાનું દેહ દૈહિકવિષે અહંભમતામાં હેતુપાતું વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે-‘શ્રૂયતાં चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन ! । अनारमन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः ॥’ ઇતિ. તથા ભાગવતમાં કહ્યું છે-‘સોઽહં મમાહમિતિ મૂઢમતિર્વિગાદસન્માયયા વિરચિત્તારમણિ સાનુબન્ધે’ ‘તત્ત્વઃ પ્રમો ! ત્વં કુકલેબરાર્પિતાં ત્વન્માયયાઽહંમત્તામધોક્ષજાઃ’ ઇતિ. એરીને માયાનો સ્વભાવ કહેવાથી-સ્વતઃશુદ્ધ એવા પણ આત્માને કર્મભૂલક ત્રિગુણયોગને લીધે વિપરીત શુદ્ધિ અને તેની વાસનાથી ઉપજતું જે જનનમરણ ચક્રભ્રમણ તેથી ઉપજતો દુઃખસંબન્ધ છે, એટલું તાત્પર્ય નીકળે છે. આથી-‘આત્મા તો પદ્મપત્રવત નિર્લેપ છે, સુખદુઃખનો સંબન્ધ તો પ્રકૃતિના પરિણામભૂત શુદ્ધિનેજ છે’ આવો જે સાંખ્યવાદ તે પરાસ્ત થઈ ગયો. મૂળપ્રકૃતિનું લક્ષણ તો ગુણસામ્ય છે. તે આ માયા મહદાદિ સમગ્ર વિક્ષેપોને એનાથકી ધિર પ્રકરે છે તેથી તે આ માયા પ્રકૃતિશબ્દથી કહેવાય છે. વિદ્યાસાથે વિરોધ છે માટે અવિદ્યા-શબ્દથી પણ કહેવાય છે. વિદ્યાસાથે વિરોધ તો મોહક હોવાથી છે. પ્રલયસમયે મહદાદિ કાર્ય અવસ્થાથી વ્યક્ત થતી નથી માટે અવ્યક્ત-શબ્દથી પણ કહેવાય છે. આવા સ્વરૂપ સ્વભાવવાળી માયાના સંગથી જીવ કે જે દેહથકી અત્યંત વિલક્ષણ ચૈતન્યકલ્પન છે તેનેપણ દેહાત્મ ભ્રમ થાય છે. આથી માયાનો વૈભવ જણાવ્યો છે. ‘અવગમ્યતાં’-મદ્યના સ્વરૂપ સ્વભાવને નહિ જાણનારાઓને તો માયાતરણ અસંશયિન છે, માટે તમે સર્વ ‘તે આ માયા આવી છે’ એમ દોષાનુચિતનથી તેના ત્યાગમાટે એનું સ્વરૂપ જાણો. જાણીને તેના તરણમાટે ‘મામેવ ये शब्दन्ते मायानेतान्’

હૃદયે જીવજીવે યોઽન્તર્યામિતયા સ્થિતઃ । જ્ઞેયઃ સ્વતન્ત્ર

તરન્તિ તે' આ સ્વયં લગવાને ગાએલી પ્રપત્તિનો પરિગ્રહ કરો. અહીં વિશેષ લાખ્યથપ્રી બલુવો ॥૧૦૬॥

હવે સર્વેશ્વરનું સ્વરૂપ કહે છે—યદપિ બહુ બહુ દેવો ધૃશ્વરપણે નિર્દેશ કર્યા છે, તથાપિ તેઓમાં નિરૂપાધિક ધૃશ્વરપણું નથી, જે આ સમસ્ત જગતમાં પ્રવેશ કરીને નિયમન કરે છે તેજ સ્વતંત્ર સર્વેશ્વર છે, એમ જણાવા માટે 'હૃદયે જીવજીવે યોઽન્તર્યામિતયા સ્થિતઃ । જ્ઞેયઃ સ્વતન્ત્ર ઈન્દ્રોઽસૌ' એમ કહે છે. હૃદયમાં જીવવાતુ જે પરમાત્મા રહ્યા છે. હૃદયમાં તો જીવપણુ રહ્યો છે તો પરમાત્માનો એથી વિશેષ શો? તો જીવના પણ અંતર્યામિપણે—આત્માપણે પરમાત્મા રહ્યા છે, એ જીવથપ્રી એમનો વિશેષ છે. 'જીવના અંતર્યામી' એમ કહેવાથી સર્વાન્તર્યામિપણું સિદ્ધ થાય છે. યદપિ જીવ હૃદયમાં રહ્યો છે ખરો પણ કર્મથી નિયંત્રિત છે. આ પરમાત્મા તો સમગ્ર પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાં મૂળભૂત જે જ્ઞાન તેના હૃદયના પ્રદેશભૂત તેજ હૃદયમાં રહીને જીવને નિયંત્રે છે. તે ખીતામાં કહ્યું છે—'ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽસૃજનં ! તિષ્ઠતિ । આમયન્સર્વભૂતાનિ યદ્વાસ્તુદાતિ માયયા ॥' 'સર્વસ્ય વાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ મત્તઃ સ્મૃતિજ્ઞાનમપોહનં ચ' 'અહ-માત્મા ગુહાવેક્ષ ! સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ' ધૃતિ. અથવા એવી યોજના કરવી—હૃદયમાં જીવાત્મા જેમ અનુપ્રવેશ કરીને રહ્યો છે તેમ જીવમાં અદર અનુપ્રવેશ કરીને પરમાત્મા રહ્યા છે. 'હૃદયે જીવજીવ' આ દૃષ્ટાંતથી શરીરની સત્તાને ધારણ કરવાપણું જીવનુંજ જેમ છે તેમ જીવસ્વરૂપની સત્તાને ધારણ કરવાપણું પરમાત્માનું જણાય છે. એટલે—જેમ શરીર જીવના અધિષ્ઠાનથીજ પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે, અન્યથા તો તે કાષ્ટપ્રાય અસતજ છે, તેમ આ જીવપણુ સર્વેશ્વરની સત્તાથીજ તે તે ચેષ્ટામાં પ્રવર્તે છે. આથી—શરીરની સત્તાને આધાન કરનારો જીવાત્મા જેમ શરીરથપ્રી બુદ્ધો છે તેમ જીવસત્તાને આધાન કરનારા, તેનાપણુ અંતરાત્માપણે રહેલા આ પરમાત્મા તેનાથી પણ બુદ્ધજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે આ અર્થને વિશદ કરવા 'યોઽન્તર્યામિતયા સ્થિતઃ'

ઈંશોઽસૌ સર્વકર્મફલપ્રદઃ ॥૧૦૭॥ સ શ્રીકૃષ્ણઃ પરંબ્રહ્મ ભગવાન્

એમ કહ્યું છે. આથી-જીવાત્મા પરમાત્માનો જે અભેદવાદ કોઇનો છે તે પરાસ્ત થયો. તેનો પ્રકાર લાખ્યથકી બહુવો. જીવ પરમાત્માનો બેદ પ્રતિપાદન કરનારી અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિઓ છે—‘પૃથગાત્માનં પ્રેરિ-
તારં ચ મત્વા’ ‘નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનચેતનાનામેકો વહ્નાં યો વિદધાતિ
કામાન્’ ‘જ્ઞાશૌ દ્વાવજાવીશનીશૌ’ ‘દ્વા સુપર્ણં સયુજા સલાયા સમાનં
બૃક્ષં પરિપસ્વજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્યલ્પનમ્બન્વ્યોઽભિષાકશીતિ ॥’
‘મહાન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્તસ્મિન્શ્વાન્યો માયયા સચ્ચિદ્ધઃ’ ‘પ્રધાનક્ષેત્રજ-
પતિર્ગુણેશઃ’ ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च । ક્ષરઃ સર્વોણિ
ભૂતાનિ કૃટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।
યો લોકગ્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ઈંશરઃ ॥ યસ્યાક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ
ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥’ ઇત્યાદિ. પરમા-
ત્માની જીવોના અંતર્યામિપણે સ્થિતિ ‘ચ આત્મનિ તિષ્ઠન્નાત્મનોઽન્તરો
યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા કારીરં ચ આત્માનમન્તરો યમયતિ’ ‘અન્તઃ-
પ્રવિષ્ટઃ જાહ્તા જનાનાં સર્વાત્મા’ ‘एव सर्वभूतान्तरारामा दिव्यो देव
एको नारायणः’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધા છે. તે આ પરમાત્મા સ્વતંત્ર ઇંશ
બહુવા-ઇંશપણું અપેક્ષાશુદ્ધિથી ઇન્દ્રાદિકમાં પણ છે અથાપિ સ્વતંત્ર-
પણું હોવાની સાથે ઇશ્વરપણું તો તેઓનું નથી માટે અતિવ્યાપ્તિ નથી.
સ્વાતંત્ર્ય તો અનન્યાધીનતારૂપ છે. (અન્યને અધીન નહિ) યદપિ
અનન્યાધીનતામાત્ર લક્ષણ હોઇ શકેછે, તથાપિ ‘ઇશ્વરભાવથી અતીત
નિર્વિશેષ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મતત્ત્વ છે’ આવા પરાભિમત વાદને કોઇ સમજી
ન બેસે એટલામાટે ‘ઈંશ’ એમ કહ્યું છે. તો સ્વતંત્રપણું સતે ઇશ્વર-
પણું પરમાત્માનું લક્ષણ છે એમ સિદ્ધ થયું. તેવી શ્રુતિઓ છે—‘ઈંશા-
વાસ્તમિદં સર્વં’ ‘પતિં વિશ્વસ્યાત્મેશ્વરમ્’ ‘સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ’ ‘વર્મા-
શ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દૈવતાનાં.પરમં ચ દૈવતમ્ । પતિં પતીનાં પરમં
પરસ્તાત્’ ઈંશાનો મૂલમવ્યસ્ય’ ‘જુષ્ટંયદા પદ્યત્યન્યમીશમ્’ ‘ક્ષરાત્માનાવી-
શતે દેવ एकः’ ‘વિશ્વલૈકં પ્રિવેદિતારમીશં જ્ઞાત્વાઽમૃતા મવન્તિ’ ‘વિદ્યાવિદ્યે

પુરુષોત્તમ । ઉપાસ્ય દૃષ્ટદેવો ન સર્વાવિર્ભાવકારણમ્ ॥૧૦૮॥

દેવતે યસ્તુ સોડન્ય 'ઇત્યાદિ તેવી સ્મૃતિઓ છે- 'સ યાદુર્ય્યા મરમી શ્વેશ્વર સ્વકાલજ્ઞત્વા ક્ષપયશ્ચરેદ્ભુવિ' 'વિવિક્ત ઉપસદ્ગમ્ય જગતામી શ્વેશ્વરમ્ 'ગૃહીતમૂર્તિત્રય ઈશ્વરેશ્વર ' 'પ્રથમ પ્રસાદિત કૃષ્ણો મગવાનીશ્વરેશ્વર ' 'સર્વેશ્વર સર્વદક્ સર્વવેત્તા સમસ્તશક્તિ પરમેશ્વરાચ ' ઇત્યાદિ જે હેતુભાટે આ પરમેશ્વર સર્વાન્તરાત્મા હોવાથી સમસ્ત જગત્ એમની તનુ છે તે હેતુભાટેજ સર્વકર્મસમારાધ્ય અને સર્વકર્મફળપ્રદ એજ છે સર્વકર્મો-પશુ પુત્ર સ્વર્ગાદિકની અપેક્ષાથી ઇન્દ્રાદિકને ઉદ્દેશીને કરાતા કર્મોના, ફળપ્રદ-તેમના તેમના આરાધનથી તેમના તેમના શરીરી પર માત્રા સ્વયં પ્રસન્ન થઇને ફળ આપેછે તેમા 'एको बहूना यो विदधाति कामान्' એવી શ્રુતિ છે તથા ગીતામા કહ્યું છે- 'સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્ય આરાધનમીહતે । ભક્તે ચ તત્ત કામામ્ભયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્ ॥' 'યે ઇન્દ્ર્યદેવતાભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાઽન્વિતા । તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિર્પૂર્વકમ્ ॥' 'મહા હિ સર્વયજ્ઞાનાં મોક્ષા ચ પ્રમુરેવ ચ' ઇત્યાદિ સૂત્રકાર પણ કહે છે- 'ફલમત્ત ઉપપન્ને' ઇતિ ॥૧૦૯॥

જે સર્વેશ્વર તત્ત્વ નિરૂપણ કર્યું તે શ્રીકૃષ્ણજી છે એમ કહે છે- સર્વાતર્યામિપણે સકલફળપ્રદાતાપણે કહેલા જે સર્વેશ્વર તે શ્રીકૃષ્ણજી છે તેથી ઇન્દ્રાદિ દેવતાતરત્ત્વ નિવારણ થાયછે પ્રધાનમા, પરિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા અને અક્ષરમા બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ છે, તેની નિવૃત્તિ માટે 'પરબ્રહ્મ' એમ કહ્યું છે સ્વરૂપથી અને શુણ્ધી જેમા અનરધિ ગૃહત્વ (મોટાપણ) હોય તેજ પરબ્રહ્મ છે એ રીતે શ્રુતિમા પરબ્રહ્મપણે જે નિરૂપણ કર્યા છે તે આ શ્રીકૃષ્ણજી છે 'કૃષિર્મુવાચક શબ્દો જશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચક' આ નિરૂપકથી આનંદમયપણુ કૃષ્ણપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જણાય છે આનંદમયનુજ પરબ્રહ્મપણુ વેદાતમા સ્પષ્ટ છે પરબ્રહ્મની અતરાત્મતાને ઉપપાદન કરતી શ્રુતિ 'અન્યોઽન્તર બ્રાહ્મા આનન્દમય' એમ આનંદમયમા ઉપસહાર કરે છે સૂત્રકારપણુ આનંદમય તે પરબ્રહ્મ છે એમ કહેછે 'આનન્દમયોઽમ્યાસાત્' આ સૂત્ર છે તથા જે મત્સ્ય કૃર્માદિક અનેક પ્રાદુ-

ભાવવિશેષો ધર્મરક્ષણાર્થે થયા છે તે સર્વેના આજ મૂળભૂત છે. એમના-
 થડીજ સમસ્ત અવતારો પ્રાદુર્ભવે છે. ‘અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે’ એવી
 શ્રુતિ છે. ‘ધર્મે સંસ્થાપનાયૈવ સમ્ભવામિ યુગેયુગે’ ‘વહ્નિ મે વ્યતીતાનિ
 જન્માનિ’ એમ પોતેજ ગીતામાં કહ્યું છે. અથવા-‘યતો વા હમાનિ મૃતાનિ
 જાયન્તે...તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ભ્રમેતિ’ આ શ્રુતિએ પરશ્વત્ત્વનું અસાધારણ
 લક્ષણ જે સકળજગતકારણત્વરૂપ કહ્યું છે તે આ શ્રીકૃષ્ણનુંજ છે એમ
 ‘સર્વાં વિર્ભાવકારણમ્’ આ પદથી કહે છે. સર્વ-ચિદચિન્મિશ્રિત સમષ્ટિ
 કાર્યો અને વ્યષ્ટિ કાર્યોના પ્રાદુર્ભાવ-ઉત્પત્તિમાં કારણ-ઉપાદાન નિમિત્ત છે.
 ઉત્પત્તિને જે આ વિભાવશબ્દથી કહી તે અસતકાર્યવાદના વિનિવારણ
 માટે છે. જે સત-વિષ્ણુમાન છે તેને વિલક્ષણ અવસ્થાનો યોગ આવે તે
 ઉત્પત્તિ કહેવાય. અસતકાર્યવાદ અને તેના ખંડનનો પ્રકાર લાખ્યથડી
 ભણવો. હેયવિરોધિપણારૂપ (નિત્યનિર્દોષતા) અને કલ્યાણગુણનિધિપણારૂપ
 જે ઉભય લિંગ તે આ શ્રીકૃષ્ણનુંજ છે એમ ભગવાનપદથી કહ્યું છે. હેય-
 વિરોધિપણું અને કલ્યાણગુણનિધિપણું ભગવચ્છબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત
 છે. તે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે-‘શુદ્ધે મહાવિભૂત્યાસ્યે પરે વ્રક્ષણિ શબ્ધતે ।
 મૈત્રેય ! ભગવચ્છબ્દઃ સર્વકારણકારણે ॥ તત્ર પૂજ્યપદાર્થોક્તિપરિભાષા-
 સમન્વિતઃ । શબ્દોઽર્થ નોપચારેણ શન્યગ્ર સુપચારતઃ ॥ જ્ઞાનશક્તિચક્રૈશ્ચયં-
 ધીર્યતેજાસ્યશેષતઃ । ભગવચ્છબ્દવાચ્યાનિ વિના હૈવૈર્ગુણાદિભિઃ ॥’ ઇતિ.
 જે આનંદમયપણું, સકળજગતના કારણપણું અને હેયવિરોધિપણાએ વિશિષ્ટ
 કલ્યાણગુણનિધિપણું, તેને લીધે શ્રુતિ સ્મૃતિમાં પુરૂષોત્તમપણે કહેલા જે
 છે તે આ શ્રીકૃષ્ણજ છે. ‘સઃ ઉત્તમઃ પુરુષઃ’ એવી શ્રુતિ છે. ‘યસ્મા-
 દક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ । અતોઽસિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષો-
 ત્તમઃ ॥’ એમ ગીતામાં સ્વયં કહ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણજ પરશ્વત્ત્વ છે આ અર્થમાં
 આ વચનો પ્રમાણપણે ભણવાં ‘તત્રાય કૃષ્ણં ભગવન્તમેક્ષણારાયણં નિર્ગુણ-
 માસ્થિતં સઃ । સર્વજ્ઞમીશં પુરુષોત્તમં ચ યં ઘાસુદેવં પ્રવદન્તિ સાત્વતાઃ ॥
 યં કેચિદાહુઃ પરમાત્મસંજ્ઞં કેચિત્વરંમહા પરાત્પરં ચ ॥ નિત્યાનામાત્મનાં
 નિત્ય આત્મા ચેતનચેતનઃ । ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરસ્ત્વં વ્રહ્મ પરમં હરે ! ॥’ ‘શ્રુત્વા

લક્ષ્મીનારાયણ. સ હિ ॥૧૦૯॥ જ્ઞેયોઽર્જુનેન યુક્તોઽસૌ નરનારા
યણામિધઃ । ચલમદ્રાદિયોગેન તત્તન્નામોચ્યતે સ ચ ॥૧૧૦॥ एते
राधादयो भक्तास्तस्य स्युः पार्श्वतः वचित् । कचित्तदङ्गेऽतिस्नेहा
त्स तु ज्ञेयस्तदैकलः ॥१११॥ अतश्चास्य स्वरूपेषु भेदो ज्ञेयो न

કલા છે, અર્જુનયોગને આગળ કરીને ઉપાસન કરાતા નરનારાયણ
નામથી જાણવા, બળરામના યોગને આગળ ધરીને ઉપાસન કરાતા
રામકૃષ્ણ નામથી જાણવા, એમ તેના તેના યોગથી તે તે નામથી કહેવાય
છે એ રીતે વિશેષભેદયોગને લીધે નામભેદમાત્ર છે વસ્તુતાએ વિશેષ્ય
ઉપાસ્ય સ્વરૂપમા તો ભેદ છેજ નહિ જેમ મનોમયત્વાદિ ગુણભેદથી
અને નેનાદિ સ્થાનભેદથી સિત્તલિત્ત શ્રુતિમા શ્રવણ થતા ઉપાસનો
ગુણાદિ ઉપાસ્યતાવચ્છેદક (વિશેષણ) નો ભેદ સતેષણ બ્રહ્મસ્વરૂપનું
અંક્ય હોવાથી બધા બ્રહ્મોપાસનોજ છે, તેમ આ પણ જાણવું એવો ભાવ
છે રાધાદિકતો નિલમુખ્તો છે ॥૧૦૯-૧૧૦॥

પ્રસંગાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો રાધાદિ નિલમુક્તવર્ગ સાથે નિલયોગ
જણાવતા થકા તેમા નિશેષ કહે છે—આશય એવો છે કે—આ રાધાદિક
જ્યારે જ્યારે ભગવાન્ અવતરેછે ત્યારે ત્યારે તેમની સાથેજ અવતરતા
કોઈ અવતરણ સમયે તેમની પાસે રહેલા જણાય છે અને ક્યારેક તો
તેમના અગમાજ રહેલા હોવાથી પૃથક્ જણાતા નથી ત્યારે તો ભગવાન્
એકલાજ જણાય છે તેમા નિમિત્તતો અવતરતા ભગવાનનો સંક'પજ છે
સ્નેહાતિશયને લીધે એમને અવકાશ પોતાના અગમાજ ભગવાન આપે છે
એમ રાધાદિ નિલમુક્તોનો આ નિલયોગ દૃશ્ય અદૃશ્ય ભેદથી છે—ક્યારેક
ભગવાનની પરિચર્યાપરાયણ હોઈને પાસેજ દૃશ્ય રહે છે અને ક્યારેક
ભક્તિપ્રકર્ષને લીધે તેમના અગમા સંશ્લેષવિશેષને પામીને અદૃશ્યરૂપે વર્તે
છે ત્યારે તો આ ભગવાન રાધાદિ ભક્તોની દૃષ્ટિથી એકલાજ જાણવા
માટે આ ઉપાસ્યના સ્વરૂપમા લેશપણ ભેદ નથી રાધાવિગેરે પરબ્રહ્મના
શેષભૂત છે માટે 'મક્તા' એમ ભક્તપણે કલા છે સપ્રદાયનિરોધો આ
નણેય શ્લોકોનું મંદિરસ્થ અર્ચાપરપણે ન્યાખ્યાન કરેછે ॥૧૧૧॥

સર્વથા । ચતુરાદિમુજત્વં તુ દ્વિવાહોસ્તસ્ય ચૈચ્છિકમ્ ॥૧૧૨॥
તસ્યૈવ સર્વથા ભક્તિઃ કર્તવ્યા મનુજૈર્ભુવિ । નિઃશ્રેયસકરં કિંચિ-

રાધાદિ વિશેષણ ભેદમાં પણ અભેદને પ્રસાધીને, હવે ચતુર્ભુજત્વ અષ્ટ-
ભુજત્વ આદિક ભેદમાં પણ અભેદને સમર્થન કરેછે—ચતુર્ભુજ/પણું અષ્ટ-
ભુજ/પણું આદિક તો વસ્તુતાએ દ્વિભુજ એવા તે દિગ્દાકૃતિ કૃષ્ણ ભગવાનનું
ઐચ્છિક-હચ્છાપ્રાપ્ત રૂપ છે. માટે—ચતુર્ભુજત્વાદિ ભેદથી પણ (અથવા
ચતુર્ભુજત્વાદિક ઐચ્છિક છે માટે) ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભેદ સર્વ પ્રકારે
નજ લાગુવો. 'દ્વિવાહોસ્તસ્ય' એમ કહેવાથી 'સર્વદેવ ભગવાન્ અક્ષર-
ધામમાં દ્વિબાહુ છે' એમ જણાય છે. સ્વતઃ દ્વિભુજપણુમાં તો 'દ્વિમુજં
મુરલીદસ્તં' એવું સ્કાંદવચન પ્રમાણ છે ॥૧૧૨॥

એરીતે પરમપુરુષને નિરૂપીને, હવે

છે' એમ કહેછે—જે પુરુષોત્તમ પરંપ્ર

પ્રતિપાદન કર્યા તેમનીજ ભક્તિ કરવી. કોણે કરવી? તો જે અધિકારી
દેવો કે મનુષ્યો તે સર્વેએ કરવી. 'મનુજૈઃ' આ પદતો દેવોનું ઉપસક્ષક
લાગુવું. બ્રહ્માદિ દેવોને પણ મોક્ષાકાંક્ષાનું ઉચિતપણું છે, કેમકે તેઓપણ
તણ તાપથી પરાભૂત છે. તે ભગવાનેજ કહ્યું છે—'ન તદન્તિ પૃથિવ્યાં વા
દિત્રિ દેવેષુ વા પુનઃ । સર્વં પ્રકૃતિર્જેમુંકં યદેભિઃ સ્વાન્નિર્મિતુંૈઃ ॥' ઇતિ.
દેવોને પણ ભક્તિમાં અધિકાર ભગવાન્ બાદરાયણે સમર્થન કર્યો છે. 'તસ્યૈવ'
આ એવકારથી દેવતાંતરની ભક્તિની નિવૃત્તિ કરી છે. ભગવાન પુરુ-
ષોત્તમ થકી ખીજે નિઃશ્રેયસનો ઉપાય નથી—'નાન્વ્યત્ર મદ્ભગવતઃ પ્રધાન-
પુરુષેષ્વરાત્ । આરમનઃ સર્વભૂતાનાં મયં તીવ્ર નિયતંતે ॥' એવું ભગવદ્વચન
છે. 'વરં વૃણીષ્ય મદં તે ક્રત્તે કેવલ્યમય નઃ । પૂઠં પૃથેશ્વરસ્તસ્ય ભગવાન્
વિષ્ણુરવ્યયઃ ॥' એવું દેવવાક્ય છે. વિષ્ણુપુરાણમાં મોક્ષાર્થિઓએ બ્રહ્માદિ
દેવોની અનુપાસ્યતા કહીછે—'અન્યે તુ પુરુષવ્યાઘ્ર ! ચેતસો વે વ્યપા-
ધ્રયાઃ । અશુદ્ધાસ્તે સમસ્તાસ્તુ દેવાવાઃ કર્મયોનયઃ ॥' ઇતિ. વળી આગળ
ભગવાન પોતેજ 'ન તુ જીવા નૃદેવાણાઃ' એમ કહેશે. ભક્તિ તો ભગ-
વાનમાં સર્વથા કરવી—સર્વ પ્રકારોએ કરીને કરવી. જે તીવ્ર ભક્તિયોગને

વિષેજ સપ્રેમ પ્રસારે તેરીતે કરવી. તે ગીતામાં કહ્યું છે-‘સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દ્વદ્વતાઃ । નમસ્યન્તશ્ચ માં મક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥’ ધતિ. ‘મનસો વૃત્તયો નઃ સ્યુઃ કૃષ્ણપાદામ્બુજાશ્રયાઃ । વાચોઽભિધાયિની- નાંઝાં કાપસ્તાપ્રહ્ણાદિષુ ॥’ ‘મનઃ સ્સરેતામુપતેર્ગુણાનાં મૃણીત ઘાષર્મ કરોત્ કાવઃ’ એવું ભક્તજનવાક્ય છે. અર્થાત્ શ્રવણ કીર્તન સ્મરણાદિ સર્વ પ્રકારે ભક્તિ કરવી. અથવા સર્વથા-ઉપાયપણે અને ફળપણે તેમને વિષેજ ભક્તિ કરવી. આર્ત કે શુભાશુ કે અર્થાર્થી ભગવાનમાં સાધનપણે ભક્તિને કરતો થકો પણ તેથકો બીજાને વિષેજ ફળપણે સાધનથકો અધિક પ્રીતિને કરેછે. મોક્ષાર્થી તો તેવા નથી, કેમકે એમને ફળપણે તે ભગવાનજ છે પણ અન્ય નથી, એવો અભિપ્રાય છે. આ અર્થ ‘તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે’ આ ગીતાવચનમાં સ્પષ્ટ છે. અથવા સર્વથા- નરદેહ ક્ષણભંગુર છે અને મૃત્યુક્ષણનો નિયત કાળ નથી માટે કાર્યાન્તરના આદરનો ત્યાગ કરીનેજ ભક્તિ કરવી. તે સ્વય ભગવાને કહ્યું છે-‘પૃથ્વિદ્વાન્ પુરા મૃત્યોરભવાય ઘટેત સઃ । અપ્રમત્ત દ્વં જ્ઞાત્વા મર્ત્યમપ્યર્થસિદ્ધિદમ્ ॥’ તથા શ્રીદત્તાત્રેયે કહ્યું છે-‘તૂર્ણં યતેત ન પતેદનુમૃત્યુ વાયશ્ચિઃશ્રેયસાય વિષયઃ સ્તલ્લ સર્વતઃ સ્વાત્’ તથા પ્રહ્લાદેજ કહે છે-‘કૌમાર આચરેત્પ્રાણો ધર્માન્માગચતાનિહ । દુર્લભં માનુષં જન્મ તદપ્યધુવમર્થદમ્ ॥’ ઇત્યાદિ.

શંકા-જો ભગવાનમાં ભક્તિ ન થાય તો તેથી ક્ષતિ શી છે ? તો તેથી બીજી કાંઈ પણ સાધન આત્યતિક કલ્યાણકારક નથી એમ તમો જાણો. કર્મ જ્ઞાનાદિકનું પણ ભક્તિરૂપતાની પ્રાપ્તિથીજ નિઃશ્રેયસમાં સાધનપણું છે પણ સ્વતંત્રપણે નથી. ‘દાનવતતપોહોમઞ્જપસ્ત્રાધ્યાયસંયમૈઃ । શ્રેયોભિ- વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે મક્તિર્હિ સાપ્યતે ॥’ ઇત્યાદિ વચનો છે. તો અન્ય સાધનોનું ભક્તિમાં હેતુપણું હોવાથી ભગવાન સાથે પરંપરા સંબંધ છે, ભક્તિને તો સાક્ષાત્ સંબંધ છે, માટે ભક્તિનું શ્રેષ્ઠપણું માન્યું છે. તે શ્રુતિમાં કહ્યું છે-‘નાયમાત્મા પ્રવચનેન હમ્યો ન મેધયા ન વહુના શ્રુતેન । યમેવૈષ વૃણતે તેન હમ્યસ્તસૈષ આત્મા વિવૃણતે તન્ સ્વામ્ ॥’ ધતિ. તેમાં સ્મૃતિ-

તત્તોऽન્યત્રેતિ દૃશ્યતામ્ ॥૧૧૩॥ ગુણિનાં ગુણવત્તાયા હેયં હોતત્પરં

વચનો છે—‘ભવત્યા લભ્યસ્વનન્યયા’ ‘નાહં વેદનં તપસા ન દાનેન ન
 વેજ્યયા । શક્ય એવંવિધો દ્રઘું દષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ભવત્યા ત્વનન્યયા
 શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ! । જ્ઞાતું દ્રઘું ચ તત્ત્વેન પ્રવેદ્યું ચ પરંતપ ! ॥’ ‘માં ચ
 યોઽયમિધારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે । સ ગુણાન્સમર્તાસ્યેતાન્ બ્રહ્મભૂયાય
 કલપતે ॥’ ‘ભવત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ ચશ્રાસિ તત્ત્વતઃ । તત્તો માં
 તત્તત્તો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥’ ‘ભવત્યેકલભ્યઃ પુરપોક્તમોઽસૌ’ ‘પ્રીય-
 તેઽમલયા ભવત્યા હરિરન્યદ્વિહમ્યનમ્’ ભવત્યા તુતોપ ભગવાન્ ગજયૂથપાય’
 ‘ભવાન્ ભક્તિમતા લમ્યો દુર્લભઃ સર્વદેહિનામ્’ ઇત્યાદિ ॥૧૧૩॥

જે હેતુ માટે નિઃશ્રેયસમાટે ભક્તિજ મુખ્ય સાધન છે, તો તે આ ભગ-
 વાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ અને તેમના ભક્ત સંતોનો સંગ આ બંનેજ ગુણોનું
 પણ ગુણપણું સંપાદન કરનાર છે, એવા આશયથી કહે છે—અભિજન વિદ્યા
 વૃત્ત વિગેરે ગુણસંપત્તિ ભલે હોય તથાપિ કૃષ્ણમાં ભક્તિ અને તેનો અભિવ-
 ર્ધક સત્સંગ બે ન હોય તો સર્વપણુ આ ગુણસંપત્તિ દોષસંપત્તિજ છે, કેમકે
 ભક્તિ વિનાની તે ગુણસંપત્તિથી વિદ્વાનો પણ આ લોક પરલોકમાં અધઃ-
 પતનને પામે છે (પરલોકમાં નરકમાં પ્રવશે છે અને આ લોકમાં નીચયો-
 નિને પામે છે) તો જ્ઞાન વિજ્ઞાનાદિ ગુણવાળાઓની ગુણવત્તાનું પરમ
 ફળ ભગવાનમાં ભક્તિ અને તેના હેતુભૂત સત્સંગ છે. આ બંનેએ રહિત
 બીજી ગુણસંપત્તિ તો ફળ વિનાની કેવળ રજઃપ્રધાના મુખપસમૃદ્ધિજ જેમ
 એમ વિવેકિઓએ આદરણીય નથી. શ્રુતાદિ ગુણો ભગવદ્ભક્તિના શેષભૂત
 છે, તેમાં વચનો છે—‘દ્વંદ્વં હિ પુંસસ્તપસઃ શ્રુતસ્ય સિદ્ધસ્ય સૂતસ્ય ચ બુદ્ધિ-
 દત્તયોઃ । અવિચ્યુતોઽર્થઃ કવિમિર્નિરુપિનો યદુત્તમસ્થોકગુણાનુવર્ણનમ્ ॥’
 ‘પૃષ્ઠા બુદ્ધિમતાં બુદ્ધિર્મનીષા ચ મનીષિણામ્ । યસ્યત્યમનુત્તેનેહ મલેનામોતિ
 મામૃતમ્’ ‘વિદ્યાદિમિર્ગુર્નૃણાં સાધિતૈરપિ કલમ્ । યષ્ટન્તે નીયતે
 યામ્યેનૃતૈર્ભક્તિઃ વિના હરેઃ ॥’ ‘અવંખલસ્ય તુ ગુણાઃ શ્રુતાઘા વિમલા અપિ ।
 ન શોભન્તે યથા રાજન્ ! મૂળાન્યપયશ્ચિવાઃ ॥’ ‘તત્ત્વમં હરિતોયં યત્ સા
 પ્રિયા તન્મતિયંયા’ ‘શરદ્મહાણિ નિષ્ણાતો ન નિષ્ણાપાત્પરે યદિ । ધમ-

ફલમ્ । કૃષ્ણે મક્તિશ્ચ સત્સદ્ગોડન્યથા યાન્તિ વિદોડપ્યધઃ ॥૧૧૪॥
 કૃષ્ણસ્તદવતારાશ્ચ ધ્યેયાસ્તત્પ્રતિમાપિ ચ । ન તુ જીવા નૃદેવાયા
 સ્તસ્ય શ્રમફલો હ્યધેનુમિવ રક્ષતઃ ॥' ઇત્યાદિ. સત્સંગથીજ લક્ષ્મિનો ઉન્મેષ
 થાય છે. તેમાં વચનો છે- 'સત્સદ્ગુણવ્યાપ્તિમક્તિમ્ સ હિ માં યો નિવેશતે'
 'પ્રત્યેય મક્તિયોગેન સત્સદ્ગેન વિનોદ્ય ! । નોપાયો વિષતે સદ્ગુણ પ્રાપ્ત
 હિ સતામહમ્ ॥' 'નૈપાં મતિસ્તદ્ગુરુક્રમાર્ગિ સ્પૃશત્યનર્થાપગમો વદયઃ ।
 મહીયસાં પાદરજોભિવેકં નિષ્કિન્નનાનાં ન કૃણીત વાયત્' 'અવાપવગો
 શ્રમતો યદા મયેજનસ્ય તદ્દ્યુત ! સત્સમાગમઃ । સત્સદ્ગમો યદિ તદૈવ
 સદ્ગતૌ પરાવરેશે ત્વયિ જાયતે મક્તિઃ ॥' ઇત્યાદિ સત્સંગનું માહાત્મ્ય 'ન
 રોષયતિ માં યોગો' ઇત્યાદિ વચનોથી ભાગવત એકાદશસ્કંધમાં કહ્યું છે.
 માટે અવશ્ય મનુષ્યે ભગવાન્ કૃષ્ણમાં લક્ષ્મિ કરવી અને તેની અભિવૃદ્ધિ
 માટે સત્સંગ કરવો એ સિદ્ધ થયું ॥૧૧૪॥

કૃષ્ણધર્મી અન્યની મુમુક્ષુએ ઉપાસ્યતા નથી એમ કહે છે—મુમુક્ષુઓએ
 કૃષ્ણ-જે સાક્ષાત્ સ્વયં અક્ષરધામવાસી પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ ભગવાન્ છે તે
 શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારથી ધ્યાન કરવા લાયક છે. તથા જે તેમના અવતારો
 રામ કૃષ્ણાદિક છે તેપણુ ધ્યેય છે તથા તેમની જે અર્ચામૂર્તિઓ ધાતુ
 આદિકની મુપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે તે ઉપાસ્ય છે જીવો તો ઉપાસ્ય નથી,
 કેમકે શુભાશ્રય નથી. ભલે તેઓ મહર્ષિઓ હોય કે દેવર્ષિઓ હોય
 કે ભવબ્રહ્માદિ ઇશ્વરો હોય પણ કર્મવશવર્તી હોવાથી ધ્યાનલાયક નથી.
 શંકા—નર દેવાદિ અનુપાસ્ય છે એ ચોચ છે, પણ જેઓ બ્રહ્મવિદો
 અને લજ્જો હોય તેતો મુમુક્ષુઓને ઉપાસ્ય છે, કેમકે તેઓ મુક્તપ્રાપ્ત
 છે ? એવી શંકામાં કહે છે કે—'મક્ષા વ્રહ્મવિદોડપિ ચ' બ્રહ્મવિદઃ—અક્ષરા-
 ત્મસ્વરૂપના ઉપાસકો અને ભક્તાઃ—ભગવદ્ભક્તિયોગમાં નિષ્ઠાવાળા પણ
 ઉપાસ્ય નથી. અથવા બ્રહ્મવિદઃ—પરબ્રહ્મના ઉપાસકો (ભક્તિયોગનિષ્ઠ)
 અને ભક્તાઃ—સાધ્યભક્તિનિષ્ઠો પણ મુમુક્ષુઓએ ઉપાસ્ય નથી, કારણ કે
 તેઓપણુ પ્રારબ્ધના ફળભૂત દેહનો યોગ હોવાથી નથી પ્રક્ષીણ થયાં કર્મ
 જેમનાં એવાજ છે. ચક્રારથી નહિ કહેલા બીજ પણ ભણી લેવા. એથી

મક્તા બ્રહ્મવિદોડયિ ચ ॥૧૧૫॥ નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલ-

મુક્તો દેહે પ્રક્ષીણુ કર્મ બન્ધનવાળા છે તેઓ પણ પ્રથમ અશુભાશ્રય હોવાથી અનુપાસ્ય છે. નિલમુક્તોતો ક્યારેય પણ અશુભના આશ્રયે રહિત છે પણ પરમાત્માને આશ્રય સમસ્ત સત્તાવાળા હોઈને પરતંત્ર છે, માટે નિઃશ્રેયસ સંપાદન કરવાના સામર્થ્યે રહિત હોવાથી તેઓ પણ ઉપાસ્ય નથી. આ સર્વ અર્થ વિધ્યુધર્મમાં કહ્યો છે—‘આમ્રહસત્મ્યપર્વન્તા જગદન્તર્ગ્યવસિતાઃ । પ્રાણિનઃ કર્મજનિતસંસારવશવાર્તિનઃ ॥ યત્સૂતો ન તે ધ્યાને ધ્યાનિનામુ-પકારકાઃ । અવિદ્યાન્તર્ગતાઃ સર્વે તે હિ સંસારગોચરાઃ ॥ પદ્માદુજૂતવોધાશ્ચ ધ્યાને નૈવોપકારકાઃ । નૈસર્ગિકો ન વૈ વોધસ્તેવામપ્યન્યતો યતઃ । તસા-ત્તદમલં બ્રહ્મ નિસર્ગાદેવ ચોપવત્ ॥’ ઇત્યાદિ ॥૧૧૫॥

તેમાં નિઃશ્રેયસના સાધનભૂત ધ્યાનરૂપ ભક્તિયોગમાં આત્માવલોકન અંગભૂત હોવાથી તત્પૂર્વકજ ભક્તિયોગમાં યત્ન કરવો એમ બહુવામાં કહે છે—તેનું તેમાં અંગપણું ‘અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષસૌકી જહાતિ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધ છે, તો ઉપાસક જને નિજાત્મા-સ્વસ્વરૂપને યથાસ્થિત સ્વસ્વરૂપથી નહિ અનુધ્યાન કરીને કરાતો ભક્તિયોગ નજ સિદ્ધ થાય, માટે પ્રથમ પોતાના આત્માને દેહત્રય-વિલક્ષણ-કર્મનિમિત્ત પ્રકૃતિસંબન્ધ હોવા છતાં પણ જ્ઞાનેકધનપણે સ્થળ સૂક્ષ્મ કારણ પણ દેહયત્રી અત્યંત વિલક્ષણ, બ્રહ્મરૂપ—અક્ષરસરૂપ, ત્રિભાવ્ય-યોગાધ્યાસબળથી કેવળ જ્ઞાનેક આકારપણે નિત્ય પરિશુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ રૂઢી રીતે અવલોકીને, (ધ્યાન કરીને) તેન—આત્મસ્વરૂપદર્શને યુક્ત થઈ (જ્ઞાનયોગપૂર્વકજ) કૃષ્ણના ભક્તિયોગમાં યત્ન સર્વદા આદરવો. અન્યથા તેની સિદ્ધિ ન થાય. ‘મદ્ભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઠ્ઠતિ । સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ગત્કિં લભતે પરામ્ ॥’ એમ ગીતામાં કહ્યું છે. યદપિ ત્યાંત્રુધી પ્રકૃતિનો સંબન્ધ હોય ત્યાંત્રુધી જ્ઞાનસંક્રોચ ‘એજ’, ‘પર-બોલિરૂપ પરમાત્માને પામીનેજ સ્વસ્વરૂપથી અસિનિધ્વજ થાય છે’ એમ શ્રુતિ કહે છે, તો સાધ્યદશાભાવિ સ્વરૂપનો હમણાં સાધનાનુદાન વેળામાં પ્રદર્શપતાપત્તિરૂપ સાક્ષાત્કાર નથી, તથાપિ તે જ્ઞાનસંક્રોચ ઔપાધિક

ક્ષણમ્ । વિભાવ્ય તેન કર્તવ્ય્યા ભક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥૧૧૬॥

અવ્યઃ શ્રીમદ્ભાગવતદશમસ્કન્ધ આદરાત્ । પ્રત્યહં વા સદૃશ્વપે

હોવાથી સ્વતઃ કેવળ જ્ઞાનેક આકારતાની ક્ષતિ નથી, તો તેવારૂપે કરીને તેનું વિચિત્રન કરવાથી તેનું દર્શન થાયજ, એવો અભિપ્રાય છે ॥૧૧૬॥

હવે ભક્તિયોગમાં પ્રવર્તેલાઓના પ્રતિ ભક્તિની અભિવૃદ્ધિ માટે સામગ્રી-વિશેષને કહે છે—પ્રતિદિન આદરથી ભાગવતનો જે ભગવતપ્રેમરસના પ્રવાહ-રૂપ દશમસ્કન્ધ તે સાંભળો. ભગવાનની જે અમાનુષી લીલા તથા જે વિદ્યા વૃત્ત વર્ણુ વિગેરે વિશેષના વિચાર વિના ગાયો ગોપાદિક આશ્રિતોવિષે પરમ પ્રેમ તથા પરમભક્ત અકુરાદિકનો ભગવાનમાં પ્રેમરસ, આ સર્વનું અનુદિન અનુશ્રવણ કરતાં કેને ભગવાનમાં પ્રેમરસ ન ઉપજે ? ઉપજેજ. પુરાણાં-તરની અપેક્ષાએ ભાગવતનો ઉત્કર્ષ કહેવાના અભિપ્રાયથી ‘શ્રીમત્’ વિશેષણ આપ્યું છે. વેદાર્થની વ્યક્તિ કરવા અવતરેલા વ્યાસ ભગવાને વેદનો વિભાગ કરી તેનું ભારતાદિ ઉપનૃદણ કયું, પરંતુ હૃદયમાં નહિ સંતોષ પામતાં કૃપણવત્સળ તેમણે સર્વ ક્રોધનું નિઃશ્રેયસ કરવાની આકાંક્ષાથી નારદના સંવાદથી ભાગવત એકાંતધર્મના નિરૂપણ માટે ભાગવત રચ્યું છે આથી તેનો ઉત્કર્ષ છે. આ અર્થ ભાગવતના પ્રથમસ્કન્ધમાં સ્વયં કહ્યો છે. અથવા અહીં સ્કન્ધાંતરની અપેક્ષાએ દશમસ્કન્ધના વિશેષનુંજ પ્રદર્શન અત્યંત અપેક્ષિત હોવાથી શ્રીમત્ વિશેષણ દશમસ્કન્ધમાં આપવું. અન્ય સ્કન્ધની અપેક્ષાએ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મવિષયક ભક્તિરસની પુષ્કળતા, એ દશમસ્કન્ધમાં ઉત્કર્ષ છે. તે આ દશમસ્કન્ધ જેમને પદ્મમાં અધિકાર નથી તેમણે તેના અર્થનો અવળોધ આપવામાં સમર્થ એવા ભક્તિનિષ્ઠ વક્તા થકી પ્રતિદિન સાંભળવો. જે પ્રતિદિન સાંભળવાનો અવસર ન મળે તો પ્રતિવર્ષ એકવાર પણ સાંભળવો. જેમને પદ્મમાં અધિકાર છે એવા પંડિતોએ સ્વયં તે દશમસ્કન્ધ અર્થજ્ઞાનપૂર્વક પ્રતિદિન વાંચવો. અહીં પાંડિત્યતો પાઠ કરવાનાં વચનોના અર્થવિજ્ઞાનના સામર્થ્યરૂપ ભણવું. પ્રતિદિન પાઠ કરવાનો અવસર ન મળે તો તે પંડિતોએ વર્ષે વર્ષે એકવાર પણ આદરથી પાઠ કરવો. આશય એવો છે કે—અવકાશ હોય તો પ્રતિ-

આદરથી કરવું. આલપ્રાય અવા છ ક-આત્મા પરમાત્માનું વિજ્ઞાન સંપન્ન થયું હોય તો પણ જ્યાંસુધી પરમાત્મામાં તે વિજ્ઞાન લક્ષિતરૂપતાને પામે નહિ ત્યાંસુધી નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ થાય નહિ. તો વિજ્ઞાનસંપન્ને પણ પરમાત્મામાં પ્રીતિની કામનાથી આ લક્ષિતરસમય પ્રબન્ધનું નિયેવન કરવું. વિજ્ઞાનમાત્ર તો ઉપદેશસાધ્ય છે, પ્રેમ તો સત્પુરૂષોના સમાગમથી અને આવા પ્રબન્ધના પરિશીળનથીજ પ્રવૃદ્ધિ પામે. માટેજ ભગવતમાં 'પરિનિષ્ઠિતોઽપિ નૈર્ગુણ્ય ઉત્તમશ્લોકલીલા । ગૃહીતચેતા રાજયે ! ભારયાને યદધીતવાન્ ॥' 'આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્મન્યા અપ્યુરકમે । કુર્વન્ત્યહેતુર્કીં મક્તિમિત્વંભૂતગુણો હરિઃ ॥' ઇત્યાદિ કહ્યું છે. અથવા શંકા-આ દશમસ્કંધનું પ્રતિદિન કે પ્રતિવર્ષ કરેલું શ્રવણ લક્ષિતવૃદ્ધિમાં હેતુ છે એ વાત સત્ય છે, પણ તેમાં વજા બે હોય તોજ તે વાત બને? એવી અપેક્ષામાં 'વાપ્તોઽથ પશ્ચિત્તૈઃ' એમ કહેછે. જેમ તમો ઓતાઓ પ્રતિ શ્રવણનું વિધાન કરેછું તેમ પંડિતોના પ્રતિ સ્વાર્થનિરપેક્ષ પ્રવચનનું પણ વિધાન કરેછું જે તો જ્ઞાનિઓ પ્રવચનમાં સમર્થ હોય તેમનું આવા ભગવત્ચરિત્રોનું સ્વાર્થ વિના વર્ણન કરવું એજ ફલ છે, અન્યથા તેમનું વિજ્ઞાન સર્પફણમાં રહેલા મધિની પેઠે ઉદ્ભેગદેતુ હોઇને ત્યાજ્યજ છે. ભગવત્કથા શ્રવણ પાઠની ઓશ્વદેતુતા ભાગવતમાંજ કહી છે-'શ્રવં વસ્ય નિજવર્ત્મરિરક્ષયાત્તલીલાતનોમદ્વનુરૂપપિદમ્બનાનિ । કર્માણિ કર્મકપણાનિ યદુત્તમસ્ય ય્યાદમૂપ્ય પદયોરનુવૃત્તિમિષ્ટન્ ॥ મર્ત્યમ્વ્યાનુસવમેધિતવા સુવન્દયીમલ્કયાશ્રવણકીર્તેનચિન્તયેતિ । તદ્વાસ દુસ્તરકૃતાન્તજવાપયગં મામાદ્વનં ક્ષિતિમુજોઽપિ યયુર્યદધાંઃ ॥' 'અરોપમંહેનાત્તમં વિધતે ગુણાનુવાદશ્રવણં મુરારેઃ' ઇત્યાદિ ॥૧૧૭॥

દશમસ્કંધના શ્રવણાદિકની ભક્તિવૃદ્ધિના પરિકરણ્યે પ્રતિદિન કર્તવ્યતા

૧ 'કરણીયા' इति पाठान्तरम् ।

શક્તિઃ । વિષ્ણુનામસહસ્રાદેશ્યાપિ કાર્યેન્સિતપ્રદા ॥૧૧૮॥ દૈવ્યા-
માપદિ કષ્ટાયાં માનુષ્યાં ચા મદાદિપુ । યથા સ્વપરસ્પૃશ્યા સ્યાત્તથા

કહી. હવે અર્થકામનામાં પણ એનીજ પુરસ્કાર કરવાની કહેછે—એ
અર્થમાં વાંછા હોય તો અન્યત્ર યત્ન કરવો નહિ. ભગવાનના દિવ્ય ચરિત્રના
વર્ણનપર આ દશમસ્કંધની પુરસ્કાર્યા (અષ્ટોત્તરશતપાસાયણ૩૫) કરો,
કેમકે એની પુરસ્કાર્યા વાંછિત અર્થને આપનારી છે. તથા વિષ્ણુનામસહસ્ર-
સ્તોત્ર આદિકની પણ પુરસ્કાર્યા કરો. આદિશબ્દથી અષ્ટાશ્વરમંત્ર આદિકનો
પરિચય કરવો. પુરસ્કાર્યાનો પ્રકાર અન્યથાથી જાણવો. પુરસ્કાર્યાનો દેશ તો
પુણ્યસ્થાન-ગંગા યમુનાદિ પુણ્યનદીતીર કે દ્વારિકાદિ ભગવત્પુણ્યક્ષેત્ર કે
ભગવાન તથા ભાગવનના સાચિધ્યવાળુંજ સ્થાન મંદિરાદિ જાણવું. સ્થાન-
બળને લીધે ક્ષણસિદ્ધિ વિનાવિલંબે થાયછે. શંકા-જે પુરસ્કારણ છે તે જપ
હોમ દક્ષિણા આદિજાણનાદિકની અપેક્ષાવાળું હોવાથી તેમાં મહાન
પ્રયાસ છે ? એવી અપેક્ષામાં ‘શક્તિઃ’ એમ કહેછે. પોતપોતાની શક્તિને
અનુસારે કરેલું આનું પુરસ્કારણ અભિલષિત અર્થને સાધેજ છે. (આ
શક્તિતારતમ્ય તો દક્ષિણાદિકમાં જાણવું પણ પાસાયણની ન્યૂનતામાં નહિ)
તે આ પુરસ્કાર્યા અવિદ્યાર હોય તો સ્વયં કરવી અને ન હોય તો બીજા-
પાસે કરાવવી. ‘દશમસ્કંધમાગ્રસ્ય સદૃશવતેવાદપિ । દ્વિજઃ પ્રાપ્નોતિ
સુકૃતં વેદપાસાયણોદ્ભવમ્ ॥’ ઇત્યાદિ શૌનકે કહ્યું છે ॥૧૧૮॥

શંકા—શક્તિઃ-યથાશક્તિ એમ કેમ કહેવાય ? જે ક્ષણ મેળવવા જે
સાધન જેવી રીતે કરવાનું કહ્યું હોય તે તેવી રીતે અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ.
પુત્રકામેષ્ટિ જ્યોતિષોમાદિ ધર્મો શક્તિના પ્રતિ એક પ્રકારથી અને અશક્તિના
પ્રતિ બીજા લઘુ પ્રકારથી, એમ ભેદ થવો ચોખ્ખો નથી, તો અશક્તે તો તેવા
સાધનથી નિવૃત્તજ થવું જોઈએ. પુત્રપ્રશક્તિને અનુસારે સાધનસ્વરૂપનો
ભેદ થઈ શકે નહિ. સંકોચ કરે તો અંગલોપ થતાં વિકળતાજ થાય ?
એવી આશંકામાં કહેછે કે-નિયત એકજ પ્રકારવાળા કેટલાક ધર્મો છે
પણ સર્વ કોઈ નથી. શક્તિમાં દ્રવ્યાદિકના ગૌરવની અપેક્ષા રાખતો
પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ધર્મ અશક્તને માટે તે અપેક્ષિત નથી. શક્તિને અનુસારેજ

દ્વૈતં મે ગોલોકો ધામ ચેષ્ણિતમ્ । તત્ર બ્રહ્માત્મના કૃષ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ

કૃષ્ણસેવા મુક્તિઃ—જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાર્તદમય પરમાત્મા છે તેમની પરમ પ્રીતિએ કરાવેલી જે પરિચર્યા એજ મુક્તિ બલુવી. (બીજાએ માનેલી એકત્વાદિ નહિ) શંકા-સેવાને મુક્તિ કેમ કહેવાય? મુક્તિતો બંધન થકી નિવૃત્તિ એજ મુક્તિ છે, સેવા તો બંધન છે, કેમકે તેમાં દાસપણું નિયતપણે છે, દાસપણું તો પારતંત્ર્યગર્ભિતજ છે? સમાધાન-તમે કહો છો તે સત્ય છે, દાસભાવને સમુચિતજ સેવા છે, તેટલામાત્રથી ક્ષતિ શી છે? શંકા-સ્વામીની આજ્ઞાને વશવર્તી થઈ રહેતું પડે એજ ખરેખર ક્ષતિ છે? સમાધાન-તેનાથી પણ ક્ષતિ શી છે? કયી પણ નથી. શંકા-પરતંત્રપણું એજ ક્ષતિ છે? ‘સર્વે પરવશં દુઃસ્વં’ એવી અભિયુક્તિ છે. સમાધાન-પરમશેષી સર્વાતર્યામી સર્વેશ્વરેશ્વરની આગળ પરતંત્રપણું તો આ ચેતનનું સ્વાભાવિકજ છે, ‘દાસભૂતાઃ સ્વતઃ સર્વે જ્ઞાતમાનઃ પરમાત્મના’ ‘ભાતમદાર્શ્વ હરેઃ સ્વામ્યમ્’ ‘સ્વસ્વમાતમસિ સજ્ઞાતં સ્વામિત્વં મદ્દણિ સ્થિતમ્ । ઉભયોરેષ સમ્બન્ધો ન પરોડમિમતો મમ ॥’ એવી સ્મૃતિ છે. તો પારતંત્ર્ય અવર્જનીય છે. જે કર્મપારતંત્ર્ય છે તેતો બંધ છે. સ્વસ્વરૂપનો જેને આધિભાવ થયો છે એવા આ ચેતનને પોતાનાપણુ આત્મા પરમાત્મામાં નિરવધિ પ્રીતિ અને તેણે પ્રેરેલી પરિચર્યા પોતાની મેળેજ અભિમુખ થાય છે. માટે સેવા એજ મુખ્ય મુક્તિ માની છે. તે ભાગવતમાં કહ્યું છે-‘સાલોક્યસાદ્વિસામીપ્યસારૂપ્યૈકત્વમપ્યુત । દીપમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥’ ‘સેવાનુરક્તમનસામભયોડપિ ફલ્ગુઃ’ ઇતિ.

શંકા-અથાપિ સેવા મુક્તિ તો યુક્તજ નથી, જે સર્વના આત્માપણે સર્વત્ર અનુપ્રવેશ કરીને વર્તે છે તેમની, પરિજનોએ પરિચર્યા કરાતા રાજાની પેઠે દેશવિશેષમાં (ધામમાં) મૂર્તિમાનપણે સ્થિતિ ઘટતી આવતી નથી. એમનું સ્વરૂપ તો ‘સત્ત્વં જ્ઞાનમનન્તં’ આ શ્રુતિથી અમૂર્તજ (નિરાકાર) શ્રવણ થાય છે, જે અર્ચિરાદિ માર્ગવડે પ્રાપ્ય લોક શ્રુતિમાં વર્ણવ્યો છે તે તો અર્વાચીન છે? એવી આશંકામાં-જે સત્યજ્ઞાનાર્નત સ્વરૂપ છે એજ દિવ્ય-વિચરથી નિરાજમાન નિલ્યમુજ્જાનુભાવ્ય ભગવાનનો દેશવિશેષ શ્રુતિસંપ્રતિ-

પણ છે, એમ 'ગોલોકો ધામ ચેત્સિતમ્' આથી કહે છે—ગોલોકઃ-
નિરતિશય દીપ્તિએ યુક્ત જે અપ્રાકૃત લોક છે તે મને સર્વ ધામોથશ્રી
ધૃષ્ણિત ધામ છે. તેવી શ્રુતિ છે—'યત્ર ગાવો મૂરિશ્ચક્રા અયાસઃ અત્રાહ
તદુરગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ' ઇતિ. અન્યત્ર પણ શ્રુતિ છે—
'ક્ષયન્તમસ્ય રજસઃ પરાકે' 'તદ્વિમાસો વિપન્યવો જાગૃવાંસઃ સમિન્ધતે ।
વિષ્ણોર્યાપરમં પદમ્' 'યત્ર ક્ષપયઃ પ્રથમજા ચે પુરાણાઃ' ઇત્યાદિ. પરંપ્રકાશનો
આ સ્થાનવિશેષ સ્મૃતિમાં કહ્યો છે—'ક્રાન્તવા દસોત્તરગુણાઃ પ્રાપ ગોલો-
કમન્નુતમ્ । ધામ તેજોમયં તદ્દિ પ્રાપ્યમેકાન્તિર્વૈરેરઃ । તપ્રૈરકાલસન્મૂત-
કોટિકોટ્યકંસન્નિભમ્ । સ વ્યષ્ટ મહત્તેજો દિવ્યં સિતતરં મુને ॥ વિદ્યાશ્ચ
ત્રિવિદ્યાઃ સર્વાઃ કર્ણવાધો વ્યામુષ્ઠ યત્ ।' ઇત્યાદિ. પરંપ્રકાશ પરમાત્માનો
દિવ્યાકાર 'ય ઘણોડન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરણો હૃદયતે હિરણ્યમ્બુજિર્-
ણ્યકેશ આમ્રણસ્તાત્સર્વે એવ સુવર્ણઃ તસ્ય યથા કળ્યાસં પુણ્ડરીકમેવમ-
ક્ષિણૌ' 'વૈદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્' 'યત્તે રૂપં
કલ્યાણતમં તત્તે પદ્યમિ' એવી શ્રુતિ છે. 'નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આત્મતત્ત્વઃ...
આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરાદિઃ ॥' 'પરમાત્મા વાસુદેવો ભગવાન્ દિવ્યવિ-
ગ્રહઃ' એવી સ્મૃતિ છે.

યદપિ અર્થારૂપ કે સાક્ષાત્ માનુષ લોકમાં પ્રાદુર્ભવેલા તે ભગવાનની
પરિચર્યા સંસ્પૃતિમાં પણ કેટલાક સુકૃતિઓને આ દેહયોગથીજ મળે છે,
તથાપિ તે સુક્તિ ન કહેવાય, કેમકે દેહયોગને લીધે કર્મબન્ધનનો સંબન્ધ
આવે છે, તો વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિપૂર્વકજ્ઞ જે સેવા તે સુક્તિ છે,
એવા અભિપ્રાયથી 'તત્ર વ્રહ્માત્મના' એમ કહે છે. તત્ર—ગોલોક નામના
દેશવિશેષમાં બ્રહ્માત્મના—બ્રહ્મભાવને પમાડેલો જે આત્મા તેરૂપે યુક્ત
થઈને કરાતી સેવા સુક્તિ માની છે. અર્થાત્ સર્વ કર્મોનો પ્રક્ષય થતાં અર્ચિ-
રાદિ માર્ગે કરીને દેશવિશેષને પામતાં પરંબ્યોતિ પરમાત્માને પામીને
સ્વસ્વરૂપથી અભિનિધ્યત્થ થએલા સુક્ષ્માત્માને ત્યાં વર્તતા ભગવાનના અનુ-
ભવના પ્રવાહરૂપ જે સેવાવિશેષ તે સિદ્ધ થાય છે, તેજ મોક્ષ જલણનો.
આત્માશબ્દ સ્વરૂપવાચી હોવો, 'શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપથી' એવો અર્થ કરવો.

ને ‘અપહતપાપ્મા’ ઇત્યાદિ ગુણાદિકનો આવિર્ભાવ થાય એજ શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપ જાણવું. તે આ અર્થ ‘પરંજ્યોતિરૂપસમ્પદ સ્ત્રેન રૂપેણાભિનિષ્પદતે’ આ શ્રુતિસિદ્ધ છે. ‘બ્રાહ્મેણ તુ જૈમિનિઃ’ એવું વ્યાસસૂત્ર છે. સ્વસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ જેને થયો છે એવો મુક્તાત્મા તો અશરીર છે તેને સેવારસ કેમ થટે ? એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે તેને બ્રહ્મમય અપ્રાકૃત તનુની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્વરૂપાવિર્ભાવ તો તેમાં વિરોધી નથી કિંતુ અનુગુણજ છે. બીજાઓતો મુક્તાત્મા અશરીર હોવાથી તેને સેવા કેમ થટે ? એવી અપેક્ષામાં ‘બ્રહ્માત્મના’ એમ કહે છે. આત્મશબ્દ દેહવાચી લેવો, બ્રાહ્મ (દિવ્ય) દેહે કરીને સેવા કરે છે, એમ આખ્યાન કરે છે. મુક્તાત્માને દિવ્ય દેહનો યોગ શ્રુતિસ્મૃતિમાં વર્ણવ્યો છે.

શંકા-વેદાંતમાં અદ્વૈતજ (અભેદ) શ્રવણ થાયછે, તો અભેદનું તાત્વિકપણું અને ભેદનું ઔપાધિકપણું અંગીકાર કરવું પડે, તો ઉપાધિ ટળતાં પરબ્રહ્મની સાથે જીવનું અદ્વૈતજ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે, તો ભેદગર્ભિત (સેવ્ય સેવક) સેવા મુક્તિ કેમ હોઈ શકે ? એવી આશંકામાં અદ્વૈત શ્રુતિઓનો આશય ‘મત્તં વિશિષ્ટાદૈવં મે’ એમ કહે છે—તે તે શ્રુતિમાં જણાવેલ બ્રહ્મનું અદ્વૈત ‘વિશિષ્ટ બ્રહ્મનું છે’ એવો અમારો મત-સિદ્ધાન્ત છે. આશય એવો છે કે-જે આ મહદાદિ પ્રધિવ્યંત વિકારો અને તેનું મૂળ પ્રકૃતિ તથા જે નિત્ય જહ્ન મુક્ત ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો ચેતનગણ છે, આમાં બ્રહ્મનું વિશેષણ ન થાય એવું એકપણ નથી, આ સર્વપણ બ્રહ્મના શરીરપણે પ્રકારભૂત ધધનિજ રહેછે. ‘વસ્યાત્મા શરીરં’ ‘વસ્યાક્ષરં શરીરં’ ‘વસ્ય પૃથિવી શરીર’ એવી શ્રુતિ છે. તો પોતાના અસાધારણ ચેતન અચેતનરૂપ ધર્મોના સમૂહોએ વિશિષ્ટ બ્રહ્મ એક છે, તે વિશિષ્ટ બ્રહ્મથકી અધિક તત્ત્વ નથી, માટે ‘નેહ નાનાન્તિ ક્લિષ્ઠન’ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ આવું વિશિષ્ટાદૈવ ઉદ્ધોષીને કહ્યું છે, તો આ શ્રુતિ ગુણોનો પરસ્પર વિભાગ અને ગુણગુણિના વિભાગને (સ્વભાવની વિપમતારૂપ) નથી સહન કરતી એમ નહિ, સહન કરેજ છે. (અર્થાત્ બ્રહ્મના ગુણભૂત ચિત અચિત ભેદને નિષેધ કરતી નથી) જેમકે જળમાં રસરૂપાદિ વિશેષો હોવા છતાં પણ ‘આપ મુવ પુરાઽમૃતજા-

મ્યગ્નિમિત્ર' (પૂર્વ એક જળન લવું બીજું કશુંય ન લવું) એમ શ્રુતિ શું નથી કહેતી ? અને આ શ્રુતિમાં કહેલો આ નિયેધ યોતાના (જળના) ગુણ રસાદિકના ભેદને શું નથી સહન કરતી ? સહન કરેજ છે. ફક્ત આવાં વચનો સમાન અન્ય ધર્મીની સત્તાને તો ન સહન કરે એ યુક્ત છે. લોકમાં પણ 'આ ઘરમાં દેવદત્ત એકજ છે' એવો વ્યવહાર તેના ગુણો (દંડ ચક્ર વિગેરે વિશેષણો) દૃશ્યમાન સનેપણ મુખ્યજ છે. વળી 'આ અભિજ્ઞ દેવદત્ત એકજ અહીં વર્તે છે' આવો વ્યવહાર દેહસતે પણ દેહીનો મુખ્યજ છે. જો બ્રહ્મનો ગુણ (વિશેષણ) ન થાય એનું એક પણ વસ્તુ વિદ્યમાન હોય તો 'બ્રહ્મ એક છે નાના નથી' આ વચન વિરૂદ્ધ ગણાય. શબ્દાદિ વિશેષોએ વિશિષ્ટ આકાશાદિક છે, તેવાં તે તત્ત્વોએ વિશિષ્ટ સર્વાત્મક તત્ત્વ એક, પરંબ્રહ્મ વેદાંતમાં શ્રવણ થાય છે. તો આવા વિશિષ્ટ તત્ત્વને સજાતીય અન્યનો અભાવ એજ વિશિષ્ટાદૈત લક્ષણું. આ વિશિષ્ટાદૈત તો જાદુ વિશેષણોને હીધે ભંગ થવું નથી. શ્રુતિમાં જે ભેદભેદ વચનો છે તેપણ ઘટતાં આવે છે. તાત્પર્ય એવું છે કે-જેતો ભેદવચનોનો અનાદર કરીને, સમગ્ર વિશેષોને અવિઘાતિપત (મિથ્યા) કહીને, ગુણથી (વિશેષણથી) પણ સદ્વિતીયતાને નહિ સહન કરીને નિર્વિશેષ એક તત્ત્વને અભિમાનેછે તેઓને અદ્વૈત શ્રુતિઓના નિર્વાહપ્રકારમાં અવિઘાન એક અધિક ફળમાટે રહે છે. તો અદ્વૈતને ઓધ કરનારી શ્રુતિઓનું ભેદશ્રુતિને અનુસારે હાર્દ તો વિશેષ્ય-માન છે. કારણ કે બ્રહ્મ સમસ્ત ચૈતન અચેતને વિશેષ્ય એકજ તત્ત્વ છે, તે ચૈતન અચેતનની સત્તા તો બ્રહ્મના વિશેષણપણેજ છે, જેમ શબ્દાદિ ગુણોની સત્તા ગુણી આકાશાદિકના વિશેષણપણેજ છે તેમ. બ્રહ્મની સર્વાત્મતા અંતર્યામિપ્રાણપુમાં 'યસ્યાત્મા શરીરં' ઇત્યાદિકથી સ્પષ્ટ વર્ણવી છે. જેમ ગાય અશ્વ આદિક તે તે પિંડવિશેષમાં અનુપ્રવેશ કરીને ચૈતન્યશક્તિથી તેને ધારણ કરીને રહેલા ચૈતનવિશેષ (શ્વવિશેષ) ના તેતે પિંડ-વિશેષ તેના તેના શરીરપણે વિશેષણતાને પામેછે. (આ ગાય છે આ અશ્વ છે એમ) તેમ સમસ્ત ચિત અચિતમાં સર્વાત્માપણે પ્રવેશ કરીને

તેને સર્વ પ્રકારે ધારણ કરતા પરમચેતન પરબ્રહ્મનું સર્વ કોઇ દ્રવ્ય (ચિત્ અચિત) શરીરપણે વિશેષણ થાય છે. તો અનેક રૂપ બેનાં છે અને અનેક પ્રકારો બેના છે એવું પરબ્રહ્મ એકજ સૃષ્ટિ સ્થિતિ સંહારવડે વિહાર કરે છે, માટે આમાં તે બ્રહ્મથકી ક્ષિતિ પણ દ્વિતીય છેજ નહિ. શંકા-વિશેષણભેદ સતે સદ્વિતીયતા આવે છે તો અદ્વૈત કેમ સંભવે ? તો વિશેષણસત્તામાત્રથી સદ્વિતીયતા નથી. જે સમાન અન્ય ધર્મી હોય તોજ દ્વિતીય કહેવાય, તે તો છેજ નહિ, માટે 'एकमेवाद्वितीयं' 'नेह नानास्ति किञ्चन' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરેલો દ્વૈતનિષેધ સ્વરસજ છે. સમાન અન્ય ધર્મીના અભાવને અભિપ્રાય કરીનેજ લોક વેદમાં પણ તેવા તેવા પ્રયોગો સોએ સો જણાય છે. તો 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म' ઇત્યાદિ વેદાંતમાં શ્રવણ થતું અદ્વૈત વિશિષ્ટાદૈતજ છે એવો અમારો મત છે. વર્ણવેલા શ્રુત્યર્થમાં વાદિઓના વિરૂદ્ધ વચનના શ્રવણથી શંકા પામેલાઓના પ્રતિ 'मे मतं' એમ કહ્યું છે. જે આત્મસંવાદ છે તે અર્થમાં આવતી વિરૂદ્ધ શંકાને ટાળી નાખે છે. સર્વને સર્વદા સર્વથા સાક્ષાત્ કરતા શ્રુતિપ્રસિદ્ધ આત્મતમ મારા ઉત્તમ મતમાં પ્રવર્તતાઓને શ્રુત્યર્થમાં વિરૂદ્ધ શંકાનો અવકાશ નથી.

શબ્દાર્થ તો-द्वयोर्भावः द्विता-બેનો ભાવ તે દ્વિતા કહેવાય, દ્વૈતૈવ દ્વૈત-દ્વિતા એજ દ્વૈત (ભેદ) કહેવાય, ન દ્વૈતં અદ્વૈત-દ્વૈત નહિ તે અદ્વૈત (અભેદ) કહેવાય, વિશિષ્ટસ્ય અદ્વૈતં વિશિષ્ટાદ્વૈત-વિશિષ્ટનું અદ્વૈત તે વિશિષ્ટાદ્વૈત કહેવાય, પોતાથકી વ્યતિરિક્ત સમય ચિદચિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મ એકજ તત્વ છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી રામાનુજય મત 'વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાંત' એમ વ્યપદેશાય છે. સિદ્ધાંતશબ્દ પ્રામાણિકપણે પરિચય કરેલા અર્થનો વાચી છે. એજ મતશબ્દવાચ્ય છે. શંકરાચાર્ય વિગેરેએ 'બ્રહ્મ એકજ તત્વ છે, તેથકી વ્યતિરિક્ત સમય મિથ્યા છે' એમ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તેમનો મત 'અદ્વૈતસિદ્ધાંત' એમ અવહાર કરાય છે. મધ્વતીર્થાય મત દ્વૈત છે, તેઓ જગતનો અને બ્રહ્મનો પાઠ્યપાઠક સંબન્ધ વિના ઐક્ય વ્યપદેશને યોગ્ય સંબન્ધવિશેષને અંગીકાર કરતા નથી અને તે બન્નેનું સત્યપણું અંગીકાર કરે માટે તેમનો સિદ્ધાંત દ્વૈત કહેવાય છે.

રામાનુજય મતમાં તો ચેતનાચેતનાત્મક પ્રપંચ અને પરબ્રહ્મનું સત્યપણું સ્વીકારીને, તે બંનેનો શરીરશરીરિભાવસંબંધ અંગીકાર કરીને, લોકમાં શરીર અને શરીરી જીવાત્માનો અત્યંત ભેદ હોવા છતાં પણ 'આ ચૈત્ર એકજ છે' ઇત્યાદિ એકત્વ વ્યવહાર જેમ દેખાય છે, તેમ અહીં પણ ચેતન-અચેતનના મુખ્ય શરીરી બ્રહ્મનો એકત્વ અપદેશ અને પરસ્પર ભેદ ઘટે છે.

હુંકામાં અભિપ્રાય એટલો કે—'પ્રયગાત્માનં પ્રેરિતારં ચ મત્વા' 'જ્ઞાજ્ઞો દ્વાવજાતીરાનીર્ણા' 'નિત્યો નિલાનાં ચેતનશ્ચેતનાનામેકો વહૂનાં યો વિદધાતિ કામાન્' 'અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્ત્ર જ્ઞાનાનાં સર્વાત્મા' 'પ્રધાનક્ષેત્રપતિર્ગુણેશઃ' 'ક્ષરાત્માનાવીગતે દેવ એકઃ' ઇત્યાદિક ભેદબોધક શ્રુતિ છે. 'નેહ નાનાસ્તિ કિંચન' 'સર્વેર્ષ સોમ્યેદમમ્ર આસીદેકમેવાદિતીર્થ' 'સર્વં તલ્લિનંદં મહા' 'નારાયણ પુણેદં સર્વં યદ્ભૂતં યચ્ચ ભવ્યમ્' 'હૃદં સર્વં યદ્યમાત્મા' 'તાવ-મસિ' 'મહા પેદ મહૌવ ભવતિ' ઇત્યાદિક અભેદબોધક શ્રુતિ છે. 'ય આત્મનિ તિષ્ઠન્...યસ્યાત્મા શરીરં...ય આત્માનમન્તરો યમયતિ' 'યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્...યસ્ય પૃથિવી શરીરં...યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ' ઇત્યાદિક ઘટક (ભેદ અભેદને ઘટાવી આપનારી) શ્રુતિ છે. આ શ્રુતિઓ મધ્યે અદ્વૈતિઓને ભેદશ્રુતિઓ ઔપચારિક કે બાધિત અર્થવાળી સ્વીકારવી પડે છે. દ્વૈતિઓને અભેદશ્રુતિઓ તેવી રીતે (ઔપચારિક કે બાધિત અર્થવાળી) અંગીકાર કરવી પડે છે. અદ્વૈતી દ્વૈતી બંનેને પણ ઘટકશ્રુતિઓ તેવીજ રીતે (ઔપચારિક કે બાધિત અર્થવાળી) વર્ણન કરવી પડે છે. વિશિષ્ટદ્વૈતિઓના મતમાં તો લોકદૃષ્ટ શરીરશરીરિન્યા-યથી શરીર અને શરીરિનો પરસ્પર ભેદ પ્રત્યક્ષપણે અનુભવમાં આવતો હોવાથી તેવા ભેદને બોધ કરવાપણે ભેદશ્રુતિઓ અને 'દેવદત્ત એકજ છે' એની પેઠે વિશિષ્ટ શરીરીના એકત્વથી અભેદ શ્રુતિઓ અને આવા સંબંધ (શરીરશરીરી)ને બોધ કરવાપણે ઘટક શ્રુતિઓ મુખ્ય અને અબાધિત અર્થવાળી અંગીકાર કરી છે. આટલે સર્વ શ્રુતિઓના મુખ્ય-અર્થને, બોધ કરવાપણું હોવાથી 'શરીરશરીરિભાવ સંબંધન પ્રધાન પ્રતિતંત્ર છે' એમ વ્યવહારાય છે. પ્રતિનિયત જે તંત્ર તે પ્રતિતંત્ર કહેવાય,

ગમ્યતામ્ ॥૧૨૧॥ યતે સાધારણા ધર્માઃ પુંસાં સ્ત્રીણાં ચ સર્વતઃ ।
મદાશ્રિતાનાં કથિતા વિશેષાનથ કીર્તયે ॥૧૨૨॥ મહ્યેષ્ટાવરજશ્રા-

એવી વ્યુત્પત્તિથી બીજા સિદ્ધાન્તિઓએ નહિ અંગીકાર કરેલો તે તે મતને
અસાધારણ એવો બે અર્થ તે પ્રતિતંત્ર શબ્દવાચ્ય છે. યદ્યપિ વિશિ-
ષ્ટાદ્વૈત મતમાં પણ મતાંતર વાદિઓએ નહિ અંગીકાર કરેલા અનેક અર્થો
નિત્યમુક્તસદ્ભાવ વિગેરે છે તથાપિ તેમાં પણ આ શરીરશરીરિભાવ
સંબન્ધનું પ્રધાનપણું હોવાથી 'પ્રધાન પ્રતિતંત્ર' એમ વ્યવહાર થાય-
છે. તો 'પ્રધાનેન ક્યપદેશા મવન્તિ' એવા ન્યાયને અનુસારે તેવા સંબ-
ન્ધને બોધ કરનારા વિશિષ્ટાદ્વૈત શબ્દથી રામાનુજ્ય મતનો વ્યપદેશ કર્યો
છે. આ રામાનુજ્યાર્થપ્રવાર્તિત વિશિષ્ટાદ્વૈત નામનો બે મત તે અમારો મત
છે એમ તમારે જાણવું. એમ કહેવાથી પોતાના સંપ્રદાયની શ્રીરામાનુજસં-
પ્રદાયમૂળકતા પણ સૂચવી છે એમ જાણવું. આ મતમાં મુક્તિદશામાં પણ
જીવ ઈશ્વરનો ભેદ. શ્રુતિસિદ્ધ વાસ્તવિક પ્રતિપાદન કરેલો હોવાથી ભેદભાવ-
ગર્ભિત (સેવ્ય સેવક) એવી પણ સેવાને મુક્તિ કહી તે મુક્ત છે. એમ તમે સર્વ
ગમ્યતા-અવધારણ કરો.

વપરાએલા શબ્દો એકાર્થ
શરીરી વિગેરે શબ્દો પણ એકાર્થ જાણવા. અદ્વૈત અભેદ એક આ શબ્દ
પર્યાયવાચી જાણવા. આનો વિસ્તાર શ્રીભાષ્યાદિક થકી જાણવો ॥૧૨૧॥

આશ્રિતોને હિતતમનો આદેશ આપવા પ્રવર્તેલા લગવાન, ગૃહસ્થ કે
વર્ણી કે સાધુ કે આચાર્યપદમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય, પોતાના ચરણારવિંદના
આશ્રિત આ સર્વેએ પણ સમાન રીતે આદર કરવા લામક અદિસા-
પ્રમુખ તત્ત્વવિજ્ઞાનપર્યંતના અર્થોનો આટલા પ્રબન્ધથી આદેશ કરીને,
હવે વિશેષપણે તેમણે તેમણે અવધારણ કરવા યોગ્ય અર્થોનો આદેશ
આપતાં, સામાન્યધર્મોના ઉપસંહારપૂર્વક વિશેષ ધર્મના કથનની પ્રતિજ્ઞા
કરેછે—લાગી અલાગી ગુરુ શિષ્યના વિભાગ વિના મારા આશ્રિત સર્વ
પુરુષો અને સર્વ સ્ત્રીઓના વિધિનિયેધરૂપ સાધારણ ધર્મો કહ્યા, હવે
વિશેષ-આચાર્યપદિકરે અસાધારણ ધર્મવિશેષો કહું છું ॥૧૨૨॥

ત્વસુતામ્યાં તુ કદાચન । સ્વાસન્નસમ્વન્ધહીના નોપદેદયા હિ યોષિતઃ

તેમાં પ્રથમ આચાર્યના વિશેષધર્મોને કહે છે—આચાર્ય જો સ્વધર્મનિષ્ઠ હોય તો શિષ્યોને ધર્મમાં સ્થાપન કરવા સમર્થ થાય, ‘આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાચાર્યાનાપારે સ્થાપયત્વપિ’ એવી સ્મૃતિ છે. ધર્મનું અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાપન આચાર્ય-જ્ઞાનને આધીન હોવાથી પ્રથમજ આચાર્યપદમાં રહેલાને વિશેષપણે અવગ્રોધ આપવાની પ્રવૃત્તિ યુક્તજ છે. મારા જે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા અને જે કનિષ્ઠ ભ્રાતા તેમના પુત્રો અયોધ્યાપ્રસાદજી અને સુધીરજી કે જેમને મેં મારા સમસ્ત આશ્રિત જનોના ગુરૂપદ્વયમાં સ્થાપન કર્યા છે તેમજેતો પોતાના સમીપ સંબન્ધવાળી જે સ્ત્રિયો તેમથી અન્ય-દુર સંબન્ધવાળી કે સંબન્ધ વિનાની સ્ત્રિયોને કદાચન-પોતાની વૃદ્ધ અવસ્થા સતેપણુ અથવા રહસ્યમાં કે સલામાં ક્યારેય મંત્રોપદેશ નજ કરવો. શંકા-આચાર્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ હોઈને ભવદાવાનળથી બહુ દબ્ધ એવા ચેતનોના તાપની ઉપશાંતિ માટે પ્રવર્તેલા તેમને આર્ત ઉપદેશ જનોમાં વર્તતો લિંગભેદ (સ્ત્રીભેદ) વિક્ષેપ માટે થતો નથી, તો આ નિષેધની શી જરૂર? તો એમ નથી. કાળસ્વભાવ અને વિષમસ્વભાવની પર્યાલોચના કરનારાએ આજ મર્યાદા પ્રતિષ્ઠાપન કરવા યોગ્ય છે, કેમકે કળિકાળ વિષમ છે અને આ વિષય વિશેષ વિક્ષે-ભક છે, ‘નન્વમિઃ પ્રમદા નામ ઘૃતકુમ્ભસમઃ પુમાન્’ ‘इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः’ એવી સ્મૃતિ છે, તો આ નિષેધ યુક્તજ છે. અન્યથા આચાર્યપદમાં વર્તતાઓને શિષ્યભાવને પામેલા પુરૂષો સાથેજ જેમ એમ શિષ્યભાવને પામેલી સ્ત્રીઓની સાથે પણ અત્યંત સમાવેશ થાય, તેતો પ્રમાદમાટે કદાચિત્ થાય. વળી વિમળ મનવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યો ઉપ-દેશ્યપદમાં પણ જો પ્રમદાઓનો પરિત્યાગ કરે તો બીજા શિષ્ય મનુષ્યો પણે સુશિક્ષિત થાય, આજ આ નિષેધનું પ્રધાન પ્રયોજન છે. તથા તેમજે સમીપ સંબન્ધે રહિત એવી સ્ત્રિયોનો સ્પર્શ ન કરવો તથા તેહીઓની સાથે ક્યારેય પણ નજ બોલવું. ચક્રાસત્ ધર્મવંશીય બીજા પણ નરોએ નારીઓનો સ્પર્શ સંભાવણાદિ ન કરવું. યદ્યપિ ઉપદેશનો નિષેધ કરવા-થીજ સ્પર્શ સંભાવણુનો નિષેધતો આવીજ જાય છે, તો આ નિષેધનો

॥૧૨૩॥ ન સ્પૃષ્ટવ્યાશ્ચ તાઃ કાપિ માપનીયાશ્ચ તા ન હિ । કૌર્યે

અવસર નથી. તથાપિ પાઠકમની અપેક્ષાએ અર્થક્રમનું પ્રાબલ્ય હોવાથી- સમીપ દેહ સંબન્ધે રહિત નારીઓનો સ્પર્શ ન કરવો અને ક્યારેય પણ તેણી-ઓની સાથે નજ બોલવું, કે બહુના-તેમને મંત્રોપદેશ પણ ન કરવો, આવો અન્વય જાણવો. જ્યારે ઉપદેશ ન થાય તો તેની સાથે સંભાષણ ન થાય અને તેણીનો સ્પર્શ ન થાય એમાં કહેવુંજ શું? સમીપ સંબન્ધની નારી-ઓને તો મંત્રાદિ ઉપદેશ કરવો. મંત્રદીક્ષા ચઢણમાટે આવેલી અન્ય અબળાઓને તો પોતે ઉપદેશેલી પોતાની પત્નીદ્વારાજ ઉપદેશ કરાવવો પણ પોતે ન કરવો એવો અભિપ્રાય છે. તેનું કારણ તો ઉપદેશ્ય અને ઉપ-દિષ્ટ સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી ગુરૂઓ સ્વધર્મથકી બ્રહ્મ થએલા બહુ સ્થળે દેખાય છે. અને વળી ‘માત્રા સ્વસ્તા દુહિત્રા વા નાવિવિક્લાસનો મયેત્ । યલ-વાનિન્દ્રિયમામો વિદ્વાંસમપિ કપંતિ ॥’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રદર્શન છે, માટે સ્ત્રીધ-ર્મદેવેજ જે આ મર્યાદા સ્થાપન કરી છે તેજ અસ્મદીઓએ અનુપાળવી. સમીપસંબન્ધ સત્સંગિજીવનથકી સમજવો.

તથા તેમણે શત્રુમિત્રવિભાગ વિના સર્વત્ર દયા કરવી એમ કહે છે—
કલિન્દ્રિય-શત્રુ ઉપર પણ (કરતા કરવાનો પ્રસંગ તેની ઉપરજ છે) કૌર્ય-નિર્દયપણું ન કરવું. પોતાને પ્રતિકૂળ આચરણમાં પ્રવર્તેલાને પણ જે દુઃખ સમુપસ્થિત થાય તો તેની ઉપર પણ કડણા કરવાના સ્વભાવવાળા આચાર્ય થવું એવો અભિપ્રાય છે. તે ગીતામાં કહ્યું છે—‘અદ્વેષા સર્વભૂતાનાં મૈત્રાઃ કરુણ ઇવ ચ’ ઇતિ. ‘દયા કાર્યેવ સર્વત્ર’ એમ નહિ કહેતાં ‘કૌર્યં કાર્યં ન કલિન્દ્રિય’ એમ જે કહ્યું તે શત્રુવિષે કદાચિત્ નિર્દયતાનો પ્રસંગ આવે તે અત્યંત અનુચિત છે, આ અર્થની દૃઢતા માટે જાણવું. યદ્યપિ આ આદેશ મુમુક્ષુજનસામાન્યને અધિકાર કરીને કરવો જોઈએ તથાપિ શિષ્ય-જનોના વિમોક્ષ માટે પ્રવર્તેલા, આચાર્યપદને અલંકર્તા વિષે સર્વથી સમ-ધિક આ ગુણવિશેષ અવશ્ય અત્યંત અપેક્ષિત અવધાર્ય છે એમ જણાવામાટે વિશેષપણે કહ્યું છે. જે આ ગુણ ન હોય તો ભવદવાગ્મિથી બહુ બળતા ચેતનોવિષે દયારસ કેમ પ્રસરે? અને સ્વાર્થનિરપેક્ષ તેમના સમુજ્જ-

કાર્યં ન કસ્મિંશ્ચિન્ન્યાસો રક્ષ્યો ન કસ્યચિત્ ॥૧૨૪॥ પ્રતિભૂત્વં ન

વનમાટે કેમ પ્રયત્ન થાય? નજ થાય. બીજું પણ કારણ છે—દયા જે સમર્થમાં વિદ્યમાન હોય તો પરપીડાના નિવારણમાટે થાય, અસમર્થમાં વર્તતી તો ફક્ત સ્વાશ્રય પુરૂષને કેવળ ગુણી બનાવે છે, તો જેમ જેમ સામર્થ્ય સમધિક હોય તેમ તેમ બીજાને મહત્ત્વ ફળ છે, તો સમર્થ પુરૂષને વિશેષપણે ‘દયાળુ થવું’ એમ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તો આચાર્યસ્થાનને જે અધિક્ષાન કરે છે તેને તો આ અર્થનો વિશેષપણે અવગ્રોહ આપવો યુક્ત છે, જે આચાર્યની દયાએ કરીને દુર્નિવાર સંસ્કૃતિદુઃખ ટળી જાય છે, વળી જેમ જેમ પરને દુઃખ અધિક હોય તેમ તેમ દયાપ્રવાહ પણ સમધિક રાખવો. સંસ્કૃતિ દુઃખ થકી અધિક દુઃખ શું છે? તેના નિરાકરણ થકી બીજું દયાનું ફળ પણ શું છે? કંઈ પણ નથી, આવા અનુસંધાનથી બીજા જ્ઞાનાદિ ઉપદેશ્ય ગુણો હોવા છતાં પણ આ દયાનો વિશેષપણે નિર્દેશ કર્યો છે. માટેજ ‘ગુરવો હિ દયાલવઃ’ એમ સ્મૃતિ કહે છે. આથી—અપકારિને પણ ભવદાવાનળની જ્વાળાથી પ્રત્લવણિત બેઠને તેથકી તેની મુક્તિ : : : : : એટલું તાત્પર્ય છે. આ અહીં કહેલા : : : : : જ્ઞાના જે બીજા ગુણો વર્ણવ્યા છે તે સર્વે પણ બાહ્ય હોવા, તે ગુણો ગીતામાં ભગવાને કહ્યા છે—‘મમયં સત્ત્વ-સંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ । દાનં દમશ્ચ ઘ્નશ્ચ સ્વાધ્યાયમ્નય આર્જવમ્ । અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરવેશ્નનમ્ । દયા મૂતેષ્વશોભુવયં માર્દવં હીરવાપલમ્ । તેજઃ ક્ષમા હૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ॥’ ઇતિ.

દયાપ્રસંગથી કોઈની થાપણ સાચવવી વિચેરેને બે સ્વીકારે તો કદાચિત્ આત્મચિંતન ઉપદેશાદિકમાં વિશ્લેષપ્રસંગ આવે, માટે આચાર્યને તેનાથકી નિવૃત્તિજ ઉચિત છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે—કસ્યચિત્-બન્ધુ કે અબન્ધુ, સમર્થ કે અસમર્થ અથવા કસ્યચિત્-અપ કે નહિ અપ્ય દ્રવ્યનો, ન્યાસ-ચોરાદિકના ઉપદ્રવથી બદ્ધ બધા પામેલાએ ધન મુવર્ણાદિ થાપણરૂપે રાખવા આપતાં દયાવશાત્ પણ આચાર્યપદમાં રહેલાએ ન અંગીકાર કરવું. બે કોઈની થાપણ રાખે તો તેને સાચવવાની વિશેષ વ્યાપ-

કસ્યાપિ કાર્યં ચ વ્યાવહારિકે । મિલ્કયાડપદતિન્મ્યા ન તુ કાર્ય-

તિનો પ્રસંગ આવે અને રાગ દ્રેષ લોભાદિકની અવિકતા જેમા વર્તે છે એવા કલિમા તેવી પ્રવૃત્તિ ઘણુ કરીને અવહારપદમાજ (દાવામા) પર્યવસાન પામે તેથી તત્વ હિત પુરુષાર્થના ઉપદેશાદિ નિજધર્મમા વિશેષપ્રસંગ આવે, માટે કોઈની પણ થાપણુ દયાથીપણુ ન રાખવી ॥૧૨૩-૧૨૪॥

ન્યાસરક્ષણુનુજ જેમ એમ પ્રતિભૂપણુનુપણુ મૂળ દયા છે તો ન્યાસજ જેમ એમ પ્રતિભૂ-પ્રતિનિધિ (જમીન) પણુ અનર્થહેતુ હોવાથી દયાએ કરીને પણુ અવહારપદમા કય નિકય દાન આદાનાદિકમા નજ કરવુ કસ્યાપિ-લક્ષે તે પોતાનો હોય કે પારકો હોય કોઈનુ પણુ ન કરવુ મૂળમા દયાવહારિકે' એમ કહ્યુ છે એથી મુમુક્ષુ આશ્રિતોના પ્રતિ સમસ્ત દુ ખના પ્રશમનમા આચાર્યનુ જે પ્રતિભૂપણુ (જમીન) છે તેનો નહિ નિષેધ સિદ્ધ થાયછે આજ આચાર્યનુ જત છે (સર્વ સમાશ્રિ તોના પ્રતિનિધિ થવુ) તથા શિષ્યસમર્પિત ધન ધાન્યાદિવડે પોતાનુ અને પોતાના પોષ્યવર્ગનુ પોષણુ કરતા આચાર્યને જો કદાચિત્ દૈવવશાત્ ધનધાન્યાદિકના પરિક્ષયને લીધે જીવનોપાય ન રહે તો પોતાના શ્રાદ્ધણુ વર્ણને સમુચિત લિક્ષાવૃત્તિથીજ આત્મા આત્મીયનુ ભરણુ ન્યાય છે પણુ નણુ કરીને નહિ કેમકે તેતો મનોવિક્ષેપમા પ્રબળ હેતુ હોઈને આ લોક પરલોકમા અનર્થ અર્થે થાય છે જે જન નણુ પીડિત છે તેતો સર્વદા અસ્વસ્થ હૃદયવાળો હોઈને પોતાના ક્ષેમ માટે સમર્થ રહેતો નથી તો કરજ તો શરીરધારણુ માટે પણુ ક્યારેય પણુ કોઈનુ પણુ નજ કરવુ 'નાયમર્ણ્યસમ દુ સ્થ ગૃહિણામિદ કિલ્લન' એમ સ્કોત્મા કહ્યુ છે માટેજ ભારતમા 'પદ્મમેઝહનિ પથે વા શાક પચતિ યો ગૃહે । અનૃષીં ચાપ્રવાસીં ચ સ વારિચર' મોદતે ॥' એમ કહ્યુ છે કરેલુ કરજ નહિ પાછુ આપવામા મહા અનર્થ ફેલાયિતા મણિમા કહો છે- 'અમિહોઝી તપસ્વી ચ ઋણવાન્ સ્ત્રિયતે યદિ । અમિ હોત તપશ્ચૈવ સર્વં તદ્દમિનો ભવેત્ ॥ ઋણ યે ન પ્રયચ્છન્તિ પ્રમાદાદનુ પાયત । ધનદાનુસ્રદીય સ્વાત્પુણ્ય ચાત્ર પુરાજ્જિવમ્ ॥' ધતિ યદપિ આ

મૃણં ક્વચિત્ ॥૧૨૫॥ સ્વશિષ્યાર્પિતધાન્યસ્ય કર્તવ્યો વિક્રયો ન ચ ।
જીર્ણં દત્વા નવીનં તુ ગ્રાહ્યં તન્નૈવ વિક્રયઃ ॥૧૨૬॥ માદ્રશુદ્ધચતુષ્વ્યાં

ધર્મ સર્વસાધારણ છે તથાપિ શ્રાતૃપુત્રો પ્રત્યે ઉક્તિ તો તેમને અત્યા-
વશ્યકતા જણાવા માટે અને તેમના દ્વારા તેમના શિષ્યોને જણાવા માટે
છે એમ જણવું. આ શ્લોકથી આચાર્યે શિષ્યસમર્પિત ધનધાન્યવડે
જવન કરવું એમ જણાવ્યું છે ॥૧૨૫॥

શિષ્યાર્પિત ધન ધાન્યના પરિક્ષયમાં જીવિકા પૂર્વશ્લોકથી નિરૂપણ કરી,
હવે શિષ્યાર્પિત ધાન્યની અધિકતામાં કર્તવ્ય કહે છે—ધનધાન્યના ક્ષયમાં
જેમ જણવું તેમ પોતાના શિષ્યે અપેક્ષા ધાન્યની અધિકતામાં તે વેચવું
નહિ. દેતા ખાતાં આપી રહેલા, કાળેકરીને જીવવાને પામતા ડાંગર વિગેરે
અન્નને વેચવાનો પ્રસંગ હોવાથી તેનો નિવેધ આ કર્યો છે. વિક્રય લોભ-
મૂળક હોવાથી વેચ્યની તે વૃત્તિ છે, આજ્ઞામાત્રને તો તે નિષિદ્ધ છે,
'ભજોઽર્ચિર્વરુણો મેઘઃ સૂર્યોઽથઃ પૃથિવી વિરાદ્ । ધનુર્યજ્ઞઃ સોમશ્ચ ન
વિક્રેયાઃ કવાચન ॥' એવી સ્મૃતિ છે. 'વિરાદ્ શબ્દથી અન્ન જણવું. અન્ન
આદિકના વિક્રયથી અગ્નિ આદિક દેવતાઓજ વેચ્યા તુટ્ય થાય છે' એવી
તેની વ્યાખ્યા કરી છે. શંકા-ક્રમેક્રમે જીવું થતા તેનો શો ઉપયોગ થાય ?
એવી અપેક્ષામાં કહે છે કે-જીર્ણ-ગતવર્ષમાં સંવરેલું હોવાથી તેમાં જંતુ-
ઓનું પડવું વિગેરેવડે બહુ કાળ રાખી શકાય નહિ એવો પ્રસંગ જો આવે
તો તે વેચાતું આપી દહને નવીન ધાન્ય લેવું. આ વિનિમય કહેવાય,
વિક્રય નહિ, વિક્રયમાં જો દોષ છે તેનો સંપાદક નથી. માટેજ ન વેચવા યોગ્ય
તિલાદિક ધાન્યવિશેષનો વિનિમય મનાદિકોએ અનુમાન્યો છે. અતિથિ
અભ્યાગત સાધુ સંરક્ષણમાંજ એક પ્રવર્તેલા આચાર્યે તેમના રક્ષણ
માટે કરાતો આ વિનિમય (બદલો) દોષમાટે નથી, આટલુંજ તત્ત્વ
છે, 'સર્વે વિનિમયાઃ યુક્ત્ય લાભલોભો ન સ્મૃતિઃ' એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૨૬॥

હવે નૈમિત્તિક ધર્મવિશેષનું વિધાન કરે છે—લાદ્રપદ માસના શુક્લ
પક્ષની ચતુર્થી તિથિરૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં ગણેશની અને આશ્વિન માસના

ચ કાર્યે વિદ્વેશપૂજનમ્ । રૂપરૂપણચતુર્દશ્યાં કાર્યાર્ચા ચ હનૂમતઃ ॥૧૨૭॥ મદાશ્રિતાનાં સર્વેષાં ધર્મરક્ષણહેતવે । ગુરુત્વે સ્થાપિતાભ્યાં

કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી તિથિરૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતા હનુમાનજીની પૂજા યથા-
વિધિ કરવી યદ્યપિ આ અર્થે સર્વ સાધારણ છે તથાપિ સર્વ સમાશ્રિતોને
શિક્ષણ આપવા આચાર્યના કર્તવ્યપ્રકરણમા કહ્યો છે. આચાર્યને અવબોધ
આપવાથી બીજાપણ સુદૃઢ બોધ આપ્યા થાય છે સર્વ વિદ્વના વિનાશ
માટે કર્મારભમા આ દેવતાવિશેષ (ગણેશ) સર્વેએ પૂજ્યપણે કહ્યા છે
વળી કૃષ્ણનો એમા અનુપ્રવેશ છે તો તદ્દત્તમકપણે વિદ્વેશનુ પૂજન કૃષ્ણે
કપરાયણોને પણ સમુચિતજ છે. હનુમાનજીતો ભગવાનના એકાતિક-
ભક્તરાજ છે માટે તેમની પૂજા પણ મુમુક્ષુઓએ અત્યત ઉપાદેય છે માટેજ
ગણપતિનુ પૂજન ભવિષ્યોત્તરમા કહ્યું છે-‘ચતુર્થ્યાં ભાદ્રગુહ્યાવાં હૈમી
વા મૃળમયીમપિ ॥ પ્રતિમાં ગણનાથસ્ય મન્ત્રત્વા સમ્પૂજયેત્સુધી’ ॥ ઇતિ હનુ
માનજીનુ પૂજન ભગવાન્ રામચંદ્રજીએ કહ્યું છે-‘ચે સ્વાં સમ્પૂજયિષ્યન્તિ
દ્યૌર્જે યમતિથૌ નરઃ । ન તે યાસ્યન્તિ નરકાન્ ભવિષ્યન્તિ ચ મત્રિયા’ ॥’
ઇતિ કાર્તિક કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ હનુમાનજીના જન્મને પ્રતિપાદન કરનારા
વચનોનો પૂર્ણિમાત માસ લેવાનો અભિપ્રાય છે એમ જાણવું ॥૧૨૭॥

આચાર્યપદમાં સ્થાપન કરેલા એમણે તો મુમુક્ષુ જનોને દીક્ષા દેવીજ
એમ હવે આદેશ કરે છે—મારા ચરણના સમાશ્રિત અને મારા ચરણના
સમાશ્રયને સન્મુખ થએલા સર્વ મુમુક્ષુઓના ધર્મરક્ષણહેતવે—ધર્મનો
બોધ આપીને અધર્મથડી નિવૃત્ત કરવા અને ધર્મમા પ્રવર્તાવવા તેણે
કરીને તેઓના સમુજ્જવન માટે ગુરૂપદમા મેં સ્થાપન કરેલા તેઓએ
તો મુમુક્ષુ જનોને દીક્ષા—સપ્રદાયપરપરાપ્રાપ્ત મન્ત્રોપદેશરૂપ આપવીજ.
‘મુમુક્ષવ’ આ નિર્દેશથી દીક્ષાયહણમા મુમુક્ષાજ અધિકાર છે પણ વિપ્રાદિ
વર્ણવિલક્ષણતા નથી એમ સૂચવ્યું છે, માટેજ ‘બ્રાહ્મણાન્ ક્ષત્રિયાન્ વૈશ્યાન્
સચ્છદ્રાંશ્ચ મુમુક્ષવ । વિષ્ણુમત્તિરતીન્ સાધૂન્ દીક્ષયેદ્વિધિના ગુરુ ॥’
એમ પચરાત્રમા કહ્યું છે. ‘તેમણે તો મુમુક્ષુઓને દીક્ષા આપવી’ આ
નિધામ વિધિ કર્યો છે, તો તે ઉપરથી—ભવે સદ્વૃત્તને અનુસરેલા હોય

ચ તામ્યાં દીક્ષ્યા મુમુક્ષવઃ ॥૧૨૮॥ યથાધિકારં સંસ્થાપ્યાઃ સ્વે સ્વે
 પશુ ભે આચાર્યશાવને અનાદર કરીને મુમુક્ષુ જનોને મંત્રાદિ ઉપદેશ
 ન કરે તો અમારી આજ્ઞાના અતિવંચનથી થતો પ્રત્યવાય એમલે
 ભોગવવોજ પડે, એમ જણાવ્યું છે. 'તેમલે તો' એમ કહેવાથી બીજા-
 ઓની અપેક્ષાએ આચાર્યની વિલક્ષણતા જણાવી છે. વિલક્ષણતા તો દીક્ષા-
 દાનમાં અધિકારસંપત્તિજ સમજવી. (તેમનેજ દીક્ષાદાનમાં અધિકાર છે
 બીજાને નહિ) તેજ અધિકારસંપત્તિ 'ગુરુત્વે સ્થાપિતામ્વાં' ગુરૂપણમાં
 સ્થાપન કરેલા, આથી સ્પષ્ટ જણાવી છે. 'એ તેમને ગુરૂપદમાં સ્થાપન
 કરેલા' એમ કહેવાથી વિજ્ઞાનને પામેલા એમલે મારા આદેશથી આ અવશ્ય
 કરવું એવો અર્થ સિદ્ધ થાયછે. ગુરૂસ્થાનમાં સ્થાપિતપણાગ્રૂપ અધિકારના
 નિરૂપણથી-કેવળ વિદ્યાસંપત્તિથી પરમ રહસ્યશ્રુત પરબ્રહ્મવિદ્યાગ્રૂપ મજ-
 વિશેષનો ઉપદેશ કરવામાં ગુરૂની આજ્ઞા વિના યોગ્ય નજ થાય આ અર્થ
 જણાવ્યો છે. ધર્મરક્ષણહેતવે-આથી ગુરૂપદમાં સ્થાપન કરવાનું પ્રયોજન
 જણાવ્યું છે. 'મારા (લગવાનના) આશ્રિતોના ધર્મરક્ષણ માટે' એમ
 કહ્યું છે તેથી આ ધર્મ પારમૈકાંતિક જણવો. તેનું રક્ષણતો પ્રતિકૂળનો
 પરિત્યાગ અને અનુકૂળનું સંપાદન તેલે કરીને જે પોષણ કરવું એજ
 માન્યું છે. આ બંને તો ઉપદેશાદિવડે બને. આજ રક્ષણપ્રયોગન માટે
 ગુરૂપદમાં સ્થાપન છે ॥૧૨૮॥

આચાર્યે શિષ્યોને યથાધિકાર સ્વસ્વધર્મમાં નિયોજવા એમ હવે કહેછે—
 જિજ્ઞાસિતા.-મુમુક્ષાથી પોતાને આશરેલા (શિષ્યો)ને યથાધિકાર-અધિ-
 કારને અનુસારે સ્વસ્વધર્મમાં સારી રીતે સ્થાપન કરવા. એટલે-
 મુમુક્ષા છે એટલામાત્રથી સર્વે જ્ઞાનયોગમાં નિયોજવા યોગ્ય નથી,
 જે ભક્તિયોગમાં અસમર્થ હોય તે જ્ઞાનયોગમાં યોજવા યોગ્ય છે, જે
 જ્ઞાનયોગમાં પણ અસમર્થ હોય તેતો કર્મયોગમાંજ પ્રયોજવા યોગ્ય છે,
 તો આવા અધિકારને અનુસારે મુમુક્ષુઓને સ્વસ્વસમુચિત ધર્મ-કર્મયોગ
 કે જ્ઞાનયોગ કે ભક્તિયોગમાં અસંમિશ્રિતપણે સ્થાપન કરવા. ભક્તિયોગ-
 દિકમાં જે અધિકારી નથી તેને કર્મયોગમાં અધિકાર ગીતામાં લગવાને

ધર્મે નિજાશ્રિતાઃ । માન્યાઃ સન્તશ્ચ કર્તવ્યઃ સચ્છાત્માભ્યાસ આદ-
કલ્પો છે—‘અયેતદપ્યક્તોઽસિ કર્તુ મયોગમાશ્રિતઃ । સર્વકર્મફલત્યાગ તતઃ
કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ શ્રેયો હિ જ્ઞાનમમ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે । ધ્યાના-
ત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાઽઽન્તિરનન્તરમ્ ॥’ ઇતિ. આનો આશય તો
ભાષ્યથી જાણવો. શ્રુતિ પણ છે—‘एवं त्वयि नान्ययेतोऽस्ति’ ઇતિ. અથવા
સ્વશિષ્યોને સ્વસ્વવર્ણાશ્રમધર્મ નિત્યનૈમિત્તિકાદિકમાં સંસ્થાપન કરવા.
મુમુક્ષામાત્રથી અને દીક્ષાપ્રાપ્તિમાત્રથી ‘અભારે વર્ણાશ્રમધર્મની શી જરૂર
છે?’ એમ માનીને સ્વસ્વધર્મોનું જે રીતે ઉદ્ધવન ન કરે તે રીતે તેમાં
અનુધાન ઉપદેશાદિવડે સ્થાપન કરવા. અન્યથા શિષ્યકૃત પાપોનું શુદ્ધમાં
સંક્રમણ થાય છે ‘રાજા પ્રજાનાં ક્ષમલં યાતિ ધર્મમશિક્ષયન્ । આચાર્યો
નિજશિષ્યાणां स्त्रीणां क्षपतयस्तथा ॥’ એવી શંખસ્મૃતિ છે. તથા સંત-
‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः’ આ શ્રુતિને અનુસારે પરબ્રહ્મમાંજ
નિમગ્ન જે ત્યાગનિષ્ઠ સત્પુરુષો છે તેતો સ્વયં આચાર્યપદમાં રહેલાએ
પણ માન્યાઃ—યથોચિત ચદનાદિઅર્ચનથી અને સદ્બ્રાહ્મણોજનથી સત્કાર્ય
છે. તથા સ્વયં પ્રતિદિન સચ્છાત્મનો અભ્યાસ આદર-પ્રેમથી કરવો.
અભિપ્રાય એવો છે કે—વિદ્યા પરા અપરા એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે,
બ્રહ્મના અપરોક્ષરૂપ પરા કહી છે અને અપરા તો બ્રહ્મના પરોક્ષરૂપા સાંગ
સોપબૃહણ વેદરૂપ સચ્છાત્મજન્યા છે, તેમાં અપરોક્ષમાં પરોક્ષની ઉપ-
કારકતા છે. આ વિદ્યાવિભાગ અને ઉપકાર્યઉપકારકલાવ મુકકઉપનિષદમાં
‘द्वे विद्ये विद्वितव्ये’ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કહ્યો છે. તો એ રીતે ઉપકાર્યઉપકારક-
લાવે સંપન્ન બે વિદ્યાઓ મધ્યે અપરોક્ષવિદ્યાનિષ્ઠ એવા પણ આચાર્ય
સમાધિથી વિરામ વેળાએ એમાં ઉપકારક પરોક્ષવિદ્યાનું પરિશીલનજ
પ્રેમથી કરવું. પણ અનુપયુક્ત વ્યવહારમાં પ્રવેશ સમુચિત નથી, કેમકે
તેમાં ચિત્તવિક્ષેપનો પ્રસંગ છે. યદ્યપિ આ અર્થ મુમુક્ષુસાધારણ છે તથાપિ
આચાર્યપદના અલંકારને અત્યંત અપેક્ષિતતા જણાવા માટે વિશેષધર્મપણે
આદેશ કર્યો છે. આત્મપરમાત્માના સ્વરૂપનો અવબોધ આપનાર આપનિ-
ષદજ સચ્છાત્મ છે, તેના અર્થનો અભ્યાસજ મુખ્ય છે, ‘ब्राह्मणेन पठन्ने

રાત્ ॥૧૨૯॥ મયા પ્રતિષ્ઠાપિતાનાં મન્દિરેષુ મહત્સુ ચ । લક્ષ્મીના-
રાયણાદીનાં સેવા કાર્યા યથાવિધિ ॥૧૩૦॥ ભગવન્મન્દિરં પ્રાપ્તો

યેદોઽપ્યેતદ્યો શ્રેયશ્ચ' એવી શ્રુતિ છે. 'તપો વિદ્યા ચ વિપ્રાણાં નિઃશ્વ-
સકરે ઝમે' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૧૨૮॥

હવે પોતે પ્રતિષ્ઠાપેલા લક્ષ્મીનારાયણાદિક દેવોની યથાવિધિ પૂજા વિગેરે
કરવાનો આદેશ કરે છે—મહત્સુ-શિખરબંધ મહામંદિરમાં કે અત્પહરિ-
મંદિર નામની હવેલીમાં મેં જગતના ઉદ્ધરણુમાંટે અવતરેલા પુરુષોત્તમે
સાક્ષાત્ યથાવિધિ પ્રતિષ્ઠાપન કરેલા લક્ષ્મીનારાયણ આદિક ભગ-
વત્સ્વરૂપોની સેવા તેમણે તે તે કાળે કરવી. પરિચારકો બહુ હોય તોપણ
ભગવત્સેવા તો સ્વયં કરવી. આ સેવા યથાવિધિ-વિધિને અનુસારે કરવી
પણ સ્વેચ્છાપ્રમાણે ક્યારેય ન કરવી. 'મં પ્રતિષ્ઠાપેલાં' એમ કહેવાથી
તેમની પરિચર્યા કરનારા ઉપર પોતાની અત્યંત પ્રીતિ જણાવી છે.
મંદિરનું મહત્વ તો ભગવન્નિર્મિત હોવાથી અને ભગવન્મંદિર હોવાથી
જાણવું, બીજા વિશાળાદિ પ્રકારથી મહત્વતો અપ્રયોજક છે. આદિ-
શબ્દથી નરનારાયણાદિક બદલુ કરવા ॥૧૩૦॥

ભગવન્મંદિર પ્રતિ આવેલો ક્ષુધાથી કલેશ પામતો જે કોઈ પણ જન
અન્નદાનાદિવડે સત્કાર્ય છે એમ કહે છે—જે કોઈપણ-ભતિ કુળાદિકવડે વર
કે અવર, અથવા જ્ઞાતકુળાદિ કે અજ્ઞાતકુળાદિ જે કોઈપણ અતિથિ
માનવ ઘરપ્રતિ આવેલો અનાર્થી-ભૂખ્યો હોય તે તો ગૃહસ્થજને અન્ન-
દાનાદિવડે સંભાવના કરવા યોગ્ય છે. અન્યથા મહાપરાધ થાય છે, તેવી
શ્રુતિ છે—'વૈશ્વાનરઃ પ્રવિશત્યતિથિર્વાંહણો ગૃહમ્ । તસ્યેતાં શાન્તિં કુર્વન્તિ
હર યૈયસ્વતોદકમ્ । આજ્ઞાપ્રતીક્ષે સદ્ગતં સુનૃતં છેષ્ટાપૂર્વે પુચપદ્યંશ્ચ સર્વાન્ ।
પન્દ વૃક્ષે પુરુષસ્થાલ્પમેષસો યસ્યાનશ્ચન્ વસતિ વ્રાહ્મણો ગૃહે ॥' ઇતિ.
વળી સામાન્યપણે ક્ષુધાતુરને અન્નદાનની બહુ પ્રશંસા કરી છે—'અન્નદાનં
પ્રશંસન્તિ વિદ્વાંસો વેદવાદિનઃ । અન્નમેવ યતઃ પ્રાણાઃ પ્રાણદાનં સમં હિ તત્ ॥
તસ્માદહરહર્દયમન્નમેવ વિચક્ષણૈઃ । અપરીદ્યૈવ સર્વેભ્ય્મ્મ્યમ્મ્યમ્મુપોઽ-
મનીન્ ॥' ઇતિ. એ રીતે ક્ષુધાતુર અતિથિ કે બીજાનેવિધે સામાન્યતઃ

યોડનાર્થી કોડપિ માનવઃ । આદરાત્સ તુ સમ્માત્ર્યો દાનેનાન્નસ્ય શક્તિઃ ॥૧૩૧॥ સંસ્થાપ્ય વિપ્રં વિદ્વાંસં પાઠશાલાં વિધાપ્ય ચ ।

અન્નદાનની અવશ્ય કર્તવ્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ અર્થ ગાદૈસ્થયધર્મયોગ-માત્રને સાધારણ છે. આચાર્યનેતો વિશેષ આ છે—ભગવદ્દર્શનાર્થે મદિર-પ્રતિ આવેલો તો જે કોઈપણ ક્ષુધાકુળ અન્નાર્થી આચાર્યપદાધિષ્ઠિત ધર્મપ્રવર્તકે ‘ભગવન્મદિરમા આવેલો ભુખ્યો નજ રહેવો ભોઈએ’ એમ જણીને વિશેષપણે અન્નદાનવડે સંભાવનીય છે અન્યથા મદિરના સ્વામિને મહાન્ અનર્થ થાય, તો મદિરના ધણી આચાર્ય આ અવશ્ય કર્તવ્ય છે આ સંભાવના આદરાત્—આદરથી કરવી પણ અનાદરથી નહિ. વળી યથાશક્તિ—શક્તિને અતિક્રમ કરીને નહિ તેમ શક્તિથી ન્યૂનપણ નહિ અથવા—અન્નાર્થી—અન્નની અર્થનાથી ભગવન્મદિરપ્રતિ આવેલો જે કોઈપણ માનવ હોય, એવી અન્વયયોજના કરવી. જે કોઈપણ એટલે ભગવાનને અભિમુખ હોય કે વિમુખ હોય પણ ભગવાનના મદિરમા પેહો એટલામાત્રથી તેતો સંભાવનીય છે અભિપ્રાય એવો કે આ પાખંડપીડિત કળિમા બહુધાપણે જનો ભગવત્પ્રતિભાવિમુખ હોઈને ભગ-વન્મદિરની વાર્તાને પણ સહન કરી શકતા નથી આવી કળિસ્થિતિ છે તો અન્નની અપેક્ષાથી જે કોઈ ભગવન્મદિરપ્રતિ પ્રવેશમાત્રને અનુમાને છે તે પરમકૃપાળુ આચાર્યોએ આદરણીય છે. સર્વત્ર દયા રાખવી એ આચાર્યનું લક્ષણ છે. દયાળુ આચાર્ય જે કોઈપણ પ્રકારે ભગવન્મદિર-પ્રતિ આવેલા જે કોઈની પણ સંભાવના આદરથી કરવી પણ ‘તિરસ્કાર ન કરવો એટલું તાત્પર્ય છે ॥૧૩૨॥

અન્નદાનની કર્તવ્યતા કહીને, હવે તેથી અધિક વિદ્યાદાનની કર્તવ્યતા કહે છે—પાઠશાળા કરાવીને તેમાં અધ્યાપનસમર્થ વિદ્વાન્ વિપ્રને અધ્યાપકપદમાં સંસ્થાપીને સદ્વિદ્યા—અગસહિત ઉપજૂલણસહિત વેદવિદ્યા પૃથ્વીમા પ્રવર્તાવવી જે વિદ્યાએ કરીને વિદુષની સત્તા તે સદ્વિદ્યા કહી છે. તેવી તો વેદવિદ્યાજ છે, કેમકે તેજ આઘન્તે રહિત હોઈને યથાર્થ પુરૂષાર્થને અને તેનાં સાધનોને જણાવે છે, તેના પરિકરપત્રો

પ્રવર્તનીયા સદ્વિદ્યા ભુવિ યત્સુકૃતં મહત્ ॥૧૩૨॥ અથૈતયોસ્તુ
માર્યાભ્યામાહ્યા પત્યુરાત્મનઃ । કૃષ્ણમન્ત્રોપદેશશ્ચ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીભ્ય
પચ હિ ॥૧૩૩॥ સ્વાસન્નસમ્બન્ધહીના નરાસ્તાભ્યાં તુ કર્હિચિત્ ।

બીજાઓની સચ્ચાશ્રતા છે, તો આ વિદ્યાનુજ પ્રવર્તન મહત્ સુકૃત-
સુકૃતસાધન છે. અવથી તો જીવનમાત્ર થાય છે. વિદ્યાથીતો સમુ-
જીવન થાય છે. કેમકે ધર્માચરણથી પારલૌકિક શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે.
નહિ બાણતો પુરૂષ પોતાનું શ્રેય કરવા ક્યાંથી સમર્થ થાય, તો જો વિદ્યા-
પ્રવર્તનથી મહત્ સુકૃત થાય તેવી સદ્વિદ્યા ભૂમિમા પ્રવર્તાવવી. ‘રૂપા-
ધ્યાયસ્ય ચો વૃત્તિ ર્વત્વાડધ્યાપયતિ દ્વિજાન્ । કિં ન વત્તં મવેત્તેન ધર્મ-
કાર્યાર્યેદર્શિતમ્ । છાત્રાણાં મોક્ષનં તૈલં વહ્નં મિક્ષામથાપિ યા । દત્વા
પ્રાપ્નોતિ પુરુષઃ સર્વેકામાન્ ન સંશયઃ ॥’ એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૩૨॥

આચાર્યના વિશેષધર્મો કહીને હવે આચાર્યાણીના વિશેષધર્મો કહે છે—
આચાર્યપદમાં રહેલા એમની ભાર્યાઓએ ભત્રાની આજ્ઞાએ કરીને
કૃષ્ણમન્ત્રોપદેશ શરણાંગત સ્ત્રિયોનેજ કરવો. ‘ભત્રાની આજ્ઞાથી’ એમ
કહેવાથી ઉપદેશમાં અધિકારસપત્તિ જણાવી છે. ‘આજ્ઞાથી’ એમ કહે-
વાથી સ્વેતત્રપણે મન્ત્રોપદેશાદિકમાં અનધિકાર જણાવ્યો છે. ‘ધર્મોપદેશ
યો નારી દાતૃ તૈર્થ પ્રતાપિ ચ । કરોતિ નિષ્ફલં તદ્દે વિનાજ્ઞાં પત્યુરાત્મનઃ ॥’
એવું પરાશરવચન છે. આચાર્યે નહિ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય કહેલી નિકટસંબ-
ન્ધધર્મી ભિન્ન સ્ત્રિયોના સમુજીવન માટે આચાર્યની આજ્ઞાથી ઉપદેશ-
પ્રાપ્ત મત્રના પ્રદાનમાં આચાર્યાણીને કશી ક્ષતિ નથી, માટેજ આચાર્ય
ઉપદેશ હોવા છતાં પણ તેમની પત્નીઓને આ અધિકાર આપ્યો છે ॥૧૩૩॥

હવે તેણીઓએ દૂર દેહસંબધવાળા પુરૂષોનો અંગસ્પર્શાદિ પરહરવો,
એમ કહે છે—પોતાના સમીપસંબધે રહિત એવા નરોનો આચાર્યપત્ની-
ઓએ કહિંચિત્—કોઈન શંકા ન આવે એવું નિમિત્ત હોય તોપણ શુદ્ધિ-
પૂર્વક સ્પર્શ ન કરવો તથા તેમની સાથે કુશળપ્રશ્નાદિક નિમિત્તમાં
પણ સંભાષણ પણ ન કરવું. તથા તેમને પોતાનું મુખપણ ન જ બતાવવું.
તેમના દર્શનસમયે આવળું મુખ કરીને રહેવું અથવા પાદાથી મુખ

ન સ્પૃષ્ટવ્યા ન માપ્યાશ્ચ તેમ્યો દર્શ્યં મુલં ન ચ ॥૧૩૪॥ ગૃહાર્યા-
શ્રમિણો યે સ્યુઃ પુરુષા મદુપાશ્રિતાઃ । સ્વાસન્નસમ્યન્ધીના ન
સ્પૃદ્યા વિધવાશ્ચ તૈઃ ॥૧૩૫॥ માત્રા સ્વસ્ત્રા દુહિત્રા વા વિજને તુ

આચ્છાદન કરવું. યદ્યપિ સ્ત્રીમાત્રસાધારણ આ ઉપદેશ છે. તથાપિ
આચાર્યાણીએ તો અત્યંત આ અર્થ અવધારણીય છે. એવા અભિપ્રાયથી
વિશેષપણે કહ્યું છે. ચક્રાસત્ ધર્મવંશીય બીજ પણ નારીઓએ નરોનો
સ્પર્શ સંભાળણાદિ ન કરવું ॥૧૩૪॥

હવે ગૃહસ્થના વિશેષ ધર્મોનો આદેશ કરેછે—જે મારા આશ્રિત
ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષો હોય તેમણે નિકટ દેહસંબન્ધે રહિત (જેણીઓનું મર-
ણાશૌચ ન લાગુ થાય તેવા દૂર સંબન્ધવાળી અને સંબન્ધે રહિત) એવી
સ્ત્રિયો (સધવા) નો સ્પર્શ ન કરવો તથા તેવી વિધવા વનિતાઓનો સ્પર્શ
ન કરવો. વિધવા હોયકે સધવા હોય જે દૂર દેહ સંબન્ધવાળી હોય તેણીનો
ગૃહસ્થે સ્પર્શ ન કરવો. કારણ કે તેણીઓના સ્પર્શમાત્રથી પણ કદાચિત્
ચિત્તવિક્ષોભનો સંભવ હોવાથી ધર્મલોપ પ્રસંગ આવે. વિધવા સ્વરૂપતઃ અમં-
ગળ હોવાથી તેણીનો સ્પર્શ વિશેષતઃ ખાતિત્વહેતુ જણાવવા તેણીનો સાક્ષાત્
(શબ્દથી) નિર્દેશ કર્યો છે. તેવી સ્મૃતિ છે—‘અમઙ્ગલાનાં સર્વેષાં વિધવા
હ્યત્યમઙ્ગલમ્ । અતસ્તાં ન સ્પૃશેદ્દીમાન્ સ્વસમ્યન્ધિક્ષિયં વિના ॥’ ઇતિ ॥૧૩૫॥

હવે સમીપસંબન્ધને ધરાવતી માતાઆદિકની સાથે પણ વિજનમાં વિના
વિપદા વાસન કરવો એમ કહેછે—પોતાની માતા કે બહેન કે દિકરી યુવા વયમાં
વર્તતી તેણીની સાથે એકાંત સ્થળમાં આપત્કાળ વિના (આવશ્યકકથકી
અન્ય પ્રસંગમાં) નજર રહેવું. ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી મનને બળાત્
હરે છે. માટેજ ‘ન માત્રા ન દુહિત્રા વા ન સ્વલ્લેક્ષાન્તરીલતા । બલવન્તી-
ન્દ્રિયાણ્યત્ર મોહ્યન્ત્યપિ કોવિદાન્ ॥’ એમ નિયેધ કર્યો છે. આપત્કાળમાં
તો આ દોષ નથી. હવે આપત્તિમાં પણ જે નહિ કરવાનું તે કહેછે—
પોતાની પત્નીનું દાન કોઈને ન કરવું. પત્નીતો આપત્તિમાં પણ પોતે
રક્ષણીય છે તે દાનયોગ્ય નથી. કેમકે તેણીના ખાતિત્વનો ભંગ થતાં
અતિખાતક થાય અને સ્મૃતિમાં તેણીની અદેયતા કહી છે. ‘આપત્સપિ

ચય સ્યયા । અનાપદિ ન તૈઃ સ્થેયં કાર્યં દાનં ન યોપિતઃ ॥૧૩૬॥
પ્રસક્તો વ્યવહારેણ યસ્યાઃ કેનાપિ ભૂપતે । ભવેત્તસ્યાઃ સ્ત્રિયાઃ
કાર્યઃ પ્રસક્તો નૈવ સર્વથા ॥૧૩૭॥ અગ્રાદ્યૈઃ શક્તિતોઽભ્યર્ચ્યો

ન દેયાનિ નય ઘસ્ટુનિ સર્વથા । અન્વયે સતિ સર્વસ્વ દારાંશ્ચ શરણાગતાન્ ।
વ્યાસાધી કુલકૃત્તિ ચ નિષેષ સ્ત્રીધન સુતમ્ ॥ સ્વકુટુમ્બાવિરોધેન વેય દાર-
મુતાદતે । અન્વયે સતિ સર્વસ્વ ષષ્ઠાન્યસ્મૈ પ્રતિશ્રુતમ્ ॥' એવી સ્મૃતિ છે
આ દારાદાનનિષેધ સ્મૃતિમા કહેલા બીજા સર્વસ્વદાનાદિકના નિષેધને
પણ જણાવનારો બહુ લેવો આથી-હવે બીજાઓની પણ અદેયતા
કહેવી ભેદએ, તો અહીં કેવળ સ્ત્રીની અદેયતાનું નિરૂપણ અસંગત છે,
એવી આશંકાનો અવકાશ નથી ॥૧૩૬॥

લેણીની સાથે વાગાલાપ કરવામાનથી પણ અનર્થ આ લોકમાન્ય
મળળતર પ્રાણપ્રયાણપર્યંત આવી પડે તેણીની સાથે આપત્તિમા
પણ સલાપણાદિ પ્રસંગ ન કરવો એમ કહેછે-જે સ્ત્રીને જે કોઈપણ
વ્યવહાર-યોગ્ય કે અયોગ્ય અથવા અત પુરના જનોના શારીરસંગબંધથી
કે અન્તપુરના પરિચારિણીસંગબંધથી ભૂપતિની સાથે પ્રસંગ-અતપુર
પ્રવેશાદિકપ હોય તેણીનો પ્રસંગ-વારંવારે આલાપણાદિકપ સર્વથા-આપ
તિમા પણ તેણીના હિતની ઈચ્છાથી પણ નજર કરવો (પોતાની
આપત્તિમા ન કરવો આ અર્થતો સ્ફુટ છે) કદાચિત્ રાજનિગ્રહનો
પ્રસંગ આવે બન્ને લોકમા અનર્થહેતુ છે માટે એનો વિશેષતઃ આદેશ કયો
છે 'રાજીદ્વારાઽથવા યસ્યા સ્વાતન્ત્ર્યેણ ચ યોપિત । રાજા પ્રસક્તો વૃત્ત્યા
યા તથા વ્યવહરેશ્ચતુ' આવી રાજધર્મટીકામા સ્મૃતિ છે ॥૧૩૭॥

હવે અતિથિસત્કારની કર્તવ્યતા કહેછે-ગૃહસ્થોએ આમાતરથથી
પોતાને ઘેર આવેલા જે કોઈપણ અતિથિને અત જળાદિકવડે સતોપ
પમાડવો 'યેનાર્ચિતોઽનિયિ પ્રીત્યા સ્તેન સમ્પ્રીણિતો હરિ' એવી સ્મૃતિ છે
આદિશબ્દથી સ્વાગતાદિકનો સમૂહ કરવો તેનું વચન છે-'અતિથિ સપ્ર
સમ્પ્રાપ્ત પૂનરેત્સાગતાદિના । અર્પણસનપ્રદાનેન પાદપ્રસ્થાસ્ત્રનેન ચ । યદ્યા
પાદપ્રદાનેન પ્રિયપ્રશ્નોત્તરેણ ચ । ગચ્છતશ્ચાનુયાનેન પ્રીતિમુત્પાદયેદ્દહી ॥'

હાતિથિસ્તૈર્ગૃહાગત. । દૈવ પિતૃયં યથાશક્તિ કર્તવ્ય ચ યથોચિતમ્
॥૨૬૮॥ યાવજ્જીવ ચ શુશ્રૂષા કાર્યા માતુ પિતુર્ગુરો । રોગાર્તસ્ય

ઇતિ અતિથિનુ લક્ષણ પરાશરે કહ્યું છે—‘નૈકગ્રામીણમતિથિં ન ગૃહ્ણોત
કદાચન । અનિત્યમાગતો યસ્માત્તસ્માદતિથિરચ્યતે ॥ દૂરાધોપાગત ધ્રાન્ત
વૈશ્વદેવ ઉપસ્થિતમ્ । અતિથિં ત વિજાનીયાન્નાતિથિ પૂર્વમાગત ॥ દૃષ્ટો
વા યદિ ધા દ્વેષ્યો મૂર્ખં પબ્ધિત એવ વા । સમ્પ્રાપ્તો વૈશ્વદેવાન્તે સોઽતિથિ
સ્વર્ગસદ્ગમ ॥’ ઇતિ અતિથિના અસંતકરણમા અતિઅનર્થ કહ્યો છે—
‘અનર્ચિતોઽતિથિર્ગૃહાગ્રાપ્તો યસ્ય ગચ્છતિ । આજન્મસંચિતાણુપ્યાર્જ-
નાત્સહિ વહિર્ભવેત્ ॥’ ‘અતિથિર્વસ્ય મગ્નાશો ગૃહસ્થસ્ય તુ ગચ્છતિ । તસ્મા
ત્સુકૃતમાદાય દુષ્કૃત તુ પ્રવચ્છતિ । વૈશ્વદેવાન્તિકે માતૃમતિથિ યો ન
પૂજયેત્ । સ ચાળ્ડાલચ્ચમામોતિ સઘ એવ ન સશય ॥’ ઇતિ અતિથિ
શબ્દથી ભિક્ષુખાનનુ ગ્રહણ કરવું તે સ્કાદમા કહ્યું છે—‘અષ્ટગ
ક્ષીણવૃત્તિશ્ચ વિદ્યાર્થી ગુરુપોષક । યતિશ્ચ મહાચારી ચ પદેતે ધર્મભિ
ક્ષુકા ॥’ ઇતિ આ ધર્મભિક્ષુકોને યથાશક્તિ અભાદિવડે મનુષ્ય કરવા
તથા ગૃહસ્થોએ જે ગ્રહાદિ દેવોના પ્રીણન માટે અને પિત્રીઓના પ્રીણન
માટે કહેલું કર્મ વૈશ્વદેવ ગ્રાહ્યાદિક તે યથાનિધિ યથાશક્તિ યથાનિકાર
કરવું ‘દૈવ પિતૃય યથાવિત્ત યો નાચરતિ મૂઢધી । ક્ષીણપુણ્ય પતત્યેવ
રૌરવે સ ન સશય ॥’ એવી સ્મૃતિ છે ॥૨૭૮॥

હવે માતા પિતા આદિકની શુશ્રૂષા કરવી એમ કહે છે—માતા પિતા
અને ગૃહની શુશ્રૂષા યાવજ્જીવ (જ્યાંસુધી તેઓનું જીવન રહે ત્યાંસુધી
અને જ્યાંસુધી પોતાનું જીવન રહે ત્યાંસુધી) કરવી શુશ્રૂષામા નિમિત્ત
ભૂત તેઓનું ઉત્તરોત્તર ગૌરવ છે ‘માસાન્ દશોદરસ્ય યા ઇત્વા શૂરૈ
સમાકુલા । તત્તોઽપિ વિવિધૈર્દુ સૈ પ્રસૂયેત વિમૂર્ચિતા । પ્રાણૈરપિ પ્રિયાન્
પુત્રાન્ મન્યતે સુનવસલા । વક્ત્રસ્યા નિષ્કૃાંતં કતું શક્તો વર્પન્તૈરપિ ॥’
એ રીતે સ્મૃતિમા માતાનું ગૌરવ વર્ણવ્યું છે ‘વયોરપિ પિતા શ્રેયાન્
વીજગ્રાધાન્યદર્શનાત્’ એવી સ્મૃતિ છે, વળી ગર્ભાધાનાદિ સમસ્ત સંસ્કારો
કરવાપૂર્વક સાવિત્રીનો ઉપદેશ આપે છે, માટે પિતાનું માતાની અપેક્ષાએ

મનુષ્યસ્ય યથાશક્તિ ચ મામકૈઃ ॥૧૩૯॥ યથાશક્ત્યુદયમઃ કાર્યો નિજવર્ણાશ્રમોચિતઃ । મુષ્કચ્છેદો ન કર્તવ્યો વૃષસ્ય કૃપિવૃત્તિભિઃ

ગૌરવ છે. પિતાની અપેક્ષાએ બ્રહ્મવિદ્યાપ્રદ ગુરુનું અધિક ગૌરવ છે. તેમાં 'હસ્તાદક-બ્રહ્મદાગોર્ગરીયાન્ બ્રહ્મદઃ પિતા । બ્રહ્મજન્મ દિ વિપ્રસ્ય પ્રેક્ષ્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥' એવું વચન છે. એ રીતે ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષવાળા આ ત્રણની શુશ્રૂષાની અવશ્ય કર્તવ્યતા મનુસ્મૃતિમાં કહી છે—'તથોર્નિશ્ચં પ્રિયં કુર્યાદાત્માયંસ્ય ચ સર્વદા । સેત્ત્વેવ ત્રિણુ રુષેણ તપઃ સર્વં સમાપ્યતે ॥ તેષાં ત્રયાણાં શુશ્રૂષા પરમં વપ ડવ્યતે । ન સૈરમ્યનનુજ્ઞાતો ધર્મમન્યં સમાચરેત્ ॥...હમં લોકં માતૃમત્કયા પિતૃમત્કયા નુ મપ્યમમ્ । ગુરુશુશ્રૂષયા ત્વેવ બ્રહ્મલોકં સમશ્રુતે ॥ સર્વે તસ્યાદત્તા ધર્મા યસ્યંતે યગ્ર આદતાઃ । અનાદતાસ્તુ યસ્યંતે સર્વાસ્તસ્યાફલા. ક્રિયાઃ ॥' ઇત્યાદિ. તથા ર્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે—'પિત્રોર્ગુરોશ્ચ શુશ્રૂષા કર્તવ્યા શ્રદ્ધયાઽન્વહમ્ । યથાશક્તિ ન તાં કુર્યાવઃ સ યાસ્યતિ સૌરવમ્ ॥' ઇતિ. તથા રોગાતુર મનુષ્યમાત્રની (દેહસંબન્ધ હોય કે ન હોય) યથાશક્તિ સેવા કરવી. જે એવી રીતે ન કરે તે મામકાઃ—મારા પ્રીતિપાત્ર ન થાય. માટે મારા આશ્રિત સર્વેએ પણ (ત્યાગીએ પણ) કરવી. રોગશબ્દથી શસ્ત્રશ્તાદિકનો પણ સંબંધ કરવો. 'રોગા-ક્ષિપ્તશ્ચાતંત્ર્ય પ્રાણિનો દયયાઽન્વહમ્ । કાર્યો સેના યથાશક્તિ મૈષમ્યા-શ્લોદકાદિભિઃ ॥' એવી પરાશરસ્મૃતિ છે ॥૧૩૯॥

પારલૌકિક હિતનું નિરૂપણ કરીને હવે ઇહલૌકિક હિતનું નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ ગૃહસ્થ જને જીવનાર્થે વર્ણાશ્રમસમુચિતજ ઉદ્યમ કરવો એમ કહે છે—કુટુંબભરણમાં ગુથાએલા ગૃહસ્થે ઉદ્યમ-વૃત્ત્યે પ્રયત્ન કરવોજ, પરંતુ તે ખોતાના વર્ણ આશ્રમને ઉચિત-નહિ નિરૂદ્ધજ કરવો. તેપણુ યથાશક્તિ-યાજન અધ્યાપન પ્રતિગ્રહ વૃત્ત્યર્થોમાં જેમાં જેની શક્તિ તેમાં તેણે ઉદ્યોગ કરવો. એ રીતે ક્ષત્રિયાદિકની વૃત્તિઓમાં પણ શક્તિ-ભેદ સમજી લેવો. 'યથાશક્તિ ચિકીર્ષન્તિ યથાશક્તિઃ ॥ કુર્યંતે । ના-પ્રાપ્યમમિવાચ્છન્તિ નદં નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ । આપસ્યુ ચ ન મુદ્દાન્તિ નરાઃ પણ્ડિતવુદ્ધયાઃ ॥' એમ વિદુરે કહ્યું છે. વૃત્તિના પ્રસંગથી કૃપિવૃત્તિ-

॥૧૪૦॥ યથાશક્તિ યથાકાલં સદ્વહોઽન્નધનસ્ય તૈઃ । યાવદ્વયં
ચ કર્તવ્યઃ પશુમદ્વિસ્તૃણસ્ય ચ ॥૧૪૧॥ ગવાદીનાં પશુનાં ચ તૃણતો-

પરોના પ્રતિ આદેશ કરેછે કે-કૃષિવૃત્તિમિ-વૈશ્યવૃત્તિથી જીવતા બહુ વિપ્રો
અને ધતર વણો (ખેડુતો) સ્વાયંકપર હોધને હમણાં લોકમાં વિધિનિયેધને
અતિક્રમ કરીને વૃષભોના વૃષણનો વિચ્છેદ કરાવે છે, તેમ અમારા
આશ્રિતોએ ન કરવું, અન્યથા બીજનોજ નિનાશ થતાં મહા પ્રત્યાવાયની
પ્રાપ્તિ થાયછે, અને 'સ્થિરાક્લં નીરુજં તુલં સાળં પન્દવવર્જિતમ્ । અદ્ય
સમલપ્રાણમનહ્વાહં તુ વાહયેત્ ॥' એવી પરાશર સ્મૃતિ છે ॥૧૪૦॥

ગૃહસ્થોએ પ્રતિવર્ષ પોતાને જેટલો વ્યય હોય તેટલો ડાંગર આદિક
અન્ન અને રૂપ્યમુદ્રાદિ ધનનો સંચહ યથાશક્તિ યથાકાળ ધર્મથી કરવો.
અને પશુસંરક્ષકોએ પશુલક્ષણને યોગ્ય ઘાસાદિકનો સંચહ યથાશક્તિ
યથાકાળ કરવો. યથાકાળ એટલે જે કાળમાં જે અન્ન ખળામાં વેચાતું
હોય તે કાળમાં તે અન્નનો સંચહ કરવો. અન્યથા તે બહુ મોંઘું થતાં
વિશેષ વ્યયનો પ્રસંગ આવે. એ રીતે ધનપણ લાલકાળમાં સંઘરી લેવું,
ઘાસમાં પણ લણી લેવું. આ તો ગૃહસ્થોને દૃષ્ટકળજ છે માટે એમાં
પ્રમાણની અપેક્ષા નથી ॥૧૪૧॥

પશુવાળાઓને તૃણસંચહનો ઉપદેશ કર્યો તે પ્રસંગથી પશુસંરક્ષણને
કહે છે—ગૃહસ્થોએ ગવાદિ પશુઓ રાખવાં, આદિશબ્દથી અશ્વ મહિષ
આદિક લેવાં. આ નિયમ સર્વના પ્રતિ સરખી રીતે નથી. જે તૃણજળા-
દિકવડે સંરક્ષણનું સામર્થ્ય હોય તો રાખવાં. એટલે આ વિધિ સમર્થના
પ્રતિ પ્રવર્તે છે પણ અસમર્થના પ્રતિ નહિ. આજ અર્થ સ્પષ્ટ કરવા
નાન્યથા એમ કહું છે. એટલે આ રક્ષણવિધિ અસમર્થમાં નથી પ્રવર્તતો
એટલુંજ નહિ, વધારામાં અસમર્થે કરાતા પશુસંચહને નિવેધપણ કરેછે.
માટે જેઓ પશુસંરક્ષણમાં પ્રવર્તે તેમણે તૃણજળાદિકવડે પશુઓની
સંભાવના જેટલી પોતાથી બની શકે તેનો વિચાર કરી તેટલાંજ પશુઓ
રાખવાં. અન્યથા મહત્તર પાપ થાય. પશુઓ ઘાસ જળ નહિ મળવાથી
કલેશ પામતાં ધણીને મહાપાપ ઉપજાવે છે. તેવી સ્મૃતિ છે—'કુચાતૃપા-

યાદિમિર્યદિ । સમ્ભાવનં ભવેત્સેન રક્ષ્યાસ્તે તર્હિ નાન્યથા ॥૧૪૨॥

મૂવિત્તદાનાદાનાભ્યાં

સ્વસ્યાન્યસ્ય વાર્ધ્ય-

ઘનસ્ય તુ । ભાષાવન્ધો ન કતવ્યઃ સંસાક્ષ્ય લેરમન્તરા ॥૧૪૩॥

આયદ્રવ્યાનુસારેણ વ્યયઃ કાર્યો હિ સર્વદા । અન્યથા તુ મહદુઃખં

તૌમદંશવિપમસ્થાનસીદતામ્ । પશૂનામેવ નિઃશસિઃ ક્ષદ્ધિઃ સર્વો વિનશ્યતિ ॥

ઘતિ. પશુસંભાવનનો પ્રકાર વૃદ્ધપરાશરસ્મૃતિ થકી જાણવો ॥૧૪૨॥

હલે પુત્ર હોય કે મિત્ર હોય કે બીજો કોઈ આપ હોય તેની સાથે પણ ત્રણદાન આદાન આદિક વ્યવહાર લેખપૂર્વકજ કરવો એમ કહે છે—ગૃહસ્થોએ લેખ (દસ્તાવેજ) કર્યા વિના ભૂ-ક્ષેત્રગૃહાદિકનું દાન આદાન-વેચાતું દેવું લેવું તથા વિત્ત-સુવર્ણાદિ ધનનું ત્રણપણે દેવું લેવું તેનો વ્યવહાર ક્યારેયપણ પુત્ર કે મિત્ર આદિક સાથે પણ નજ કરવો. જો લેખ સાક્ષ્યશૂન્ય હોય તો દાવામાં પ્રમાણપદને યોગ્ય થતો નથી માટે સાક્ષિના હસ્તાક્ષર કરવા સાથે કરવો. પ્રથમ સાક્ષિસહિત લેખ કરાવીને પછી ભૂમિ આદિકનો લેણુ દેણુ વ્યવહાર કરવો. આ ઉપરથી દાયલાગ (પિત્રધનની વહેંચણી)માં પણ આજ રીતિ જાણી લેવી. ‘ય કશ્ચિદયોં નિષ્ણાતઃ સ્વરુચ્યા તુ પરસ્પરમ્ । લેખ્યં તુ સાક્ષિમત્કાર્યં તસ્મિન્ ધનિકપૂર્વકમ્ ॥’ એમ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે. સાક્ષિ તથા લેખનું લક્ષણ તત્પરપણે પ્રવર્તેલી સ્મૃતિઓથકી જાણવું ॥૧૪૩॥

જે વિવાહ વખતે કન્યાને કે વરને વસ્ત્ર નિભૂપણ વિગેરે નિમિત્તે ઘણું ધન આપવામાં આવે છે તેમાં પણ સાક્ષિસહિત લેખ કરવો એમ કહે છે—પોતાના કે પરના વિવાહપ્રસંગમાં પ્રથમ ‘કન્યાર્થે કે વરાર્થે આટલું પહેરા-મણીમાં દ્રવ્ય આપીશ’ એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને વિવાહ કરાવે છે, પછી તો લોકને લીધે કે કોઈ કલેશને લીધે પ્રતિજ્ઞાપ્રમાણે આપતા નથી, તેથી પરસ્પર મહાન્ કલેશ આવી પડે છે, તો તેવા વ્યવહારમાં પણ સાક્ષિએ સહિત લેખ કરાવવો પણ લાપાળધ-વાણીમાત્રથી પ્રતિજ્ઞા ન કરવી ॥૧૪૪॥

સર્વ કોઈ ગૃહસ્થોએ દ્રવ્યની આવકને અનુસારેજ સર્વદા વ્યય-

ભવેદિત્યવધાર્યતામ્ ॥૧૪૫॥ દ્રવ્યસ્યાઽઽયો ભવેદ્યાવાન્ વ્યયો વા
વ્યાવહારિકે । તૌ સંસ્મૃત્ય સ્વયં લેખ્યૌ સ્વક્ષરૈઃ પ્રતિવાસરમ્ ॥૧૪૬॥

વ્યવહારમા ખર્ચ કરવો વિત્તશાલ્ય કે ઝણુ નજ કરવું અન્યથા-દ્રવ્યની
આવ્યકતુ અનુસંધાન નહિ રાખીને યથેષ્ટ અધિક ખર્ચ કરી નાખે તો
મહત્ દુઃખ-અપરિહાર્ય ઝણુપ્રસંગને લીધે મરણપર્યંત કલેશ લાગુ
રહે અને મરણપછીથી પણ સતતિમા દુખની અનુવૃત્તિ રહે અને
ઝણુશુદ્ધિ નહિ કરવાથી પ્રત્યવાયની પણ પ્રાપ્તિ (પારલૌકિક દુખ)
થાય એમ જાણવું માટે ગૃહસ્થોએ આવકની અપેક્ષાએ કિંચિત્ ન્યૂનજ
વ્યય કરવો હિ-આમા સંશય ન કરવો તે વૃદ્ધ્યાણુક્યે કહ્યું છે—
'इदमेव पर दाक्ष्यमावात्पत्तरो व्यय । आगमे यस्य चत्वारि निर्गमे पञ्च
वापि पद् । स विलुप्तव्ययो नून धर्मभ्रष्टो भवेद्भुतम् ॥' ધૃતિ તથા કામદંક
નીતિમા કહ્યું છે—'यत्सत्त उपानीय व्यय कुर्वन्ति भूरि ये । धनिकोपद्रवे
जाते विषमश्नन्ति ते तत् ॥' ધૃતિ ॥૧૪૫॥

આવકથી અધિક ખર્ચની અનર્થહેતુના કહેવાપૂર્વક તે નહિ કરવાનું
કહ્યું, આય વ્યયની ગણના (નામું) નહિ કરનારાને વિશેષ વ્યય ન
કરવો હોય તોપણ આયજ પ્રતિદિન વિષજ ખર્ચની ગણના કરીને તેને
લખી રાખનાર (નામું રાખનાર)નેતો 'આ અનુચિત આજ થઈ ગયું,
અત પર એવો વ્યવહાર ન કરવો' એમ તે સમયે મતિમા વિચાર થઈ
આવે, તેણે કરીને તેથકી કુશળ વિવેકી નિવૃત્ત થઈ જાય, આવા અભિ
પ્રાયથી અવશ્ય અનુદિન આવક વ્યયની ગણના (નામું) લખવી એમ
કહે છે—પોતાના બધાય વ્યવહારકાર્યમા દ્રવ્યની જેટલી આવક હોય
અને જેટલો વ્યય હોય તે આય વ્યય તે તે દિવસે સારી રીતે સલા-
રીને પ્રમાદનો પરિત્યાગ કરી સારા અક્ષરથી પોતાના હાથથીજ (ખીલ
પાસે નહિ) લખવો (નામું લખવું) પોતાને હાથે ન લખે તો નહિ વિશ્ર
સનીય જનથકી પીડા આવે 'न यस्य लेखो लेखो वा मयेत्सन्दिग्ध
वर्णक । धूर्तां कुतकलेसास्त यावित्वा गृह्णते घनम् ॥' એવું રાજધર્મ
ટીકામા નીતિવચન છે ॥૧૪૬॥

નિજવૃત્યુદયમપ્રાપ્તધનધાન્યાદિતચ્ચ તૈઃ । અપ્યૌ દશાંશઃ કૃષ્ણાય
વિંશોઽશસ્તિવહ દુર્વલૈઃ ॥૧૪૭॥ એકાદશીમુલ્કાનાં ચ વ્રતાનાં

એ રીતે સાધધાન પુરૂષે સમુચિત વૃત્તિથી સંપાદન કરેલા દ્રવ્યમાંથી
ધર્માંથે એકદેશ પૃથક્ કરવામાં 'તસ્માન્નિમાર્ગં વિત્તસ્ય જીવનાય પ્રકલ્પ-
યેત્ । ભાગદ્વયં તુ ધર્માર્થેમનિત્યં જીવિતં વતઃ ॥' અર્થ-વિત્તના પાંચ ભાગ
કરીને તેમાંથી ત્રણ ભાગ પોતાના જીવનમાટે કંઈપણ અને બે ભાગતો
ધર્માંથે કંઈપણ, કેમકે જીવિત અનિત્ય છે. આમાં 'ધર્માંથે' એમ સામાન્ય-
પણે જણાવ્યું છે, તેમાં સ્વાભિમત વિશેષ (કૃષ્ણને અને દશમો
વિશમો આ વિશેષ) કહેછે—પોતપોતાની વૃત્તિથી ધનાદિનો લાભ-
પણ આજીવન અને અનુઘર્મીને દુર્લભજ છે, આ અર્થ જણાવામાટે
'નિજવૃત્યુદયમપ્રાપ્ત' આ વિશેષજી આપ્યું છે. પોતાની વૃત્તિને અનુગુણ
ઉદયમથી પ્રાપ્ત થએલું રૂપ્યમુદ્રાદિ ધન અને ત્રીણાદિ ધાન્ય અને બીજી
ગવાદિક તેમાંથી દશમો ભાગ કૃષ્ણને અર્પણ કરવો. દુર્બળ-અસમૃદ્ધોએ
તો વિશમો ભાગ અર્પણ કરવો. યાગ દાન જપ હોમાદિક બધુંય કર્મ
જેના પ્રસાદદ્વારા એવ.સાધન થાય છે, તે ગીતામાં કહ્યું છે—'મોક્ષારં વજ્ર-
તપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ । અહં હિ સર્વં વજ્રાનાં મોક્ષારં ચ પ્રમુરેષ ચ' ઇતિ.
તે આ કૃષ્ણને જે અર્પણ તેથી બીજું ધર્મમાં કોઈ એક છેજ નહિ. તે
ભાગવતમાં કહ્યું છે—'પાત્રં ત્વગ્નિરક્તં વૈ કપિભિઃ પાત્રભિષ્મૈઃ । હરિરેવૈક
ઊર્વાશ ! યન્મય વૈ ચરાચરમ્ ॥' ઇતિ. માટે પાત્રોત્તમ કૃષ્ણને અર્પણ
કરવો. 'સર્વમૂતારમમૂતાય કૃષ્ણાયામન્યદર્શિને । દેવં શાન્ત્વાપ પૂર્ણં
વત્સસ્તાનત્પમિચ્છતા ॥' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. 'દશમો' એમ જે ભાગ-
વિશેષનું અવધારણું કર્યું છે તે અન્યત્ર ઉપચિત્ત કહેલું છે તેને અનુસરીને
છે. તેનું ભારતમાં વચન છે—'પૂર્ણાં ગાં દશગુરંધ્રાત્ દસ દયાઘ ગોશર્મા ।
શવં સદશગુરંધ્રાત્ સર્વે સમપ્રજ્ઞાઃ સ્મૃતાઃ ॥' ઇતિ. એપદ વિત્તમાત્રને
જણાવનારૂં જણવું. અસકાને માટે વિશેષ વૃદ્ધપરાશરે કર્તો છે—'સઞ્જે
દર્યા ચ પદ્માર્ગં દયતાનાં ચ વિશકમ્ ।' ઇતિ ॥૧૪૭॥

જીવવિશેષની કામનાવાળાઓએ મતવિશેષોદિકનું અનુદાન કરવું,

નિજશક્તિઃ । ઉચાપનં યથાશાસ્ત્રં કર્તવ્યં ચિન્તિતાર્થદમ્ ॥૧૪૮॥
કર્તવ્યં કારણીયં વા શ્રાવણે માસિ સર્વથા । વિલ્વપત્રાદિભિઃ પ્રીત્વા
શ્રીમહાદેવપૂજનમ્ ॥૧૪૯॥ સ્વાચાર્યાન્ન ક્રણં ગ્રાહ્યં શ્રીકૃષ્ણસ્ય

મતના આદિમાં કે મતના અંતમાં યથાવિધિ ઉચાપન કરવું એમ કહે છે—
ફળવિશેષની લાલસાવાળાએ એકાદશીમતપ્રમુખ મતોનું ઉચાપન યથા-
શાસ્ત્ર યથાશક્તિ કરવું, કેમકે તે મનવડે અભિવ્યક્ત જે અર્થ તેને આપ-
નાઈ છે. આથી ઉચાપન વિનાના મતની વિકૃતતા જણાવી અને એમનો
અંગાગિલાવ સિદ્ધ થયો. તેવું વચન છે—‘ભાદ્રી મધ્યેઽપચાપ્યન્તે મતસ્યો-
ચાપનં ધરેત્ । ઉચાપનં વિના યત્તુ તદ્વતં ન ફલદમ્ ॥ યત્ર ચોચાપનં
નોક્તં ઘૃતાનુગુણતશ્ચરેત્ । મહાપૂજાં મગવતઃ કુર્યાદ્વિગ્રાંશ્ચ ભોજયેત્ । ગાં
શ્વેવ કાઞ્ચનં વચાઙ્ગતસ્ય પરિપૂર્તયે ॥’ ઇતિ. આ સ્થળે ઉચાપનાંશમાં વિધિ
શબ્દથીજ છે. મતમાં તો અર્થાત્ જાણવો. અપ્રાપ્ત છે માટે સાંગમાં
વિધિની અપેક્ષા છે. યદપિ એકાદશીમત નિત્યપ્રાપ્ત છે તથાપિ નિત્યાશિ-
હોત્ર અને કામ્યાગિહોત્રમાંજ જેમ એમ અહીં ભેદ જાણવો ॥૧૪૮॥

કામનાના પ્રસંગથી કહે છે—કામનાવિશેષ હોય તો શ્રાવણ માસમાં
ગિલ્વપત્રાદિ ઉપચારોવડે મહાદેવની પૂજા સર્વથા—સર્વ પ્રકારે કરવી,
એટલે જેને પ્રકારો પૂજામાં કલા છે તે સર્વ પ્રકારોએ કરીને કરવી, અર્થાત્
સાંગ કરવી. સ્વયં કરવા અસમર્થ હોય તો શ્રાદ્ધાણાદિદ્વારા કરાવવી.
જે પૂજા છે તે એક પ્રસન્ન કરવાનો વ્યાપાર છે. પ્રેમ વિના કરેલા પત્ર
પુષ્પાદિકના અર્પણથી પૂજાપણી સિદ્ધિ થતી નથી. આ અર્થ સ્પષ્ટ
જણાવા ‘પ્રીત્વા’ પ્રીતિથી કરવી એમ કહ્યું છે. શ્રાવણમાં શિવપૂજન
શિવપુરાણમાં કહ્યું છે—‘શ્રાવણે માસિ ચો મત્તવા કરોતિ શિવપૂજનમ્ ।
મહામિપેકવિધિના વિલ્વપત્રૈશ્ચ કોમલૈઃ ॥ અપ્રાપ્યં તસ્ય નાસ્ત્યેવ કિશિ-
દત્ર પરત્ર ચ । કારયેદ્રાહ્મણૈર્વાપિ ન તુ શૂન્યં નયેદિમમ્ ॥’ ઇતિ ॥૧૪૯॥

પોતાના જે આચાર્ય તેથડી તથા શ્રીકૃષ્ણના મદિરથડી ઋણ નજ
ચલણ કરવું, કારણ કે જે કદાચિત્ પાણું ન અપાય તો પારલૌકિક
અર્થેત્ અનર્થ થાય. તેવું વચન છે—‘પ્રાણાપદં વિના નૈવ ક્રણં

ચ મન્દિરાત્ । તામ્યાં સ્વવ્યવહારર્થે પાત્રભૂષાંશુકાદિ ચ ॥૧૫૦॥
શ્રીકૃષ્ણગુરુસાંધૂનાં દર્શનાર્થે ગતૌ પથિ । તત્સ્યાનેષુ ચ ન ગ્રાહ્યં
પરાત્નં નિજપુણ્યદ્વત્ ॥૧૫૧॥ પ્રતિજ્ઞાતં ધનં દેયં યત્સ્યાત્તત્કર્મકા-

કાર્યં હિ કસ્યચિત્ । દેવદ્રવ્યં ગુરુદ્રવ્યં વિષવદ્ દૂરતસ્ત્યજેત્ ॥' ઇતિ.
આપત્તિમાં પણ દેવદ્રવ્યથકી અને ગુરુદ્રવ્યથકી કરજ ન કરવું એવો
અભિપ્રાય છે. ઋણપ્રસંગથી કહેછે—પોતાના વિવાહાદિ કાર્યનિમિત્તે
પાત્ર-મોટા થાળ કઢાયાં વિગેરે તાંબા પિત્તળાદિક ધાતુપાત્રો, ભૂષા-હુંક-
ળાદિ અલંકારો અને અંશુક-વસ્ત્રો વાહનો વિગેરે વસ્તુઓ તે બંધેના
થકી નજ ઘડણુ કરવાં. તે પણ ઋણુલ્લેખ છે. તેવું વચન છે—'દૃષ્ટકાકાષ્ટ-
શ્મલોદ્યાન્ દેવાલયગતાન્ ગૃહી । ગૃહ્ણીયાન્નાત્મમેહર્થં ગૃહ્ણન્ પ્રાપ્નોતિ
યાતનાઃ । દેવતાયા ગુરોર્થેય પ્રાહ્મણસ્ય તપસ્વિનઃ । વક્ષપાત્રધનાદ્યાદિ ગૃહી
સ્વાર્થં ન ચાદદેત્ ॥' ઇતિ ॥૧૫૦॥

ગુરુથકી અને ભગવ-મંદિરથકી અમાણ કહ્યું, હવે સામાન્યતઃ પર-
થકી અમાણ કહેછે—શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ અને સાધુનાં દર્શન કરવા તેમની
સમીપે જતા ગૃહસ્થ જને માર્ગમાં અને શ્રીકૃષ્ણાદિકના સ્થાનોમાં પરાત્ન
નજ ઘડણુ કરવું, કેમકે પરાત્નસેવનથી પુણ્યનો પ્રક્ષય થાય. પુણ્ય-
લિપ્તિથી ભગવાન્ ભાગવતનાં દર્શનાર્થે પ્રવર્તેલાના પુણ્યને સેવેલું
પરાત્ન અપહરીત્વે, માટે પોતાનુંજ અત્ત ખાતું એવો અભિપ્રાય છે.
'વસ્ત્રાન્નમધન્ ગુરુપસ્તીર્થજેન્નવ્રતાનિ ચ । વર્જં જપં તપો યાપિ કુર્યાંત્સૈવ
તત્કલમ્ ॥' એવું વચન છે. આ તો પોતાના અત્તથી સેનાદિયાત્રા કરવા
ને સમર્થ હોય તેને અધિકાર કરીને કહ્યું છે, અશક્ત (નિર્ધન) ને તો
ભગવાન્ ભાગવતના દર્શનની ઉત્કંઠાજ સર્વફળદાયી અને સર્વદોષહારી
છે, માટે એને પરાત્નભક્ષણથી ફળમાં કે અન્યત્ર પ્રત્યુત્તિ લેરાથી રજુ
નથી. જેને ભગવાન્ ભાગવતનાં દર્શનથકી પુણ્ય અભિલષિત હોય તેને
આ નિયમ છે, જેને તો (નિષ્કામને) તેમનું દર્શનજ ફળ અભિમત્ત હોય
તેને તો આ નિયમ નથી. આ સ્થળે પરાત્નપણું ભક્ષયથી અન્ય અત્તનું
ભજનું. ભક્ષ્યતો પરાત્ન નથી એમ આગળ કહેશે ॥૧૫૧॥

રિણે । ન ગોપ્યમૃણશુદ્ધ્યાદિ વ્યવહાર્યે ન દુર્જનૈઃ ॥૧૫૨॥ દુષ્કાલસ્ય
રિપૂણાં વા નૃપસ્યોપદ્રવેણ વા । લજ્જાધનપ્રાણનાશઃ પ્રાપ્તઃ સ્યાદયમ્

હવે અસત્ત્વ વ્યવહાર અને અસંતો સાથે વ્યવહાર ન કરવો એમ કહે
છે—પ્રતિજ્ઞા કરેલું ન આપવું આદિક અસાધુ વ્યવહાર જાણવો. ‘તું
અમારૂં આ કાર્ય કરે તો તને આટલું ધન આપીશ’ એમ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા
કરીને જે ભૂલ્યપાસે જે કર્મ કરાવ્યું હોય તેને તે પ્રતિજ્ઞા કરેલું ધન
આપવું જ. પ્રતિજ્ઞા કરેલું વેતન (પગાર) નહિ આપતો ધણી પરલોકમાં
પ્રત્યવાપી થાય અને આ લોકમાં તેના વિવાદપદમાં (દાવામાં) રાજાએ
દંડવાયોગ્ય થાય. એમ બન્ને લોકમાં અનર્થ થાય. માટે આવો અસાધુ
વ્યવહાર નજ કરવો એવો અભિપ્રાય છે. ‘મૃત્યાય વેતનં દદ્યાત્કર્મસ્વામી
યયાક્રમમ્ । આદૌ મપ્યેઽવસાને વા કર્મણો યદ્વિનિશ્ચિતમ્ ॥’ એમ નારદે
કહ્યું છે. ‘પ્રતિશ્રુત્ય દદામીતિ યઃ પુમાન્ન દદાતિ તત્ । જ્ઞ તપાપેન સન્તસો
નિવૃત્તિં નૈવ ગચ્છતિ ॥’ એમ ગારૂડમાં કહ્યું છે. તથા મ્હણશુદ્ધિ-જે
કરેલું કરજ પાણું આપી દીધું હોય તે મ્હણશુદ્ધિ કહેવાય, તે આદિક
છાનું રાખવું નહિ, બહુજનસમક્ષજ કહેવું. અન્યથા ધનલોભથી ધનનો
ધણી મ્હણ પાણું આપી દીધું હોય તોપણ ‘નથી આપ્યું’ એમ ખોટું
ખોસે. ‘ક્રણશુદ્ધિઃ સ્થાન્વયશ્ચ ગોપનીયૌ ન ચીમતા’ એમ પરાશરે કહ્યું છે.
કાશીખંડમાં કહ્યું છે—‘નૈવાતાનિ પ્રકાશ્યાનિ રહઃપાપમકુત્સિતમ્ । પ્રાયો-
ગ્યમૃણશુદ્ધિશ્ચ સ્થાન્વયઃ ક્રયવિરુધૌ । કન્યાદાનં ગુણોલ્લર્ષો નાન્યકેનાપિ
કુપ્રચિત્ ॥’ ધતિ. જેમના સંગને લીધે અસત્ત્વ વ્યવહારનો અવકાશ આવે
તેવા દુર્જનો સાથે વ્યવહાર-સાથે આસન સાથે સંભાષણાદિરૂપ નજ
કરવો. તેમની સાથે કરેલો વ્યવહાર આ લોક પરલોકમાં અનર્થ અર્થ
થાય. તેમાં વચન છે—‘ન પાપિભિર્વ્યવહરેઽગ્રગવદ્વિમુલ્લેક્ષયા । દામ્ભિકૈશ્ચ
સ્થલેઃ ક્વાપિ નચ ક્ષણિકશુદ્ધિમિઃ ॥’ ધતિ ॥૧૫૨॥

ભલે સ્વદેશપણુ બે દુઃખમૂળ હોય તો ત્યાગ કરવો એમ કહે છે—
જે દેશમાં રહેવાથી અનાવૃષ્ટિ આદિક દુષ્કાળકૃત ઉપદ્રવથી કે શત્રુકૃત
ઉપદ્રવથી કે રાજકૃત ઉપદ્રવથી લગ્નલનો નાશ, (માનહિન) ધનનો

સર્વથા ॥૧૫૩॥ મૂલદેશોઽપિ સ સ્વેપાં સદ્ય યવ વિચક્ષણૈઃ । ત્યાજ્યો
મદાશ્રિતૈઃ સ્થેયં ગત્વા દેશાન્તરં સુરમ્ ॥૧૫૪॥ આલ્યેસ્તુ ગૃહિભિઃ

નાશ અને પ્રાણનો નાશ (યથાક્રમે એક એકથપ્તી એક એકનો નાશ અથવા એક કે એ કે ત્રણનો નાશ યથાસંભવ સમજવો) થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો ત્યાં ક્ષણપણુ વિચક્ષણુ-‘આનાથી આપણને દુઃખ થશે, આનાથી આપણને સુખ થશે’ એમ આગળથી વિવેચન કરવામાં હુશળ એવા મારા આશ્રિત ગૃહસ્થ જનોએ ન રહેવું. લલે તે પોતાનો મૂળદેશ-પિતૃપિતામહપ્રમુખ વશપરંપરાગત હોય તોપણુ સર્વથા-વાસના સાથે તત્ક્ષણુ-લાગ કરવો. જ્યાં આ કંઠો એવો ઉપદ્રવ ન હોય તે લલે પારકો દેશ હોય પણ સુખકારી હોય તો તેજ નિવાસભાટે યોગ્ય છે. ‘સ વેતો યત્ર જીવ્યતે’ એવો ન્યાય છે. તેમાં અર્થશાસ્ત્ર છે-‘દુ સિતાસ્તુ વ્રયો વામિતિ સિંહા. સપ્તરુપા. ગજાઃ । વ્રવ. સ્થાનં ન મુચ્યમિતિ સિંહાઃ સપ્તરુપા મૃગાઃ ॥’ ઇતિ દુઃકાળની અપેક્ષાએ શત્રુઓનું અને શત્રુઓની અપેક્ષાએ રાત્રનું પ્રમળપણુ જાણવું-કાળનો ઉપદ્રવતો અટપકાલમાં નિવૃત્ત થાય, શત્રુઓનો ઉપદ્રવતો મરણપર્યંત અનુવર્તે, કાળની હુટિલતા અને શત્રુની હુટિલતા થકી પ્રાણનાશ નિયત (અવશ્ય થાય તે) નથી, રાત્રની હુટિલતામાં તો પ્રાણનાશ નિયત છે પ્રાણ અને ધનની અપેક્ષાએ લગ્નશબ્દથી કહેવા ઇચ્છેલા માનની આદરણીયતા જણાવામાટે તેનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે મોટા લોકો ધન તથા પ્રાણથકી માનનેજ મોટું માનેછે, વિદ્યા વૃત્ત વિગેરેવડે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ શત્રુઓએ મિથ્યાપવાદાદિકના આરોપણથી માનભંગ કરતાં પ્રાણ તથા ધનના નાશનેજ શ્રેષ્ઠ માને છે, ‘માનો હિ મહતા ઘનમ્’ એવી અભિયુક્તિ છે. અથવા-માનલગ થએ સતેપણુ ધનસંપત્તિ હોય તો તેનાથી ધર્માચરણે કરીને પરલોકમાં એવને ઇચ્છતો થકો જે કોઈ પ્રકારે જીવે છે મોટે માનલગની અપેક્ષાએ ધનનાશનો વિશેષ છે. ધનનાશ થએસતે પણુ જો પ્રાણયોગ હોય તો તેટલામાત્રથી પણ કાળેકરીને ધનને અને માનને પામે છે, માટે ધનનાશની અપેક્ષાએ પ્રાણનાશનો વિશેષ છે, એ રીતે ઉત્તરોત્તર વિશેષ કહેવાના અભિપ્રાયથી ‘હ્યઞ્ચધનપ્રાણનાશ.’ એવો

કાર્યા અહિંસા વૈષ્ણવા મત્તાઃ । તીર્થેષુ પર્વેસુ તથા મોજ્યા વિપ્રાશ્ચ

નિર્દેશ કરેલો જાણવો. લગ્નલતો એક ચિત્તવૃત્તિવિશેષ છે, જેને લીધે અનુચિત આચરણ થકી જન સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે ॥૧૫૩-૧૫૪॥

જે ધનાઢ્યો હોય તેમણે કરવા યોગ્ય ધનનો સદ્વ્યય હવે કહે છે—
ધનસંપત્તિનો ધર્મમાંજ વિનિયોગ કરવો યોગ્ય છે પરંતુ ભોગમાં ઉપ-
યોગ કરવો તે યોગ્ય નથી, ‘ધનં ચ ધર્મેષ્વરં ચતોઽસ્ય’ એમ ભાગવતમાં
કહ્યું છે. ધર્મતો પરમાત્મા વિષ્ણુની પ્રસન્નતા થકી અન્ય અધિક નથી.
‘મહં હિ સર્વવજ્ઞાનાં મોક્ષા ચ પ્રમુરેષ ચ’ એમ ભગવાનેજ સ્વયં ગીતામાં
કહ્યું છે. તો આદ્ય-ધનસંપન્ન તે ગૃહસ્થોએ વૈષ્ણવ મળો કરવા. ગૃહસ્થ
હોવાથી યજ્ઞાચરણમાં અધિકારી છે અને ધનસંપત્તિરૂપ ઉપકરણની
પૂર્તિ છે તો એવા ગૃહસ્થે દેવતાપ્રીત્ત્વરૂપ મળો કરવા. મારા આશ્રિતોએ
તો અન્ય દેવતાના ઉદ્દેશથી ન કરવા કિંતુ વિષ્ણુ, સર્વાન્તરાત્મા, સમસ્ત
જગત્કારણ, સર્વ વેદાંતવેદ, સકળકૃણપ્રદાતા, ભગવાન જે યજ્ઞમાં સાક્ષાત્
આરાધ્ય દેવતા હોય તેવો યજ્ઞ કરવો. માટેજ ‘વૈષ્ણવા મત્તાઃ’ એમ
કહ્યું છે. ભગવાન વિષ્ણુજ પ્રસન્ન થઈને સર્વ પુરુષાર્થોને આપે છે. જે
બીજા દેવતાઓની પૂજા કરીએ છીએ તેતો સ્વતઃ પરિમિત પણ કૃણ
આપવા સમર્થ થતા નથી. માટેજ સ્વયં ભગવાને ‘હમતે ॥ તત્ત્વઃ કામાન્
મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્’ એમ કહ્યું છે. તો સાક્ષાત્ વિષ્ણુનું આરાધન
સમુચિત હોવાથી ‘ગૃહસ્થોએ વૈષ્ણવ મળો કરવો’ એમ જે સર્વસામાન્ય-
પણે કહ્યું તે યુક્તજ છે. વળી આ યાગો અહિંસા-પ્રાણિહનનાદિકે રહિત
કરવા. આથી-આશ્રિતો પ્રતિ જે અહિંસામતનો પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો છે
તેનું અહીં સ્મરણ કરી આપ્યું છે. એનુંજ સર્વોત્કૃષ્ટપણું છે, ઉત્કર્ષતો
‘દેવતાપિતૃયાગાર્યં’ આ શ્લોકવ્યાખ્યાનમાં નિરૂપણ કર્યો છે. ઉપરિચર
વસ્તુ રાત્રિએ આવોજ અહિંસામય યાગ અનુષ્ઠાન કર્યો છે. યજ્ઞબુદ્ધ ભગ-
વાને સાક્ષાત્ પધારીને તે રાત્રિનેજ એક દૃશ્ય થઈને પોતાનો ભાગ ગ્રહણ
કર્યો હતો, આ અર્થ મહાભારતમાં નિરૂપણ કર્યો છે. માટે ભગવદેકપરા-
યણને અહિંસામય યાગજ સમુચિત છે. ગૃહસ્થને યજ્ઞની કર્તવ્યતા ભાગ-

સાધવઃ ॥૧૫૫॥ મહોત્સવા ભગવતઃ કર્તવ્યા મન્દિરેષુ તૈઃ । દેયાનિ
વતમાં કહી છે—‘ઘયં સ્વસ્થાયનઃ પન્થા દ્વિજાતેર્ગૃહસેધિનઃ । યચ્છ્રદ્વયાઃ સ-
વિત્તેન શુભેનેજ્યેત પુરુષઃ ॥’ ઇતિ.

ભગવાનને પોતાના આરાધનરૂપ યાગચત્રી પણ અત્યંત અભિમત ધર્મને
કહે છે—તથા ધર્મ-પુણ્ય અભાવાસ્યાદિ કાળવિશેષમાં અને તીર્થ-પુણ્ય
ભગવન્મંદિરાદિ દેશવિશેષમાં સાધુ તથા બ્રાહ્મણો નાનાવિધ ભક્ત્ય ભોજન્યા-
દિવડે યથેદ જન્માડવા. તે ભગવાનેજ કહ્યું છે—‘નહં તપામ્નિ યજમાનહવિ-
ર્વિતાને ક્લયોતદ્વતશુભમદન્ કૃતશુભુષેન । યદ્ગણસ્ય સુસતત્ત્વરતોઽનુષાસ-
તુલ્ય મત્પવહિતૈર્નિજકર્મપાકૈઃ ॥’ ઇતિ. તથા નાદશ્યે કહ્યું છે—‘નશ્વમ્નિ-
સુસતોઽયં વૈ ભગવાન્ સર્વયજ્ઞમુક્ । હજ્યતે હવિષા રાજન્ ! યથા વિમ્સુલે
હૃતૈઃ ॥’ ઇતિ ॥૧૫૫॥

વળી તે આક્ય શૃદ્ધિજનોએ ભગવાનના મંદિરમાં ભગવાનના જન્મા-
દ્ભીષિત્સવ આદિક મહોત્સવો યથાધનસંપત્તિ કરવા. નિલ, નૈમિત્તિક
(એકાદશી પૂર્ણિમાદિ નિમિત્તથી પ્રવર્તેલા) આદિક ભેદને લીધે મહો-
ત્સવોનું અદુપણું બણવું. તથા પાત્ર વિપ્રોને અદુપકારનાં ગો-ભૂમિ-સુવ-
ણાદિ દાનો દેવાં ‘ગોભૂતિલહિરણ્યાદિ પાત્રે દાતવ્યમર્ચિતમ્ । નાપાત્રે વિદુષા
કિશ્કિદામનઃ શ્રેય ઇચ્છતા ॥’ એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. દાનતો કળિયુગમાં
પ્રશસ્ત માન્યું છે. તેવાં વચનો છે—‘તપઃ પરં કૃતયુગે ત્રેતાયાં જ્ઞાનસુચ્યતે ।
દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્વાનમેવ કલૌ યુગે ॥’ ‘તપોધર્મઃ કૃતયુગે જ્ઞાનં ત્રેતાયુગે
સ્મૃતમ્ । દ્વાપરે ચાષ્વરાઃ પ્રોક્તાઃ કલૌ વાનં દયા દમઃ ॥’ ઇત્યાદિ. વળી
આ અર્થમાં શતપથશ્રુતિ છે—‘તદેતદ્વચનં ક્ષિણેવ દમં દાનં દયાં’ ઇતિ.
‘વિમ્’ એવો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી પ્રતિગ્રહની યોગ્યતા સૂચવી છે, ‘પાત્ર’
એવું વિશેષણ આપ્યું છે તેથી વિપ્રોમાં પણ કેટલાકનીજ પાત્રતા અને
અપાત્રાર્પણની અનર્થતા જણાવી છે. પાત્રવિવેકમાં સ્મૃતિવચનો છે—‘ન
વિધયા કેવલયા તપસા ચાપિ પાત્રતા । યત્ત વૃત્તમિમેષોમે તદ્દિ પાત્રં
પ્રકીર્તિતમ્ ॥’ ‘સ્વાધ્યાયવાન્ નિયમવાન્ તપસ્વી ધ્યાનચિત્તઃ । ક્ષાન્તો
દ્રાન્તઃ સત્યવાદઃ વિમ્ઃ પાત્રમિદોચ્યતે ॥’ ‘ક્ષાન્તિઃ સ્પૃહા દયા સત્યં દાનં

પાત્રવિપ્રેમ્યો દાનાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૧૫૬॥ મદાશ્રિતેર્નૃપૈર્ધર્મશાસ્ત્ર-

શીલ તપ. શ્રુતમ્ । પૃતદણ્નમુદિષ્ટ પરમ પાત્રલક્ષણમ્ ॥' ઇત્યાદિ. અપાત્રોપણ બહુ પ્રકારના કહ્યાં છે—'વૃણ્યસ્થાનેષુ યદ્દત્ત વૃથા દાનં પ્રવીર્તિ-
તમ્ । આરુદ્ધપતિતે ચૈવ અન્યાયાસૈર્ધર્મૈશ્ચ ચ ॥' વ્યર્થ હાપ્રાણે દાનં પતિતે
તસ્કરે તથા । ગુરૌ પાત્રીતિજનકે કૃતમે પ્રામયાજકે ॥ ઘેદવિપ્રાચકે ચૈવ
યસ્ય ચોપપતિર્ગૃહે । સ્ત્રીજિતે ચૈવ યદ્દત્ત વ્યાલપ્રાદે તથૈવ ચ ॥ પ્રહ્લયમ્ધૌ
ચ યદ્દત્ત યદ્દત્તં વૃણલીપતૌ । પરિષારકે ચ યદ્દત્તં વૃથા દાનાનિ પોદશ ॥'
'નિષ્ફલ નવસૂક્ષ્મં ચારષારણતસ્કરે । કુર્યે વ્રિતયે ધૂર્તે શટે મહે ચ
ચન્દિનિ ॥' ઇત્યાદિ ક્ષુધાતુરને અન્ન આપવામા પાત્ર અપાત્રના વિવેકની
અપેક્ષા નથી, તે કહ્યું છે કે—'અન્નાપ્ત્યાદનદાનેષુ પાત્ર નૈવ વિચારયેત્ ।
અદ્યસ્ય ક્ષુપિતઃ પાત્રં વિવક્ષો યસનસ્ય ચ ॥' ઇતિ તો આથકી અન્યત્ર
સમન્નક ગવાદિ દાનોમા પાત્ર અપાત્રના વિવેકની અવશ્ય અપેક્ષા હોવાથી
'પાત્રવિપ્રેમ્ય' એમ બે કહ્યું તે મુક્યજ છે એમ દાન પાત્રસાક્ષેપ છે
તેમ આપવા યોગ્ય દ્રવ્યવિશેષસાપેક્ષ પણ છે તેમા વચનો છે—'યદ્દાદિષ્ટ
વિશિષ્ટં ચ ન્યાયપ્રાપ્ત ચ યદ્દયેત્ । સત્તદ્ગુણવતે દેયસિલેતદાનલક્ષણમ્ ॥'
'વિશેષતો મહારાજ' સ્વસ્ય ન્યાયાર્જિતસ્ય ચ । શ્રદ્ધયા વિધિવત્પાત્રે દત્ત-
સ્થાન્તો ન વિદ્યતે ॥' ઇત્યાદિ દાનમા આ અયોગ્ય કહ્યા છે—'સામાન્યં યાચિતં
ન્યાસ આધિદારાશ્ચ તદ્દનમ્ । અન્વાહિત ચ નિષેપ સર્વેષાં ચાન્વયે સતિ ॥
આપત્સ્યપિ ન દેયાનિ નવ ઘસ્તુનિ પશિદતૈ । યો દદાતિ ચ મૃદારમા પ્રાય-
શ્ચિત્તીયતે નર ॥' ઇત્યાદિ આ દાનોની બહુવિધતાતો દાનનિમિત્ત ભેદને
લીધે અને આપવા યોગ્ય દ્રવ્યભેદને લીધે છે એમ બાણુવ પૂર્વલોકથકી
'તીર્થેષુ પર્વેસુ' આ પદનો સબન્ધ અહીં લેવો એથી દેશકાળની વિલક્ષણતાને
લીધે દાનનુ અધિક ફળપણુ જણાવ્યું છે ॥૧૫૬॥

સામાન્યતઃ શુદ્ધસ્વધર્મ કહીને હવે રાજનો વિશેષધર્મ કહે છે—
વિશેષત ઉપદેશ કરવા યોગ્ય તો રાજધર્મ છે, કેમકે લોકની સ્થિતિ
રાજધર્મભૂળક છે તેવું વચન છે—'યથા હિ રક્ષયોઽશ્વસ્ય દ્વિરદસ્યાહુશો
યથા । નરેન્દ્રધર્મો લોકસ્ય તથા પ્રપ્રહણ સ્મૃતમ્ ॥ તત્ર ચેત્સંપ્રમુદ્યેત

માધિત્ય ચારિત્રાઃ । પ્રજાઃ સ્વાઃ પુત્રવત્ પાત્યા ધર્મઃ સ્થાપ્યો ધરા-

ધર્મે રાજયિતેવિતે । લોકસ્ય સંસ્થા ન મથેત્સર્વં ચ વ્યાકુલીભવેત્ ॥' ઇતિ.

મદાધિતૈઃ-મારા આશ્રયની આકાંક્ષા કરતા (મુમુક્ષુ) રાજાઓએ ધર્મ-

શાસ્ત્રને અનુસરીને પ્રજાપાળનાદિ અવશ્ય કરવું, કારણ કે સ્વધર્મનું

અનુપાલન કરનારાઓને પોતાના મોક્ષની પણ સિદ્ધિ થાય છે, તે ગીતામાં

કહ્યું છે-‘સ્વકર્મેણ તમમ્યર્ચ્યં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ ઇતિ. માટે પ્રજા-

પાળનાદિક સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરનારાઓને અમારા આશ્રયણરૂપ સિદ્ધિ

થતી નથી. ધર્મશાસ્ત્રને અવલંબીને પ્રજાનું પરિપાલન કરવું પણ કેવળ

શાસ્ત્રને અનુસરીને નહિ. જેતો ધર્મશાસ્ત્રને અતિલંઘન કરીને અર્થ-

દૃષ્ટિથી પરિપાલન કરવા પ્રવર્તે છે તેતો મારા આશ્રયણને યોગ્ય નથી.

અન્ય અનેક રાજધર્મો હોવા છતાં પણ ‘પ્રજાઃ સ્વાઃ પુત્રવત્પાત્યાઃ’ આયો

વિશેષનિર્દેશ કયો છે તેથી પ્રજાપરિપાલનજી રાજાનો પરમ ધર્મ છે એમ

જણાવ્યું છે. બીજા રાજધર્મો તો પ્રજાપાલનના અંગભૂત છે. માટેજ

ભારતમાં ‘સદ્ગુણ્યે રાજ્યકામાનાં નાન્યો ધર્મઃ સનાતનઃ । ક્રત્તે રક્ષાં ન

વિસ્પદાં રક્ષા લોકસ્ય ધારિણી ॥ પટેવાનુરુપાન્ જહ્યાન્નિષ્ઠાં નાવમિધાર્ણયે ।

અગ્રવક્તારમાચાર્યમનધીયાનમૃતિવ્રજમ્ ॥ અરક્ષિતારં રાજાનં માર્યાં ચાપ્રિય-

ધાદિમીમ્ । મામકામં ચ ગોષાલં ઘનકામં ચ નાપિતમ્ ॥ એતત્તે રાજ્યધર્મોનાં

નવનીતં યુધિષ્ઠિર ! । પરિનિષ્ઠિતકાર્યસ્તુ ભૂપતિઃ પરિપાલનાત્ ॥’ એમ કહ્યું છે.

‘ક્ષત્રિયસ્ય પરો ધર્મઃ પ્રજાનામેવ પાલનમ્ । ઇપ દુવ પરો ધર્મો યદ્વાજા

રક્ષતિ પ્રજાઃ ॥’ એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ધર્મસ્થાપન પણ તેતે દેશકાળા-

દિકને અનુસારેજ કરવું. ‘યસ્મિન્ દેશે ય આચારો વ્યવહારઃ કુલસ્થિતિઃ ।

તયૈવ પરિપારયોઽસૌ યદા યશ્શમુપાગતઃ ॥’ એમ વૃદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું

છે. પ્રજાઓનું પરિપાલન પણ પુત્રોની જેઠ કરવું, પુત્રોનેવિધેજ જેમ

એમ પ્રેમાતિશયથી પરિપાલન કરવું પણ કેવળ સ્વાર્થ માટે નહિ પ્રજાઓનું

જે ઇષ્ટ અનિષ્ટ એજ પોતાનું પણ ઇષ્ટ અનિષ્ટ છે એમ માનીને પરિ-

પાલન કરવું. ‘પુત્રતુલ્યં પ્રજાનાં ચ દુઃખિતાનાં ચ રક્ષણમ્’ એવું વચન

છે. ત્રણી શીખે ભારતમાં કહ્યું છે-‘અવિતર્યં સદા રાજા ગર્મિણીસદ-

ધર્મિણા । કારણં ચ મહારાજ ! શુણુ યેનેદમિપ્યતે । યયા હિ ગર્ભિણી
 હિત્વા સ્વં પ્રિયં મનસોઽનુગમ્ । ગર્ભસ્ય હિતમાયષે તથા રાજાપ્યસંશયમ્ ।
 વર્તિતવ્યં કુરુશ્રેષ્ઠ ! સદા ધર્માનુવર્તિના । સ્વં પ્રિયં તુ પરિત્યજ્ય યષ્ઠોક-
 હિતં મયેત્ ॥' ઇતિ. પાલન તો અનિષ્ટ નિવારણું અને ઇષ્ટ પમાડવું એમ
 બે પ્રકારનું છે, તેમાં ચોરાદિકના હિપદ્રવનું નિવારણ તે પહેલું અને
 પાત્રને અનુસારે ઊલિકા કહપવી એ બીજું છે. આ બંને રાજનું કાર્ય
 છે. તે ભારતમાં કહ્યું છે—'યયોદ્ધરતિ નિર્દાતા કક્ષં ધાન્યં ચ રક્ષતિ । તથા
 રક્ષેન્નૃપો રાષ્ટ્રં હન્યાદ્ય પરિપન્થિનઃ ॥' ઇતિ. 'નાસ્ય કૃત્યતમં કિંચિદન્ય-
 રસ્યુનિવારણાત્ । શ્રુતવતે ચિદિત્યાસ્ય શૃત્તિં ધર્મ્યાં પ્રકલ્પયેત્ । સંરસેત્સર્વ-
 તક્ષેનં પિતા પુત્રમિવૌરસમ્ ॥' ઇતિ. વળી 'પુષ રાજાં પરો ધર્મો જ્ઞાતાના-
 માર્તિનિગ્રહઃ' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. અશબ્દ અવધારણુ અર્થમાં
 હેવો, પ્રભાઓ પાળવીજ. અન્યથા અનર્થ થાય. તે મહાભારતમાં કહ્યું છે—
 'વિક્રોશન્ત્યો યસ્ય રાષ્ટ્રાત્ દ્રિયન્તે દસ્યુભિઃ પ્રજાઃ । સમ્પશ્યતઃ સમૃત્યસ્ય
 મૃતઃ સ ન તુ જીવતિ ॥ મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્પયત્યનવેક્ષયા । સોઽચિરા-
 દ્ધ્રુવ્યતે રાજ્યાઙ્ગીવિતાણ સવાન્ધવઃ ॥' ઇતિ.

દંડ પણ ધર્મપ્રવૃત્તિનાજ એક શેષપણે સ્વીકારવો એમ હવે કહે છે—
 તથા રાજાએ ધરાતળ-પોતાના સર્વ દેશમાં ધર્મ- તેતે વર્ણાશ્રમધર્મ
 સ્થાપન કરવો, એટલે બે રીતે પ્રભાઓ સ્વધર્મોને ન અતિલઘન કરે
 તેમ પ્રશાસન કરવી. અધાર્મિક જનોના દંડથી ધર્મ ધરામાં અભિવૃદ્ધિ
 પામે છે. તે કહ્યું છે—'ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય ધર્માશ્ચ રક્ષિતવ્યા મહીક્ષિતા । ધર્મ-
 સંસ્કરરક્ષા ચ રાજાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ સ્તેપુ ધર્મેષ્વયસ્થાપ્ય પ્રજાઃ સર્વા મહી-
 પતિઃ । ધર્મેણ સર્વકૃતયાનિ જમનિષ્ઠાનિ કારયેત્ ॥' 'ય ડદ્ધેત્કરં રાજા પ્રજા
 ધર્મેષ્વશિક્ષયન્ । પ્રજાનાં જમલં મુદ્ધે મગં ચ સ્વં જહાતિ સઃ ॥ ઇતિ. 'શ્રેયઃ
 પ્રજાપાલનમેવ રાજો યત્સાંપરાયે સુકૃતાત્પદ્મમંશમ્ । હર્તાઽન્યથા હૃતપુણ્યઃ
 પ્રજાનામરક્ષિતા કરહરોઽધમર્ષિં ॥' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. છાંદોગ્યમાં
 પોતાના દ્રવ્યની સ્વામિત્વેના અભાવને લીધે પ્રતિજ્ઞહયોગ્યતા જણાવા
 પ્રવર્તેલા અશ્વપતિ રાજાનું વચન છે કે—'ન મે સ્તેનો જનપદે ન રુદયો

તહે ॥૧૫૭॥ રાજ્યાદ્યોપાયપદ્ધર્ગાં શ્રેયાસ્તીર્થાનિ ચાઙ્ગસા । વ્યવહા-
 ન મધ્યપ । નાનાહિતામિર્નોવિદ્વાન્ ન સ્વંરી સ્વંરિણી પુત ॥' ઇતિ આમા
 'નાનાહિતામિ' ઇત્યાદિ નિર્દેશથી સ્વસ્વધર્મમાં પ્રભાઓને પ્રવર્તાવતા
 પોતાની અદુષ્ટતા જણાવી છે અન્યથા તો દુષ્ટપણ આનાથી સિદ્ધ થાય
 'ધર્મે સ્થાપ્યાશ્ચ તા' એમ નહિ કહેતા 'ધર્મે સ્થાપ્યો ધરાતરે' એમ કહ્યું
 છે તો તેથી પ્રભાઓને ધર્મમાં પ્રવર્તાવતાએ પોતે પણ ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળું
 થયું એમ જણાવ્યું છે 'પ્રભાઓ પાળવી' એમ કહીને અનુપદેશ 'ધર્મે
 સ્થાપન કરવો' એમ કહ્યું છે તેથી રક્ષા કરતા રાજાએ નિ-ધર્મનું
 ઉત્તર ન કરવું એમ જણાવ્યું છે આથી યથોપદેશ લાગના ચલણથીજ
 પ્રભાઓનું પાલન કરવું એમ સૂચવ્યું છે ધર્મનિષ્ઠ રાજાના પ્રતાપબળથી
 કળિકાળનું બળપણ નિવૃત્ત થાય છે, એમ વારંતમાં કહ્યું છે—
 'કાલસ્ય કારણ રાજા કાલો વા રાજકારણમ્ । હનિ તે સસયો મામ્
 દ્રાતા કાલસ્ય કારણમ્ ॥' ઇતિ 'રાજિ ધર્મિણિ ધર્મિષ્ઠા પાપે પાપા સમે
 સમા । પ્રજામ્મનુવર્તન્તે વયા રાજા વથા પ્રજા ॥' એમ વૃદ્ધચાણક્યે
 કહ્યું છે સામાન્યતઃ રાજાનું લક્ષણ યાતવકકે 'મહોત્સાહ સ્ફૂલ્લહસ્ય'
 ઇત્યાદિ વચનથી કહ્યું છે તથા રાજધર્મમાં ભીંએ ચરેદ્ધર્માનકલુક'
 ઇત્યાદિ વચનથી કહ્યું છે ॥૫૭॥

એ રીતે પ્રભાપાલનરૂપ પ્રધાન ધર્મમાં પ્રવર્તેલા રાજાએ અવશ્યપણે
 જાણવા લાયક અર્થોને કહે છે—જે રાજ્યના અગ્ર સ્વામી અમાત્ય આદિક
 છે, જે સામઆદિક ઉપાયો છે, જે સન્ધિવિગ્રહ આદિક ષડ્વર્ગ છે, આ
 તરવથી જાણવા તથા મત્રી પુરોહિતપ્રમુખને અદાર તીર્થો—આર મોકલવાના
 સ્થાનો છે તે તરવથી જાણવા તથા જે સલાદાનઆદિક અદાર વ્યવહારને
 જાણનારા સલાસદો (ન્યાયાધીશ) છે તે પણ લક્ષણથી જાણવા
 (આ સભ્ય સ્થાનને લાયક છે આ નથી ઇત્યાદિ વિવેચન કરીને જાણવું)
 તથા જે દડવા યોગ્ય અને નહિ દડવા યોગ્ય હોય તે પણ લક્ષણથી
 જાણવા તેમાં સ્વામી—'મહોત્સાહ સ્ફૂલ્લહસ્ય' ઇત્યાદિથી કહેલા લક્ષણ
 વાળો રાજા અમાત્ય—મત્રી આદિક, સુદૃઢ—સહજ પ્રાકૃત કૃતિમ, કોશ—

મુવર્ણાદિ દ્રવ્યનો રાશિ, (ખજનો) રાષ્ટ્ર-શ્રાદ્ધણાદિ પ્રભાઓ, દુર્ગ-
ધન્વદુર્ગાદિ ક્રીડાઓ, બળ-હસ્તિ અશ્વ રથ પદાતિરૂપ ચતુરંગ સેન્ય,
આ છ અંગો બાણવાં. તે કહ્યું છે-‘સામ્યમાત્મમુદ્ધકોદારાદ્દુર્ગચલાનિ ચ ।
રાજ્યાદ્ધાનિ પ્રકૃતયઃ’ ઇતિ. સામ-પ્રિયલાપણુ, લેદ-ખંડીયા રાજાઓને
પરસ્પર વૈર ઉપભવીને લુદા પાડવા, દાન-મુવર્ણાદિકનું, નિમ્નદ-દંડ
ઉપાંશુ અને પ્રકાશમાં ધનાપહરણાદિ વધપર્યંતનો અપકાર, આ ચાર
ઉપાયો બાણવાં. તે કહ્યું છે-‘ઉપાયોચ્ચતુરઃ સામ મેદં દાનં ચ નિમ્નદમ્ ।
યયોચિતં પ્રયુક્તીત પદ્યમં યાપ્યુપેક્ષણમ્ ॥’ ઇતિ. સન્ધિ-વ્યવસ્થા કરવી,
નિમ્નદ-અપકાર કરવો, યાન-પરના પ્રતિ પ્રયાણુ, દ્વૈધીલાય-પોતાના
સેન્યનું બે પ્રકારે કરવું, સમાશ્રય-બળવાનનો સમાશ્રય કરવો, સ્થાન-
આસન, એટલે ઉપેક્ષા કરવી, આ પર્વગ કહ્યો છે. તે કહ્યું છે-‘સન્ધિ-
વિમ્નદયાનાનિ દ્વૈધીભાવઃ સમાશ્રયઃ । સ્થાનં ચેત્યસ્તિ પદ્યમ્ઃ કુર્યાત્તસિદ્ધયં
નૃપઃ ॥’ ઇતિ. તીર્થો-ચાર મોકલવાનાં અદાર સ્થાનો-મુખ્ય મંત્રી,
પુરોહિત, યુવરાજ, સેનાપતિ, રાષ્ટ્રપાળ-દ્વારપાળ, અંતર્વશિક-અંતઃ-
પુરનો અધિકારી, બધીખાનાનો અધિકારી, દ્રવ્યસંચયકૃત-ખજનાનો
અધ્યક્ષ, અર્થોનો કૃત્ય અકૃત્યમાં વિચાર કરી વિનિયોગ કરનાર, પ્રદેષ્ટા-
ન્યાયાધીશ નામનો વ્યવહારદૃષ્ટા, નગરનો અધ્યક્ષ, કાર્ય નિર્માણને અતે
તેના કરનારાઓને પગાર આપનારો, ધર્માધ્યક્ષ, સભાધ્યક્ષ, દંડપાળ-
દુષ્ટોને દંડ દેવામાં અધિકારી, દુર્ગપાળ-ક્રીડાઓને સાચવનારો, રાષ્ટ્રનો
પાળક, વનનો પાળક, આ અદાર તીર્થો કહ્યાં છે. આ પોતાનાં અને
પરનાં તીર્થોમાં ચારોને નિયોજે. તેમાં પોતાના પક્ષમાં મંત્રી યુવરાજ
અને પુરોહિત આ ત્રણને ત્યાગ કરીને નિયોજે. ઋણાદાન, નિષ્કેષ, અસ્વાભિ-
વિક્રય, સંજૂયસમુચ્ચાન, દત્તાનપાકર્મ, સંવિદ્યવ્યતિક્રમ, સીમાવિવાદ,
સ્તેય, સાહસ, કીતાનુશય, સ્વામીપાળનો વિવાદ, વાકપાર્થ્ય, દંડપાર્થ્ય,
શ્રીસંયદ, વેતનાદાન, ઘૂતસમાહૃય, દાયલાગ, શ્રીપુંધર્મ, આ અદાર
વ્યવહારો (દાવાઓ) કહ્યા છે. આનું અસાધારણ લક્ષણુ તો અન્યથકી
બાણુ. સંખ્યોનું આ લક્ષણુ કહ્યું છે-‘શ્રુતાવ્યયનસમ્પન્ના ધર્મજ્ઞાઃ સત્ત-

રવિદઃ સમ્યા દણ્ડ્યાદણ્ડ્યાશ્ચ લક્ષણેઃ ॥૧૫૮॥ સર્વકામિર્ના-
રીભિઃ સેવ્યઃ સ્વપતિરીશવત્ । અન્ધો રોગી દરિદ્રો વા પણ્ડો

વાદિનઃ । રાજા સમાસદાઃ કાર્યા રિપો મિત્રે ચ યે સમાઃ ॥' ઇતિ. દંડ્ય
અદ્યનો વિભાગપણ કહ્યો છે—'સ્વસ્વધર્મઃ પાલન્ટી સદ્ગોહી દુર્વલાદનઃ ।
ઉત્તંધિતસ્વમર્યાદઃ સ રાજો દણ્ડમર્હતિ ॥' 'અદણ્ડ્યા માહુણા રાજા દુર્વલા-
સ્થાનિનસ્તથા । વિષ્ણવાદિદેવમચલ્યક્રાસપસ્ત્રી પિતરૌ ગુહ ॥' ઇતિ. આના
આવાંતર બેહો તથા લક્ષણો નીતિશાસ્ત્રથી બાણુવાં ॥૧૫૮॥

હવે -ગૃહસ્થના પ્રસંગથી સ્ત્રીઓના ધર્મો કહેતાં પ્રથમ પતિપત્ની
વનિતાઓના વિશેષ ધર્મોને કહે છે—સભર્તૃકા નારીઓએ પોતાનો પતિ
અધ હોય કે રોગી હોય કે દરિદ્ર હોય કે નપુંસક હોય પણ તે ઇશ્વરની
પેઠે સેવનીય છે. 'જેમ ઇશ્વર સેવા કર્યાંથીકા સર્વ પુરુષાર્થને આપ-
નારા છે તેમ આ પણ છે' એવો નિશ્ચય કરીને અંધત્વાદિ દોષોનો વિચાર
નહિ કરીને મહાપ્રેમથી શ્રદ્ધાપૂર્વક તેને સમયે સમુચિત સપર્યાવડે
સેવનીય છે. પતિપણુજ ઇશ્વરની પેઠે સેવ્યપણુમાં પ્રયોગક છે પણ
ગુણની અપેક્ષા નથી, અંધત્વાદિ દોષે યુગ્મ હોય તથાપિ આદરથી તે સેવ્ય
છે. પતિ પ્રતિકૂળ વૃત્તિવાળો હોય તોપણુ સ્વયં તેનેવિષે અનુગૂળ
વૃત્તિવાળીજ થવું. સ્ત્રીઓનો પતિસેવાજ પરમ ધર્મ છે. તેવી સ્મૃતિઓ
છે—'નગરસ્યો વનસ્યો વા શુભો વા વદિ વાઽશુભઃ । વાસાં સ્ત્રીणां મિત્રો
મતાં તાસાં લોકા મહોદયાઃ ॥ દુઃશીલઃ કામવૃત્તો વા ધર્મવાં પારિવર્જિતઃ ।
સ્ત્રીणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ સ્ત્રીયં વા દુરચચ્ચં વા વ્યાધિતં
વૃદ્ધમેવ વા । સુસ્થિતં દુઃસ્થિતં વાપિ પતિમેકં ન લઙ્ઘયેત્ ॥ મિતં દદાતિ
હિ પિતા મિતં ભ્રાતા મિતં મુલઃ । અમિતસ્ય હિ દાતારં મર્તારં પૂજયેત્મદા ॥
મતાં દેવો ગુરુર્મતાં ધર્મતીર્થવ્રતાનિ ચ । તસ્માત્સર્વં પરિત્યજ્ય પતિમેકં
સમર્ચયેત્ ॥ તીર્થસ્નાનાર્થિની નારી પતિપાદોદકં પિબેત્ । શઙ્ગરાદપિ
વિષ્ણોર્વા પતિરેકોઽધિકઃ સ્ત્રિયાઃ ॥ યા પાતિં હરિમાયેન મત્રેત્ શ્રીરિવ
તત્પરા । હર્ષાત્મના હરેર્લોકે પત્યા શ્રીરિવ મોદતે ॥ મર્તુ- શુદ્ધપણં સ્ત્રીणां
પતે ધર્મો હમાયયા । તદ્વન્ધૂનાં ચ કલ્યાણ્યઃ પ્રજાનાં ચાનુપોપનમ્ ॥

વાચ્યં ન દુર્વચઃ ॥૧૫૯॥ રૂપયૌવનયુક્તસ્ય ગુણિનોઽન્યતરસ્ય તુ ।

દુઃશીલો દુર્ભંગો વૃદ્ધો જડો રોગ્યધનોઽપિ વા । પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો
લોકેષુભિરપાતકી ॥ પતિરેવ હિ નારીणां દૈવતં પરમં સ્મૃતમ્' ઇત્યાદિ. એ
રીતે સર્વદા સેવ્ય સ્વામિને દુર્વચઃ-દુષ્ટ પ્રતિદ્દેશ વચન ક્યારેય પણ ન
બોલવું, પ્રેમ અને વિનયવડે મધુર એવીજ વાણીવડે વ્યવહરવું. 'સ્ત્રીભિ-
ર્મર્તવ્યઃ કાર્યમેષ ધર્મઃ પરઃ સ્ત્રિયાઃ । આશુદ્ધેઃ સમપ્રતીદયો હિ મહાપાતકદુ-
ષિતઃ ॥' એમ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે. આ તો સર્વ પ્રકારે પતિના અનુવર્તનને
જણાવનાર છે. તે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે- 'વા હુક્રુત્ય મિયં મૃતે સા મૂકા જાયતે
સત્તુ । આકુષ્ટાપિ ન ચાત્રોદોષ્ સાહિતાપિ પ્રસીદતિ ॥ આહુતા ગૃહકાર્યાણિ
ત્યક્ત્વા ગચ્છતિ સત્ત્વરમ્ । ન ચિરં તિષ્ઠતે દ્વારિ ન દ્વારમુપસેવતે ॥ પ્રતીક્ષ-
માણાવસરં યથાકાલોચિતં હિ યત્ । તદુપસ્થાપયેત્સર્વમનુદ્વિષ્ણાઽતિદૃષ્ટવત્ ॥
મહાપ્રસાદ્ હૃત્યુત્ત્વા પતિદત્તં પ્રતીચ્છતિ ॥' 'સ્ત્રીणां ચ પતિદેવાનાં તચ્છુધૂપા-
ઽનુદ્વલતા । તદ્વન્નુષ્ણનુવૃત્તિશ્ચ નિત્યં તદ્ગતધારણમ્ ॥ સંમાર્જનોપલેપાન્મયાં
ગૃહમન્ડલવર્તનૈઃ । સ્વયં ચ મણિહતા નિત્યં પરિસ્પૃષ્ટપરિચ્છદા ॥' ઇત્યાદિ.
આ પતિસેવા તેની પ્રીતિરૂપ કૃણસાપેક્ષા નથી કિંતુ તેના અવિતમાત્ર નિમિ-
ત્તવાળી છે. (પતિ પ્રીતિ રાખે કે ન રાખે પણ તેના અવનપર્યંત સેવા કરવી)
આ અર્થ જણાવા માટે 'સમર્તૃકામિઃ' એમ કહ્યું છે ॥૧૫૯॥

વગી તે સભર્તૃકા સ્ત્રીઓએ કુશળપ્રશ્નાદિક સમુચિત નિમિત્ત સતેપણ
રૂપ યૌવને સંપન્ન અન્ય નરની સાથે વારંવારે આલાપાદિરૂપ પ્રસંગ ન
કરવો, ભલે તે ગુણી હોય, એમ હવે કહે છે- રૂપ-શરીરસૌન્દર્ય અને યૌવન-
યુવાવય તેણે સંપન્ન એવો અન્ય નર તથા ગુણી-દયા આદિક આત્મગુણોએ
યુક્ત (વિદિત-અવિદિત વિવેકાદિવાળો, અર્થાત્ ભાવથી અદુષ્ટ) એવા
પણ અન્ય નરનો તો પ્રસંગ-પ્રકૃષ્ટ સંગ વારંવાર સંભાષણ તેનું બિરી-
ક્ષણ સહસ્થિતિ આદિકરૂપ સાહજકપણ-અકારણપ્રાપ્ત પણ (અર્થાત્
અકામકૃત પણ) નજ કરવો. 'સહસાઽપિ પ્રસન્નેન યૂનાં ચોપિદ્વિનશ્યતિ ।
અપિ સાધ્વી સમાચારા યથા હિ યુવતેઃ પુમાન્ ॥' એમ ભારતમાં કહ્યું
છે. યદપિ યૌવનનું ચિત્તવિક્ષેપમાં હેતુપણ છે પણ રૂપસદિત તેનું વિશેષ-

પ્રસન્નો નૈવ કર્તવ્યસ્તામિઃ સાહજિકોઽપિ ચ ॥૧૬૦॥ નરેશ્યનામ્યુ-
ચકુચાનુત્તરીયા ચ નો મવેત્ । સાધ્વી રી નવ મળ્હેક્ષા ન નિલે-

ખણે તેમાં હેતુપણું હોવાથી 'રૂપ-યોવનયુક્ત' એમ કહ્યું છે. 'મન્યનરસ્ય
તુ' આ તુશબ્દથી પતિચક્રી બ્યતિરિક્ત પુરૂષમાં રહેલા રૂપ યોવનની
દોષતાસંપાદકત્વરૂપ વિશ્લેષણતા કહી છે. સ્ત્રીઓને પતિનું જે રૂપ યોવન
તે ગુણ છે, કેમકે તે અનુકૂળ છે, પર પુરૂષમાં રહેલાં તે રૂપ યોવન તો
દોષજ છે, કેમકે તે પ્રતિકૂળ છે, અનુકૂળત્વ પ્રતિકૂળત્વ ભેદથી ગુણદોષ-
બ્યવસ્થા છે, તો એકજ વસ્તુ કોઇને અનુકૂળ અને કોઇને પ્રતિકૂળ
થાય છે, તો એકજ વસ્તુનું પ્રતિસંબંધિ પુરૂષભેદને લીધે અનુકૂળપણું
અને પ્રતિકૂળપણું અનુપમ નથી-ઘટતું આવે છે. વસ્તુતાએ ગુણમય
કાર્ધપણું વસ્તુ નિયત ગુણદોષ બ્યવસ્થાવાળું નથી, કેમકે ગુણોના ઉન્મેષની
વિચિત્રતા છે. તો ગુણમય સર્વ વસ્તુ યુખ દુખ મોહાદમક હોવાથી
પ્રલોભનદ્વારા સ્ત્રીયોને પુરૂષાંતરમાં રહેલું રૂપ યોવન અનર્થહેતુ
હોવાથી તેમની અપેક્ષાએ તેની દોષતાજ છે. જે રૂપ યોવનાદિક લોકમાં
ગુણપણે ખ્યાતિ પામેલા છે તેજ સાધ્વી સ્ત્રીયોની દૃષ્ટિએ પરપુરૂષમાં
રહેલા તે રૂપ યોવન દોષરૂપ છે. અપિશબ્દ શુદ્ધિપૂર્વક ધ્યાનથી
પરપુરૂષના પ્રસંગને દૂરથીજ નિરાકરણ કરે છે. અકારથી સ્વતત્ર સ્થિતિ
આદિકપણુ ન કરતું એમ જણવું. 'વિતા રક્ષતિ કૌમારે મતાં રક્ષતિ
યૌવને । વાર્ધકે પુત્રપૌત્રાણા નાસિ ક્ષીણાં સ્વતન્ત્રતા ॥' એમ પરાશરસ્મૃ-
તિમાં કહ્યું છે ॥૧૬૦॥

સાધ્વીઓને લગ્નજન્ય પરમ જૂથણું છે, તેથી પ્રત્યુત્તિ જેણે કરીને
ધાય તેનો સર્વથા પરિહાર કરવો એવા અભિપ્રાયથી કહેછે—સાધ્વી-
રીલસદાચારાદિ સાધુગુણસંપન્ન સ્ત્રીએ નાણિ સાચળ સ્તન આદિક
આચારાદન કરવા યોગ્ય અવયવો પરપુરૂષોએ લગ્નારપણુ જે રીતે ન જોઈ
શકાય તે રીતે વસ્ત્ર પહેરવું પુરૂષવર્ગને નહિ ગચ્છીને અને ઠાંકવા યોગ્ય કે
ન ઠાંકવા યોગ્ય અવયવોનો વિવેક પરિત્યાગ કરીને માર્ગમાં લગ્ન્યા કરવું
તે અસાધ્વીઓનું લગ્નજવર્ણત ચરિત છે, સાધ્વીઓને તો લગ્નજ પરમ

જાદિસદ્ધિની ॥૧૬૧॥ મૂપાસદશુકૃતિ પરમેહોપવેશનમ્ ।

મૂપણ છે તો તેણીઓએ તેવીરીતે (નાભિ સાથળ સ્તનાદિકને નરો નિરીક્ષણ કરી શકે તેમ) ન વર્તવું તથા સાધ્વીએ પુરૂષની આગળ ઉત્તરીય (ઓઠ વાના) વસ્ત્રે રહિત ન રહેવું ઉત્તરીય વિના વિજનયકી અન્યત્ર વર્તનપણુ લગ્નતઃ એક મૂપણવાળી સાધ્વીઓને અનુચિત છે, માટે સર્વદા ઉત્તરીય વસ્ત્ર ધારણ કરવું તથા જેઓ ઉપહાસવડે ઉપજીવન કરનારા હોધને હાસ્યરસને એક પોષણ કરનારા વિવિધ વેષોને ઉપધારીને સલામા પ્રવેશ કરી બેનારા જનોને હસાવે છે તે લાગેને સાધ્વી સ્ત્રી નજી જીવે કેમકે તે લાડના નિરીક્ષણમાનથી ઉપજતો ખડખડાટ હાસ દુર્નિવાર્ય છે તેવો ઉચ્ચ હાસ તેવી કુળવધુઓને અનુચિત છે 'સ્મિત કુલનવસ્ત્રુવામઘર પૂવ વિદ્યા મ્યતિ' કુળસ્ત્રિયોનો મ'હાસ ઓઠમાજ પિશ્રામ પામે છે, અહાર નીકળે નહિ, એમ માય કવિ કહે છે તથા જે નિર્લજ્જ નારીઓ હોય તેમનો સગ ન કરવો, કારણ કે તેમા ચારિત્ર્યલોપનો પ્રસંગ છે આદિશબ્દથી ગણિકા ધૂતાદિકનો સચ્છ કરવો આ અધો શુભાચાર શખસ્મૃતિમા કહ્યો છે-'અનુચ્ચ ગૃહાજ્ઞ નિર્ગચ્છેશ્ચાનુત્તરીમા મ સ્વરિત વ્રજેશ્ચ પરપુરવમભિ માપેતાન્યત્ર વળિક્ષપ્રવનિતવૃદ્ધવંદ્યેમ્યો ન નામિં વર્સયેદ્વાગુલ્ફાદ્વાસ પરિ વધ્યાત્ ન સ્ત્રનોં વિવૃતી કુયાંત્ ન હસેદપાવૃત્ત ન મતારં તદનૂન્વા દ્વિ વ્યાજ્ઞ ગણિકા-ધૂતાં-અભિસારિણી-વ્રમનિવા-પ્રેક્ષણિકા-માયામૂલકુહકકારિકા-દુ શીલાભિ સદૈકત્ર તિષ્ઠેત્સસર્ગેણ દિ ચારિત્ર્ય દુષ્યતિ' ધતિ ॥૧૬૧॥

જેણીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય એવી વનિતાઓનો વિશેષ કહે છે— પોનાનો પતિ દેશાતરમા ગયેસતે સધવા સ્ત્રિયોએ ભૂષા-જેનાથી ભૂષિત થાય તે ભૂષા-અનકરણ કહેવાય, કંકણ તાટક આદિક માગત્ય ચિહ્નકી બીજી અગશોભામાજ એક ઉપયોગી અલકરણ ન ધારવું સદંશુક-શરી રને આચ્છાદન કરવું એજ એક કળ જેવું છે એવા વસ્ત્રકી બીજી શોભાસપાદક વસ્ત્ર ન ધારવું તથા પાગેશીપ્રમુખ પરગૃહમા બેસીને કાળનિર્ગમન નજ કરવું તથા હાસ્યાદિકનો ત્યાગ કરવો હાસ્ય-ઉપહાસવચનતો હર્વસમયમા સમુચિત છે પતિના પરદેશ પ્રયાણસમયે હર્વ-

ત્યાજ્યં હાસ્યાદિ ચ સ્ત્રીભિઃ પત્યૌ દેશાન્તરં ગતે ॥૧૬૨॥ વિધવા-
ભિસ્તુ યોપાભિ. સેવ્ય. પતિધિયા હરિઃ । આજ્ઞાયાં પિતૃપુત્રાદેર્વૃલ્યં

પ્રસંગ અનુચિત છે માટે સ્ત્રીયો સાથે હાસ્યાદિ ન કરવું આદિશબ્દથી
સમાજ ઉત્સવ દર્શનાદિકનો સંબંધ કરવો તે પણ ન કરવું. તે યાગવલ્ક્ય
મુનિએ કહ્યું છે-‘ક્રીડા શરીરસંસ્કાર સમાજોત્સવકર્મણમ્ । હાસ્ય પરમૃદે
યાન ત્યજેત્રોપિતમર્ત્તકા ॥’ ઇતિ ॥૧૬૨॥

હવે વિધવાઓના વિશેષ ધર્મોને કહે છે—વિધવા વનિતાઓએ તો હરિ-
અર્ચાસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની પતિધિયા—આજ્ઞા મારા પતિ—સ્વામી છે એવી તત્ત્વ
શુદ્ધિથી સેવા કરવી તુલ્યશબ્દથી સધવાની અપેક્ષાએ વિધવાની વિવક્ષણતા
કહી છે ધણી જીવતો હોય ત્યારે તેજ ઈશ્વરની પેઠે સ્ત્રીયોએ સેવ્ય છે, તે
મરણ પામતા તો પરમેશ્વરજ નિરૂપાધિક સ્વામી સેવનીય છે અભિપ્રાય
એ કે વસ્તુતાએ સર્વેશ્વર શ્રીહરિજ સર્વ કોઈના નિરૂપાધિક પતિ છે,
અન્યન તો પતિપણુ ઔપાધિક છે ધણી જીવતો હોય તો તેનીજ સ્વામિ
પણે સેવા કરવી એ સ્ત્રીયોનો શાસ્ત્રત્રિહિત ધર્મ છે ધણીનો મૃત્યુ થતા
વસ્તુતાએ (સાચા) સ્વામી શ્રીહરિજ સ્વામિભાવથી સેવનીય છે અથવા
પતિધિયા—જે પતિ પોતાનો ભર્તા હતો તેની દૃષ્ટિથી હરિની સેવા કરવી
આ અભિપ્રાય છે—સ્ત્રીયોનો આજ્ઞા શાસ્ત્રદ્વય ધર્મ છે કે પતિની પરિચર્યા
આચરવી તેમા તે જીવતો હોય ત્યારે તો સાક્ષાત્ તેનું સેવન છે, તે
મરણ પામતા તો પતિની દૃષ્ટિથી હરિનું સેવન કરવું, તો એરીતે યાવજી-
વિત (પોતાના કે પતિના) પતિની સેવા કરવી તે સ્વધર્મ છે, માટે તેનેવિષે
કરેલી તેવી નિષ્ઠા પરપરાએ નિ શ્રેયસમાટે થાયજ. અને જે કામના હોય
તો પતિયોગની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણ થાય તેવી સ્મૃતિ છે—‘વિષ્ણોસ્તુ પૂજન કાર્યં
પતિવૃદ્ધા ન ધ્યાનપયા । પતિમેવ સદા ધ્યાયેદ્વિષ્ણુરુપધર પરમ્ ॥ પ્રય ધર્મસ
માયુક્તા વિધવા વા પતિવ્રતા । પતિલોકાન્તવાપ્નોતિ ન મરેત્યપિ કુ લિતા ॥’
ઇતિ. આ પક્ષની અપેક્ષાએ ‘વસ્તુત સ્વામી શ્રીહરિનીજ પતિશુદ્ધિથી
સેવા કરવી’ એ પક્ષ ઉત્તમ છે, કેમકે તેમા સાક્ષાત્ નિ શ્રેયસનો પ્રસંગ

૧ ‘વલ્યમ્’ इति पाठान्तरम् ।

સ્વાતન્વતો ન તુ ॥૧૬૩॥ સ્વાસન્નસમ્બન્ધહીના નરાઃ સ્પૃશ્યા ન

છે. હરિસેવા તો યથાધિકાર બાણવી. પોતાનો પતિ મરણ પામ્યા પછી પણ પરતંત્રપણેજ રહેવું એમ હવે કહેછે—વિધવાઓએ પિતા પુત્ર-પ્રમુખના પરતંત્રપણેજ રહેવું પણ સ્વતંત્રપણે નહિ. તે મનુષ્યે કશું છે—‘બાલ્યા યા યુવત્યા યા વૃદ્ધ્યા યાપિ યોપિતા । ન સ્વાતન્વયેન કર્તવ્યં કિશ્કિન્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥ બાલ્યે પિતુર્વંશે તિષ્ઠેત્વાણિગ્રાહસ્ય યૌવને । પુત્રાણાં મતેરિ પ્રેતે ન મજેરછી સ્વતન્નતામ્ ॥ પિત્રા ભ્રાત્રા સુતૈર્વાપિ નેષ્ઠેદિરહમાત્મનઃ । પૃષ્ઠાં હિ વિરહેણ સ્ત્રી ગર્ભે કુર્યાદુચ્ચે કુલે ॥’ ધનિ. યાશ્વદ્ધ્ય કહે છે—‘સ્ત્રેરક્રમ્યાં પિતા વિદ્વાં પતિઃ પુત્રાશ્ચ ધાર્થકે । અભાયે જ્ઞાતયસ્તેર્વા સ્વાતન્વયં ન ક્ષચિરિન્નયાઃ ॥ પિતૃમાતૃસુતભ્રાતૃધૃશ્ચગુરમાતુલઃ । હીના ન સ્વાદિના મર્ત્યા ગર્હણીયાઽન્યયા અથેત્ ॥’ ધતિ ॥૧૬૩॥

બ્રહ્મચર્યવ્રત વિધવાઓનો પરમ ધર્મ છે, તેના અનુપાલનતત્પર તેણી-ઓએ રહેવું, માટેજ પિતાપુત્રપ્રમુખ સમીપ સંજન્ધવાળાઓ થકી ભિન્ન પુરૂષોનો સ્પર્શ કહિંચિત્—સમુદ્બોધનાદિક આવશ્યકમાં પણ ન કરવો. તથા સંમર્દાદિ નિમિત્ત સતેપણ નજ કરવો. શંકા—આ અકામભૂળક યદુ-અગ્રાપ્ત સ્પર્શ દૃષણમાટે કેમ થાય ? શું આ અસ્પૃશ્ય બલિસ્પર્શ છે ? તો તે સત્ય છે. વિધવાઓ માટે તો તેમજ છે. તેવું વચન છે—‘બ્રાહ્મણો વિધવા નારી સૂત્રવર્ણ ચ મૃન્મયમ્ । સ્પર્શેન હાયયા દૃશ્યા વ્રજત્યગુચિતાં દ્રુતમ્ ॥’ ધતિ વિધવાને સમીપસંબન્ધે રહિત પુરૂષાંતરનો સ્પર્શ અસ્પૃશ્ય સ્પર્શની પેઠે સ્વતઃ દૃષકજ છે. વસ્તુતાએ તો ‘મૃતે મતેરિ યા નારી વક્ષ-ચર્યવ્યવસ્થિતા । સ્વર્ગ ગચ્છત્યપુત્રાપિ યયા તે વ્રહ્મચારિણઃ ॥’ ધતિાદિકથી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાનું કહ્યું છે, તો યાદૃચ્છિક એવો પણ વારેવારે આવી પડતો પુરૂષાંતરનો સ્પર્શ કદાચિત્ ચિત્તવિક્ષોભમાટે થાય, માટે અસ્પૃશ્ય-પણાની ઉક્તિ છે. તથા પોતાની તરૂણ અવસ્થા સતે સમીપસંબન્ધે રહિત તરૂણ નેરોની સાથે લાપણ નજ કરવું. ચોતે વૃદ્ધા હોય તો હાનિ નથી એવા અભિપ્રાયથી ‘તારણ્યે સતિ’ એમ કહ્યું છે. ‘આશ્રિત્ય યૌવનં સર્વે,

કર્ત્ત્વિચિત્ । તદ્દુષ્ટૈસ્તૈષ્વ તારુણ્યે માપ્યં નાવદ્યકં વિના ॥૧૬૪॥
સ્તનન્ધયસ્ય તુઃ સ્પર્શો ન દોષોઽસ્તિ પશોરિવ । આવદ્યકે ચ

વિકારાઃ કામસમ્મવાઃ । તિષ્ઠન્ત્યતોઽગ્ર નિયમાઃ પાત્યાઃ સ્ત્રીભિશ્ચ પુરુષૈઃ ॥'
એમ સ્કાંદમાં કહ્યું છે. આવશ્યક વિના ન બોલવું, બેટલું આવશ્યક હોય તેટલું તો બોલે પણ અધિક નહિ. અભિપ્રાય એવો કે—ભાષણ ક્યાં વિના પોતાના કે પરના ધર્મોવિરૂદ્ધ કાર્યની અડચણ બે આવી પડે તો તરૂણ નરની સાથે પણ સમુચિત ભાષણ બહે કરો, કે જેથી તેનો પરિહાર થાય. પણ તારૂં ગામ કયું ? ગૃહ ક્યાં ? સ્ત્રી ક્યાં ? તારે કેટલા પુત્રો છે ? ઇત્યાદિ વૃથાવાદ ન કરવો. અર્થાત્ ધર્મોપચિત્ ભાષણપ્રસંગ આવશ્યક સતે સંભાષણ હોવને માટે નથી. જેરીતે પોતાના શરીરનું રક્ષણ થાય અને સ્વધર્મનું રક્ષણ થાય તેરીતે વર્તવું ॥૧૬૪॥

નરનો સ્પર્શ ક્યારેય ન કરવો, આ ઉક્ત અર્થમાં અપવાદ કહેછે—
પશુનો સ્પર્શજ જેમ એમ સ્તન્યપાનને યોગ્ય વયમાં વર્તતા નરનો સ્પર્શ વિધવાને દોષ માટે નથી. બાન્ધવ્ય હોય કે ન હોય પણ કિશોર નરની અસ્પૃશ્યતા નથી, કેમકે પશુના સ્પર્શની ચેટે તેમાં ભાવદોષનો પ્રસંગ નથી. વૃદ્ધ-જરાપરાભૂતના સ્પર્શમાં દોષ નથી, ધર્મથડી અવિરૂદ્ધ કાર્યની અડચણ ન હોય તો વૃદ્ધનો સ્પર્શપણ દોષ માટે છે એમ જણાવા 'આવ-
દ્યકે' એમ કહ્યું છે. બાળકને લિંગવિશેદનું જ્ઞાન નથી માટે ઐવિછક એવો પણ તેનો સ્પર્શ વિધવાને દોષ માટે નથી. વૃદ્ધ તો કેવળ જરાભિભૂત છે પણ બે તે સમીપસંબન્ધે રહિત હોય તો તેનો આવશ્યક કાર્ય વિના સ્પર્શ દોષમાટે છે, કેમકે તેને લિંગ વૈષમ્યનું અનુસ્મરણ છે, એરીતે બાળ વૃદ્ધના સ્પર્શની નિર્દોષતામાં વિશેષ સ્મરણ કરી આપ્યો. અર્થાત્ બાળકને લિંગવિષમતાનું જ્ઞાન નથી, વૃદ્ધ તો કેવળ જરાભિભૂત હોધને તેને લિંગ વિષમતાનું જ્ઞાન છે, માટેજ વૃદ્ધની બાળતામાં 'આવદ્યકે સતિ' એવો વિશેષ કહ્યો. બાળકની બાળતામાં 'આવદ્યકે સતિ' એમ કહેવાની જરૂર નથી. તથા વૃદ્ધની સાથે ભાષણમાં આવશ્યક કાર્ય સતે વિધવાને દોષ

વૃદ્ધસ્ય સ્પર્શો તેન ચ માપણે ॥૧૬૫॥ વિદ્યાનાસન્નસમ્યન્ધાત્તાભિઃ
પાઠ્યા ન કાપિ નુઃ । મતોપવાસૈઃ કર્તવ્યો મુદુર્દેહદમસ્તથા ॥૧૬૬॥
ધનં ચ ધર્મકાર્યેઽપિ સ્વનિર્વાહોપયોગિ યત્ । દેયં તામિર્નં તત્કાપિ
નથી. આવશ્યક ન હોય તો સમીપસંબન્ધે હીન એવા તે વૃદ્ધ સાથે પણ
ભાવણ ઉચિત નથી ॥૧૬૫॥

શંકા-આવશ્યક ધર્મોપયોગી કાર્ય સતે પુરૂષો સાથે સંભાવણની અભ્ય-
નુજા આપી, તો વિજ્ઞાનમદણ પુરૂષાંતરયત્રી પણ સમુચિત છે, વિજ્ઞાન
તો નિઃશ્રેયસમાટે થાય છે, તેને અર્થે પુરૂષો સાથે આજ્ઞાપણ સમુચિત
છે? એવી આશંકામાં કહેછે—કાપિ વિદ્યા-નિઃશ્રેયસમાં ઉપયોગી પણ
વિદ્યા સમીપ સંબન્ધવાળા બ્રાતાદિકયત્રીજી જીવણી પણ ખીજીયત્રી નજ
જીવણી. કારણ કે તેના નિમિત્તથી પણ થતો પુરૂષાંતરનો પ્રસંગ કદાચિત્
શ્રદ્ધાર્થમતનો ભંગ કરનાર થાય. શ્રિયોને શ્રદ્ધાવિદ્યામાં અધિકાર નથી
માટે વિદ્યાશબ્દથી પૌરાણિક વિજ્ઞાન જીવણું. અથવા તેને બોધ કરનારો
ભાષાપ્રબન્ધ જીવણો. તથા વિભર્તૃકા વનિતાઓએ પોતાના દેહનું દમન-
કાયશોષણ મતો અને ઉપવાસોવડે વારંવાર કરવું. અન્યથા ધન્નિદ્ર્યોનું જળ
વૃદ્ધિ પામતાં ચિત્તવિક્ષોભનો પ્રસંગ છે. એકબુક્ક શીતોદકસ્નાન અનભ્ય-
વન બૂશયનાદિ મતો જીવણાં. માસોપવાસ પક્ષોપવાસ આદિક ઉપવાસ
જીવણા. અથવા 'મતોપવાસૈઃ' મતનિમિત્તના ઉપવાસો, એવો અર્થ કરવો.
એકાદશીવ્રતાદિ મત જીવણું. અને તેયત્રી વ્યતિરિક્ત નિમિત્તવાળા ઉપવાસો
ધારણાપારણાદિ જીવણા. સ્કંદમાં કહ્યું છે કે—'एकाहारः सदा कार्यो न
द्वितीयो विनाऽऽपदम् । मासोपवासं वा कुर्याच्चान्द्रायणमयापि वा ॥' ધૃતિ.
'કામં તુ ક્ષપયેદ્દનં પુષ્પમૂલફલોદકૈઃ' એમ મનુએ કહ્યું છે ॥૧૬૬॥

જો ધન પોતાપાસે હોય તો મતોપવાસો જાડુ જાડુ કરે તો પણ દેહનું
દમન ન થાય, કેમકે ધનની ગરમાઈ પ્રબળ છે, તો જો ધન ઘણું હોય
તો વિધવાએ ન રાખવું. દેહયાત્રા પુરતું તો રાખવું. દેહયાત્રામાત્ર પર્યાપ્ત
પણ ધનનો વ્યય કરી નાંખે તો વૃત્તિની કૃશતાને લીધે પરસેવાનો પ્રસંગ
પડતાં ધર્મલોપનો પ્રસંગ આવે, એવા અભિપ્રાયથી કહેછે—જો પોતાના

દેયં ચેદધિકં તદા ॥૧૬૭॥ કાર્યશ્ચ સકુદાહારસ્તામિઃ સ્વાપસ્તુ
ભૂતલે । મૈથુનાસક્તયોર્વાંશા ક્વાપિ કાર્યા ન દેહિનોઃ ॥૧૬૮॥ વેપો

નિર્વાહમાં ઉપયોગિ-દેહયાત્રાપર્યાપ્ત હોય તેતો ધન ધર્મકાર્યમાં પણ ન
આપવું. યદ્યપિ ધનનું કૃણ ધર્મજ છે, 'ધનં ચ ધર્મકપલં' એવી સ્મૃતિ
છે. તથાપિ તદર્થેપણુ તેણીઓએ ન આપવું. કેમકે વૃત્ત્યર્થે પરસેવાનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ધર્મલોપપ્રસંગ આવે. દેહપોષણમાં ઉપયુક્ત થકી
અધિક ભે હોય તો તે ક્વાપિ-એ કોઈને પણ આપી દેવું-અન્ધુઓને
આપી દેવું કે બીજાઓને ધર્માર્થે આપીજ દેવું પણ તે રાખવું નહિ, કેમકે
ઘણું ધન કદાચિત્ તેણીઓને અપમાર્ગમાં પ્રવતાવે. અથવા-અર્થ એવો
કરવો-ધનં ચ ધર્મકાર્ય-ધન ખરેખર ધર્મકાર્યમાં આપવું, ધનનું ધર્મજ
પ્રયોજન પ્રસિદ્ધ છે, અપિ-એમ છે તોપણુ જે પોતાના નિર્વાહોપયોગિ
હોય તે તેણીઓએ આરેયપણુ ધર્માર્થે પણ નજ દેવું. પુરુષોનીપિઠ એમ-
ણીઓએ ધનાર્જનનો ઉદ્યોગ કરવો યુક્ત નથી, તેમ શુદ્ધેશુદ્ધ શિક્ષાટન કે
પરસેવા યોગ્ય નથી, કેમકે આરિગ્યનો લંગપ્રસંગ છે. તો શ્રદ્ધાર્થેનું રક્ષણ
કરવા વાંછતી વિધવા વનિતાઓએ તેવા ધનનો વ્યય નજ કરી નાખવો.
જે અધિક હોય તો ધર્માર્થે આપવુંજ. 'આપવું' આ નિયમવિધિ છે અથવા
અન્વય એવો કરવો કે-જે ધન સ્વનિર્વાહોપયોગિ હોય તે તેણીએ ક્યાપિ
ધર્મકાર્ય-દર્શાપૂર્તાદિ કોઈપણુ ધર્મકાર્યમાં ન આપવું ॥૧૬૭॥

દેહદમાર્થે કરવાનાં મતોમાં ક્રિયિત નિરૂપણુ કરેછે-વિધવાઓએ
આહાર-ભોજન એકજ વાર કરવો. ભોજનતો રાગપ્રાપ્ત છે તેનો 'એક-
વાર કરવું' એવો નિયમ ઠસો છે. સમૃત્-એકવાર દિવસેજ જમે પણ
રાત્રિએ નહિ, એવો અર્થ સમજવો. સ્વાપ-શયનતો ભૂતળ ઉપરજ કરવું
પણુ ખાટલા આદિકમાં ન કરવું. 'લગ્નવેદ્ય મન્થનમ્ ભોગાન્ સ્નાત્તનિમિત-
ભુક્તયા । ન દિવા શયનં કુર્યાન્ન મદ્યપામનાપદિ ॥ પર્વક્રમ્યાયિની નારી
વિધવા પાતવેષ્પતિસ્ ॥' એવી સ્મૃતિ છે. તથા મૈથુનમાં પ્રવર્તેલાં પશુ-
પદ્યાદિ પ્રાણિમાત્રનું પણ નિરીક્ષણ શુદ્ધિપૂર્વક આરેયપણુ નજ કરવું. તેનું

ન ધાર્યસ્તામિથ્ય સુવાસિન્યાઃ સ્ત્રિયાસ્તથા । ન્યાસિન્યા વીતરાગાયા
વિકૃતથ ન કદ્દિચિત્ ॥૧૬૯॥ 'સદ્ગો ન ગર્ભપાતિન્યાઃ સ્પર્શઃ
કાર્યથ યોપિતઃ । શૃંગારવાર્તા ન નૃણાં કાર્યાઃ શ્રવ્યા ન વૈ ક્વચિત્

દર્શન તત્ક્ષણ મન ક્ષોભમા હેતુ હોધને શ્રદ્ધાચર્યવ્રતનો ભગ કરનાર થાય
'નેક્ષેવ મિથુનીભૂતં ઘુચ્યા પશ્ચાદ્ધપિ ક્વચિત્' એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૬૮॥

વિધવાપણુને વિશ્દ્ધ વેપ ન ધારવો એમ કહેછે—વિભર્તૃકા વનિતા-
ઓએ સુવાસિની—સભર્તૃકા સ્ત્રિઓનો જે વેપ વસ્ત્ર વિભૂષણુ વિગેરે અથ
કરણુધારણુરૂપ છે તે નજ ધારવો—ત્યાગ કરવો વિધવાપણુ સતે પત્ન
કાપાયાદિ ન ધારવુ એમ કહે છે—જે તો શૃદ્ધનો ત્યાગ કરી સન્યાસિની
થાય છે તેનો જે વેપ કાપાય વસ્ત્રધારણાદિરૂપ છે તે ન ધારવો (સન્યા
સમાં સ્ત્રીઓને અપિકાર છે કે નહિ ? એ બાબત બીજી છે, શાસ્ત્રમર્યાદાનુ
ઉલ્લંઘન જેમા છે એવા કળિમા લોકથી તેની પ્રસિદ્ધિ છે માટે આ નિષેધ
કર્યો છે) તથા માર્ગમાર્ગમા નિરકુગ લટકતી વીતરાગાભાસ (વેરાગતી)
સ્ત્રીઓના સખન્ધી વેપ ન ધારવો તથા જે દેશ કુળાદિ આચારવિશ્દ્ધ
વિકૃત વેપ તે ક્યારેય પણ નજ ધારવો ॥૧૬૬॥

જેથી શ્રદ્ધાચર્યવ્રતના વિવ્રશની શકા આવે તે સર્વનો પરિહાર કરવો એમ
કહેછે—તે મૃતભર્તૃકાઓએ ઔપધાદિવડે ગર્ભપાત કરવાના સ્વભાવવાળી
અસતી સ્ત્રીનો સગ-સભાપણુ સહવાસ સસ્પર્શાદિરૂપ દૂરથી નજ કરવો
અકામથી પણ તેણીનો સ્પર્શ અશુચિ હોવાથી પરહરવો, કેમકે પતિતાતો
સ્પર્શમાત્રથી પણ દૂષિત કરેછે તથા નર કે નારી અથવા મનુષ્યનાતિના
કે દેવજાતિના કોઇનુ પણ શૃંગારરસપ્રધાન ચરિત્ર ક્યારેય નજ સાબળવુ
અને નજ કહેવું. તેનુ શ્રવણુ કીર્તન કદાચિત્ ચિત્રવિશ્લેષને કરનાર
થાય યદ્યપિ શૃંગારરસપ્રધાન ચરિતમાત્રના શ્રવણુકીર્તનનો પ્રતિષેધ
કહેવાનો છે, તો 'નૃણાં' આ પદ વ્યર્થ છે અથાપિ પરમાનન્દમય ભગવાન
અને તેમના અનન્યવાક્ય ગોપીઓનો વિવક્ષણુ પ્રેમરસના પ્રવાહરૂપ જે
વિવક્ષણુ શૃંગારરસનિશેષ કે જે નિ શ્રેયસસખન્ધિ આનંદચક્રી લેશ ન્યૂન
નથી તેના સખન્ધવાળી દિવ્ય વાર્તાઓના શ્રવણુ કીર્તનની સ્વીકાર્યતા
હોવાથી તેના નિવારકમણે તે પદની સાર્થકતા છે (જે નરપદ ન હોય તો

॥૧૭૦॥ નિજસમ્બન્ધિભિરપિ તારુણ્યે તરુણૈર્નરૈઃ । સાકં રહસિ ન
સ્થેયં તામિરાપદમન્તરા ॥૧૭૧॥ ન હોલાઁલનં કાર્યં ન ભૂપાદેશ્ચ
ધારણમ્ । ન ધાતુસૂત્રયુક્સૂક્ષ્મવચ્ચાદેરપિ કઠિંચિત્ ॥૧૭૨॥ સઘ-

પણુ લગવાનસંબન્ધી શૃંગારરસમય વાર્તાના શ્રવણુકીર્તનનો નિવેધ ન થાય) તથા પોતાની તરુણ વય સ્તે તરુણ વયમાં વર્તતા પોતાના પિતા બ્રાતાદિ સમીપસંબન્ધિ નરો સાથે પણુ એકાંત સ્થળમાં આપકાળ વિના નજ રહેવું. 'તારુણ્યેન જગજેતું વાતેનેદ્વ દવાનહઃ । શમોતિ સહસા કામો દુર્નિ-
ધાર્યો હિ સાધર્મૈઃ ॥ અતો ન વિજને સ્થેયં તરુણ્યા તરુણેન ચ । અપિ માત્રા
સુતેનાપિ સત્ત્વં વદન્તિ જૈમિનિઃ ॥' એવી સ્મૃતિ છે. તથા વિધવાઓએ જે
હોલિકોતસવનિભિત્તાનું ખેલન-રંગ ગુલાલ ફૂંકવો વિગેરેવડે ક્રીડા, તેના અંગ-
બૂત કેમૂર કંકણુ મેખળાદિ વિવિધ વિભૂષણોનું ધારણુ અને કાંચન રાજતાદિ
તંતુઓએ યુક્ત મૂક્ષમ વસ્ત્રોનું ધારણુ ડ્યારેય ન કરવું. આદિશબ્દથી હુંકુમ
કળગળાદિ સૌભાગ્ય દ્રવ્યનું ચઢણુ કરવું. આ સર્વ ચિત્તવિક્ષોભમાં હેતુ
હોધને બૃહદ્વ્રતને લાગ કરનાર છે. યદપિ 'વેપો ન ધાર્યસ્તામિશ્ચ મુઘા-
સિન્યાઃ સ્ત્રિયાસ્તથા' આનાથીજ આભૂષણાદિકના ધારણુનો નિવેધ થઈ
જાય છે, તો 'ન ભૂપાદેશ્ચ ધારણમ્' આ પુનરૂક્ત છે, તથાપિ હોલિકા-
ખેલનના શેષપણે તેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેનો આ નિવેધ દૃઢતા
માટે કર્યો છે તો કથી ક્ષતિ નથી ॥૧૭૦-૧૭૨॥

હુયે સામાન્યતઃ સ્ત્રિયોને અધિકાર કરીને કહેછે—સભરૂંકા હોય કે
વિભરૂંકા હોય સર્વ સ્ત્રિયોએ વસ્ત્ર વિના-નગ્ર થઈને જ્ઞાન નજ કરવું, 'પર-
તિપાતે ન જ્ઞાનમાચરેદ્ નમઃ' 'ન તીર્થે ક્વાકુલે જ્ઞાયાન્નાસજ્જનસમાધિતે ।
દર્ભહીનોઽન્યચિત્તસ્તુ ન નમ્મો ન શિરો વિના । નમ્રજ્ઞાનં નમ્રતપ્યા મનુ-
જાનાં વિગર્હિત્વમ્' એવી સ્મૃતિ છે. યદપિ અહીં પુરુષોને અધિકાર કરીને
સ્મૃતિ છે તથાપિ તુલ્ય ન્યાય છે માટે નમ્રજ્ઞાનનો નિવેધ સ્ત્રીયોને
સાધારણુ બાણુવો. વળી વસ્ત્ર વિના જ્ઞાન કરવાથી વ્રતનો વિલોપ લાગ-

વાવિધવાભિશ્ચ ન જ્ઞાતવ્યં નિરસ્વરમ્ । સ્વરજોદર્શનં સ્ત્રીભિર્ગોપનીયં
ન સર્વથા ॥૧૭૩॥ મનુષ્યં ચાંકુકાદીનિ નારી ક્વાપિ રજસ્વલા ।

વતમાં કહ્યો છે—‘યૂયં વિવશ્ચ યદપો ઇત્યતઃ સ્વગાહર્તતત્તદુ દેવહેલનમ્’
ધનિ. તથા સર્વ કોઈ સ્ત્રીઓએ પોતાનું જે રજ માસે માસે થાય છે
તેનું દર્શન સર્વથા—મહતી પણ આપદામાં ગુપ્ત ન રાખવું. તે થતાં
ગૃહકાર્યમાં ન પ્રવર્તવું. વળી રજસ્વળા નારી ત્રણ દિવસ અસ્પૃશ્ય
હોવાથી મનુષ્યનો સ્પર્શ ક્યારેય ન કરે (પશ્ચાદિકના સ્પર્શમાં તો
દોષ નથી) તથા વસ્ત્ર આદિકનો સ્પર્શ ક્યારેય નજ કરે. આદિ
શબ્દથી મૃતિકાભાંગાદિ ગૃહોપકરણનો પરિગ્રહ કરવો. તે રજસ્વળા
ઓએ દિવસે પોતે સ્પર્શ કરેલાં વસ્ત્રો ધોવાપૂર્વક શિરઃસ્નાન કરતાં શુદ્ધ
થઈ ગૃહભાંગાદિકનો સ્પર્શ કરે. એટલે ઓએ દિવસે સ્નાનાન્તર અસ્પૃશ્યતા
ટળી જાય છે. ‘પ્રથમેઽહનિ ચણ્ડાલી દ્વિતીયે વ્રજપાતિની । તૃતીયે રજકી
પ્રોક્તા ચતુર્થેઽહનિ શુદ્ધાતિ ॥’ ‘જ્ઞાતા રજસ્વલા યા ચ ચતુર્થેઽહનિ શુદ્ધાતિ’
એવી સ્મૃતિ છે. રજસ્વળાનો ધર્મ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં કહ્યો છે—‘આહારં
ગોરસાનાં ચ પુષ્પાલક્ષારધારણમ્ । અન્નનં કુદ્ગમં ગન્ધં વીઠં વાગ્ધ્યાધિરોહ-
ણમ્ । અમિસંસ્પર્શનં ચૈવ ઘર્જયેરસા દિનવ્રતમ્ ॥’ ઇતિ. દક્ષ પણ કહે છે—
‘અમ્યઙ્ગં ઘર્જયેરસા ચ પ્રવાસં દન્તધાવનમ્ । ન કુર્યાત્સાર્તવા જ્ઞાનં તામ્બૂ-
લાશં વિવાસ્તપિમ્ ॥’ ઇતિ. આ સ્થળે એટલો વિશેષ જણાવો—જે રાત્રિએ
રજેદર્શન થાય તો રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરીને પ્રથમના જે ભાગમાં જે
થયું હોય તો પૂર્વનો દિવસ ગ્રહણ કરવો અને પછીથી થયું હોય તો
પછીનો ઉત્તર દિવસ ગ્રહણ કરવો એમ મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. તથા સત્તર
દિવસની અંદર ફરી રજેદર્શન થાય તો સ્નાનમાત્ર કરવું, અઢાર દિવસની
અંદર ફરી થાય તો એકરાત્ર આશૌચ જાણવું, ઓગણીશ દિવસની અંદર
થાય તો જે દિવસનું આશૌચ સમજવું. વીશ દિવસને આરંભીને ત્રણ
દિવસનું આશૌચ જાણવું. તથા રજસ્વળા હોધને અન્ય રજસ્વળાનો
સ્પર્શ અજાણથી કરે તો સ્નાન અને જાણીને કરે તો ઉપવાસ અને પચ-
ગવ્યનું પાન કરવાનું જાણવું. બીજી સ્ત્રીઓને અને પુરુષોને રજસ્વળાનો

દિનત્રયં સ્પૃશેન્નૈવ જ્ઞાત્વા તુર્યં હિ સા સ્પૃશેત્ ॥૧૭૪॥ નૈષ્ઠિકઘત-
વન્તો યે વર્ણિનો મદુપાશ્રયાઃ । તૈઃ સ્પૃશ્યા ન સ્ત્રિયો ભાષ્યા ન ન
સ્પર્શ થાય તો વસ્ત્રે સહિત જ્ઞાન કરવાનું બાજુનું, આપત્કાળમાં તો
પરાશર કહે છે—‘વિવાહોત્સવયજ્ઞેષુ દુર્મિત્તે દેશવિઘ્નયે । પૂજાપને રજેઽરણ્યે
સોપવાસેન મુચ્ચતિ ॥’ ઇતિ ॥૧૭૩-૧૭૪॥

હવે વાલ્મીકીના વિશેષધર્મોને કહે છે—નૈષ્ઠિકઘતવન્તઃ—યદપિ કળિમાં
દીર્ઘકાળ બ્રહ્મચર્યનો નિષેધ કર્યો છે, તથાપિ લેખ સંન્યાસ આશ્રમ
નિષેધ કર્યો છે પણ અપવાદવચનથી એનું અભ્યનુજ્ઞાન પણ બાજુબાજુ
છે, તેમ બ્રહ્મચર્યનું પણ બાજુબાજુ. કેમકે જલેમાં ઊર્ધ્વરેતાપણાદિ
નિયમનું સમપણું છે. વસ્તુનાએ પ્રકટ પુરૂષોત્તમ ભગવાનના સન્નિધિમાં
તો કળિનો પરાક્રમજ નથી. (કળિમાં આ વિશેષ અપવાદ છે) નિષ્ઠા-દેહાંત
અવધિપણે જેનો છે તે નૈષ્ઠિક કહેવાય, દેહપાતપર્યંત અનુજ્ઞાન કરવાપણે
સંકલ્પેનું ઊર્ધ્વરેતાપણાદિ બ્રહ્મચર્ય તે જત કહેવાય, આ સર્વથી પ્રશસ્ત
નૈષ્ઠિકજત જેમને છે તે નૈષ્ઠિકજતવાળા કહેવાય. આ નૈષ્ઠિકજત અઘાં-
ગવિધ મૈથુનના અભાવરૂપ છે એમ જણાવા વર્ણનઃ એમ કહ્યું છે. વર્ણઃ—
અષ્ટપ્રકારના મૈથુનના અભાવરૂપ જતથી ખ્યાતિમાં આવતી યશોરૂપ
પ્રશસ્તિ જેમની છે તે વર્ણી કહ્યા છે. વર્ણશબ્દ યશમાં પણ પ્રવર્તે છે.
અઘવિધ મૈથુનનું સ્વરૂપ અગ્નિપુરાણમાં કહ્યું છે—‘ઘવર્ણં કીર્તનં કેલિઃ
મેક્ષણં ગુહ્યમાપણમ્ । સદ્ગત્પોઽધ્યવસાયઞ્ચ ક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ । પૂત્રમધુન-
મદાર્દ્રં પ્રવદન્તિ મળીપિણઃ । ત્રિપરીતં મહાવર્ણમેતદેવાદિલક્ષણમ્ ॥’ ઇતિ.
મદુપાશ્રયાઃ— હુંજ એક આશ્રય ઉપાયપણે અને ઉપેયપણે જેમને હું
તે મદુપાશ્રય કહેવાય. (મુમુક્ષુઓ) મુમુક્ષાથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને જેઓ
આચરે છે એટલું તાત્પર્ય છે. ‘વદિષ્ઠન્તો મહાવર્ણં ધરન્તિ’ આ શ્રુતિએ
બ્રહ્મચર્યની મોક્ષોપયોગિતા કહી છે. આવા નૈષ્ઠિકજતમાં નિષ્ઠાવાળા મદા-
શ્રિત વાલ્મીકીએ અઘવિધ બ્રહ્મચર્યજતનું રક્ષણ ઇચ્છતાં સ્ત્રીયોનો ન્સ્પર્શ
બુદ્ધિપૂર્વક ન કરવા યોગ્ય છે. એમને સ્ત્રિઓ અસ્પૃશ્ય છે. સમર્થ (બીજા)
સને અકામથી ધતો પણ સ્પર્શ પરદરનો એવો અનિપ્રાય છે. ‘દ્વિપઃ’ એમ

વીક્ષ્યાશ્ચ તા ધિયા ॥૧૭૭॥ તાસાં વાર્તા ન કર્તવ્યા ન શ્રવ્યાશ્ચ
સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે તો સમીપ અસમીપ સમન્ધ ભેદનો વિચાર
અહીં ઉપયોગી નથી એમ સૂચવ્યું છે નૈષ્ઠિક મુમુક્ષુને સ્ત્રીસ્પર્શમાત્ર
દુષણસપાદક છે. સ્ત્રિયોની સાથે સમાપ્તપણું શુદ્ધિપૂર્વક ન કરવું.
યદ્યપિ ભાષણની અભ્યનુસા 'યાચદયં વ્યવહરેસ્ત્રીણુ સ્ત્રીનિર્મિતેષુ ચ' આ
વચનથી આપી છે તથાપિ અપ અર્થમાં તેની અભ્યનુસા નથી, પરંતુ
પ્રાણુરક્ષણુરૂપ અર્થમાં છે, એવો ભગવાનનો આશય છે માટેજ આગળ
'પ્રાણાપદિ' એમ સ્વય કહેશે. અથવા ઉપકુર્વાણુ વાદિને માટેજ આ
અભ્યનુસા છે, જેથી શકાનો અવકાશ પણ નથી તથા નારીઓનું નિરી
ક્ષણુ નજ કરવું મોર્ગમાં જતા નહિઅન્ધને આગળ આવતી અખળા
નેત્રપથમાં પડેજ, માટે ધિયા એમ કહ્યું છે મોર્ગમાં જો નારી નયન
મોર્ગમાં આવી પડે તો એકદમ નેન મીચી દેવા, પણ આ કોણુ કેવી છે
એમ મતિપૂર્વક ફરી અવલોકન ન કરવી એવો અભિપ્રાય છે અન્યથા
કદાચિત્ મનોવિક્ષોભનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ઋતનિલોપ થાય 'સ્ત્રીણાં નિરી
ક્ષણ સ્વશં સલાપદ્ધિલનાદિકમ્ । પ્રાણિનો મિથુર્નામૂતાનગૃહસ્વોઽગ્રત
સ્વજેત્ ॥' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૧૭૫॥

એ રીતે સ્ત્રિયોનું નિરીક્ષણુ ભાષણાદિક અપરોક્ષ વ્યાપારનો પ્રતિષેધ
કરીને પરોક્ષપણુ તેના વાર્તાશ્રવણાદિ વ્યાપારને પ્રતિષેધ કરેછે—મન-
ક્ષોભમાં શ્રવણુ કીર્તન અભેની તુલ્યતા છે તો વર્ણુઓ સ્ત્રીવિષયવાળી
વાતનિ ક્યારેય પણ નજ કરે અને કોઈએ કરાતી સાભળે પણ નહિ
'વર્જયેષ્વમદાગાયમગૃહસ્વો બૃહદ્રત । હિન્દ્રિયાણિ પ્રમાયીનિ હરન્ત્યપિ
યતેર્મન ॥' એમ નારદજીએ કહ્યું છે 'યોષિતો ન કથા શ્રવ્યા' ઇત્યાદિ
મોક્ષધર્મમાં કહ્યું છે વાર્તાશબ્દથી કામશાસ્ત્રનો પણ પરિશદ કરવો તે
મોક્ષધર્મમાંજ કહ્યું છે—'કામો વન્ધનમેવૈક નાન્યદસ્ત્રીહ વન્ધનમ્ । કામ
વન્ધનમુક્તો હિ પ્રશ્નમૂયાય કલ્પતે ॥ એવ યો વેદ કામસ્ય કેવલસ્ય નિવર્તનમ્ ।
વન્ધત્વ કામશાસ્ત્રસ્ય સદુ સ્થાન્યતિવર્તે ॥' ઇતિ કિં બહુના—સ્ત્રીના ચરણમૂ-
ળમાં ઘાટેલા નૂરુનો ધ્વનિમાત્ર પણ ન સાભળવો એવા અભિપ્રાયથી કહે

કદાચન । તત્પાદચારસ્થાનેષુ ન ચ સ્નાનાદિકાઃ ક્રિયાઃ ॥૧૭૬॥
 દેવતાપ્રતિમાં હિત્વા લેખ્યા કાષ્ઠાદિજાડપિ વા । ન યોષિત્પ્રતિમા
 સ્પૃદયા ન વીક્ષ્યા બુદ્ધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭૭॥ ન સ્ત્રીપ્રતિકૃતિઃ કાર્યા ન

છે કે-જે સ્થાનમાં સ્ત્રીઓના ચરણસંચરણનો વારંવાર પ્રસંગ હોય તેવા
 સ્થાનમાં વૈદિક કે લૌકિક કર્મ કાંઈપણ નજ કરવું. કેમકે બળાત્ વારંવાર
 કર્તુમાર્ગમાં આવી પડતા, સ્વયં અનર્થ, ધ્વનિમાત્રભૂત પણ તેણીના
 ચરણનુપુરશબ્દો યથાકથંચિત્પણુ તેણીઓના સંબંધમાત્રથી કાર્યાતરમાં
 વળગેલાના પણ મનને ક્ષોભ પમાડીજ દેછે. આથી-સાક્ષાત્ સ્ત્રીઓનાં
 પ્રવૃત્તિપર વચનો નહિ સાંભળવાપણામાં તો કાંઈ કહેવાનુંજ રહેતું
 નથી એમ સૂચ્યું છે ॥૧૭૬॥

પ્રતિમા પણ સ્ત્રીરૂપની હોય તો તેના દર્શનાદિકનો ત્યાગ કરવો એમ
 કહે છે-વાર્ણીઓએ નારીનોજ જેમ એમ તેની ચિત્રમયી કે કાષ્ઠધાતુ-
 પાષાણાદિમયી પણ પ્રતિમાનો સ્પર્શ અને શુદ્ધિપૂર્વક નિરીક્ષણ નજ કરવું.
 ‘રાગપૂર્વકં’ એમ નહિ કહીને ‘બુદ્ધિપૂર્વકં’ એમ કહ્યું છે તો સ્ત્રીનેવિષે રાગ
 વિના શિક્ષણપુણતાના અવલોકનપરપણે પણ પ્રમદાપ્રતિમા ન પેખવી એમ
 જણાવ્યું છે. લક્ષ્મીઆદિક દેવતાપ્રતિમાના સ્પર્શાદિકમાં હોય નથી. ‘માલે-
 ષ્યામપિ નૌ વીક્ષેત્તિલયં રાગેજ કુત્રચિત્’ એમ નારદપંચરાત્રમાં કહ્યું છે.
 ‘પદાપિ યુવતિં મિશ્રુનં સ્પૃશેદ્દારવીમપિ’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૧૭૭॥

વાર્ણીઓએ વનિતાની પ્રતિમા સ્વયં ન કરવી. થયપિ આ પ્રતિષેધ
 પ્રમદાપ્રતિમાના પ્રેક્ષણાદિ પ્રતિષેધથીજ સિદ્ધ થાય છે, તથાપિ તેની
 દૃઢતા માટે ઉક્તિ હોવાથી પુનરુક્તિ હોય નથી. અહીં પણ ‘દેવતાપ્રતિમાં
 હિત્વા’ એનો સંબંધ લેવો. એટલે લક્ષ્મીઆદિક દેવતાપ્રતિમા કરવામાં
 હોય નથી. તથા સ્ત્રીએ પહેરેલા વસ્ત્રનો સ્પર્શ શુદ્ધિપૂર્વક ન કરવો, કેમકે
 તેનો સ્પર્શ અશુચિપણનો સંપાદક અને વિષયાસજિમાં ડેતુ છે. આ
 સ્ત્રીવસ્ત્રનિષેધ ધોએણું હોધને શીનું હોય, ધોએણું હોધને મુકાએણું હોય,
 નવીન હોય અને પહેર્યા વિનાનું હોય, તે યદી ભિન્ન વસ્ત્રવિષયવાળો છે.

સ્પૃદયં યોપિતોઽશુકમ્ । ન ધીક્ષ્યં મૈથુનપરં પ્રાણિમાત્રં ચ તૈર્ધિયા
 ॥૧૭૮॥ ન સ્પૃદયો નેક્ષણીયઃ નારીવેષધરઃ પુમાન્ । ન કાર્યં સ્ત્રીઃ
 સમુદ્દિવ્ય ભગવદ્ગુણકીર્તનમ્ ॥૧૭૯॥ વ્રહ્મચર્યવ્રતત્યાગપરં વાક્યં
 માનુષી સીપ્રતિમાઓ ન ભેવી એમ કહ્યું, હવે પ્રાણિમાત્રમાં મૈથુન ન
 ભેતું એમ કહે છે—તૈઃ—બ્રહ્મચર્યવ્રતનિષેઝે મૈથુનાસક્ત પશુપદ્યાદિ
 પ્રાણિમાત્રપણુ ધિયા-શુદ્ધિપૂર્વક નજ ભેતું, શુદ્ધિધી કરેલું તેનું નિરીક્ષણ
 રાગકલંકના ઉદય માટે થાયછે. ‘પ્રાણિનો મિથુનીભૂતાનગૃહસ્થોઽપ્રવત્સ્ય-
 જેત્’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૧૭૮॥

વાણિઓએ સ્વયં પુરૂષ હોઇનેપણુ નારીવેષને ધરનારો હોય તો તે ભવેયો
 કે બીજો તેવો કોઈ શુદ્ધિપૂર્વક સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી તેમ નિરીક્ષણ
 કરવા યોગ્ય પણ નથી, કારણકે તેવાના દર્શનથી પણ સ્ત્રીભાવની સૂતિ થઇ
 આવે. યદ્યપિ ભગવદ્ગુણકીર્તન પવિત્રોનું પવિત્ર અને મંગળોનું મંગળ છે,
 તથાપિ તે સ્ત્રીઓને ઉદેશીને વાણિઓએ ન કરવું. કારણ કે પ્રમદા અગ્નિ-
 શિખા જેમ અકામથી પણ સ્પર્શ કરી થકી શું નથી બાળતી? બાળેજ છે
 તેમ આ ભક્તે શુદ્ધ ભાવથી પ્રવત્યો હોય અને તેણીઓ શુદ્ધ ભાવથી
 સાંભળતી હોય તોપણુ વિષય ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ દુસ્વચ્છ હોવાથી
 જે કોઈ પણ પ્રકારે સાન્નિધ્ય થતાં વિકૃતિ થાયજ, તેથી અવધારેલા બ્રહ્મ-
 ચર્યવ્રતનો ભગ થાયજ. માટેજ સ્મૃતિ કહેછે—‘ચલવાનિન્દ્રિયપ્રાપ્તો
 વિદ્વાંસમપિ કર્પતિ’ ‘ઈન્દ્રિયાણિ પ્રમાયીતિ હરમિત પ્રસન્ન મનઃ’ ઇતિ.
 ‘સ્ત્રીને અવલોકીને’ એમ નહિ કહેતાં ‘સ્ત્રીને ઉદેશીને’ એમ સામાન્યપણે
 નિર્દેશ કર્યો છે, તો તેથી દૃષ્ટિમાર્ગમાં હોય કે અન્યત્ર હોય પણ તેણીઓને
 ઉદેશીને ભગવદ્ગુણકીર્તન પણ નજ કરવું, કેમકે પરસ્પર સ્નેહાનુબંધનો
 અવશ્ય સંભવ છે એમ જણાવ્યું છે ॥૧૭૯॥

યદ્યપિ ગુરુઓનું શાસન ઉલ્લંઘનીય નથી, ‘સર્વથા પાલનીયૈવ શિષ્યૈ-
 રાજા ગુરોરિદ’ એવી સ્મૃતિ છે, તથાપિ મનઃસોધન માટે કે બીજા કોઈ
 કારણે જો તેઓ ‘બ્રહ્મચર્ય દુઃસાધ્ય છે તો તેનો સંકલ્પ છોડી દઇને
 સુસાધ્ય ગૃહસ્થાશ્રમાં પ્રવેશ કરી દારાનો પરિચલ કર્ય, દારાને નહિ થઇણ

કરનાર, માટેજ પિતૃકણ્ય થકી નહિ મુક્ત થએલાને પરલોકની પ્રાપ્તિ નથી, 'સર્વાન્ લોકાનનૃણોઽનુસઙ્ગરતિ' એવું બ્રાહ્મણ છે, 'ઋણાનિ ત્રીપ્ય-પાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ । બનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યપઃ ॥' એવી સ્મૃતિ પણ છે' એમ કહે તો તે ગુરૂનું પણ વચન તેઓએ આદર-ણીય નથી, જેમને ઊર્ધ્વરેતાપણામાં મુમુક્ષાને લીધે સંકટપ થયો હોય જે ઋણુવચન છે તેતો અવિરક્તવિષયવાળું છે પણ મોક્ષાર્થી માટે નથી. માટેજ શ્રુતિ 'દત્તદ સ્વ વૈ તત્પૂર્વે વિદ્વાંસઃ. પ્રજાં ન કામયન્તે કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેપાં નોઽવમાત્માઽયં લોકઃ ॥' એમ કહેછે. મોક્ષધર્મા નૈષ્ઠિ-કેન્દ્ર સનકાદિકોએ પણ પિતા બ્રહ્માએ પ્રભસ્ટિમાટે આદેશ કરતાં તે આદેશ અગીકાર કર્યો નહિ તો મુમુક્ષુએ અણવિધ મૈથુનના અભાવરૂપ બ્રહ્મચર્યમા જે સંકટપ કર્યો હોય તે ગુરૂવચનથી પણ લાભ કરવો નહિ એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન્ કહેછે. 'મૈથુનસામવૃત્તિર્હિ મનોયાત્કાયકર્મણા । મહાચર્યમિતિ પ્રોક્તં વર્તાનાં મહાચારિણામ્ ॥' આ સ્મૃતિએ કહેલા સર્વથા મૈથુનાભાવરૂપ બ્રહ્મચર્યનું જે મત-નિયમવિશેષ ધાર્યો હોય તેનો લાભ-જે નહિ સ્વીકારવો તત્પર વાક્ય ગુરોરપિ-જ-મથી કે વિદ્યાથી ગુરૂનું પણ સૈઃ-મુમુક્ષાવેગથી ઊર્ધ્વરેતાપણામાં જેમણે સંકટપ કર્યો છે એવા નૈષ્ઠિક વર્ણુઓએ ન માનવું-ન આદર કરવું. 'સર્વાન્ લોકાનનૃણોઽનુ-સઙ્ગરતિ' ઇત્યાદિકથી પ્રદર્શવેશો માર્ગતો વિષયાવિદો માટે છે બ્રહ્મ-ચર્યતો તેથી અત્યત વિશૂણ્ય હોઈને પરમપુરૂષાર્થના પરમસાધનપણારૂપ અતિશયવાળું છે. બ્રહ્મચર્યની નિ ત્રેયસસાધનતા શ્રુતિએ કહી છે— 'અયોત્તરેણ તપસા મહાચર્યેણ શ્રદ્ધયા તિષ્ઠવાઽઽસ્માનમન્વિષ્યાદિત્યમભિ-જયન્તે ॥' 'યેપાં તપો મહાચર્યં યેષુ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ । તેયામસો વિરજો મહાલોકઃ.' 'તદ્ય ઇવૈતં મહાલોકં મહાચર્યેણાનુવિન્દન્તિ તેપામેવૈવ મહાલોક-સ્તેપાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ॥' ઇતિ. તે બ્રહ્મચર્યની બહુ પ્રશંસા શ્રુતિએ કરી છે— 'અય યજ્ઞ ઇત્યાચક્ષતે મહાચર્યમેવ તત્, મહાચર્યેણ દેવ યો જ્ઞાતા તં વિન્દતે । અય યદિદમિત્યાચક્ષતે મહાચર્યમેવ તત્, મહાચર્યેણ દેવેદ્વાઽઽસ્માનમનુવિન્દતે । અય યસગ્રાવણમિત્યાચક્ષતે મહાચર્યમેવ તત્,

ગુરોરપિ । તૈન માન્યં સદા સ્થેયં ધીરૈસ્તુષ્ટૈરમાનિભિઃ ॥૧૮૦॥

મહાચર્યેણ હોય સત્ આત્મનસાણં વિન્દતે । અથ યન્મૌનમિત્યાચક્ષતે । મહા-
ચર્યમેવ તત્, મહાચર્યેણ હ્યાત્માનમનુવિધ મનુતે । અથ યદનાતકાપનમિત્યા-
ચક્ષતે મહાચર્યમેવ તત્, ણ્પ હ્યાત્મા ન નશ્યતિ ચં મહાચર્યેણાનુવિન્દને ।
અથ યદરણ્યાપનમિત્યાચક્ષતે મહાચર્યમેવ તત્ ॥' ઇત્યાદિ. તથા મોક્ષધર્મમાં
કહ્યું છે—'યદિદં મહાજો રૂપં મહાચર્યમિતિ સ્મૃતમ્ । પરં તત્ત્વધર્મમ્-
ન્નેન યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥' ઇતિ. 'મહાચર્યાદ્યાદ્યણસ્ય મહાજત્યં ત્રિપીયતે ।
પૃથમાદુઃ પરે લોકે મહાચર્યરિદો જનાઃ ॥ મહાચર્યે સ્થિતો ધર્મો મહાચર્યે
સ્થિતં તપઃ । યે સ્થિતા મહાચર્યે તુ મહાજાત્યે દિવિ સ્થિતાઃ ॥ નાન્તિ યોગં
વિના સિદ્ધિર્નાન્તિ સિદ્ધિં વિના યશઃ । યશઃમયો વિના નાન્તિ મહાચર્યાત્પરં ન
તત્ ॥ યો નિવૃત્તેન્દ્રિયપ્રાપ્તમં ભૂતપ્રાપ્તમં ચ પદ્મકમ્ । મહાચર્યં સમાચક્ષતે
કિમતઃ પરમં તપઃ ॥' ઇત્યાદિ પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે. કોઈકે તો—ત્યાગશબ્દ
મુખ્યાર્થમાંજ વર્તે છે, પરિચહેલા શ્રદ્ધચર્યવ્રતના પરિત્યાગપર વાક્ય
ગુરુનું પણ ન માનવું, એમ વ્યાખ્યાન કરેછે. આતો અત્યંત રમણીય નથી,
કેમકે અહીં નૈષ્ઠિકનો પ્રસંગ છે પણ ઉપકુર્વાણુકનો નથી, નૈષ્ઠિકતો શ્રદ્ધ-
ચર્યવ્રતનો પરિત્યાગ કરે તો આશ્રમથપ્રી પતિતજ થાય, તે પાતિ-
ત્યમાં પ્રાયશ્ચિત્તપણુ નથી, તેવી સ્મૃતિ છે—'આરુદો નૈષ્ઠિકં ધર્મં યસ્ય
મચ્યવતે દ્વિજઃ । પ્રાયશ્ચિત્તં ન પશ્યામિ યેન શુદ્ધોત્સ આત્મહા ॥' ઇતિ.
અવપ્રીક્ષિપ્રાયશ્ચિત્તવચનતો ઉપકુર્વાણુ વિષયવાળુ છે. સૂત્રકારપણુ 'ન
વાધિકારિકમપિ વ્રતનાનુમાનાત્તદયોગાત્' એમ કહેછે. તો આવા શ્રદ્ધ-
ચર્યવ્રતના ત્યાગરૂપ પાતિત્યમા ગુરુપદેશતો સંભાવનાપદને યોગ્ય નથી.

તો એ રીતે નૈષ્ઠિક શ્રદ્ધચર્યમાં પ્રવર્તેલા વાલ્મીકીએ સદાય ધીર-
અનિકૃત ચિત્તવાળા રહેવું, કેમકે 'હિન્દ્રિયાણિ પ્રમાયીન્તિ હરન્તિ પ્રસન્નમં મનઃ'
એવી સ્થિતિ છે. ચોમેરથી આવી પડતા પણ વિષયોમાં બે વિકારને ન
પામે તેજ ધીર કશો છે. તેવી અભિયુક્તિ છે—'વિકારહેતૌ સતિ મિક્રિયન્તે
યેવાં ન ચેવાંસિ ત પ્વ ધીરાઃ' ઇતિ સ્થિર ચિત્તવાળા થવું એટલું તાત્પર્ય
છે. સંતોષ ન હોય તો મનની સ્થિરતા નજ થાય, માટે વિષયવિષયપ્રી

સ્વાતિનેનુદ્યમાયાન્તી પ્રસમં યનિતા તુ યા । નિવારણીયા સાઽઽ

વિમુખતાએ કરીને અને બ્રહ્મામૃતના આસ્વાદની ઉન્મુખતાએ કરીને સતત સંતુષ્ટ રહેવું એમ કહેછે—જેતો ધન્દ્રિયોને રાજી રાખવામાં પ્રવર્ત્યા છે તેમને વિષયો ન મળે તો શોકાવકાશ કદાચિત્ આવે, જેતો ધન્દ્રિય-નિશ્ઠમા પ્રવર્ત્યો છે તેને કાંઈપણ શોકસ્થાન નથી, વિષયો ન મળે એતો પોતાના અભિલષિત મનોનિશ્ઠમાં અનુકૂળ છે, જે પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય પોતાનો આત્મા છે તે તો પોને પોતાની મેળેજ પ્રીણીય છે, તેતો નિત્ય હોઈને સર્વદા સન્નિધિમાંજ રહ્યો છે, તો આત્મનિષ્ઠામાં પ્રવર્તેલા નૈષ્ઠિકોએ મદાય સંતુષ્ટજ રહેવું, જેથી એમને શોકાવસર ન આવે જ્યાં મુખી દેહાભિમાન ટળે નહિ ત્યામુખી ધન્દ્રિયપ્રીણનયથી ઉપરતિ પણ નજ થાય, માટે કહેછે કે—મમાનિભિ—દેહાત્માભિમાને રહિત રહેવું. અથવા આશ્રમ વૃત્તાદિકના ગર્વે રહિત રહેવું. આત્મા આત્મીય બ્રમનો ત્યાગ કરવો એટલું તાત્પર્ય છે. આશ્રમ વૃત્તાદિકનો ગર્વ પણ આત્મા આત્મીય બ્રમભૂળક છે. વિદુરનીતિમા અભિમાનતો સર્વસ્વને અપહરેછે એમ કહ્યું છે—‘જરા રૂપં હરતે ધૈર્યમાશા મૃત્યુ પ્રાણાન્ ધર્મચર્યામસૂયા । ક્રોધઃ શ્રિય શીલમનાર્થસેવા દ્વિયં કામઃ સર્વમેવાભિમાનઃ ॥’ ઇતિ ॥૧૮૦॥

શંકા—જિયોનો સ્પર્શ ન કરવો એમ કહ્યું, આજ્ઞાને અનુસારે તેણી-ઓના અગનો સ્પર્શ પણ પરહરીએ, પરંતુ જો કદાચિત્ માર્ગમા બળાત અબળા અતિસમીપદેશમાંજ પોતાને અભિમુખ આવી જતા ત્યાથી ખસી જવાનો પણ અવસર ન રહે ત્યારે ગતિ શી? એવી શંકામાં કહેછે—બહુધાપણે સ્ત્રિયો પોતાની મેળેજ પુરુષોને અભિમુખ આવતા બેઠને દૂર ખસીજ નય, કારણ કે તેણીઓને લલ્લ સ્વાભાવિકી છે. જે યનિતા તો તેવી નહિ હોઈને માર્ગમા અભિમુખ આવતાં દૂરથીજ ભગવન્નામોચ્ચારણ હસ્તચેષ્ટાદિ ચિહ્નોવડે જણાવ્યાં છતાં પણ બળાતકારથી પોતાના અત્યંત નજીક દેશમાં આવી ચડે કે જેથી ત્યાથી જવાનો પણ અવકાશ રહે નહિ, તે સ્ત્રીને નહિલાપણુ કરવાના નિયમનો પરિત્યાગ કરીને પણ ‘તું દૂર રહે અન્યત્ર ખસી જા’ ઇત્યાદિ કહીને, એટલું કહેતાં પણ ત્યાથી ન

ભાપ્ય તિરસ્કૃત્યાપિ વા દ્રુતમ્ ॥૧૮૧॥ પ્રાણાપચ્ચુપપન્નાયાં સ્ત્રીણાં

ખસે તો અતે કઠોર વચનથી તિરસ્કાર કરીને પણ જલદી નિવારણ કરવી અગત્સ્પર્શ જે રીતે ન થાય તે રીતે તરત વારણ કરવી એવો આશય છે 'આત્મન સર્વથા યેન સ્યાદ્ગૃહદ્રવતરક્ષણમ્ । યોગ તમેવ કુર્યીત પ્રયત્નેન પુમાન્ સુધી ॥' એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૮૧॥

સ્ત્રિયો સાથે નહિ બોલવાનું અને નહિ અડવાનું જે કહ્યું તેમા અપવાદ કહેછે—જે કથચિત્-ગૃહનો દાહ, જળમા ડુબી જવું, શીગડાવાળા કે દાહયોવાળા પશુઓનું આક્રમણ અને મહારોગાદિ પ્રાણાપત્તિ પ્રસંગ સ્ત્રીઓને કે પોતાને પ્રાપ્ત થાય તો તે સ્ત્રીયોની અને પોતાની રક્ષા તે સ્ત્રિયો સાથે બોલીને પણ અથવા તેનાથી પણ પરિરક્ષણ ન થાય તો અતે તેણીનો સ્પર્શ કરીને પણ કરવી પ્રાણુસશયનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા સ્ત્રીયોની સાથે ન બોલવાનો કે ન સ્પર્શ કરવાનો આ નિયમ નથી સ્ત્રીસલાયણુસસ્પર્શ દોષને નહિ ગણીને પણ પ્રાણુનું પરિરક્ષણ કરવું અબળા બાબતમા—જે કોઈ અબળા અસાનથી જેમા મહામગરો રહેતા હોય એવા અગાધ જળવાળા ધરામા સ્નાનમાટે પ્રવેશ કરે તો 'અર્દાથી એકદમ બહાર નીકળી જ નહિ તો મગરો ગળી જશે' એમ તેણી સાથે બોલીને પણ તેણીની રક્ષા કરવી એ રીતે અગાધ જળમા ડુબી જતી જેને કોઈ શરણુ નથી એવી અબળાને પોતાનો હાથ આપવો આદિકવડે પણ (સ્પર્શ કરીને પણ) તેનો સમુદ્ધાર કરવો પોતાની બાબતમા—એ રીતે પોતે મહાજળાશયમા પડી જતા તેમાથી નિકળવાનો ઉપાય નહિ પ્રાપ્ત થતા, આનેપણુ બૂમો પાડી બોલાવીને તેણીના હસ્તાવલબાદિકથી પણ (સ્પર્શ કરીને પણ) પોતાની રક્ષા કરવી એ રીતે બીજા ગૃહદાહાદિ પ્રાણુસશયપ્રસંગમા પણ બહુ લેવું પ્રાણુની પરિરક્ષા કરતો નર ધર્માનુષ્ઠાનમા સમર્થ થાય છે 'જીવન્મરો મદ્રન્નતાનિ પશ્યેત્' એવી અભિયુક્તિ છે સ્ત્રીસ્પર્શાદિજન્ય સ્વપ્રતલગદોષતો એક દિવસ ઉપવાસાદિ અત્પ્રાપ્યશ્ચિત્તથી ટાળી શકાય છે, મરણુ પામતા પ્રાણિની ઉપેક્ષાજન્ય દોષ તો મહાપાતક છે, માટે કૃપાથી યથાશક્તિ જીવસરક્ષણુ કરવું એટલું તાત્પર્ય છે 'ગ્રાહ્ય પ્રાણ

स्वेपा च वा क्वचित् । तदा स्पृष्ट्वापि तद्रक्षा कार्या सम्भाष्य ताश्च
या ॥१८२॥ तैलाभ्यङ्गो न कर्तव्यो न धार्यं चासुध तथा । वेपो न

પ્રનાન તુ ક્ષસ્પદ્યાદપિ દેહિન । જીવન્સર્વમવાપ્નોતિ જીવન્ધર્મં કરોતિ ચ ॥
 શરીર ધર્મસર્પસ્વ રક્ષણોય પ્રયત્નત । 'મહતામપિ યજ્ઞાના કાલેન ક્ષીયતે
 ફલમ્' । મીતાભયપ્રદાનસ્ય ક્ષય ઇવ ન વિચિતે ॥' 'પ્રકૃત કૃતય સર્થ
 સમાસવરદક્ષિણા । પ્રકૃતો અયમીતસ્ય પ્રાણિન પ્રાણરક્ષણમ્ ॥' 'ધર્મં પરો
 જીવરક્ષા દ્વાધર્મસ્તદ્વિપર્યય । યથાશક્તિ તત્તો ધર્મં સાધયેત્યુરુપ સુધી ॥'
 ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ શ્રવાણયદાનને પરમધર્મપણે કહે છે માટે આ શ્રીસલા-
 પજસંસ્પર્શનો પ્રતિષેધ કર્યો તે પ્રાણુવિપત્તિથી અન્ય સમજવો ॥૧૮૨॥

વાહિઓએ તંવાલ્યમ-તૈલથી મસ્તકપ્રમુખ અગમા મદન કરવું નહિ, આથી અજનાદિકનો સંગ્રહ કરવો, અભયમ અજન આદિક ન કરવું તેવી સ્મૃતિ છે 'અભ્યક્તમજન ચાદ્ગોરપાનચત્રધારણમ્ । કામ ક્રોધ ચ લોભ ચ નતન નીતવાદનમ્' ઇતિ તથા મદ્ગદિ અમુકનું ખારણ ન કરવું વલયિ આપના આયુધધારણુ પ્રાદ્યજુને અભયનુસાર છે તથાપિ મુમુક્ષુ મહા પ્રતધારી આ નૈષ્ઠિકને ડ્યારૈયપણુ તે યોગ્ય નથી કેમકે હિંસજુદ્ધિજનક હોધને શમોપધાતમા હેતુ થાય તથા જે વિકૃત-સ્મૃત્યાચારગર્હિત વેપ તે ન ધારણુ કરવો અન્યથા પ્રાયશ્ચિત્તી થાય કૌપીન કટિસૂનાદિરૂપ અદ્યર્થવેષની પ્રચ્યુતિમા પ્રાયશ્ચિત્ત સ્મૃતિએ કહ્યું છે—'શૌચાચમન સન્ધ્યાચન્દનામિકાર્યરાહિત્ય-શૂદ્ધાદિસ્પર્શન-સાચ્છાદનકૌપીનકટિસૂત્રયજ્ઞો પધીતમેલ્લકાદ્ગ્ઞાનિનાધારણ-દિવાસ્થાપકત્રપાદુકાસગિધારણોદ્વતનાનુલેપ નાજનમ્ધૂતનૃત્યગીતવાદ્યાધમિરતૌ પાલ્લવ્ગ્ઞાદિસમ્પાપનાદૌ ચ પ્રાયશ્ચિત્તિ' ઇતિ તથા રસના ઇન્દ્રિય જીતવી 'આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિ । સ્મૃતિભ્રમે સર્વગ્રન્થીના વિપ્રમોક્ષ' આ શ્રુતિએ નિ શ્રેયસના ઉપ યોગિપણે કહેલી આહારશુદ્ધિ રસનેન્દ્રિયજય વિના દુર્ઘટ હોવાથી રસના જયની અવશ્ય અપેક્ષા છે રસનાને ન જીતે તો બીજી દન્દ્રિઓનો જય થવો દુર્લભ છે આ રસનાના જયથી તો અન્ય ઇન્દ્રિઓ સુખેથી જીતી શકાય છે તેવું વચન છે—'જાવજિતેન્દ્રિયો ન સ્યાદ્દિનિતાન્વેન્દ્રિય પુમાન ।

વિકૃતો ધાર્યો જેતવ્યા રસના ચ તેઃ ॥૧૮૩॥ પરિવેષણકર્ત્રી સ્યાદ્વત્ર
સ્ત્રી વિપ્રવેદમનિ । ન ગમ્યં સત્ર મિશ્કાર્યં ગન્તવ્યમિતરત્ર તુ ॥૧૮૪॥
અભ્યાસો વેદશાસ્ત્રાણાં કાર્યશ્ચ ગુરુસેવનમ્ । વર્જ્યઃ સ્ત્રીણામિવ
ન જયેદ્રસન યાવન્નિત સર્વં જિતે રસે ॥' ઇતિ માટે રસના તો વિશેષપણે
શુભવી, કેમકે તેના જયને આધીન સર્વેન્દ્રિય જય છે ॥૧૮૩॥

યદપિ 'મિશ્કાટનસમુદોગાપ્રાક્ષેનાપિ નિમગ્નિતમ્ । અયાચિત્ત હિ તન્નૈક્ષં
મોક્ષવ્ય મનુરપ્રગીત્ ॥' આ વચનથી શિક્ષાપ્રધાન વૃત્તિવાળા વાણ્ણને
આમનણુ આપનારાના શૃદ્ધમા ભોજન અનુમત છે તથાપિ જો પિર
સનારી નારી હોય તો ત્યા જમવું નહિ એવા અભિપ્રાયથી કહેછે—જે
વિપ્રના શૃદ્ધમા ભોજનપાત્રનિષે જમવાના પદાર્થોનું અર્પણ કરનારી નારી
હોય—યુવતિ હોય કે વૃદ્ધા હોય ત્યા શિક્ષાર્થે જવું નહિ, કેમકે અદ્યવિધ
બ્રહ્મચર્યનો વિલોપપ્રસંગ આવે તેથી અન્યન-અન્યા પુરૂષ પિરસનારો
હોય ત્યા તો જમને શિક્ષા થઇજી કરવી યદપિ સ્મૃતિઓમા સ્ત્રીયોથકી
શિક્ષાથડણુ લહે કહ્યું છે તથાપિ કલિજનને લીધે કલુષિત ચિત્તવાળા
ઓની ઇન્દ્રિયલોભુપતાને આશકીને લગવાને આ નિષેધ ક્યો છે આ
સ્થળે 'વિપ્રવેદમનિ' એમ જે વિપ્રનું થડણુ કયું છે તે 'શિક્ષા ત્યા' કરવી
પણ અન્યન નહિ' એવો નિયમ જણાવા માટે છે તે કહ્યું છે—'પ્રાક્ષણેષુ
ચરેન્નૈક્ષમનિન્વેપ્વાત્મવૃત્તયે' ઇતિ ॥૧૮૪॥

વાણ્ણઓએ વેદાર્થપરિશીલનમા અને ગુરુપરિસેવનમા સમાસકત રહેવું,
વિષયવ્યાસગિનો સગતો કદાપિ ન કરવો એમ કહેછે—વેદા કે જે
પૂર્વોત્તરભાગથી લિખ હોધને પરબ્રહ્મના આરાધનભૂત કર્મને પ્રતિપાદન
કરનારા અને આરાધ્યભૂત પરબ્રહ્મસ્વરૂપ સાથે તેમના ઉપાસનને પ્રતિ
પાદન કરનારા છે તેમનો તથા શાસ્ત્રો કે જે વેદોના ઉપજૂઠણભૂત સ્મૃતિ
ઇતિહાસ પુરાણાદિ છે તેમનો અભ્યાસ—એના અર્થોનું ફરી ફરી અનુ
શીલન કરવું પરિશીલન કરેલો વેદશાસ્ત્રાર્થ વિશ્લેષક અર્થાન્તરોના અવ
કાશને અતરમા નજ આપે અને વળી તત્ત્વવિજ્ઞાનની દૃઢતા સપાદનદ્વારા
નિ શ્રેયસના ઉપાયના અનુષ્ઠાનમા ઉપકારક થાય છે, તો વેદશાસ્ત્રાભ્યાસ

સ્ત્રેણપુંસાં સદ્ગતૈઃ સદા ॥૧૮૫॥ ચર્મવારિ ન વૈ પેયં જાત્યા વિપ્રેણ

અવશ્ય કરવો 'ગ્રાહણેન નિષ્કારણં યદ્વક્તો વેદોઽધ્યેતત્ત્વો જ્ઞેયશ્ચ' એવું શ્રુતિ-શાસન છે. તથા વર્ણિઓએ ગુરુનું સેવન કરવું, કેમકે ગુરુસેવાજી એમનો પરમ ધર્મ છે. તેવી સ્મૃતિ છે—'આસમાસેઃ શરીરસ્ય ચત્સુ ગુદ્ધૂપતે ગુરમ્ । સ ગચ્છત્યજ્ઞસા વિપ્રો યજ્ઞણઃ સન્નઃ શાશ્વતમ્ ॥' 'ગુદ્ધૂપમાણ આચાર્યં સદો-પાસીત નીચવત્' 'ગુરુઃ વૈવાપ્યુપાસીત' ધૃતિ. એ રીતે તેને અવસરમાં વૈષયિક સંગમાં વિરોધી વેદશાસ્ત્રાભ્યાસ ગુરુસેવનાદિકે કરીનેજ કાળ નિર્ગમન કરવો, વૈષયિક સંગનો તો અવકાશ કદાપિ ન આપવો એમ કહે છે—સ્ત્રીયોનોજ જોમ એમ સ્ત્રીલુપ્ધીનો સંગ પણ અત્યંત ત્યાગ કરવો. આથી વિષયલુપ્ધેસંગમાત્રના ત્યાગનો સંચદ કરી લેવો. 'ન તથાઽસ્ય મયેન્મોહો બન્ધશ્ચાન્યપ્રસન્નતઃ । વોપિત્સદ્ગાપથા પુસો યથા તત્સન્નિ-સન્નતઃ ॥' 'તસ્માત્સદ્ગો ન કર્તવ્યઃ સ્ત્રીપુ સ્ત્રેણેષુ ચેન્નિદ્રયૈઃ । વિદુષાં ચાપ્ય-વિસન્નયઃ પદ્મર્ગઃ કિમુ માદસામ્ ॥' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે.

દેહલાકતો આ શ્લોકનું આખ્યાન એમ કરેછે કે—નૈધિકમતવિશેષમાં પ્રવિષ્ટ થએલાઓએ સ્ત્રીયોનોજ જોમ એમ સ્ત્રીલુપ્ધીનો સંગ સદા દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. સ્ત્રીશબ્દથી વિષયસામાન્યનો સંચદ કરી લેવો. વિષયાસક્તોનો સંગ ન કરવો એવો અર્થ થયો. શંકા-વિષયસંગનો જોમલે ત્યાગ કર્યો છે એવા એમણે સંન્યાસને આશરેલાઓની પેઠે એકપણ નિકેતન (ધર રહેઠાણ) નહિ રાખી શું સ્વતન્ત્ર થવું ? એવી આશંકામાં કહે છે કે—ગુરુ-સેવનજી પ્રતિદિન કરવું, શરીરષાતપર્યંત ગુરુને આધીનજ રહેવું. શંકા-ગુરુપરાયણ એમણે ગુરુસેવાયત્રી બીજું કંઈપણ શ્રેયમાટે કરવું કે નહિ ? એવી શંકામાં કહે છે કે—વેદશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. ભણેલા કે નહિ ભણેલા વેદો અને તેના અર્થને બોધ કરનારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ-પરિચય સદા કરવો, એમ આખ્યાન કરેછે ॥૧૮૫॥

શુદ્ધસ્થ અને પ્રહાર્યારિના વિશેષ આદેશને પ્રસિદ્ધ કરીને હવે સામાન્યતઃ પરિહાર કરવા યોગ્ય કર્તવ્યનો એ શ્લોકથી આદેશ કરેછે—આ આદેશ આટલા નિબન્ધથી વિશેષતઃ પ્રતિજોધ દીધેલા શુદ્ધસ્થ અને

૧ 'જાતુ' શ્તિ પાઠાન્તરમ્ ।

બ્રહ્મચારીને સામાન્યપણે ઓધ આપવામાટે પ્રાપ્ત થયો છે. આ બીજો વિશેષપ્રકરણમાં સામાન્યપ્રસંગનું નિમિત્ત છે. ચર્મવારિ-ચર્મના સંસર્ગ-વાળું વારિ, આમણના કોશવડે હુવાથડી કાઢેલું બળ જાતુ-આપત્તિમાં પણ ન પિવું. યદ્યપિ આપત્તિમાં અનુભતિ આપી છે તથાપિ સાક્ષાત્ તેના પાનની અનુભતિ નથી કિંતુ ભૂમિઉપરજ રહેલું હોઇને પાત્રાંતરથી લીધેલા બળના પાનમાં અનુભતિ છે. તેવું વચન છે—‘આપદ્વતો ભૂમિ-ગતાઃ પિમેષ્’-છતિ. અથવા જાતુ-અતિશય તૃપા લાગી હોય તોપણ ન પિવું. કેનચિત્-કોઇએ પણ-પ્રથમાશ્રમી કે દ્વિતીયાશ્રમી કોઇએ પણ ન પિવું. અથવા કેનાપિ-ઔદીચ્ય કે દાક્ષિણ્ય કોઇએ પણ. (દેશ-લેદથી પણ આમાં વિપમતા નથી) ત્રિમેળ-દ્વિભતિમાત્રે (કોઇપણ દ્વિભતિએ) ન પિવું. વિપ્રશબ્દ દ્વિભતિમાત્રનો ઉપલક્ષ્ય છે. ‘જાત્યા ત્રિમેળ’ એવો પાક હોય તો વિપ્રભતીય કોઇએ પણ ન પિવું એવો અર્થ કરવો. યદ્યપિ આ અર્થ થટતો આવતો નથી, કેમકે ઉપનયન પહેલાં કામચાર કામવાદ કામલક્ષણની અનુભતિ આપેલી હોવાથી નહિ ઉપવીત દીધેલા વિપ્રભતીયમાં આ નિષેધનો અન્વય આવતો નથી, તથાપિ બ્રાહ્મણપણને અનુગુણ સત્ત્વ આર્જવ આદિક ગુણવિશેષ હોય કે ન હોય પણ બ્રાહ્મણભતિએ કોશનું પાણી ન પિવું એટલામાત્રમાં તાત્પર્ય છે માટે કશી ક્ષતિ નથી. જો અભય નિશ્ચયાર્થમાં લેવો. એમાં સંશયજ નથી એવો અર્થ છે. દ્વિભતિને ચર્મવારિપાનનો પ્રતિષેધ સ્મૃતિએ કર્યો છે—‘પ્રપાજલં સીરઘટસ્ત્વ ચૈવ દ્રોણીજલં કોશવિનિર્ગતં ચ । પીત્વાવગાહેત જલં સવાસા ઉપોષિતઃ શુદ્ધિમવાપ્નુયાજ્ ॥’ ‘પ્રપાસ્વરણ્યે ઘટકે ચ સૈરે દ્રોણ્યાં જલં કોશગતાસ્યાઽઽપઃ । ક્રત્તેઽપિ દ્વાદાષદપેયમાહુરાપદ્વતો ભૂમિગતાઃ પિમેષ્ ॥’ છતિ. તથા તેન-દ્વિભતિમાત્રે પલાંડુલશુન-ડુંગળી લશુન આદિકનું લક્ષણ સર્વથા-વ્યાધિપ્રશમનના ઉપાયપણેપણ ન કરવું. આદ્યશબ્દથી ગુંજનાદિકનો પરિગ્રહ કરવો. તેમાં દુર્ગન્ધિ કંદવિશેષને પલાંડુ કહે છે. અને તેનાજ એક વિશેષને લશુન કહે છે. એના લક્ષણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે—‘લશુનં કલ્પકં ચૈવ પલ્લવહું ગૃજનં વયા । ચત્વાયંજ્ઞાનતો જગ્મ્યા તસ-

કેનચિત્ । પલાણ્ડુલશુનાદ્યં ચ તેન મહ્ય ન સર્વથા ॥' ૮૬॥ જ્ઞાનં

કૃષ્ણ ચરેદ્વિજ ॥' ઇતિ રાજસર્પપનામના શાકવિશેષને કવક કહેછે લશુનતુ'ય કદવિશેષને ગૃજન કહેછે, પણ ગાજરનામથી જેને કહેછે તે નહિ એમ વિજ્ઞાનેશ્વર કહેછે એતકદ પવાડુવિશેષ ગૃજન છે એવી વ્યાખ્યાસુધા છે 'ગન્ધાકૃતિરસૈસ્તુલ્યો ગૃજનસ્તુ પલાણ્ડુના । દીર્ઘનાલા પ્રપત્તવાદિચત્તેઝ્ઞૌ પલાણ્ડુત ॥' એમ વૈદ્યશિનામપ્રિમા કહ્યું છે શુદ્ધિ પૂર્વક પવાડુલશુનાદિકના લક્ષણુમા તો સુરાપાન નામના મહાપાપને સમ પાત્રુ યાગવદ્એ 'નિષિદ્ધમક્ષણ જૈદ્ય' આ વચનથી કહ્યું છે આ શ્લોકની મિતાક્ષર નિષિદ્ધ-લશુનાદિક, તેનુ મતિપૂર્વક લક્ષણુ, એવી છે - માટે દ્વિતિમાત્રે ડુગળી લશણુ આદિકનુ મતિપૂર્વક લક્ષણુ નજ કરવુ ॥૧૮૬॥

રાગથી કરાતા પલાંડુ આદિક દુષ્ટ દ્રવ્યના લક્ષણુનો નિષેધ કર્યો, હવે જ્ઞાનાદિ નિત્યકર્મ કર્યા વિના યથેચ્છ કરાતા ભોજનનો પ્રતિષેધ કરેછે— જ્ઞાન-સધ્યા-આયનીજપ-શ્રીવિષ્ણુપૂજન કર્યા વિના અને વૈશ્વદેવ કર્યા વિના દ્વિભેદે ભોજન નજ કરવુ અતઃ 'જ્ઞાનાદિકને કરે જ્ઞાનાદિક નહિ કરીને ભોજન ન કરે, એમ પ્રવર્તનાલક્ષણુ ધર્મ અને નિવર્તનાલક્ષણુ ધર્મ, એ રીતે બે પ્રકારના ધર્મનો અવબોધ આપ્યો છે આથી— 'જ્ઞાનાદિક કર્યા વિના ભોજન ન કરવુ' આ નિષેધ ભોજનમા જે પ્રવર્તે છે તેનેજ અધિકાર કરીને કર્યો છે પણ બીજાને નહિ, એવી મદને અન્યથા શકા થાય તેનુ નિવારણુ થઈ જાય છે જ્ઞાન નહિ કરેલો સધ્યાદિ સર્વ કર્મમા લાયક થતો નથી માટે પ્રથમ તેનુ મહણુ કર્યું છે, એટલે સધ્યાદિકમા જ્ઞાન અગ છે તેવુ સ્મૃતિવચન છે—'અચ્રાતસ્તુ પુમાન્નાહો જપાગ્નિહવનાદિપુ । પ્રાતઃ જ્ઞાન તદર્થં તુ નિત્યજ્ઞાન પ્રકોર્તિતમ્ ॥ અચ્રાત્વા નાચરેત્કર્મ જપહોમાદિ કિચ્ચન । લાઘાસ્વેદસમાકીર્ણં શયનાદુત્થિત પુમાન્ । અત્યન્તમલિન કાયો નવહિદ્વસમન્વિત । સ્વપ્ત્યેવ દિવારાત્ર પ્રાતઃ જ્ઞાન વિશોધનમ્ ॥ પ્રાતઃ જ્ઞાન પ્રદાસન્તિ દષ્ટાદષ્ટફલ દિ તત્ । સર્વમર્હંતિ શુદ્ધારમા પ્રાતઃ જ્ઞાની જપાદિકમ્ ॥' ઇતિ જ્ઞાનતો છ પ્રકારનુ કહ્યું છે—'નિત્ય નૈમિત્તિક કામ્ય ક્રિયાઙ્ગ મલકર્ષણમ્ । ક્રિયાજ્ઞાન તથા પથ પોદા જ્ઞાન

સન્ધ્યાં ચ ગાયત્રીજપં શ્રીવિષ્ણુપૂજનમ્ । અરુત્વા વેશ્વદેવં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥' એવુ વચન છે અન સંધ્યાદિ નિત્યકર્મનુ સાહચર્ય છે તો આનંશબદ્ધી નિત્યજ્ઞાન બાલુનુ તેમા પ્રાત આનની સર્વાશ્રમસાધારણતાને લીધે નિત્યતા બાલુવી 'અસ્માતસ્તુ પુમાન્નાહોં જપામ્નિહવનાદિપુ । પ્રાત જ્ઞાન સદર્થં નુ નિત્યજ્ઞાન પ્રકીર્તિતમ્ ॥' એમ કહ્યું છે મધ્યાહ્ન જ્ઞાનની આશ્રમવિશેષની અપેક્ષાએ નિત્યતા સમજાવી 'પ્રાતર્મધ્યાહ્નયો જ્ઞાન વાનપ્રસ્થગૃહસ્થયો । યતેન્નિપવણ પ્રોક્ત સફ્રુત્તુ મહાચારિણ ॥' એવુ વચન છે આ જ્ઞાન સમયકે કરવુ તે કહ્યું છે—'મદ્રપૂત જલે જ્ઞાન પ્રાદુ જ્ઞાનફલપ્રદમ્ । ન વૃથા વારિમગ્નાના યાદસામિવ તત્કલમ્ ॥ મ'સ્યકચપ મણ્ડુક્કાસ્તોયે મગ્ના દિવાનિશમ્ । ઘસન્તિ ચૈવ તે જ્ઞાનાન્નામુવન્તિ ફલ જ્ઞચિત્ ॥' ધતિ સમયકે જ્ઞાનતો જેમને મનમા અધિકાર હોય તેમને માટે બાલુનુ બીજાઓને નહિ, તે કહ્યું છે—'મહાશત્રવિશ્વા ચૈવ મદ્રવરજ્ઞાનમિપ્યતે । સૂણીમેવ નુ દ્યુવસ્ય સ્ત્રીણા ચ કુલ્લનન્દન ॥' ધતિ જ્ઞાન વાડણુ મુખ્ય છે, તે શક્તને કડા જળથીજ અને અશક્તને તો ઊના જળથી કહ્યું છે તેમા વિશેષ કહ્યો છે—'નથા સ્તોત સુ ચ જ્ઞાયાત્પતિસ્તોત સ્થિતો દ્વિજ । ઘઢાગાદિપુ સ્તોત્રેયુ પ્રત્યર્ક જ્ઞાનમાચરેત્ ॥' ધતિ વળી તે સૂર્યદર્શન થકી પહેલાજ કરવુ તે સ્કહામા કહ્યું છે—'પ્રાત પ્રાતસ્તુ યત્જ્ઞાન સજ્ઞાતે દ્યરણો વયે । પ્રાજાપત્યસમ પ્રાદુક્લન્મહાઘલિઘાતકૃત્ ॥ ઉત્સાહમેધાસીભાગ્યરૂપ સમ્પત્તિવર્તકમ્ । મન પ્રસન્નતાદેતુ પ્રાત જ્ઞાન પ્રશસ્યતે ॥ નોપસર્પન્તિ વૈ દુષ્ટા પ્રાત જ્ઞાયિજનં જ્ઞચિત્ । દષ્ટાદષ્ટફલ તસ્યાપ્યાત જ્ઞાન સમાચરેત્ ॥' ધતિ વિસ્તૃત વિધિ અન્યથકી બાલુનો સન્ધ્યા—'અહોરાત્રસ્ય ય સન્ધિ સૂર્યનક્ષત્રવર્જિત । સા ॥ સન્ધ્યા સમાર્યાતા મુનિમિહ્નત્વદર્શિભિ ॥' આ સ્મૃતિએ કહેલો કાળવિશેષ સંધ્યા બાલુવી તેવા કાળવિશેષમા કરવાનો ક્રિયાવિશેષ સંધ્યાશબ્દથી કહેવા ઇચ્છ્યો છે સધિમા થતી ક્રિયા તે સંધ્યા કહેવાય તેવુ વચન છે—'ઉપાસ્તે સન્ધિવેલાયા નિશાયા દિવસસ્ય ચ । તામેવ સન્ધ્યા તસ્યાન્તુ પ્રવદન્તિ મનીષિણ ॥' ધતિ 'બ્રાહ્મણોઽહરહ સન્ધ્યામુપાસીત' એવી શ્રુતિ છે સંધ્યાનુ નિત્યપણુ અકરણુમા પ્રત્યવાય-

વિધાનથી જણાય છે. તેવી સ્મૃતિ છે—‘ન તિષ્ઠન્તિ તુ યઃ પૂર્વાં નોપાસ્તે
 યથ્થ પશ્ચિમામ્ । સ શ્રદ્ધવદ્દહિષ્ઠ્યર્થઃ સર્વેસાદ્વિજકર્મણઃ ॥ સન્ધ્યાહીનોઽશુ-
 ચિર્નિત્યમનર્હઃ સર્વકર્મસુ । સન્ધ્યા યેન ન વિજ્ઞાતા સન્ધ્યા યેનાનુપાસિતા ।
 જીવમાનો ભવેદ્દુઃખો મૃતઃ શ્વા યોપજાયતે ॥ ઉપતિષ્ઠન્તિ વૈ સન્ધ્યાં યે ન
 પૂર્વાં ન પશ્ચિમામ્ । ઘ્રજન્તિ તે દુરાત્માનસ્તામિષ્ઠં ભરકં નૃપ ! ॥ યોઽન્યથા
 કુરતે યત્તં ધર્મે કાર્યે દ્વિજોત્તમઃ । વિહાય સન્ધ્યાપ્રણતિં સ યાતિ નરકાયુ-
 તમ્ ॥’ ઇતિ. સંધ્યાની પ્રશંસા કરી છે—‘સન્ધ્યામુપાસતે યે તુ સતતં સંશિ-
 તવ્રતાઃ । વિપ્રતપાપાસ્તે યાન્તિ વ્રહ્મલોકં સનાતનમ્ ॥ ઋષયો દીર્ઘસન્ધ્યા-
 ત્વાદીર્ઘમાયુરયામુયુઃ । મજ્ઞાં યજ્ઞશ્ચ કીર્તિં ચ વ્રહ્મવર્ચસમેવ ચ ॥’ ઇત્યાદિ.
 સન્ધ્યાનો પ્રકારનો અન્યથકી જાણવો. ચક્રારથી-હોમનું ચક્રણ કરવું.
 ગાયત્રીજપ-સંધ્યાના અંશભૂત આ ગાયત્રીમંત્રનો જપ છે. તે ચારવ-
 હ્મ્યે કહ્યું છે—‘સૂર્યસ્ય ચાપ્યુપસ્થાનં ગાયત્ર્યા પ્રત્યહં જપઃ । ગાયત્રીં શિરસા
 સાર્ધં જપેદ્વ્યાહતિપૂર્વિકામ્ ॥ પ્રતિપ્રણવસંયુક્તાં શિરસં પ્રાણસંયમઃ । પ્રાણા-
 નાયમ્ય સમ્પ્રોક્ત્ય તૃતેનાન્દેવતેન તુ ॥ જપજ્ઞાસીત સાવિત્રીં પ્રત્યગાતારકો-
 દયાત્ । સન્ધ્યાં પ્રાઠ્ઠ પ્રાતરેવં હિ તિષ્ઠેદાસૂર્યદર્શનાત્ ॥’ ઇતિ, તથા હારી-
 તસ્મૃતિમાં કહ્યું છે—‘પ્રણવવ્યાહતિયુતાં ગાયત્રીં ચ જપેત્તતઃ । અઘ્નિકં
 સહસ્રં વા ક્ષતં વા દશ શક્તિઃ ॥’ ઇતિ. વાચિક ઉપાંશુ માનસ એવા
 મેઢથી ત્રણ પ્રકારનો જપ સ્મૃતિમાં કહ્યો છે—ત્રિવિધો જપયજ્ઞઃ ક્ષાત્તસ્ય
 મેદં નિયોધત । વાચિકશ્ચ ઉપાંશુશ્ચ માનસસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥’ ઇતિ. વિશેષ
 અન્ય થકી જાણવો. શ્રીવિષ્ણુપૂજન-શ્રીમાન્ વિષ્ણુનું (શાળગ્રામ-
 સ્વરૂપ દે પ્રતિમાસ્વરૂપ) યથાવિધિ પૂજન, આ નિત્ય છે. તે મનુએ કહ્યું
 છે—‘નિત્યં જ્ઞાત્વા શુચિઃ કુર્યાદેવાર્પણપિતૃતર્પણમ્ । દેવતામ્યર્ચનં ચૈવ’ ઇતિ.
 પરાશર પણ કહે છે—‘સન્ધ્યા જ્ઞાનં જપો હોમો દેવતાનાં ચ પૂજનમ્’ ઇતિ.
 મોક્ષમિષ્ટેજનાર્દનાત્’ આવું વચન છે માટે મુમુક્ષુઓએતો વિષ્ણુજ સેવ્ય
 છે, એવા અભિપ્રાયથી વૈષ્ણવોના પ્રતિ ‘વિષ્ણુપૂજનં’ એમ વિશેષપણે
 વિધાન કર્યું છે. તે યસિહપુરાણમાં કહ્યું છે—‘જલદેવાન્નમસ્તૃત્ય તતો
 ગચ્છેદ્દૃઢં વૃષઃ । પૌરુષેણ તુ સૂત્રેન તતો વિષ્ણું સમર્ચયેત્ ॥’ ઇતિ. પૂજન-

પ્રકાર અન્યથાથી જાણવો વૈશ્વદેવ-આ સર્વ આશ્રમને સાધારણ નથી તથાપિ યથાસંભવ અન્યથ જાણવો યદ્યપિ દેવયજ્ઞ પિતૃયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞમા વિશ્વદેવોનો પૂજ્યપણે અન્યથ છે, તો વિશ્વદેવો જેમા પૂજ્ય તે વૈશ્વદેવિક કહેવાય, આવા અર્થની પર્યાયોચના કરતા નણે યમા પણ વૈશ્વદેવશબ્દ પ્રવર્તે છે તથાપિ 'વિશ્વમ્યો દેવેમ્ય સ્વાહા' એમ જેમા ઉચ્ચારાય તેમા આ નામ મુખ્ય છે, માટે વૈશ્વદેવ શબ્દથી દેવયજ્ઞ કહ્યો છે આથી-બીજા યજ્ઞોનો ઉપવશ્વજ્ઞથી સંબંધ કરવો અથવા વૈશ્વદેવશબ્દથી ભલે ત્રણનો સંબંધ કરાય, આથી બીજાનો ઉપવશ્વજ્ઞથી સંબંધ કરવો વિભુપૂજન પછી વૈશ્વદેવની કર્તવ્યતા સ્મૃતિએ કહી છે- 'પૌરુષેણ તુ સૂક્તેન તત્તો વિષ્ણુ સમચ ચેત્ । વૈશ્વદેવ તત્ત કુર્યાંદલિકર્મ તથૈવ ચ ॥ પશ્ચમે ચ તથા માતૌ સવિભાગો યયાહંત । પિતૃદેવમનુષ્યાણાં કીટાના ચોપદિશ્યતે ॥ વૈશ્વદેવ પ્રકુર્ષાંત સ્વજ્ઞાપ્તાવિહિત તત્ત । સસ્કૃતાઘૃહિં વિવિધૈર્હવિષ્યવ્ય જનાન્વિતૈ ॥' ઇતિ પાત્ર મહાયજ્ઞોની અવશ્ય કર્તવ્યતા સ્મૃતિ ઓમા કહી છે- 'ચલિકર્મ-સ્વધા-હોમ-સ્વાધ્યાયાતિથિસક્રિયા । મૃતપિ શ્યમરમ્ભમનુષ્યાણા મહામત્તા ॥ પશ્ચસૂના ગૃહસ્થસ્ય ચતન્તેઽહરહ સદા । કળિંડની વેપળી જુહી જલકુમ્ભ ઉપસ્કર ॥ પૃતાનિ વાહ્યન્નિગ્રમો વધ્યતે વૈ મુહુર્મુહુ । પૃતાસા પાવનાર્થાય પશ્ચ યજ્ઞ પ્રકીર્તિતા । પશ્ચસૂના ગૃહ સ્થલ જુહી વૈષિષ્ણુપરકર । કળિંડની ષોડશુમ્ભશ્ચ યધ્યતે યસ્તુ વાહ્યન્ ॥ તાસાં ઋમેજ સર્વાસા નિષ્કૃત્યર્થ મહર્ષિમિ । પશ્ચ કૃસા મહાયજ્ઞ પ્રસ્યહ ગૃહમેધિનામ્ ॥ અધ્યાપન વ્રહ્મયજ્ઞ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ । હોમો દૈવો ચલિ મૌતો નૃયજ્ઞોઽતિથિમોજનમ્ ॥ પશ્ચૈતાન્ ચો મહાયજ્ઞાન્ ન હાપયતિ શક્તિઃ । સ ગૃહેઽપિ વસન્નિત્ય સૂનાદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ દેવતાતિથિમૃતાના પિટ્ણામામ નશ્ચ ય । ન નિર્વપતિ પશ્ચાનામુક્કસચ સ જીવતિ' ઇતિ આ સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મો દ્વિભૂતિએ કરવા આ કર્મોને કર્યા વિના ભોજન નજ કરવું સ્નાનાદિ કર્યા વિના ભોજન કરવામા પ્રત્યાવાય સ્મૃતિમા કહ્યો છે- અન્નાત્વાઽન્ન ન્મલ મુદ્ધે અજસ્વા પૃથગોણિતમ્ । અનુહશ્ચ કૃમીન્ કીટાનદદચ શક્તયા ॥

કર્તવ્યં નૈવ ભોજનમ્ ॥૧૮૭॥ સાધવો યેઽથ તૈઃ સર્વૈર્નૈષ્ઠિકવ્રજાચા-
યો મોહાદયવાઽઽલસાદકૃત્વા દેવતાર્ચનમ્ । મુદ્ધે સ યાતિ નરકં સૂકરેષ્વપિ
જાયતે ॥ અકૃત્યા વૈશ્વદેવ તુ મુક્ષન્તે ચે દ્વિજાધમા । ઇહ લોકેઽજ્ઞહીના. સ્યુ
કાકયોનિ વ્રજન્ત્યય ॥' ઇતિ ચક્રાર્થી ખાળાદિકને ભોજન કરાવ્યા વિના
ભોજન ન કરવું 'યસ્તુ મુરયો ભવેદગ્ર સ સમ્મોજ્ય ત્રિજાધિતાન્ । તત સ્વયં
તુ મુક્ષીત સમાનં તૈરવાપદિ ॥' એવું સ્કાંદવચન છે. 'શાલ-સ્વયાસિની-વૃદ્ધ-
ગર્ભિણી-આતુર-કન્યકા । સમ્મોજ્યાતિથિ-મૃત્યાંશ્ચ દમ્પત્યો. શેષભોજનમ્ ॥'
એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે. પાકભેદ તો ન કરવો, 'અતિથીનાં ચ સર્વેર્વા પ્રેવ્યાણાં
સ્વજનસ્ય ચ । સામાન્યં ભોજનં મૃત્યે. પુરપ્લવ પ્રજાસ્યતે ॥' ઇતિ ॥૧૮૭॥

હવે સાધુઓના વિશેષધર્મોને કહે છે—જે મારા આશ્રિત ત્યાગી સાધુઓ
હોય તેમણે સર્વેએ તો અવશ્યપણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓની પેઠે સ્ત્રી અને
સ્ત્રીસગીઓનો સગા-પ્રેક્ષણપ્રમુખ પ્રસંગ ત્યાગ કરવો આદિશબ્દથી
તૈલાભ્યગાદિકનો પરિચય કરવો અન્યથા તો મુમુક્ષાથી સ્વીકારેલું બ્રહ્મ-
ચર્યવ્રત કે જે મોક્ષોપાયસિદ્ધિમાં મુખ્ય ઉપકારક છે તેની ભગાપસિ ધાય.
સ્ત્રીઐશ્વર્યસગાદિકનું મુદ્ધિમા વિરોધિપણુ સુપ્રસિદ્ધ છે. એનું વ્યાખ્યાન
બ્રહ્મચારિપ્રકરણમાં કર્યું છે.

એટલામાત્રથી કૃતકૃત્યતા નથી, વિષયસગમાત્રનોતો ત્યાગ કરવો બેઠાએ,
અન્યથા તેના સમબળને લીધે તેથીથી વિશ્વશ્વ આત્મસ્વરૂપમા નિષ્ઠાનો
સંભવ નથી, માટે કામ સર્વથા છૂતવો, કેમકે તે અતરનો અરિ છે, એવા
અભિપ્રાયથી કહે છે—તથા તેમણે આન્તરા—આભ્યતર જરવ—કામ અને
તે મૂળ જેમાં છે એવા ક્રોધાદિક શત્રુઓ છૂતવા—એમના વશપણમાં
પર્તવું નહિ શબ્દાદિકતો બાહ્ય શત્રુઓ છે આતો આતર છે. એટલે
અત્પમાત્ર પણ અવશેષ રહેલો આતર અરિ અધિક અનર્થ અર્થ થાય
છે તે ગીતામાં કહ્યું છે—'કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્રવ । મહા-
જનો મહાપાપ્મા વિચ્છેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ પૂમેનામિયતે યદિવિયાદસો
મલેન ચ । યપોલ્લેનાવૃવો ગર્ભણ્યા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન
જ્ઞાનિનો નિલવૈરિણા । કામરૂપેણ કાન્તેય ! દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥' ઇત્યાદિ.

રિવત્ । સ્ત્રીસ્ત્રૈણસક્કાદિ વર્જ્યં જેતવ્યાશ્ચાન્તરારયઃ ॥૧૮૮॥ સર્વે-

ક્રોધ લોભની પણ વિશેષતઃ હેયતા ગીતા ભાગવતમાં કહી છે-‘ત્રિવિધં નર-
કસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ । કામઃ ક્રોધસ્તયા લોભસ્તસાદેતશ્રયં ત્યજેત્ ॥’
‘સંયચ્છ રોપં મદં તે પ્રતીપં શ્રેયસાં પરમ્ । શ્રુતેન ભૂયસા રાજન્નગદેન યથા-
મયમ્ ॥ યેનોપસૃષ્ટાપુરુષાલોક ઉદ્વિજતે મૃશમ્ । ન લુપ્તશ્ચ દશં ગચ્છેદિ-
વજ્જભયમાત્મનઃ ॥’ તથા ‘કામસ્યાન્તં દિ ક્ષુસૃદ્મ્યાં ક્રોધસ્તેતરકલોદયાત્ ।
જનો યાતિ ન લોભસ્ય ત્રિવા મુરુગા દિશો ભુવઃ ॥’ તથા ‘યશો યશસ્વિનાં
શુભં શ્લાઘ્યા યે ગુણિનાં ગુણાઃ । લોભઃ સ્વરૂપોઽપિ તાન્ હન્તિ ચિત્રં રૂપમિ-
વેત્સિત્તમ્ ॥’ ઇત્યાદિ. અંતઃશત્રુઓના જયના ઉપાયો શ્રીભાગવતમાં ‘અસ-
ક્કલ્પાજયેત્કામં ક્રોધં કામવિવર્જનાત્ । અર્થાનર્થેષ્વયા લોભં મયં તરવાવમ-
ર્શનાત્ ॥ આન્વિકીક્યા શોકમોહૌ દમ્ભં મહદુપાસયા । યોગાન્તરયાન્
મૌનેન હિંસાં કાપાચ્છનીહયા ॥’ ઇત્યાદિકથી કહ્યા છે ॥૧૮૮॥

અનાદિ વાસનાવાસિત મનવાળાઓથી એકદમ કામાદિ દોષો છૂટી
શકાતા નથી, તો પ્રથમ વિષયને અભિમુખપણે દોડતાં ધન્દ્રિયોનો ઉપ-
રોધ કરવો, એરીતે યતન કરનારાને કાળે કરીને કામની ઉપશાંતિ થાય,
તે ગીતામાં કહ્યું છે-‘યદા સંહરતે ચાર્યં કુર્મોઽજ્ઞાનીય સર્વથઃ । હન્દ્રિ-
યાળીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥’ એવા અભિપ્રાયથી કહે છે—
કામ ક્રોધના જયમાટે પ્રવર્તેલા સાધુઓએ શ્રોત્રાદિ સર્વ ધન્દ્રિયો અવશ્ય
છતવાં-તેના તેના વિષયોથી પાછાં વાળવાં. જેમ કાચો જે ક્રોધથી ક્રો-
ધ પણ શબ્દમાત્રને ઉપસાંભળતાંજ એકદમ સર્વ અગને સંકેલી લેછે, તેમ
તેતે અર્થની સન્નિધિમાત્ર થતાં તેતે ધન્દ્રિયોનો એકદમ તેથી ઉપસહાર
કરી લે, જે એક પણ ધન્દ્રિય વિષયમાં પ્રસરે તો કામોપશાંતિ ન થાય
અને જ્ઞાનનિષ્ઠા સિદ્ધ ન થાય, તે મનુએ કહ્યું છે-‘ઇન્દ્રિયાણાં ॥ સર્વેપાં
યથેકં ક્ષરતીન્દ્રિયમ્ । તેનાસ્ય ક્ષરતિ પ્રજ્ઞા દત્તેઃ પાદાદિવોદકમ્ ॥’ ઇતિ.
આ રીતે પ્રયત્ન કરનારાને કાળે કરીને સર્વ કામની ઉપરતિરૂપ ધન્દ્રિયજ-
યની કાષાસિદ્ધિ થાય. ધન્દ્રિયજયની જરૂરતા ભાગવતમાં ભગવાને કહી
છે-‘વાચં યચ્છ મનો યચ્છ પ્રાણં યચ્છેન્દ્રિયાણિ ચ । આત્માનમાત્મના

ન્દ્રિયાણિ જેયાનિ રસના તુ વિશેષતઃ । ન દ્રવ્યસદ્વદઃ કાર્યઃ કાર-

યચ્છ ન મૂયઃ કલ્પસેઽધ્વને ॥' 'યન્ધ્વ ઇન્દ્રિયવિશેષો મોક્ષ દ્વેષાં ચ સંયમઃ।' ઇતિ. 'ઇન્દ્રિયાણ્યેવ સર્વાણિ જેતવ્યાનિ પ્રયત્નતઃ । સાધુના ધર્મસીલેન

અશ્વત્થેવાંન્યથા પયઃ ॥' એમ વસિષ્ઠે કહ્યું છે. ભારતમાં કહ્યું છે- 'તપો-

મૂલમિદં સર્વં યન્માં વિપ્રાનુષ્ટ્છસિ । ઇન્દ્રિયાણ્યેવ સંયમ્ય તપો ભવતિ

નાન્યથા ॥ ઇન્દ્રિયાણ્યેવ તત્સર્વં યાસ્તર્ગનરકાલુભૌ । નિગૃહીતવિમુદ્ધાનિ

સ્વર્ગાય નરકાય ચ ॥ ઇન્દ્રિયાણાં પ્રસન્નેન દોષમૃચ્છલ્પસંતાપમ્ । સંશ્ચિયમ્ય

તુ તાન્નેવં તતઃ' સિદ્ધિમયામુયાત્ ॥ પળામાત્મનિ નિત્યાનામૈશ્વર્યં ચોઽ-

ધિગચ્છતિ । ન સ પાપૈઃ કૃતોઽનર્થેયુંન્યતે વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥' ઇતિ. વિષયો-

થકી ઇન્દ્રિયોને દૂર કરવાવડે અનુક્રમે અંતરના અરિઓ છૂટાય છે. તેમાં

પણ રસના તો વિશેષપણે વિજીતવી. રસનાની લોહુપતા હોય તો

આહારશુદ્ધિના અભાવને લીધે અંતઃકરણશુદ્ધિનો સંભવ નથી. 'આહાર-

શુદ્ધૌ સાવશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ' એવી કૃતિ છે. વળી રસના-

નય સર્વ ઇન્દ્રિયોના નયમાં મૂળ છે. 'ચિત્તં સર્વં ચિત્તે રસે' એવી સ્મૃતિ

છે. અન્યથા તો 'ઔપસ્થ્યજેઘ્ન્યકાર્પણ્યાદુદ્ધપાલાયને જનઃ' 'તિલ્લપાતિ-

પ્રમાવિન્યા જનો રસવિમોહિતઃ । મૃત્યુમૃચ્છલ્પસદુદિર્ધાનસ્તુ વદિતૈર્વંધા ।'

ઇત્યાદિકથી કહેલી અંનર્થાપતિ થાય. માટેજ આશ્વેય શ્રુતિએ 'ઓપ-

વદદાનમાચરેન્' એમ રસાસ્વાદનો પ્રતિષેધ કર્યો છે.

ઇન્દ્રિયવર્ગને જીતવા આદતાએ દેહયાત્રામાં ઉપયોગી દ્રવ્યનો સંબંધ

ન કરવો એમ કહે છે—લોભને લીધે કરાતો દ્રવ્યનો સંબંધતો અતરારિ

નયના વિધાનથીજ પ્રતિષેધ થઈ જાય છે, તેથી તેનો અત્ર પ્રસંગ નથી.

માટે તેથી વ્યતિરિક્ત બાળતમાં કરાના દ્રવ્યસંબંધનો પ્રતિષેધ કરવો

યુક્ત છે, તો દેહનિર્વાહના અંગભૂત પણ, લોભનવશ્રોપયોગી દ્રવ્યનો સંબંધ-

'આવતી કોલે શું કરશું' એવી ઉદારચિંતાને લીધે જ્યાંથી 'ત્યાંથી સંબંધ

સ્વયં ન કરવો અને ળીત્રદ્વારા સ્વાર્થે ન કરાવવો. આવતી કાલની

ચિંતા તો એકાદા ગૃહસ્થનેજ યથાકચંચિત્ અવ્યવસ્થાત છે, તેમાં પણ

આવતી કાલનો વિચાર નહિ કરનારોજ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. તો દેહને શાન્ત

પીયો ન કૈનચિત્ ॥૧૮૯॥ ન્યાસો રક્ષ્યો ન કસ્યાપિ ધૈર્યં ત્યાજ્યં
ન કર્હિચિત્ । ન પ્રવેશયિતવ્યા ચ સ્વાવાસે સ્ત્રીકદાચન ॥૧૯૦॥ ન

ભગુર સમજીને અહીંથી પરલોકમાં અને પરલોકમાંથી અહીં જના
આવવાનોજ એક પરિશ્રમરૂપ ફળ બેનું છે એવાં કર્મોમાં નિવેદે કરીને
દારાદિકનો સંગ્રહ પરિત્યાગ કરનારા ત્યાગિઓને આવતી કાલની ચિંતા
કેમ ઘટે ? અને તદર્થે દ્રવ્યસંગ્રહ કેમ ઘટે ? બીલકુલ નજ ઘટે. માટે
ધનપ્રસંગપણુ સ્ત્રીપ્રસંગવત્ સર્વથા પરિહાર્ય છે એટલું તાત્પર્ય છે.
શુભ-શુભિવિવેકમાં સ્મૃતિ છે કે-‘પવસ્યસૌ ધ્રુવં મિશ્રુયંસ્ય મિશ્નોદ્યં
મથેત્ । ધીર્ણૌ રેતઃસર્ગો દ્રવ્યસદ્ગદ્ય એવં ચ ॥’ ઇતિ ॥૧૮૯॥

યદપિ યથાકથયિત્ સંગ્રહ કરાતું દ્રવ્ય મમતાશુદ્ધિયોગને લીધે
અનર્થે અર્થે આમ એ યુક્ત છે, જેતો ન્યાસ (શાપણુ)રૂપે રખાતું પર-
દ્રવ્ય છે તે તો અનર્થે અર્થે થતું તથી કિંતુ શ્રેયસારૂ થાયછે, કેમકે
આ તો પરોપકાર છે ? એવી શકામાં કહે છે—સાધુઓએ બીજાએ ન્યાસ-
રૂપપણે આપેલું પણ દ્રવ્ય કસ્યાપિ-આત્મત ઉપકાર કરનારાનું પણ નજ
સ્વીકારવું. કારણ કે આ તો ગૃહિઓનો ધર્મ છે પણ ત્યાગિઓનો નહિ,
જે ત્યાગી સ્વીકારે તો મનની એકાગ્રતાનો વિલોપ થાય, તેથી આત્મનિષ્ઠા-
થકી પ્રચ્યુતિ થાય, તેના રક્ષણમિવથી તેમાં એક અભિવૃદ્ધિ પામે, તેતો
અનર્થ માટે થાયજ, માટે ન્યાસરૂપ પણ ધન ત્યાગધર્મવિરૂદ્ધ હોવાથી કોઈનું
પણ રાખવું નહિ. તથા તેમણે વૃદ્ધિ વાયુ તાપે કરીને પીડા પામતાં વિશ્રાં-
તિને વાંછતી પણ વનિતાને ધર્મશસ્ત્રાથી પણ (દયાએ કરીને પણ) ખોતાના
નિવાસસ્થાનમાં ક્યારેય પેસવા દેવી નહિ, કેમકે તેણીનું સાન્નિધ્ય થતાં
ચિત્તવિક્ષોભનો પ્રસંગ પુરતો છે. તથા તેમણે કર્હિચિત્-આપત્તિમાં પણ
ધૈર્ય-અવિદ્યુતચિત્તા (કર્તવ્ય્યાંશનો અપરિત્યાગ)નો ત્યાગ ન કરવો
એટલે આત્મનિષ્ઠામાં પ્રવર્તેલા એમણે દેશકાળની વિચલતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થતાં પણ અવધારેલી જે વિષયવિમુખતા અને આત્માની ઉન્નિમુખતા
તેમણી પ્રમાદને લીધે પ્રચ્યુત થવું નહિ ॥૧૮૯॥

સાધુઓએ ખોતાના નિવાસસ્થાનનો પરિત્યાગ કરીને આમ નગરાદિકમાં

ચ સહં વિના રાત્રી ચલિતવ્યમનાપદિ । एकाकिमिनं गन्तव्यं तथा
 क्वापि विनापदम् ॥૧૧૧॥ अनर्घ्यं चित्रितं वासः कुसुम्भाद्यैश्च रञ्जि-

અહીં તહીં રાત્રિએ રખડવું નહિ, કેમકે વેશ્યાદિકના સંચારને સમુચિત
 રાત્રિએ રસ્તે રસ્તે રજળવું તેતો વિષયબોલુપોનું ચરિત છે. બે અવશ્યજ
 રાત્રિએ બહાર જવું પડે તો સંઘ થઈને જવું પણ બે જણે ન જવું.
 અનાપદિ-આપડાળમાં તો આ નિયમ નથી. તથા તેમણે ક્વાપિ-કોઈ
 પણ સ્થાનમાં દિવસે પણ આપદા વિના એકાકી જવું નહિ, કેમકે તે
 શંકાસ્પદ છે. 'एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः' આ વચનતો અવિ-
 રક્ત જનોના સમના પ્રતિષેધપર છે. સમાનશીલ આત્મારામ સાધુસાથેજ
 સાધુના ગમનનું જે અહીં વિધાન કર્યું છે તે માર્ગમાં વિષયરૂપ વિષમ
 ખાડાવિષે પ્રમાદથી પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા બીજે તેને સદ્બોધ
 આપીને તેથકી તેની સંરક્ષા કરે એવા અભિપ્રાયને જણાવે છે. ભગવ-
 દ્વાકત સાધુઓનો સમાગમ સુદુર્લભ હોવાથી પ્રાર્થનીય છે. 'त एते
 साधवः साधिव ! सर्वसङ्गविचर्जिताः । सङ्गस्तेष्वम ते मार्घ्यः सङ्गदोषहरा
 हि ते ॥' 'ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सख्यं सज्જेत बुद्धिमान् । सन्त एवास्त
 छिन्दन्ति मनोभ्यासङ्गमुक्तिभिः ॥' 'येऽन्योन्यतः भागवताः प्रवृज्य
 सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥' ઇત્યાદિ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૧૬૧॥

જેમ દેહધારણ પુરતુંજ અન્ન જમવું એમ શરીરના આચ્છાદન પુરતુંજ
 વસ્ત્ર ધારવું, પણ ચોલાદિ પ્રયોજનવાળું વસ્ત્ર ન ધારવું, કેમકે તે રાજસ
 હોઈને ત્યાજ્ય છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે—જે વસ્ત્ર અનર્ઘ્ય-અદુ મૂલ્ય-
 વાળું હોય, જે ચિત્રિત-શુકલ નીલ પીતાદિ વિવિધ તન્તુઓથી રંગેલું હોય
 અથવા વિવિધ રેખાચિત્રથી સંપન્ન હોય, જે કમુંબો આદિક રંગદ્રવ્યથી
 રંગેલું હોય અને જે મહાવસ્ત્ર (રાબને લાયક દુશાલા નામથી વિખ્યાત
 વસ્ત્ર) હોય, એવમાદિ ઉત્તમ વસ્ત્ર એમણે નજ ધારવું. સતે પૂજ-
 સમયે પરે ઔતિથી (અથત વિના) સમર્પ્યું હોય પરંતુ તે ભક્તજનની
 મનપ્રસન્નતા માટે પણ ન ધારવું. આ નિષેધ ત્યાગિમાત્રમાં અન્યથ
 પ્રાપ્ત છે. એથી-આ પ્રતિષેધ નૈષ્ઠિકોને ઉદ્દેશને પૂર્વે કેમ ન' કર્યો? એવી

તમ્ । ન ધાર્યં ચ મહાવચ્ચં પ્રાપ્તમન્યેચ્છયાપિ તત્ ॥૧૧૨॥ મિક્ષાં
સભાં વિના નૈવ ગન્તવ્યં ગૃહિણો ગૃહમ્ । વ્યથંઃ કાલો ન નૈતવ્યો
ભક્તિં ભગવતો વિના ॥૧૧૩॥ પુમાનેવ ભવેદ્યત્ર પક્ષાન્નપરિવેષણઃ ।
ઈક્ષણાદિ ભવેન્નૈવ યત્ર સ્ત્રીણાં ચ સર્વથા ॥૧૧૪॥ તત્ર ગૃહિગૃહે ભોક્તું
ગન્તવ્યં સાધુભિર્મમ । અન્યથાઽઽમાત્રમર્થિત્વા પાકઃ કાર્યઃ સ્વયં
ચ તૈઃ ॥૧૧૫॥ આર્યમ્ભો ભરતઃ પૂર્વં જડવિપ્રો યથા ભુવિ । અવર્તતાત્ર

શંકાનો અવકાશ નથી, ‘સહેમસૂત્રં સૂત્રમં ચ નાનારાત્રં ચ ચિત્રયુક્ત્ । મહા-
ધનં ચ યદ્વક્ત્રમાદ્યાહં રાજસં શુ તત્ ॥’ એમ ધર્મપ્રદીપમાં તેનું રાજસપણું
કહ્યું છે, તો લાગિઓને તેનું ધારણ અયુક્ત છે. તેમને તો કૌપીન,
તેની ઉપર આચ્છાદન, છૂર્ણ વસ્ત્રના કટકાની કંથા આદિકના ધારણનું
વિધાન કર્યું છે ॥૧૯૨॥

સાધુઓએ ભિક્ષાં વિના-ભિક્ષાનિમિત્ત વિના અને સભાં વિના-સાધુ-
ગોષ્ઠીરૂપ નિમિત્ત વિના ગૃહસ્થના ગૃહપ્રતિ નજ જવું. ભગવદ્ગુણો સાંભળ-
વાની લાલસાથી બે ગૃહસ્થ ઓછી કરાવે ત્યારે તો જવું એવો ભાવાર્થ
છે. તથા તેમણે ભગવાનનું ચિંતન તેમનું નામસ્મરણ કીર્તનાદિરૂપ
ભક્તિવ્યાપાર વિના વ્યર્થ ક્ષણપણુ કાળ ન નિર્ગમન કરવો. ‘યન્મુહૂર્તં ક્ષણં
વાપિ વાસુદેવો ન ચિન્ત્યતે । સા હાનિસ્તન્મહત્તિદ્રં સા આન્વિતઃ સા ચ
વિક્રિયા ॥’ એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૯૩॥

પ્રથમ ગૃહસ્થને ત્યાં ભિક્ષાચરણ જણાવ્યું છે તેમાં વિશેષ કહે છે—
બે ગૃહીના ગૃહમાં પકવાનનો પીરસનારો પુરૂષ જ હોય (સ્ત્રી ન હોય)
અને જ્યાં નારીઓનો વારંવાર નિરીક્ષણાદિ પ્રસંગ નજ હોય-એટલે દુષ્ટિ-
માર્ગમાં સ્ત્રીજનનો પ્રચાર અધિક ન હોય ત્યાં મદાગ્રિત સાધુઓએ
જમવા માટે જવું. જ્યાં નારીઓનો દર્શનાદિક પ્રસંગ હોય ત્યાં પીરસ-
નારો યદ્યપિ પુરૂષ હોય તથાપિ ત્યાં જમવા ન જવું એવો અભિપ્રાય છે.
અન્યથા-બે કોઈ ગામમાં તેવું ગૃહસ્થનું ગૃહ દુર્લભ હોય ત્યારે તો કાચું
અથ માધુકરી વૃત્તિથી માગી લાવીને સ્વયંપાક અનાવીને જમવું, આ
પણ મહાપ્રસંગના પ્રરિકાર અર્થે છે ॥૧૯૪-૧૯૫॥

હવે સાધુઓએ આત્મનિધાના અતિરાયને લીધે લોકદૃષ્ટિથી જડ થવું એમ કહે છે—પૂર્વજન્મમા આર્ષમ-સપ્તદેવના પુત્ર પરમભાગવત રાજર્ષિરાજ ભરતજી દયાવશાત્ મૃગબાળમા સેહાનુબન્ધને લીધે મૃગશરીરને પામીને તેનો અતે ત્યાગ કરીને અતિમ શરીરમા વિપ્રપણાને પામીને, ભગવાનના અનુમહથી પૂર્વજન્માવલીનું અનુસ્મરણ થતા અન્ય જનના સંગ થપ્પી અત્યત હિદ્દેગ પામીને, દેહાત્માભિમાનોએ જેમતેમ બોલાવ્યા થકા પણ તેમના વચનનો વિવેક નહિ લક્ષમાં લઇને, માનાપમાનમા સ્તુતિ નિંદામા પ્રશ્નિપાતપ્રહારમાપણુ સુત્ય-અવિકૃત ચિત્તવાળા, માટેજ લોક-દૃષ્ટિથી જડવિપ્રપણે પ્રખ્યાતિ પામીને જેમ ભૂમિમા વર્ત્યા હતા તેમજ મારા આશ્રિત પરમહસ તે સાધુઓએ આ લોકમા વર્તવું જ્યાસુધી દેહાત્માભિમાન ટળે નહિ ત્યાસુધી આત્મનિધાની સિદ્ધિ નથી, આત્મનિધાન સિદ્ધ થાય ત્યાસુધી આવું વર્તન સેસથી પણ ઘટે નહિ, માટે આત્મનિષ્ઠ થઇને આવા ચરિતમા રહેવું એમ જણાવા 'પરમહસ' એમ કહ્યું છે. પરમ-પ્રધાન હસ-આત્મા જેમને છે તે પરમહસો કહેવાય, તેવા થઇને તેવી રીતે વર્તવું અથવા વરા-સર્વોત્કૃષ્ટા મા-લક્ષ્મી પત્ની જેમને છે તે પરમ કહેવાય, પરમ એવા હસ-વિષ્ણુ તે પરમહસ (શ્રીમન્નારાયણ) કહેવાય, તે ઉપાસ્યપણે જેમને છે તે પરમહસો (વૈષ્ણવો) કહેવાય, એવો અર્થ આવો પરમહસશબ્દ વિષ્ણુવાચક 'નમ પરમહસાય પૂર્ણાય નિમૃતામને' ઇત્યાદિ વચનમા પ્રસિદ્ધ છે અથવા પરમ-સર્વથા પ્રધાનભૂત હસ-વિષ્ણુ જેમને છે તે પરમહસો કહેવાય વિષ્ણુ વિના બીજું બધું જેમને ગોણું છે એવો અર્થ છે હુંસશબ્દ વિષ્ણુપર્યાય શ્રીભાગવતમાપણુ બહુ સ્થળે દેખાય છે—'હસાય તસૈ શુચિસચને નમ' 'હસે ગુરો મયિ મક્ત્યાનુવૃત્ત્યા' ઇત્યાદિ 'પરમહસ' એવો પ્રથમાત પાઠ તો સમીચીનજ છે પરમહસ જડવિપ્ર જેમ વર્ત્યા હતા તેમ તેમણે વર્તવું, એવો અર્થ કરવો ત્યાગિપણાદૃપ અર્થસ્વભાવની પર્યાલોચના કરતા આ લોકમા કહેલો અર્થપણુ વર્ણિઓને સાધારણ છે ત્યાગિમાનને સાધારણ એવા પણ કેટલાક ધર્મો વર્ણિઓને અધિકાર કરીને તો કેટલાક ધર્મો સાધુઓને

પરમહંસૈર્વૃત્યં તથૈવ તૈઃ ॥૧૧૬॥ ચર્ણિભિઃ સાધુભિશ્ચૈતૈર્વર્જનીયં પ્રય-
ત્નત. । તામ્બૂલસ્યાહિફેનસ્ય તમાલાદેશ્ચ મક્ષણમ્ ॥૧૧૭॥ સંસ્કા-
રેષુ ન મોક્તવ્યં ગર્ભાધાનમુલ્લેષુ તૈઃ । પ્રેતશ્રાદ્દેષુ સર્વેષુ શ્રાદ્દે ચ

અધિકાર કરીને કહ્યા છે પરંતુ એક બીજાના ઉપવક્ષણથી તે ત્યાગિસાધા
રણુ ધર્મો એક બીજાએ બહુ લેવા ॥૧૧૬॥

વર્ણિસાધુઓના સાધારણ ધર્મોને છ સ્ત્રોકથી કહે છે—તે આ મદા
શ્રિત વર્ણિઓએ અને સાધુઓએ તાબૂલ અવ્યગાદિક વર્ણવું અહિફેન-
ને રસવિશેષને અડીણુ કહે છે, જેને સર્પવિષના જેવી ઉચ્ચતા હોવાથી
અહિફેન એવા સાર્થક નામથી કહે છે, જેને વ્યસનિઓ સેવે છે, તે તથા
તમાકુ આદિકનુ ભક્ષણ તો દૂરથીજ પરહરણુ માદક હોવાથી આ સર્વેનો
પ્રતિષેધ કર્યો છે પ્રયત્ન—આથી આ વિષયમા પ્રમાદ નજ રાખવો એમ
જણાવ્યું છે ‘તામ્બૂલામ્યજ્ઞન ચૈવ કાલપાત્રે ચ મોજનમ્ । યતિશ્ચ વ્રહ્મ
ચારી ચ વિધવા ચ વિવર્જયેત્ ॥’ એવી પ્રચેત સ્મૃતિ છે યદપિ અડીણુ
આદિક માદક પદાર્થના ભક્ષણનો પ્રતિષેધ સામાન્યતઃ પ્રાપ્તજ છે, તથાપિ
આમને પ્રત્યવાયનુ આવિક્ય જણાવામાટે વિશેષતઃ વિધાન કર્યું છે ॥૧૧૭॥

સંસ્કારાદિશ્રવણ ન જમવું એમ કહે છે—યદપિ સંસ્કારાદિ શ્રવણાભોજ
નમા ગૃહસ્થને પણ પ્રાયશ્ચિત્તસ્મરણુ છે તો આ નિષેધ ગૃહસ્થસાધારણ
પણુ છે, તથાપિ શ્રદ્ધચારીપ્રમુખોને તેના ભક્ષણમા અધિક દોષ જણા
વાના અભિપ્રાયથી વિશેષતઃ ઉચિત છે પ્રાયશ્ચિત્તની અધિકતા સ્મૃતિમા
કહી છે—‘માસિકાપુ ચોડશીયાદસમાપ્તવતો દ્વિજ । ત્રિરાત્રસુપવાસોડસ્ય
પ્રાયશ્ચિત્ત વિધીયતે ॥’ ઇતિ ગર્ભાધાન સીમત આદિક સંસ્કારોમા વર્ણિ
સાધુઓએ ન જમવું એટલે સંસ્કાર કર્મની સદ્ગુણતા સિદ્ધયથે કરાતા
શ્રાદ્ધણુભોજનમા પોતાને આમતણુ આપે તોપણુ તેમા ભોજન ન કરવું
સંસ્કારાભભોજનમા પ્રાયશ્ચિત્ત સ્મૃતિએ કહ્યું છે—‘વ્રહ્મોદને ચ સોમે ચ
સીમન્તોજ્ઞયને તથા । જાતશ્રાદ્દે નવશ્રાદ્દે દ્વિજશ્રાન્દ્રામણ ચરેત્ ॥’ ઇતિ
તથા પ્રેતને ઉદ્દેશીને કરાતા સર્વ નવશ્રાદ્ધ એકાદશાદિક શ્રાદ્ધ ઉન્માસિક

દ્વાદશાદિકે ॥૧૯૮॥ દિવાસ્વાપો ન કર્તવ્યો રોગાદ્યાપદમન્તરા ।
પ્રામ્યવાર્તા ન કાર્યા ચ ન થવ્યા બુદ્ધિપૂર્વકમ્ ॥૧૯૯॥ સ્વપ્નં ન
શ્રાદ્ધાદિકતું અથ તથા દ્વાદશાદિક શ્રાદ્ધાત્ત્વ જન્મું નદિ. પ્રતિમાં તો
વિશેષપણે આનો નિષેધ સ્મૃતિએ કર્યો છે—‘સંસ્કારેષુ ન ભુજીત પ્રેત-
શ્રાદ્ધેષુ ચ મતી’ ધતિ ॥૧૯૮॥

હવે દિવાસ્વાપાદિ ન કરવું એમ કહે છે—દિવા-દિવસે સ્વાપ-નિદ્રા
ન કરવો. યદ્યપિ દિવાસ્વાપ સામાન્યતઃ પ્રતિપિદ્ધ છે, તેવું વચન છે—
‘ન દિવા પ્રસ્વપેજાતુ ન પૂર્વાપરરાત્રિષુ । ન સન્ધ્યયોરુભયયોર્નાનૃતાવાહ્યે-
સ્થિયમ્ ॥’ ‘નકંચયાં દિવાસ્વાપમાલસ્યં પૈશુનં મદમ્ । અતિમોગમયોગં ચ
ધ્રેયોર્ધીં સર્વથા ત્યજેત્ ॥’ ‘અનાયુષ્યં દિવાસ્વપ્નમ્’ ધતિ. તથાપિ અધિક
પ્રત્યવાય જણાવાના અભિપ્રાયથી વિશેષતઃ આદેશ છે. તેવું વચન છે—
‘સ્વભાવતો દિવાસ્વપ્ને પ્રાજાપત્યં ચરેચતિ.’ ‘મન્થકઃ શુક્લવસ્ત્રં ચ સ્ત્રીકપાલૌ-
હ્યમેવ ચ । દિવાસ્વાપશ્ચ યાને ચ વર્તાનો પતનાનિ પદ ॥’ ‘આસનં પાશ્વલોભશ્ચ
સશ્ચયઃ શિષ્યસદ્ગ્રહઃ । દિવાસ્વાપો વૃષાજલ્યો યતેર્વન્ધકરાણિ પદ ॥’ ‘મહ-
ચર્યવતં બ્રહ્મેદ્રતિનો દિ દિવાશયાત્ । અતસ્તં નાચરેદ્વીમાન્ નૈષ્ઠિકસ્ય
વિશેષતઃ ॥’ ‘નિષ્કલ્મષે પ્રહ્લચર્યમિચ્છતા ચરિતું દિવા । નિદ્રા સર્વાત્મના
ત્યાગ્યા સ્વપ્નદોષાંશ્ચ પશ્યતા ॥’ ધતિ. રોગાદિ આપદામાં દોષ નથી એમ
જણાવા ‘રોગાદ્યાપદમન્તરા’ એમ કહ્યું છે. આદિશબ્દથી માર્ગઅમાદિકનો
સંગ્રહ જણાવો. આમ્ય આલાપ ન કરવો અને ન સાંભળવો એમ કહે છે—
પ્રામ્યવાર્તા-ભગવાન્ ભાગવતની પુણ્યકથાએ રહિત, જ્ઞાનસંગ્રહે શૂન્ય,
યામરજનને પ્રિય, બ્યવહારરૂપવાર્તા ન કરવી અને કોઈ કરતો હોય તો
બુદ્ધિપૂર્વક ન સાંભળવી. માર્ગમાં જતાં કહેછિદ્રમાં કદાચિત્ તેવું વચન
પ્રવેશ કરે તથાપિ તે નજ સાંભળવું એમ જણાવા ‘બુદ્ધિપૂર્વકં’ એમ કહ્યું
છે. ત્યાગિઓને તેવી આમ્યગોષ્ઠીમાં શુશ્રૂષા સમુચિત નથી. ‘પ્રામ્યવાર્તા
ન શ્રુવાદ્યતિર્વનચરઃ ક્વચિત્’ ‘શ્રવણં પ્રામ્યવાર્તાયાઃ કીર્તનં ચાપિ વન્ધકૃત્’
એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૯૯॥

સાધુ શ્રદ્ધાચારીઓએ રોગાદિ આપદા આવ્યા વિના ખટ્તા-પર્યંકમાં ન

તૈશ્ચ સ્વદ્વાયાં વિના રોગાદિમાપદમ્ । નિદ્રછન્ન વર્તિતવ્યં ચ સાધુ-
નામગ્રતઃ સદા ॥૨૦૦॥ ગાલિદાનં તાડનં ચ કૃતં કુમતિભિર્જનઃ ।

ન મુવું. 'સ્વદ્વાયાં' શયનં પ્રજ્ઞચચાર્યવ્રતમદ્વકૃત્' એવી સ્મૃતિ છે. તથા નિષ્કપટપણે વર્તવું, એટલે મન વચન કાય આ ત્રણેય કરણથી અવિવશ રહેવું, જેવું મનમાં હોય તેવુંજ બોલવું અને તેવીજ ક્રિયા કરવી. મનમાં કાંઈ હોય અને બોલે ત્યારે કાંઈક અને ક્રિયા કરે ત્યારે કાંઈક, એમ બીજું બીજું કરવું નહિ, 'મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કર્મણ્યન્યદુરાત્મનામ્ । મન-
સ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ॥' એવી અભિયુક્તિ છે. તથા સાધુ-
જનોની અગ્રતઃ-સન્નિધિમાં સદા વર્તવું. કેવા સાધુઓ ? તો તેમનું લક્ષણ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે—'યથાલ્પચેડપિ સન્તુષ્ટઃ સમચિત્તો જિતેન્દ્રિયઃ । હરિ-
પદાશ્રયો લોકે વિપ્રઃ સાધુરનિન્દકઃ ॥ નિર્વેરઃ સદયઃ શાન્તો દમ્ભાહક્ષાર-
વર્જિતઃ । નિરપેક્ષો મુનિર્વાંતરાગઃ સાધુરિહોચ્યતે ॥ લોભમોહમદકાન્તકા-
માદિરહિતઃ સુષ્ટી । કૃષ્ણાક્રિષ્ણરણઃ સાધુઃ સહિષ્ણુઃ સમદર્શનઃ ॥' ધૃતિ.
આવા લક્ષણવાળા, ભગવાનના એકાંતિકલક્ષ સાધુઓની સન્નિધિમાં સદા-
કાળ વર્તવું. કારણ કે તેમની સન્નિધિમાં સદા સ્થિતિથી હિતતત્તમનો લાભ થાય. બીજાઓની સન્નિધિમાં સ્થિતિથી નહિ. બીજાઓનો સંગ તો સંસ્મૃતિ-
માટેજ થાય, માટેજ અસત્સંગનો ત્યાગ કહેવાપૂર્વક સત્સમાગમની અવશ્ય
કર્તવ્યતા કહી છે. કેટલાકતો-સાધુઓની આગળ સદાય નિષ્કપટ વર્તવું
એમ એક અન્વયથી યોજના કરે છે. 'સત્સુ નિષ્કપટો ભવેત્' એમ નારદે
કહ્યું છે. 'અનુજીવિજ્ઞૈઃ ક્ષાપિ છદ્મ કાર્યં ન રાજનિ । ગુરોઃ શિષ્યૈર્ધંવે સ્ત્રીભિઃ
સર્વઃ સત્સુ તથેશ્વરે ॥' એમ સનત્કુમારે કહ્યું છે ॥૨૦૦॥

પરે પીડા પમાડતાં પણ તેનું અહિત ન થિતન કરવું એમ કહે છે—
કુમતિજનોએ નિમિત્ત વિના કરેલું તાડન કઠોરભાષણ ગાળિદાન આદિક
સર્વ વર્ણિસાધુઓએ સહનજ કરવું. 'આ સ્વતઃ અપરાધી નથી, આપણોજ
કાંઈક દુષ્કૃતદોષ હશે જેથી આ દુઃખ આવી પડ્યું છે, પોતાના હસ્ત-
પ્રમાદને લીધે પોતાને થતા તરવારના અભિષાતની પેઠે પરપુરુષતો દ્વાર-
માત્ર છે' એ રીતે પોતાનાજ દુષ્કૃતદોષની પર્યાલોચના કરીને પરઉપર

ક્ષન્તવ્યમેવ સર્વેષાં ચિન્તનીયં હિતં ચ તૈઃ ॥૨૦૧॥ દૂતકર્મ ન
ફલત્વ્યં પૈત્રુનં ચારકર્મ ચ । દેહેઽહન્તા ચ મમતા ન કાર્યા સ્વજના-

અવિકૃત ચિત્તવાળાજ રહેવું. અપકારવિચાર ન કરવો. જેતો ક્ષમા ન
રાખે તે લવર્ણધનયકી કેમ સુખ થાય ? કેમકે ક્રોધ એને બંધન કરે છે.
માટે મુમુક્ષુઓને ક્ષમા અત્યંત અપેક્ષિત છે. સહન કરવું એટલુંજ નહિ,
હિતુ ઉપકારી જનનુંજ જેમ એમ તે અપકાર કરનારાઓનું પણ હિતજ
ચિંતન કરવું. આ તો ક્રોધના ઉન્મૂલનનું કાર્ય છે. ઉપકારિઓનું હિતચિંતન
કરવું આ અર્થ અહીં પ્રકૃત નથી અને ઉપદેશ કરવાનો પણ નથી, કેમકે
તેતો સ્વત પ્રાપ્તજ છે. તો સર્વેષાં-ઉપકારી અપકારી સર્વેનું હિતચિંતન
કરવું. ઉપકારીઓના હિતચિંતનનો સંગ્રહ તો દૃષ્ટાંતાર્થ છે, એટલે ઉપ-
કારીઓનું જેમ હિતચિંતન કરાય છે તેમ અપકારીઓનું પણ કરવું, એમ
અર્થ કરવાથી સર્વશબ્દનો પ્રયોગ સાર્યક થયો. ગાણિદાનાદિકના સહનની
દુષ્કરતા કહી છે-‘વાઈસ્પલ ! ન સૌઽસ્ત્યત્ર સાધુર્વે દુર્જનેરિતૈઃ । દુરુક્તે-
ર્મિશ્વમાત્માનં યઃ સમાધાતુમીશ્વરઃ ॥’ ‘પૂતાવાન્ સાધુવાદો દિ તિતિક્ષેતે-
શ્વરઃ સ્વપન્ ॥’ ‘પ્રાયશઃ સાધવો લોકે પરિદૈન્દ્રેષુ યોજિતાઃ । ન વ્યથન્તિ
ન હૃવન્તિ યત આત્માઙ્ગુણાધય ॥’ એમ બાગવતમા કહ્યું છે. ‘ક્ષમા-
દીલા દિ સાધવઃ’ એવું વચન છે ॥૨૦૧॥

પરનું હિત ઇચ્છવું એમ કહ્યું, ‘દૂતકર્મ પરહિત છે’ એવી આશાસાથી
પણ દૂતકર્મમાં પ્રવર્તવું નહિ, કેમકે તે વ્યાવહારિક છે, તેના પ્રસંગથી
વ્યવહાર માર્ગમા પર્યટનનો પ્રસંગ આવે, તેથી આત્મનિષ્ઠાનો ઉપધાત થાય,
ત્યાગિઓનો તો હિતાશસામાત્રજ ધર્મ છે પણ હિત કરવા લોકિક પ્રવૃત્તિ-
પણ ન કરવી, તેતો ગૃહસ્થોને સમુચિત છે. જો આત્મલાભરૂપ હિત હોય
ત્યારે તો તેને માટે તત્ત્વોપદેશાદિરૂપ પ્રવૃત્તિ સમુચિત છે જેમ દૂતકર્મ ન
કરવું તેમ ચારકર્મ પણ તેવુંજ હોવાથી નજ કરવું બીજાની વાર્તા બીજાને
પીતાના મુખથી કે પત્રદ્વારા નિવેદન કરવી તે દૂતકર્મ કહ્યું છે, છાની રીતે
રહીને બીજાનું સુંદર પૃષ્ઠાંત નિવેદન કરવું તે ચારકર્મ કહ્યું છે. ત્યારે અપ-

૬. ૧ ‘દૂતકર્મ’ इति पाठान्तरम् । ૨ ‘अश्वजनादिषु’ इति पाठान्तरम् ।

દિપ્તુ ॥૨૦૨॥ इति सङ्क्षेपतो धर्माः सर्वेषां लिखिता मया । साम्प्र-

કારિનું પણ હિતજ ચિંતન કરવાનું કહ્યું છે તો પછી પૈથુનનો પ્રસંગજ ક્યાં છે ? એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે-પૈથુન-આડીયાપણું ન કરવું. પરને અનર્થ કરવાનાજ એક પ્રયોજનવાળું વચન રહસ્યમાં કહેવું તે પૈથુન કહેવાય; આ તો અત્યંત ત્યાજ્ય છે. યદ્યપિ આ પ્રતિપેદનો ઉપદેશ સર્વ-સાધારણ છે તથાપિ અદ્રોહ પ્રધાન જોમાં છે એવા સાગધર્મમાં પ્રતિ-ષ્ઠિતને પૈથુન અત્યંત અનર્થ અર્થે છે એમ જણાવા વિશેષતઃ ઉપદેશ કર્યો છે.

બહુ બહુ આદેશ કરવાથી શું ? (આથી આ અતિમ આદેશમાં આદર જણાવ્યો છે) સંસ્કૃતિના મૂળભૂત આ બે બાજતો-દેહમાં અહંબુદ્ધિ અને દૈહિકમાં મમતાબુદ્ધિ છે, તો આ વાસનાથી પણ બે રીતે અનુવર્તે નહિ તે રીતે વર્તવું એમ હવે અંતે કહેછે-તે મારા આગ્રિત વર્ણિ સાધુઓએ દેહમાં અહંતા-અહંબુદ્ધિ (દેહજ હું છું એવો અભિનિવેશ) અને દેહાનુ-બન્ધી કે બે સ્વજનપણે વ્યવહાર કરાયછે તેમાં મમતા-મમત્વાભિ-માન (આ મારા છે એવો એહભાવ) ન કરવી, 'એહેન યુક્ત્ય ન ચાસિ મુક્તિરિતિ સ્વયંમૂર્ખગવાન્ જગાદ' તથા 'એહપામસિતઃ સ્વેપુ ન સ મોક્ષાય કલ્પતે' એમ ભારતમાં કહ્યું છે. અહંમમતાશ્રમની બંધકતા સાગવતમાં કહી છે- 'દેહેઽહન્તા મયેષાન્મમતા દૈહિકેષુ ચ । પુંસોઽશ્લ્ય મયેતાવ-જોપશામ્યતિ સંસૃતિઃ ॥' ઇતિ. માટેજ તેનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે- 'અહં-મમેતિ દૌર્જન્યં દેહાદૌ મોહજં ત્યજેવ' ઇતિ. તેણે રહિતનેજ ભગવાનના ધામની પ્રાપ્તિ થાયછે- 'ત ઇતદધિગચ્છન્તિ વિષ્ણોર્યત્પરમં પદમ્ । અહંમમેતિ દૌર્જન્યં ન વેષાં દેહોઽહમ્ ॥' ઇતિ ॥૨૦૨॥

इति-ઉપ્રા પ્રકારે સર્વેષાં-નૈષ્ઠિકાદિ સમસ્ત સમાગ્રિતોના આ સામાન્ય વિશેષ ધર્મો સંક્ષેપમાં મયા-સવલયના પરિહરણમાટે જવનિ ઉપર અવત-રેલા મેં શ્રોતાઓના કાળ દેશ બુદ્ધિ આદિકનો આનુગુણ્યની પર્યાલોચના કરીને લખ્યા છે-એટલે કેવળ વાચાથી ઉપદેશ કર્યો નથી, તેનો સર્વ દેશ સર્વ કાળમા વ્યાપવાપણાનો અસંલવ હોવાથી દેશ કાળથી દૂર રહેનારાઓને ઈસો હિપકાર કરી શકે નહિ. હિંતુ નિબન્ધરૂપે અર્વતાર્યાણુ છે. બે

દાયિકગ્રન્થેઽયો જ્ઞેય ણ્ણાં તુ વિસ્તરઃ ॥૨૦૩॥ સચ્છાસ્ત્રાણાં સમુ-
દ્ભૂત્ય સર્વેણાં સારમાત્મના । પત્રીયં લિખિતા નૃણામમીષ્ટફલદાયિની
॥૨૦૪॥ ઇમામેવ તતો નિત્યમનુસૃત્ય મમાશ્રિતૈઃ । યતાત્મભિર્વર્તિ-
તવ્યં ન તુ સ્વેરં કદાચન ॥૨૦૫॥ વર્તિષ્યન્તે ચ દ્રવ્યં હિ પુરુષા
યોપિતસ્તથા । તે ધર્માદિચતુર્વર્ગસિદ્ધિં પ્રાપ્સ્યન્તિ નિશ્ચિતમ્ ॥૨૦૬॥

નિબધલેખ છે તે પણ આશરે છે, માટે આમાં તમારે કરી શકાવકાશ
નથી. આ ધર્મોનો વિસ્તારતો સાંપ્રદાયિક અન્ય યથોચક્રી જાણવો. મધને
'સાંપ્રદાયિક' એવું વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી તેના અર્થનું સંપ્રદાયથી
પ્રાપ્ત થવાપણું અને તેના પ્રબંધોનું પણ સંપ્રદાયગમ્યપણું જણાવ્યું છે.
ગુરુપરપરાથી નહિ અવધારેલો અર્થ ફળ માટે થતો નથી, માટેજ ભગ-
વાને ગીતામાં કહ્યું છે કે-‘તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રભેન સેવયા । ઉપદે-
શ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તાવદર્શિનઃ ॥’ ઇતિ ॥૨૦૩॥

આશ્રિતોનાજ જેમ અનાશ્રિતોના પણ વિશ્વાસ માટે પોતાના લેખની
સમૂળતા કહે છે—‘મારો આ ઉપદેશ છે’ આવા જ્ઞાનથી બીજું કશુંય
વિશ્વાસમાટે આશ્રિતોને અપેક્ષિત નથી. શ્રુતિ અને તન્મૂળક સર્વ સચ્છા-
સ્ત્રોના સારભૂત અર્થનો ન્યાયશુદ્ધિથી સમુદ્ધાર કરીને આ પત્રી લખી છે.
તે આ હિતાર્થનો અવબોધ આપનારી હોવાથી તેને મનુષ્યોના અભિલષિત
અર્થને આપનારી છે. જે જનો તો શાસ્ત્રવશ્ય વર્તનારા છે તે સર્વને
અમીષ્ટ અર્થ આ શિક્ષાપત્રી ઉપસેવન કરીયક્રી આપેજ ॥૨૦૪॥

જે હેતુ માટે લવભયના ભગ માટે આ લોકમાં અવતરેલા મેં પુરુષોત્તમે
સર્વ સચ્છાસ્ત્રના સારરૂપ અને અભીષ્ટ ફળદાયિની આ શિક્ષાપત્રી પ્રવર્તાવી
છે, તે હેતુ માટે મારા આશ્રિતોએ આમાં ઉપદેશેલા ધર્મોમાં સાવધાન
મનવાળા થઈ આ પત્રીને અનુસરીનેજ નિત્ય વર્તવું. ક્યારેપણુ એને અતિ-
લંઘીને સ્વચ્છદપણે તો ન વર્તવું ॥૨૦૫॥

જેઓ તો દ્રવ્ય—આ અમારા આદેશને અનુસારે વર્તે—પોતપોતાના
ધર્મોને પાળશે તે પુરુષો કે યોગિતાઓ યથામનોરથ મોક્ષ સિદ્ધિને અને
આંતરાલિક બીજા ધર્મ અર્થ કામ સિદ્ધિ—ફળને અથવા યથાભિલષિત ચાર

નેત્યં ય આચરિષ્યન્તિ તે ત્વસ્મત્સમ્પ્રદાયતઃ । વહિર્ભૂતા इति ज्ञेयं
સ્ત્રીપુંસૈઃ સામ્પ્રદાયિકૈઃ ॥૨૦૭॥ શિક્ષાપત્ર્યાઃ પ્રતિદિનં પાઠોઽસ્યા
મદુપાશ્રિતૈઃ । કર્તવ્યોઽનક્ષરૈસ્તુ શ્રવણં કાર્યમાદરાત્ ॥૨૦૮॥ વક્ત્ર-

પુરૂષાર્થમાંથી એકને નિષ્ણે પામશે. નિશ્ચિત્—આ લગવાનું પ્રતિશાવન
છે, તો તેમાં તમને સંશય નજ રહો એમ જણાવ્યું છે ॥૨૦૬॥

જેઓ તો આ આદેશને અનુવર્તે નહિ તેમને અમારી ગોષ્ઠીથકી બહિષ્
જાણવા એમ કહે છે—જે તો ઉક્તપ્રકારે આચરશે નહિ—આ મારા ઉપ-
દેશને ઉલ્લંઘીને યથેચ્છ વર્તશે તેતો આ લોક પરલોકમાં અનર્થભાગી
હોઇને અમારા સંપ્રદાયથકી બહિર્ભૂત છે એમ જાણવું. ગુરૂપરંપરાથી પ્રાપ્ત
થએલા સદુપદેશને સંપ્રદાય કહે છે. અસ્મદીય સંપ્રદાયથકી બહાર
છે, એટલે ગુરૂપરંપરાપ્રાપ્ત અમારા સદુપદેશને તે લાયક નથી. અર્થાત્
અસ્મદીય ગોષ્ઠીમાં પ્રવેશને યોગ્ય નથી. કેણે એમ જાણવું ? તો સાંપ્ર-
દાયિક સ્ત્રીપુરૂષોએ જાણવું. એટલે જે આસ્તિકાગ્રેસર હોઇને અમારા
સંપ્રદાયમાં નિષ્ઠાવાળા હોય તે સર્વેએ જાણવું—અમારા કૃપાકટાક્ષનો પરિ-
ત્યાગ કરનારા એમના જેવાઓના સંગનો પરિત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી
એમ જાણવું ॥૨૦૭॥

આ નિબન્ધનું કેવળ પકન કે શ્રવણે જ શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવે તો
કલ્યાણ માટે થાય એવા અભિપ્રાયથી કહેછે—મારા આશ્રિત સર્વેએ
(ત્રૈવલ્લિકોએજ) આ મારા આદેશનો અવળોધ આપનાર શિક્ષાપત્રી નામના
નિબન્ધસારનો પ્રતિદિન નિયમથી પાઠ કરવો. જે અક્ષરજ્ઞાને રહિત
હોવાથી પાઠ કરવામાં અસમર્થ હોય (અને જે પાઠના અનધિકારી થદ્રો
હોય) તેમણે તો આનું આદરથી શ્રવણ કરવું. વક્તાના અભાવમાંતો શ્રોતા-
ઓએ એની પ્રતિદિન પૂજા કરવી. એવું તાત્પર્ય જાણવું—લગવાને કહેલા
અર્થને નહિ અનુષ્ઠાન કરનારાઓને પણ શ્રદ્ધામાત્ર જો હોય તો તે
શ્રદ્ધાને લીધે નિયમથી અનુષ્ઠાનપર્યંતની પ્રવૃત્તિ ક્રમશઃ થાયજ, તેથી તેનું
નિરવધિ શ્રેયપણ થાયજ, માટે પકનમાત્રમાં કે શ્રવણમાત્રમાં કે પૂજામા-
ત્રમાં શ્રદ્ધાસંબન્ધને લીધે શ્રેયઃસિદ્ધિ થાય, એવા અભિપ્રાયથી અવણાદિ-
કનું વિધાન કર્યું છે. ‘ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धाव-

માથે તુ પૂજૈવ કાર્યાઽસ્યાઃ પ્રતિવાસરમ્ । મદ્રૂપમિતિ મદ્રાણી માન્યેયં
પરમાદરાત્ ॥૨૦૯॥ યુક્તાય સંપદા દૈવ્યા દાતવ્યેયં તુ પત્રિકા ।
આસુર્યા સંપદાઽઽદ્યાય પુંસે દેયા ન કર્હિંચિત્ ॥૨૧૦॥ વિક્રમા-

ન્તોઽનસૂયન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥' આ ગીતા શ્લોકનું વ્યાખ્યાન
કરતાં ભગવાન સાધ્યકાર રામાનુજાચે 'ચે જ્ઞાનનુતિષ્ઠન્તોઽપ્યસિન્
શાસ્ત્રાયે શ્રદ્ધાના ભવન્તિ તેઽપિ મુચ્યન્તે'—જેઓ અનુષ્ઠાન 'કરતા' નથી
પણ 'આ શાસ્ત્રાર્થમાં શ્રદ્ધાવાળા થાય છે તેપણ મુક્ત થાય છે, એવું
સાધ્ય કર્યું છે. એમ કહેવાથી—અર્થનું અવધારણ અનુષ્ઠાનદ્વારા ફળમાટે
થાય, શબ્દરાશિનું પઠન કે શ્રવણ તો નિરર્થક છે? એવી શંકાનો અવ-
કાશ નથી. અમારા આગ્રિત સર્વકોઇએ પણ સન્નિધિમાં રહેલા મારે
વિષેજ જેમ જેમ મારા આદેશરૂપ આ લેખમાં અતિશય આદર કરવો
એમ કહે છે—જે આ મારી વાણી શિક્ષાપત્રીરૂપા છે તે જગદુપકારાર્થે
અવંતરેલા સર્વેશ્વરેશ્વર માઈજ શબ્દમૂર્તિલક્ષણ રૂપાંતર છે એમ સમજીને
પરમ આદરથી માનવી—અતિશય આદરથી સત્કારને યોગ્ય છે, કારણ કે
આ વાણી વક્તા અને વાચ્ય અને સન્નિધિમાં રહેલા અને અસન્નિધિમાં
રહેલાને સ્પષ્ટપણે પ્રકાશે છે, માટે માઈજ આ અપર રૂપ કાળથી નહિ
દૂર રહેલું અવધારીને અસાદર કરવો એવો ભાવ છે ॥૨૦૮-૨૦૯॥

હવે આ અર્થના પાત્ર અપાત્રનો વિલાગ કહે છે—દૈવી સંપત્ ગીતામાં
'ભમયં સરવસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગ્યવસ્થિતિઃ । દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાય-
સ્તપ ઝાજેવમ્ ॥' ઇત્યાદિકથી કહી છે. આસુરી સંપત્ તો 'ભસત્યમપ્રતિષ્ઠં
તે જગદાહુરમીશ્વરમ્ ॥' ઇત્યાદિકથી કહી છે. આસુરી સંપદાએ સંપત્ હોય
તે નાસ્તિક કહ્યો છે અને અન્યતો આસ્તિક કહ્યો છે. સદુપદેશનો નાસ્તિક
પાત્ર નથી. માટેજ કહે છે કે—આસુરી સંપદાએ યુક્ત પુરૂષને આ શિક્ષા-
પત્રી ક્યારેય પેલું ન આપવી અને દૈવી સંપદાએ સંપત્ પુરૂષને તો
આપવી શિક્ષાપત્રીશબ્દથી તેમાં પ્રતિપાદન કરેલો અર્થ જાણવો. તે
ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે—'હૃદં તે નામપસ્કાય નામસ્ત્રાય કદાચન । ન
જ્ઞાનુદ્યુપવે શાપ્યં ન જ માં યોઽમ્યસૂચતિ ॥' ઇતિ ॥૨૨૦॥

સમગ્ર 'મંત્રજને' વિસ્તારનારા આ શિક્ષાપત્રીલેખનો અવતરણકાળ

કેશકસ્યાન્વે નેત્રાદ્યસુભૂમિતે । વસન્તાદ્યદિને શિક્ષાપત્રીયં
લિખિતા શુભા ॥૨૧૧॥ નિજાશ્રિતાનાં સકલાર્તિહન્તા સધર્મમત્કે-

કહેછે—વિક્રમાદિત્ય નામના શકવર્તી રાજાનો જે શક-ધર્મમર્યાદા-
નિબંધનનો કાળ (સંવત) તેના નેત્રાદ્યસુભૂમિતે-નેત્ર ૨ અટ ૮ વસુ ૮
મૂ ૧ આ સંખ્યાવડે અંકોની કાળી ગતિ કરીને ગણેલા વર્ષમાં, એટલે
સંવત ૧૮૮૨ ના વર્ષમાં વસન્તાદ્યદિને-વસંત જે રાગવિશેષ એના ગાનને
યોગ્ય એવો કાળ વસંતશબ્દથી અહીં કહેવા ધ્યયો છે, (વસંતઋતુ
નહિ) તેનો આઘ દિવસ શ્રીપંચમી કહી છે. તેવી સ્મૃતિ છે-‘શ્રીપદ્મમી
સમારમ્ય વાક્ત્સ્યાચ્છયનં હરેઃ । તાવદ્વસન્તરાગસ્ય ગાનમુક્તં મનીષિભિઃ ॥’
ધતિ. શ્રીપંચમી જે પંચમીએ શ્રીનું જત કહ્યું છે તે બાણવી, તે તો
માઘ શુકલપંચમી છે, તેવી સ્મૃતિ છે-‘ચતુર્થી વરદા પ્રોક્તા તત્ર ગૌરી
સુપૂજિતા । સૌભાગ્યમતુલં કુર્યાંસ્વચ્ચમ્યાં શ્રીરવિ ભિવમ્ ॥’ ધતિ. અર્થાત
માઘમાસના શુકલ પક્ષની પંચમી તિથિએ તે આ સકળજનોના શુભને
કરનારી શિક્ષાપત્રી લખી છે ॥૨૧૧॥

જેના આદિ ભાગમાં મંગળ છે, જેના મધ્ય ભાગમાં મંગળ છે અને
જેના અંત ભાગમાં મંગળ છે એવાં શાસ્ત્રો પ્રખ્યાતિ પામેછે, એમ
પ્રખ્યાપન કરવા અંતે મંગળ કરે છે—યદપિ ઇન્દ્ર ઇદાદિ દેવોપણ
આશ્રિતોની આર્તિ-દુઃખોને પ્રશમાવી દેછે તથાપિ અખિલ આર્તિને નહિ.
કેમકે ઇન્દ્ર આશ્રિત તક્ષકને જનમેજય નૃપે કરેલા યાગમાં આવી પડેલી
આર્તિને હરવા માટે સમર્થ થયો ન હતો. શકર પણ આશ્રિત બાણાસુરની
પીડાને નિરાકરણ કરવા સમર્થ થયા ન હતા, તેમના જોતાંજ તેનું બાહુ-
વન ભગવાને છેદી નાંખ્યું હતું. કિં બહુના-લવદાવાનળથી બહુ બળતા
જનોના દુઃખને પ્રશમન કરવા ભગવાન વિના બીજે કોઈ પણ સમર્થ
થતો નથી. માટે ‘નિજાશ્રિતાનાં સકલાર્તિહન્તા’ એમ કહેછે. કોઈપણ
આર્ત ભગવાનનો આશ્રય કરીને કલેશ પામતો જોયો નથી. પ્રહ્લાદ પાંડુપુ-
ત્રાદિકને વિચારો. જે જે ઐહિક કે પારલૌકિક કે બીજું વિશ્વાતિશાયિ સુખ
સમલિલવિત હોય તે તે સર્વ આશ્રિતોને આપવા માટે સમર્થ બીજે કોઈ
પણ નથી એવા આશયથી ‘દાતા સુલાનાં મનસેષિતાનામ્’ એમ કહેછે.

માવે તુ પૂજૈય કાર્યાઽસ્યાઃ પ્રતિવાસરમ્ । મદ્રૂપમિતિ મદ્રાણી માન્યેયં
પરમાદરાત્ ॥૨૦૯॥ યુક્તાય સમ્પદા દેવ્યા દાતવ્યેયં તુ પત્રિકા ।
આસુર્યા સમ્પદાઽઽદ્યાય પુંસે દેયા ન કર્હિંચિત્ ॥૨૧૦॥ વિક્રમા-

ન્તોઽનસૂયન્તો મુચ્યન્તે સૈઽપિ કર્મેભિઃ ॥' આ ગીતા શ્લોકનું વ્યાખ્યાન
કરતાં ભગવાન શાખ્યકાર રામાનુજચાર્યે 'એ જ્ઞાનનુતિષ્ઠન્તોઽપ્યસિન્
શાસ્ત્રાર્યે મદ્રુવાના અપન્થિ સૈઽપિ મુચ્યન્તે'—જેઓ અનુધાન કરતા નથી
પણ 'આ શાસ્ત્રાર્યમાં મદ્રુવાળા થાય છે તેપણ યુક્ત થાય છે, એવું
શાખ્ય કહે છે. એમ કહેવાથી—અર્થનું અવધારણ અનુધાનદ્વારા કળમાટે
થાય, શબ્દરાશિનું પકન કે શ્રવણ તો નિર્થક છે? એવી શંકાનો અવ-
કાશ નથી. અમારા આશ્રિત સર્વકોષએ પણ સન્નિધિમાં રહેલા મારે
વિષેજ જેમ એમ મારા આદેશરૂપ આ લેખમાં અતિશય આદર કરવો
એમ કહે છે—જે આ મારી વાણી શિક્ષાપત્રીરૂપા છે તે જગદુપકારાર્થે
અવતરેલા સર્વેશ્વરેશ્વર માઈજ શબ્દમૂર્તિલક્ષણ રૂપાંતર છે એમ સમજીને
પરમ આદરથી માનવી—અતિશય આદરથી સત્કારને યોગ્ય છે, કારણ કે
આ વાણી વક્તા અને વાચ્ય મને સન્નિધિમાં રહેલા અને અસન્નિધિમાં
રહેલાને સ્પષ્ટપણે પ્રકાશે છે, માટે માઈજ આ અપર રૂપ કાળથી નહિ
દૂર રહેલું અવધારીને અત્યાદર કરવો એવો ભાવ છે ॥૨૦૮-૨૦૯॥

હવે આ અર્થના પાત્ર અપાત્રનો વિભાગ કહે છે—દૈવી સંપત્ ગીતામાં
'ભમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગ્યવસ્થિતિઃ । દાનં દમશ્ચ વ્રજશ્ચ સ્વાધ્યાય-
સ્તપ્ત ઈર્જવમ્ ॥' ઇત્યાદિકથી કહી છે. આસુરી સંપત્ તો 'અસત્યમપ્રતિષ્ઠં
તૈ જગદાહુરનીશ્વરમ્ ॥' ઇત્યાદિકથી કહી છે. આસુરી સંપદાએ સંપન્ન હોય
તે નાસ્તિક કહ્યો છે અને અન્યતો આસ્તિક કહ્યો છે. સદુપદેશનો નાસ્તિક
પાત્ર નથી. માટેજ કહે છે કે—આસુરી સંપદાએ યુક્ત પુરૂષને આ શિક્ષા-
પત્રી ક્યારેય પહોં ન આપવી અને દૈવી સંપદાએ સંપન્ન પુરૂષને તો
આપવી શિક્ષાપત્રીશબ્દથી તેમાં પ્રતિપાદન કરેલો અર્થ જાણવો તે
ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે—'હૃદં તે નાતપસ્કાય નામસ્કાય કદાચન । ન
ચાનુશ્રૂપયે વાચ્યં ન જ માં યોઽમ્યસૂયતિ ॥' ઇતિ ॥૨૧૦॥

સમગ્ર મંગળને વિસ્તારનારા આ શિક્ષાપત્રીલેખનો અવતરણકાળ

કંશકસ્યાન્દે નેત્રાદ્યસુમૃમિતે । વસન્તાદ્યદિને શિક્ષાપત્રીયં
લિખિતા શુભા ॥૨૧૧॥ નિજાશ્રિતાનાં સકલાર્તિહન્તા સધર્મમત્કે-

કહેછે—વિક્રમાદિત્ય નામના શકવર્તી રાજાનો જે શક-ધર્મમર્યાદા-
નિબંધનનો કાળ (સંવત) તેના નેત્રાદ્યસુમૃમિતે-નેત્ર ૨ અષ્ટ ૮ વસુ ૮
મૂ ૧ આ સંખ્યાવડે અંકોની કાળી ગતિ કરીને ગણેલા વર્ષમાં, એટલે
સંવત ૧૮૮૨ ના વર્ષમાં વસન્તાદ્યદિને-વસત જે રાગવિશેષ એના ગાનને
ચોખ્ખ એવો કાળ વસંતશબ્દથી અહીં કહેવા ઇચ્છ્યો છે, (વસંતઋતુ
નહિ) તેનો આદ્ય દિવસ શ્રીપચમી કહી છે. તેવી સ્મૃતિ છે—‘શ્રીપચમી
સમારમ્ય વાવત્સ્યાચ્છયનં હરેઃ । તાવદ્વસન્તરાગસ્ય ગાનમુક્તં મનીષિભિઃ ॥’
‘ધતિ શ્રીપચમી જે પંચમીએ શ્રીનું મત કહ્યું છે તે જાણવી, તે તો
માઘ શુકલપચમી છે, તેવી સ્મૃતિ છે—‘ચતુર્થી વરદા પ્રોક્તા તત્ર ગૌરી
સુપૂજિતા । સૌભાગ્યમતુલં કુર્વાંત્યચ્છમ્યાં ધીરપિ શ્રિયમ્ ॥’ ધતિ. અર્થાત્
માઘમાસના શુકલ પક્ષની પચમી તિથિએ તે આ સકળજનોના શુભને
કરનારી શિક્ષાપત્રી લખી છે ॥૨૧૧॥

જેના આદિ ભાગમાં મગળ છે, જેના મધ્ય ભાગમાં મગળ છે અને
જેના અત્ત ભાગમાં મગળ છે એવા શાસ્ત્રો પ્રખ્યાતિ પામેછે, એમ
પ્રખ્યાપન કરવા અતે મગળ કરે છે—યદપિ ઇન્દ્ર ઇન્દ્રાદિ દેવોપણ
આશ્રિતોની આર્તિ-દુઃખોને પ્રશમાવી દેછે તથાપિ અખિલ આર્તિને નહિ
કેમકે ઇન્દ્ર આશ્રિત તક્ષકને જનમેજય નૃપે કરેલા યાગમાં આવી પડેલી
આર્તિને હરવા માટે સમર્થ થયો ન હતો શકર પણ આશ્રિત બાણાસુરની
પીડાને નિરાકરણ કરવા સમર્થ થયા ન હતા, તેમના બેતાજ તેનું આહુ-
વન ભગવાને છેદી નાખ્યું હતું કિં બહુના-ભવદાવાનળથી બહુ બળતા
જનોના દુઃખને પ્રશમન કરવા ભગવાન વિના બીજે કોઈ પણ સમર્થ
થતો નથી. માટે ‘નિજાશ્રિતાનાં સકલાર્તિહન્તા’ એમ કહેછે. કોઈ પણ
આર્ત ભગવાનનો આશ્રય કરીને કલેશ પામતો બેયો નથી પ્રહ્લાદ પાંડુપુ-
ત્રાદિકને વિચારો. જે જે ઐહિક કે પારલૌકિક કે બીજું વિશ્વાતિશાયિ સુખ
સમ્બલિલપિત હોય તે તે સર્વ આશ્રિતોને આપવા માટે સમર્થ બીજે કોઈ
પણ નથી એવા આશયથી ‘દાતા મુક્તાનાં મનસેપ્સિતાનામ્’ એમ કહેછે.

રવનં વિદ્યાતા । દાતા સુધાનાં મનસેષિતાનાં તનોતુ કૃષ્ણોઽસ્થિ-
લમદ્ગલં નઃ ॥૨૧૨॥ इति श्रीसहजानन्दसामिलिखिता शिक्षापत्री समाप्ता ।

જે હેતુ માટે આ કૃષ્ણ-આનંદગય છે માટે એમના આશ્રયલુભા અવિ-
ચિન્ન સુખ સિદ્ધ થાયજ. આ બે અર્થથી અનિષ્ટનિવારણમાં અને ઇષ્ટપ્રાપ-
ણમાં ભગવાનનું ઉપાયપણું જે 'કલમત ઉપપત્તેઃ' એમ સૂતકારે
નિરૂપણ કર્યું છે તે કહ્યું. ભગવાનનું લક્ષ્યાર્તિને હરવાપણું અને મનસે-
ષિતા સુખોનું દાતાપણું ભાગવતમાં કહ્યું છે—'શારીરા માનસા દિવ્યા
વૈયાસે યે ચ માનુષાઃ । મૌતિકાશ્ચ કથં દ્વેષા વાધન્તે હરિસંપ્રયમ્ ॥' 'તવ
ચરણદાતપલાશચ્છાયાં વિવિધચૃજિનસંસારપરિશ્રમોપશમનીમુપસૃતાનામ્'
'પ્રપન્નાનાં ભયાપહમ્' 'પ્રણતદ્વેશનાદાત' 'પુલામમાયિનાં સમ્યગ્ભજતાં
ભાવવર્ધનઃ । શ્રેષ્ઠો વિશલ્યભિમતં યદ્ધર્માદિપુ દેહિનામ્ ॥' 'તાંસ્તાન્કમાન્હ-
રિદંષાયાન્ધ્યાન્કમયતે જનઃ । આરાધિતો યધેવેષ તયા પુંસાં ફલોદયઃ ॥'
'યં ધર્મકામાર્પયિમુક્તિકામા ભજન્તે દૃષ્ટાં યતિમામુવન્તિ' ઇત્યાદિ. શંકા-
અનુદાન કરેલા કર્મથી અને જ્ઞાનથી નિરતિશય સુખરૂપ ફળની સિદ્ધિ
થાય છે તો ઉપાયપણું કર્માદિકમાં મુખ્ય છે? એવા ભ્રમના નિવારણ માટે
કહે છે—ધર્મસહિત લક્ષ્મિનું રક્ષણ કરનારા જે કર્મયોગ કે જ્ઞાનયોગ કહ્યો છે
તેપણુ ભગવાનના પ્રસાદથીજ સિદ્ધ થાય છે ભગવાનજ તે કર્મયોગાદિકના
પ્રેરિત્રોપક છે, અન્યથા તેની સિદ્ધિ ન થાય તે ગીતામાં કહ્યું છે 'તેષાં સત-
ત્યુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ । વદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયામ્તિ તે ॥'
ઇતિ: માટે ફળમાં ઉપાયપણું ભગવાનનું મુખ્ય બાણું. તે આ શ્રીકૃષ્ણ
મંગળમૂર્તિ પોતાના અરણના સમાશ્રયવાળા આપણા સર્વેનું અખિલ મંગળ-
અર્થદાક અને પારલૌકિક પરમ નિ શ્રેયસસંજનધિને વિસ્તારો-કરો ॥૨૧૨॥
करणासकल्लोलपरिपूर्णहृदन्तरः ।
भगवान् सहजानन्द. भेषसे भूयसेऽस्तु मे ॥१॥
इति श्रीशिक्षापत्रीगुर्जरानुवादः समाप्तः ।